

Tragovima slavenske pismenosti na šibenskom području

Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenoga skupa
“Glagoljična i ćirilična baština šibenskoga kraja”
održanoga u Šibeniku 22. veljače 2023.

Tragovima slavenske pismenosti na šibenskom području.

Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenoga skupa “Glagoljična i ćirilična baština šibenskoga kraja” održanoga u Šibeniku 22. veljače 2023.

Nakladnik:

Državni arhiv u Šibeniku

Za nakladnika:

Nataša Mučalo

Recenzenti članaka:

Vera Blažević Krezić (Filozofski fakultet, Osijek), Ivan Botica (Staroslavenski institut, Zagreb), Zdenko Dundović (Sveučilište u Zadru), Ana-Marija Dürriegl (Staroslavenski institut, Zagreb), Filip Galović (Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb), Tomislav Jovanović (Filološki fakultet, Beograd), Mate Kapović (Filozofski fakultet, Zagreb), Martina Kramarić (Institut za hrvatski jezik, Zagreb), Liljana Makarijoska (Univerzitet “Sv. Kiril i Metodij” i Institut za makedonski jezik “Krstе Misirkov”, Skopje), Sandra Požar (Staroslavenski institut, Zagreb), Diana Stolac (Filozofski fakultet, Rijeka), Amira Turbić Hadžagić (Filozofski fakultet, Tuzla), Sanja Zubčić (Filozofski fakultet, Rijeka).

Recenzenti zbornika:

Milan Mihaljević (Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb)
Mehmed Kardaš (Filozofski fakultet, Sarajevo)

Urednici:

Gordana Čupković i Kristijan Juran

Korektura:

autori, Gordana Čupković, Kristijan Juran

Oznake UDK:

Karmen Krnčević

Grafičko oblikovanje:

Ines Bralić, Grafikart d.o.o.

ISBN: 978-953-7998-22-6

Lipanj, 2024.

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001230665.

Programsko-organizacijski odbor Međunarodnoga znanstvenoga skupa *Glagoljična i ćirilična baština šibenskoga kraja*, Šibenik, 22. veljače 2023.: Gordana Čupković (predsjednica), Ivana Eterović, Marijana Horvat, Neven Isailović, Kristijan Juran, Tanja Kuštović, Nataša Mučalo, Lejla Nakaš, Kristian Paskojević, Draženka Požar Perković, Marinka Šimić, Amira Turbić Hadžagić.

PRAVA KORIŠTENJA: Zbornik Tragovima slavenske pismenosti na šibenskom području objavljen je u otvorenom pristupu. Sadržaj zbornika slobodno je dostupan bez naknade za korisnika ili ustanovu. Korisnici imaju pravo bez prethodnoga dopuštenja izdavača ili autora čitati, preuzimati, kopirati, distribuirati, ispisivati, pretraživati, mrežno povezivati ili na koji drugi zakonit način koristiti članke objavljene u zborniku sve dok citiraju izvornik na odgovarajući način.

Tragovima slavenske pismenosti na šibenskom području

Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenoga skupa
“Glagoljična i ćirilična baština šibenskoga kraja”
održanoga u Šibeniku 22. veljače 2023.

Uredili
Gordana Čupković
Kristijan Juran

Državni arhiv u Šibeniku
Šibenik, 2024.

SADRŽAJ

Predgovor	7
Tragovima slavenske pismenosti na šibenskom području: Uvod (Gordana Čupković)	9
I.	
<i>Mateo Žagar</i> Najstariji glagoljičko-ćirilički natpisi u kontekstu najstarije hrvatske pismenosti, s osobitim obzirom na <i>Kninski natpis</i> i <i>Plastovski ulomak</i> (XII. st.)	21
<i>Lejla Nakaš</i> Tekstološko istraživanje varijantnih čitanja s novozavjetnom interpretativnom podlogom u Varuhovom otkrivenju	29
II.	
<i>Marinka Šimić – Tanja Kuštović</i> <i>Muka po Ivanu</i> u <i>Pariškom (Borislavićevu) zborniku Slave 73</i>	49
<i>Ivana Eterović</i> Bilješke o hrvatskoglagoljskome fragmentu br. II/21 iz Berčićeve zbirke	83
<i>Kristijan Juran</i> Arhivske vijesti o šibenskom glagoljaštvu u kasnome srednjem vijeku	105
<i>Tomislav Galović</i> O rukopisu fra Bernardina Polonija “Glagoljica u Biskupiji Šibenskoj negda i danas” (Šibenik, 1949./1950.)	115

III.

Vuk-Tadija Barbarić – Marijana Horvat

Banovčev *Blagosov od polja*: digitalizacijom i analizom grafije do njegova stavljanja u kontekst misalsko-lekcionarske tradicije zaklinjanja 147

Luka Velić

O razvitku imeničnih DLI mn. u šibenskome govoru od “Šibenske molitve” preko jezika Fausta Vrančića i Jakova Armolušića do današnjega šibenskoga govora 167

IV.

Neven Isailović

Ćirilična korespondencija između osmanskih namjesnika Hercegovine i mletačkih upravitelja Šibenika koncem 15. stoljeća 195

Kristian Paskojević

Paleografski presjek ćiriličnih akata *Šibenskog zbornika* 217

Ivica Vigato

Jezične, grafetičke i stilske posebnosti dvaju hrvatskoćiriličnih tekstova iz fonda *Mletački dragoman* u Državnom arhivu u Zadru 233

Gordana Čupković

Jezične i paleografske osobitosti triju ćiriličnih isprava iz fondova šibenske biskupije 261

PREDGOVOR

Zbornik *Tragovima slavenske pismenosti na šibenskom području* okuplja izlaganja koja su održana na međunarodnome znanstvenom skupu “Glagoljična i ćirilična baština šibenskoga kraja”, koji je održan u Šibeniku 22. veljače 2023. u prigodi Dana hrvatske glagoljice i glagoljaštva i 540. obljetnice tiskanja prve hrvatske (glagoljaške) knjige. Na ovom mjestu upućujemo nekoliko riječi zahvale svima koji su pripomogli u oblikovanju zbornika. Hvala ravnateljici Državnoga arhiva u Šibeniku Nataši Mučalo na izuzetnom entuzijazmu u organizaciji skupa i popratnih publikacija. Njezina je pozitivna energija pridonijela odluci da se skup može organizirati s osloncem na vlastite snage. Hvala dragim članovima programskoga odbora, sudionicima skupa i autorima priloga na tome što su odmah prepoznali važnost teme te iskazali od njih očekivanu temeljitost i visoku znanstvenu razinu obradbe. Hvala recenzentima na pomnom nastojanju održavanja kvalitete svakoga pojedinoga priloga. Hvala djelatnici Arhiva Draženki Požar-Perković na iskazanoj spremnosti na pomoć uvijek kad je trebalo.

Urednici

Tragovima slavenske pismenosti na šibenskom području: Uvod

I.

Na kninskom brežuljku Gajnjača, koji se izdiže nad ušćem Kosovčice u Krku, od konca 19. st. i posebno pod vodstvom fra Luje Maruna uz potporu Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja, arheološka iskapanja rekonstruirala su lokalitet Kapitula na kojemu prvi tragovi predstavljaju rimsku utvrdu iz 1. st. a potom su ostatci srednjovjekovnih sakralnih i svjetovnih građevina među kojima se prepoznaje benediktinski samostan sv. Bartolomeja iz 10. st. te bazilika i stambeno-gospodarski kompleks iz 13. st.¹ Mlađi slojevi pripadaju groblju za koje su kao građevinski materijal poslužili i predromanički i ranoromanički ulomci, tako su i ploče s imenima Svetoslava i Držislava bile upotrijebljene kao poklopnice za dječji grob (usp. Jurčević 2020: 409). Na lokalitetu je pronađeno i dosta drugih latinskih razbacanih natpisa: natpis koji se do 17. st. nalazio na pročelju bazilike (o prepoštu Dobroslavu koji je godine 1203. naručio gradnju crkve posvećene sv. Bartolomeju, sv. Mariji i sv. Petru)², ulomak na kojem se spominje opat Stjepko, rekonstruirani natpis s imenom bana Pribimira, manji ulomak s ostatkom imena Trpimira, Krešimira ili Pribimira te nešto mlađi natpis na kojem se navodi ime sv. Bartolomeja (usp. Jurčević 2020: 413). Uz to je pronađeno i nekoliko ćirilično-glagoljičnih ulomaka, od čega najveći, ulomak zabata poznat kao Kninski ulomak, koji se datira u kraj 11. ili početak 12. st.,³ potkrepljuje postojanje benediktinske opatije (kao prepoznatljivoga rasadišta slavenske pismenosti, koje je kao takvo potvrđeno i na drugim lokalitetima s kojih potječe najstarija hrvatska epigrafska građa) za koju se pretpostavlja da je izgrađena uz stariju predromaničku crkvu. U grafomorfoloiji Kninskoga natpisa Fučić prepoznaje

¹ Usp. Ante Jurčević. 2020. Kapitul – povijest arheoloških istraživanja i preliminarni rezultati najnovijih revizijskih iskopavanja u razdoblju od 2011. do 2017. godine. *Starohrvatska prosvjeta* 3/47. 397–422. O “zidini”/tvrđavi Kapitul na kojoj se vide ostaci redovničkih nastamba iz vremena prije Turaka pisao je fra Gašpar Vinjalić u 18. st., a što je prenio Zlatović koncem 19. st. (Stjepan Zlatović. 1883. Stare narodne zadužbine hrvatskih kralja u Dalmaciji. *Viestnik hrvatskog arheološkog društva* 5. 52–55).

² Povijesna vrela upućuju na postojanje dviju katedrala: starija, hrvatskoga biskupa na Crkvini i mlađa (iz 13. st), kninskoga biskupa na Kapitolu, o čemu posredno svjedoče i odluke splitskog crkvenog sabora iz 1185., kojima je “ukinuta kanonska institucija hrvatskog biskupa i hrvatske biskupije, a osnovana kninska biskupija” (Jurčević 2020: 415).

³ Usp. Branko Fučić. 1982. *Glagoljski natpisi*. JAZU. Zagreb. 214–215.

obilježja glagoljice i ćirilice, čak i u pojedinačnim slovima, pa za slovo *šta*, koje je i izvorno u ćirilicu preuzeto iz glagoljice, piše: “otvoreno je pitanje kojemu ga od ta dva pisma treba ovdje pripisati” (Fučić 1982: 214), opisujući donji dio kao glagoljični, a okomitu spojnicu gornjega i donjega dijela kao tipičniju za ćirilični duktus. Pri opisu donjega dijela slova, koji čini “okrugla baza”, znakovito upućuje na izvor širenja onodobne slavenske pismenosti: “njegova okrugla baza vodi u oblike makedonskih glagoljskih spomenika XI i XII stoljeća” (Fučić 1982: 214). Mateo Žagar u ovome zborniku i s aspekta suvremene grafolingvistike, motreći sintagmatiku pisma, pokazuje kako su Kninski natpis i Plastovski ulomak, dva epigrafska spomenika s prostora Hrvatske Države, iako odijeljene od Bizantske Dalmacije, još uvijek ostaci dvolinijske prakse pisanja koja obilježuje istočno krilo te utjecaje iz Bugarske i Makedonije, odnosno da u njima još nije vidljiva slovna koordinacija koja bi vodila u smjeru minuskulizacije i fromiranja uglate glagoljice, a što je vidljivo u spomenicima sa zapadnoga (sjevernoga) područja hrvatskoga glagoljaštva, i koji je razvoj već dobro vidljiv u prostorno bliskom Gradačkom natpisu nastalom u kasnijim stoljećima. Na primjeru izdvojene epigrafske građe zorno su naznačene dvije etape širenja glagoljaške pismenosti na prostoru oko rijeke Krke: do 12. st. s istočnih južnoslavenskih prostora i od 12. stoljeća sa zadarsko-krbavskoga područja, pa ta geografska odrednica, više od odrednice razgraničavanja uporabe slavenskih pisama, ima funkciju obilježavanja dosega različitih kulturnih utjecaja ovisno o povijesnim okolnostima.

Obama su slavenskim pismima posredovani prijevodi i prijepisi Varuhove vizije, izrazito popularnog srednjovjekovnog teksta koji izvorište ima u antičkoj tradiciji (usp. Gaylord 1987),⁴ a koji su značajni i za rekonstrukciju grčkoga izvornika. Iste recenziji (beta₁) pripadaju tekst iz glagoljičnoga Petrisova zbornika i tekst iz ćiriličnoga Šibenskoga zbornika iz Arhiva HAZU sa signaturom *III a 20* (Kukuljevićev br. 501), koji je i prvi objavljeni tekst Varuha.⁵ Taj je šibenski zbornik prema vodenim znakovima datiran u početak 16. stoljeća a sadržajno je riječ o skupu različitih istočnih liturgijskih, književnih i svjetovnih tekstova (bilješke o Turcima, rodoslovi i ljetopisi).⁶ Prema zapisima na prednjoj stranici i na koricama, darovao ga je “jerej Vuinović” a “Zamienio u Šibeniku za Arhiva knj. III i za neke Matičine knjige. Dne 29. listopada 1854. Ivan Kukuljević” (Mošin 1955: 75). Prema Mošinovu opisu zbornik je pisalo više ruku ćiriličnim “poluustavom”, a u jezičnom sloju

⁴ Harry Gaylord. 1987. Redactional elements behind the Petrisov zbornik of III Baruch. *Slovo* 37. 91–115.

⁵ Stojan Novaković. 1886. Otkrivenje Varuhovo. *Starine* 18. 203–209.

⁶ Vladimir Mošin. 1955. *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*. JAZU. Zagreb.

pojedinačnih tekstova prepoznaje i obilježja ijekavskoga jata: “napried, 24v” (Mošin 1955: 73).

Usporedbom teksta iz Šibenskoga zbornika (kako ga je objavio Novaković) te tekstova iz Petrisova zbornika i Dragolova rukopisa iz 14. stoljeća koji se čuva u Narodnoj biblioteci Srbije (koje je objavio Gaylord) vidljivo je kako se u tekstovima iz Šibenskoga i Petrisova zbornika u različitoj mjeri narušava kanonska crkvenoslavenska norma pa se u tekstu iz Šibenskoga zbornika, za razliku od beogradskoga rukopisa, često bilježi ekavski refleks jata (*beše, behu, sekušte, o prehoždeni mesečnemъ*) dok je tekst iz Petrisova zbornika u reprezentativnim jezičnim obilježjima približen hrvatskom vernakularu (*biše, o proihoeni misečnom, ali: sêkuće*), time i čakavskom književnom jeziku; navedeno demonstrira uporaba zamjenica u primjeru:

Beogr.: što se jestъ. tьstota sija nebesе. ježe proidovê. ili što jestъ pole sije
 Petr.: kuliko e tьstota sego n(e)b(ê)se ku proidosva i ča e pole sie
 Šib.: što jestъ tьstota nebesъ, eže proidohovê, ili što jestъ polje sьije

Nakaš u ovoj knjizi uspoređuje tekstove svih sedamnaest primjeraka slavenskoga teksta Varuhova otkrivenja pri čemu je fokus na segmentu priče koji se odnosi na apokrifne manifestacije arhetipskih motiva stabala grijeha, smrti i života pri čemu se pokazuju načini proširenja osnovnoga teksta u ranome stadiju slavenske predaje a što je istodobno pokazatelj i načina formiranja srednjovjekovne fikcije: od utemeljenosti u kolektivnim predodžbama do dopunjavanja referencama iz lektirnih sadržaja, posebno iz formi pitanja i odgovora.

II.

Forma pitanja i odgovora kao poseban srednjovjekovni žanr popularizirana je Lucidarom, koji je prvotno bio Honorijevo djelo o teološkim temama a potom je, u njemačkoj preradbi, proširen i u svojevrstu enciklopediju srednjovjekovnoga znanja, koja je posredovana i u češkoj pismenosti i u hrvatskim glagoljaškim prijepisima (u Petrisovu i Žgombićevu zborniku). Hrvatski latinički Lucidar, u kojemu se posreduje izvorna romanska tradicija i koji je sačuvan u prijepisu vjerojatno iz 17. stoljeća, moguće je prevoditeljsko djelo šibenskoga renesansnoga notara, autora i glagoljaša Gverina Tihića, koje je, prema kolofonu, završeno 1533. u Zadru. Osim u Šibeniku i Zadru, Tihić je boravio (i djelovao) u Rijeci, Senju, Hvaru (usp. Lupić 2021)⁷. Osim

⁷ Ivan Lupić. 2021. Rukopisni tragovi Tihićeva *Lucidara*. *Filologija* 76. 53–126.

opsežnoga latiničnoga i latinskoga korpusa, iza njega je ostalo glagoljicom ispisanih nekoliko išaranih i teško čitljivih stihova (usp. Lupić 2021: 82–83), glagoljicom ispisan odlomak oporuke iz 1530. (usp. Juran 2014)⁸ te cjelovita glagoljična isprava izdana u Rijeci 1546. (usp. Štefanić 1953),⁹ a posredne podatke imamo o njegovim opširnijim pjesničkim djelima koja, s obzirom na naslove, očito predstavljaju odjeke glagoljaške književnosti (Muka, Prikazanje muke, Jeronimov životopis).¹⁰ Šibenski plemić Tihić svojim djelovanjem odražava prožetost glagoljaštva i hrvatske renesansne književnosti, što svakako predstavlja važnu dogradnju tradicionalne predodžbe “popova glagoljaša”. Tu je dograđenu sliku bogato produbio Lupić (2021) lucidnim imaginiranjem dodira Tihićeva prevoditeljskoga djelovanja s Držićevim književnim svijetom, posredstvom mogućega susreta putujućega komediografa i putujućega notara.

Putujući notar i glagoljaš Grgur Borislavić u razvijenom je srednjovjekovlju (2. polovica 14. st.) iz modruške Gorice dospio u Šibenik i Skradin, gdje je djelovao kao javni bilježnik. O njegovoj glagoljaškoj djelatnosti osim iz kolofona Pariškoga zbornika *Slave 73*, upućena šibenskim *prizidnicama* (a što sekundarno svjedoči o obrazovanosti i imućnosti skupine žena koje su naručile zbornik) doznajemo posredno i iz isprave o prodaji jednoga brevijara 1415., u kojoj se spominje i psaltir istoga pisara, o čemu u ovome zborniku piše Kristijan Juran istodobno donoseći i do sada nepoznato svjedočanstvo o još jednoj ispravi koju je zapisao Grgur iz modruške Gorice (oporuka na latinskom). Primjer Grgura Borislavića pokazuje kako je sprega svjetovnoga notarijata i glagoljaškoga djelovanja u osobi eruditnoga pisara postojala i prije renesansnoga ozračja. Juran u ovom zborniku donosi i druge do sada nepoznate bilješke o slavenskom pismu i slavenskim knjigama na šibenskom području, dopunjujući i podatke o najstarijim nazivima za glagoljaše (uvriježeno se navodi kako je naziv glagoljaš prvi put upotrijebljen u putopisu Felixa Fabrija 1483./1484. za svećenike koji su u Jeruzalemu služili misu “na materinskom jeziku”, a potom i za franjevce trećoredce u Prvić Luci, za potonje usp. Runje 2012: 16).¹¹ te znakovito podcrtava distinkciju naziva slavensko pismo/dalmatinsko pismo.

⁸ Kristijan Juran. 2014. Glagoljična zabilješka šibenskog notara Gverina Tihića iz 1530. godine. *Slovo rogovsko* 2. 12–14.

⁹ Vjekoslav Štefanić. 1953. Glagoljica u Rijeci. *Rijeka: geografija, etnologija, ekonomija, saobraćaj, povijest, kultura*. Ur. J. Ravlić. Matica hrvatska. Zagreb.

¹⁰ Ti su tekstovi navedeni kao Tihićevi u popisu spisa koje se 1539. obvezuje prepisati rapski notar Frane Jačina (usp. Lupić 2021: 84).

¹¹ Franjevcima trećoredcima na Prviću već 1463. dano je dopuštenje da uz samostan imaju i groblje i krstionicu, što znači i punu pastoralnu skrb (usp. Runje 2012: 60). U knjizi: Petar Runje. 2012. *Prema izvorima II*. Povijesno društvo otoka Krka – Provincijal franjevac

Grgur Borislavić posvjedočuje i širenje zapadnoga, krbavskoga kulturnoga utjecaja na šibensko područje, a što je djelomično vidljivo i u jezičnoj slici Pariškoga zbornika *Slave 73*, koju u ovoj knjizi reprezentativno predočuju Tanja Kušćević i Marinka Šimić temeljitom raščlambom grafijskih, gramatičkih i leksičkih osobitosti odlomka Muke po Ivanu u usporedbi s podudarnim odlomcima misala iz sjeverne (istarsko-kvarnerske) i južne (zadarsko-krbavske) skupine, u znatnome nadograđujući i potkrepljujući dosadašnja istraživanja o tome da Pariški zbornik *Slave 73* ima određenih poveznica s južnom maticom glagoljaških misala, no uz to prepoznajući i da se odlikuje znatnijom zastupljenosti elemenata iz vernakulara te da je riječ o tekstovima koji su iznova prevedeni s Vulgate.

Zadarsko-krbavska matica liturgijskih knjiga pokazuje se izvorom i fragmenta misala ikavsko-ekavske fizionomije iz 15. stoljeća sačuvana u Berčićevoj zbirci,¹² koji u ovoj knjizi s tekstološkoga i grafijsko-fonološkoga aspekta proučava Ivana Eterović uspoređujući odlomke s podudarnim tekstovima dvaju misala sjeverne i triju misala južne skupine, od kojih posebno izdvojeno s tekstem iz Misala kneza Novaka. Dio temporala iz Berčićeve zbirke, koji proučava Eterović, pronađen je u zadarskom samostanu svetoga Mihovila, a u njemu je zapisana i latinska bilješka o šibenskom zlataru Gabri kao mogućem svjedoku i/ili ovjervitelju isprave, što se uklapa u dosta raširenu onodobnu praksu svjedočenja i ovjeravanja isprava od strane šibenskih svjetovnih i sakralnih lica na zadarskom području i obratno (dosta takvih

trećoredaca glagoljaša. Krk – Zagreb, donosi se obilje podataka o franjevcima sa šibenskoga područja kao i o djelovanju franjevac na Prviću i u Šibeniku time i o tragovima glagoljaške djelatnosti. Tako nalazimo podatak da je gospođa Marchetta 1428. ostavila kapelanu zadarskoga lazareta fra Petru Bogdaniću 20 zlatnih dukata za nabavku jednoga misala (Runje 2012: 130), da je fra Petar nabavio misal danas poznat kao Berlinski te da je neko vrijeme boravio u Šibeniku “kod Sv. Magdalene na Mandalini, gdje je imao hospicij za leproze” (Runje 2012: 130). Runje posebno piše o formiranju i posredovanju glagoljaškoga teksta *Konstitucija*, kojima su kao osnova poslužila *Pravila Nikole IV. pape*, sačuvana u dva primjerka od kojih je jedan sačinio krasnopisac Juraj Kopjević u Šibeniku 1453. (Runje 2012: 157).

¹² Berčićeva zbirka okuplja i nekoliko fragmenata s otoka Prvića izrazite starine (s konca 13. ili početka 14. st.). Fragmenti brevijara I/5 i I/6 koji čine odlomci psalama (I/5 pronađen u Brbinju sredinom 19. st.), te fragmenti temporala I/7 i I/8 koji su na Prviću i pronađeni (usp. Svetlana O. Vjalova. 2000. *Glagoličeskie fragmenti Ivana Berčića*. HAZU – Ruska nacionalna biblioteka – Staroslavenski institut. Zagreb. 4–6). Andrea Radošević otkriva kako se patristička čitanja u fragmentima I/7 i I/8 odnose na dvije homilije Bede Časnoga, teksta koji je očuvan u svega nekoliko brevijara i koji može upućivati na stariju, istarsko-kvarnersku maticu (usp. Andrea Radošević. 2023. Homilije Bede Časnoga u dvama glagoljičnim fragmentima s otoka Prvića. *Glagoljična i ćirilica baština šibenskoga kraja*. Knjižica sažetaka. Državni arhiv u Šibeniku. Šibenik. 18).

podatka može se naći u Runje 2012) te potvrđuje propulzivne poveznice kulturnih krugova.

Odjeke povijesnih poveznica kulturnih krugova nalazimo i u 20. stoljeću, posebno u djelovanju bogoslova fra Bernardina Polonija koji je u Šibenik stigao iz Vrbnika na otoku Krku pa je 1949./1950. potaknut od strane Nikole Žica, voditelja kancelarije netom obnovljene “Staroslavenske Akademije Krčke” sa sjedištem u Zagrebu, a koja je već 1952. preimenovana u Staroslavenski institut, sastavio spis o šibenskom glagoljaštvu, o kojemu u ovoj knjizi izvještava Tomislav Galović tekstološki relevantno iznoseći sve etape nastanka spisa. Okolnosti nastanka Polonijeva teksta, kao i njegov sadržaj pokazuju živ interes za istraživanje šibenskoga glagoljaštva od samih početaka izmještanja glagoljaštva s područja uporabnih vještina u područje znanstvenoga proučavanja, koji je interes aktualan i danas i kojemu se dijelom odaziva i ovaj zbornik.

III.

O povezanosti latinične i glagoljične (posredno i ćirilične) pismenosti ne toliko na razini izravnih predložaka i prijepisa koliko na razini preuzimanja sadržaja i lektirnih utjecaja, na razdjelnici književne čakavštine, književne štokavštine i hrvatskoga crkvenoslavenskoga, s tekstološkoga i s grafematičkoga aspekta pišu Marijana Horvat i Vuk-Tadija Barbarić, intertekstualno suodnoseći Banovčevu knjižicu *Blagosov od polja* s Kašićevim Ritualom, Bernardinovima i Bandulavićevim lekcionarima te s glagoljaškim Prvotiskom i s Hrvojevim misalom, pri čemu inovativno i poticajno sugeriraju povezanost vertikalnih slojeva teksta sa slojevima sustavske organizacije grafema.

Josip Banovac iz Čiste Velike kraj Skradina službovao je u Sinju, Karinu, na Visovcu te u Šibeniku. U ćiriličnoj kronici šibenskih franjevki (*Knjiga od uspomene*) u zapisu iz 1732. spominje se kao gvardijan samostana (Sv. Lovre):

*1732. na 20 novembra primi sveti habit oršu-
la žižica po ruke o. p. f. Antuna Markovića, pro-
vinciala bosanske provincie, za gvardiana o. p. f.
iosipa banovca (...) (3r)¹³*

Iako u predgovoru svojih *Predika od svetkovina došašća* 1759. ističe težnju za pojednostavnjivanjem grafije te pisanjem općim, široko razumljivim jezikom:

¹³ Transliterirano prema faksimilu koji je objavljen u knjizi: *Knjiga od uspomene*. 2005. Ur. Josip Lisac i Terezija Zemljčić. Šibenik.

zašto se ne čini ono samo za one koji su od knjige hrvatske i od razuma naravskog, dali za sve u općenu. Ja samo ovi trud činim za vas Slovinjane koji ne znate druge knjige, izvan u svoj jezik. Pišem s načinom općenskoga govorenja, da svak more razumiti s manje slova što se je moglo za lasnost (transkribirano prema tekstu u Knezović 2004: 60),¹⁴

u njegovim su djelima vidljivi odrazi drugih tekstova, i to ne samo latiničnih i štokavskih. Za knjigu *Blagosov od polja*, Knezović (2004: 57–58)¹⁵ ističe kako je moguće da je to i najobimnija zbirka blagoslova i egzorcizama na hrvatskom jeziku. Stipčević (2005)¹⁶ spomenutu Banovčevu knjižicu opisuje zajedno s opsežnim korpusom knjižica glagoljaških zaklinjanja, koja mahom, osim dijelova obrednika, sadrže i apokrifne tekstove. Podudarnosti Banovčeve knjižice s knjižicama glagoljaških zaklinjanja i na ovome se mjestu mogu potkrijepiti s nekoliko primjera.

Odlomak molitve iz zaklinjanja protiv nevremena zastupljen u glagoljičnoj knjižici Mate Hrabrića iz Baške na otoku Krku iz druge polovice 18. st.:

Kralu vičnoga gospostva svemogući bože koi daes piću svoj pulti: koi pokrivas: nebo oblači i spravlas zemli dažja koi nareûjes oblakom od izgora i vrata od neba otvaras: koi prinosis s neba jug i dovodis kripostû tvojom afrika koi polivas gore sa gornih: a sa ploda dila tvojih nasićues zemlu: (Arhiv HAZU, sign. VII 21, 24v, 2–11),

nalazi se i u Bandulavićevim Pištolama i evanđeljima (str. 244), Kašićevom Ritualu rimskom (str. 427) kao i u Banovčevim *Blagosovima od polja* (str. 323):

*Molitva
Kralju vičnjega Cesarstva, Sve-
mogući Bože, koji daješ pi-
ću svakoj puti: koji pokrivaš Ne-*

¹⁴ Usp. i Gordana Čupković. *Starohrvatski Te Deum*. Šibenik. 2022: 53–54.

¹⁵ Pavao Knezović. 2004. Banovac i njegova djela u književnoj historiografiji. *Zbornik o Josipu Banovcu*. Ur. Alojz Jembrih. Gradska knjižnica “Juraj Šižgorić” – Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. Šibenik – Zagreb. 21–64.

¹⁶ Aleksandar Stipčević. 2005. *Socijalna povijest knjige u Hrvata*. Knjiga II. Zagreb: Školska knjiga. 290–292.

*bo s oblaci, i pripravljáš Zemlji
dažda: koji naređuješ oblakom od
zgora, i vrata od Neba otvaraš: koji
prinosiš s Neba Jug, i dovodiš kri-
postju tvojom Afrika: koji polivaš* (Banovac 1767: 323)¹⁷

Apokrifni ćirilični (poljički) molitvenik iz sredine 18. st. sadrži molitve nad vinogradom: “protiv ‘čari’, miševa, kobilica, ‘skorovaša’ i ostalih ‘gade-lina’”,¹⁸ slično kao i glagoljski rukopis koji je 1703. zapisao Ivan Rudić iz Sali: *versi od husov zavijač, i gusinic, i oda svega ča čini zlo žitku čovičanskomu* (Arhiv HAZU, Rukopis IV a 128)¹⁹, a što nalazimo i u Banovčevoj knjižici:

*i ovo progonstvo od živina,
Zavijača, Skorovača, i gusinica tr-
pimo, zaradi slave imena tvoga od
njih milosrdno izbavimo se, da dale-
ko od ovoga mogućstva prognani
nitkomu naude, i ovo Polje, Sidbe,
Vinograde u tišini, i pokoju ostave* (Banovac 1767: 17).

U Banovčevoj knjižici nalazimo i odlomke Blagoslova soli koji su u po-jedinim dijelovima sadržajno bliži odlomcima istih blagoslova iz Pariškoga zbornika *Slave* 73 negoli odlomcima iz Kašićeva Rituala i Bandulavićevih Pištola (usp. Čupković 2022: 54–55).

Osim što svojim prijepisima i kompilacijama obrednih tekstova povezuje glagoljičnu i ćiriličnu tradiciju s tradicijom latiničnih štokavskih obrednika kao i s usmenom predajom, Banovac svojim djelom predstavlja i važnu sponu sjeverne i južne pismenosti u okrilju franjevačke provincije: njegov *Razgovori duhovni* (Jakin, 1763.) dijelom je skraćeni prijepis razgovora o sakramentima iz djela *Istina katoličanska* budimskoga gvardijana fra Antuna Bačića (usp. Knezović 2004: 49).

Vončina (1975) je postojanje ćiriličnoga izvornika “Šibenske molitve”, na koji upućuju pojedine grafijske posebnosti i pogreške prijepisa putujućega fra Pavla Šibenčanina, predstavio kao potkrepu tezi o vezivanju njezinoga podri-jetla za krug Šubića Bribirskih (Pavla I. ili vjerojatnije Mladena II.) iščitavajući

¹⁷ Josip Banovac. 1767. *Blagosov od poglia*. https://www.google.hr/books/edition/Blagosov_od_poglia/D7FiAAAAcAAJ?hl=en&gbpv=1 (pristupljeno 13. veljače 2024.).

¹⁸ Usp. Vladimir Mošin. 1955. Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije. JAZU. Zagreb. 238–239.

¹⁹ Usp. Vjekoslav Štefanić. 1969. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*. JAZU. Zagreb. 169–170.

u njezinome sadržaju i odjeke ratnih prilika i protubogumilske stavove.²⁰ U Bribiru je djelovao franjevački samostan, a Šubići su potpomagali uređenje i djelovanje i drugih samostana na skradinskome području,²¹ u koje su se naseljavali franjevci koji su održavali kulturne veze i s bosanskim feudalcima, što je sve predstavljalo zamašnjak širenja ćirilicne pismenosti.

U ovome zborniku Luka Velić prateći izdvojenu gramatičku osobitost (množinske padeže) od “Šibenske molitve” preko Vrančića i Armolušića do suvremenih govora šibenskoga područja daje zoran uvid u jezične mijene, znatnim dijelom potaknute povijesnim migracijama, kao i u problematiku čakavsko-štokavskih preplitanja.

IV.

Turskim osvajanjima dolazi do značajnih pomaka stanovništva time i do značajnijih izmjena jezične slike prostora: štokavsko stanovništvo dolazi do obale i postaje brojčano dominantno, što će u znatnome usmjeriti i daljnji razvoj hrvatskoga književnoga jezika. Intenziviranjem veza s novim susjedima (predstavnicima turske vlasti) intenzivira se i razvoj ćirilicne diplomatike, koja je održavana u komunikaciji sa zaleđem i u ranijim vremenima. Poslovi u svjetovnim bilježničkim kancelarijama u Šibeniku vođeni su ćirilicom i u 15. i 16. stoljeću.

Posebno su u tom kontekstu zanimljiva pisma iz 1495. između mletačkoga kneza i kapetana Šibenika Ivana Kanala i osmanskih namjesnika Hercegovine (sandžakbega Mustafe i mostarskoga vojvode Husejina), koja u ovoj knjizi objavljuje Neven Isailović, a svjedoče o slučajevima otmice kršćana na graničnom području te posebno o nastojanjima mletačkih i turskih vlasti na održavanju postojećega stanja i imperijalističkoga diskursa prema “hrvatskoj čeljadi”:

И паке, кнеже, када се не бое ваши лудје одъ насъ, ни наши одъ васъ, господа су у миру. (iz prvoga pisma Husejina, mostarskoga vojvode, usp. Isailović u ovome zborniku),

²⁰ Josip Vončina. 1975. Zagonetka “Šibenske molitve”. *Croatica* 6/6. 7–38.

²¹ Znakovito je da pustinjaci svetoga Augustina, koji su pod zaštitom hrvatskih velikaša prvi naselili Visovac nakon darovnice kralja Ljudevita Anžuvinskoga Budislavu Ugriniću 1345., svoju crkvu posvećuju svetomu Pavlu, što se može iščitati i kao posveta svjetovnom pokrovitelju (usp. Marko Trogrlić. 2019. Visovac u prošlosti. U: *Visovac. Duhovnost i kultura na Biloj Stini*. Uredile Anđelka Galić, Sanja Cvetnić i Antonia Došen. Muzej za umjetnost i obrt. Zagreb).

За тои Богъ зна ере смо ми наручили нашиемъ краишникомъ и мартолозомъ да ни у што не тичу што е владание господе бнетачке, него да сачуваю и ѿбараю како све слуге цареве. (...) Затои немоите мение писати за хрѣвацку челадь ере ние пристало да се рѣвате за Хрѣвате (iz prvoga pisma Musta-bega, hercegovačkog sandžakbega, usp. Isailović u ovome zborniku).

Vrijedna svjedočanstva aktivnih diplomatskih odnosa okuplja Šibenski zbornik turskih, mletačkih i hrvatskih listina pohranjen u Arhivu HAZU pod signaturom *II d 106*, u kojemu se čuva i nekoliko ćiriličnih spisa. U ovoj knjizi Kristian Paskojević s grafolingvističkoga aspekta raščlanjuje: prijedlog bosanskog sandžak-bega Husrev-bega Porti da potvrdi sporazum skradinskog kadije i šibenskog kapetana o međama (1531.) te prijepis akta Ivana Cetinskog i kliškog kneza o sporazumu s općinom grada Šibenika u pitanju međa, koji je originalno sastavljen 1434.),²² dajući i nemali prinos poznavanju pisarskoga rada Dominika i Petra Zavorovića.

Ivica Vigato iz fonda Mletački dragoman u Državnome arhivu u Zadru, koji okuplja dokumente o pograničnim pitanjima i sukobima Mletačke Republike i susjednih zemalja i pokrajina, odabire i filološki obrađuje dva ćirilična dokumenta iz 17. stoljeća koji se odnose na šibensko područje (o pograničnim izgredima na mletačko-osmanlijskoj granici u koje su uključeni stanovnici otoka Murtera i mjesta Pakoštane te o skradinskoj skeli.)

U kasnijim stoljećima (17. i 18.) ćirilična pismenost njegovana je u franjevačkim središtima i kao identitetsko obilježje. U nepovoljnim povijesnim okolnostima stalnih ratnih prilika i rascjepkanosti na tri carstva, zahvaljujući upornom djelovanju franjevac na prosvjećivanju “hrvatske čeljadi” te posebno njegovanju i prijenosu pisane baštine, franjevačka provincija izrasla je i održavala se kao jedinstveno kulturno područje. Bosna Srebrena, obuhvaćala je, kako navodi Katičić: “ne samo svu Bosnu i Hercegovinu, nego i velike dijelove Dalmacije, svu Slavoniju i Ugarsku, koliko je bila pod osmanlijskom vlasti i u njoj se govorilo hrvatski. Protezala se od Jadrana kod Makarske do Dunava pod Budimom” (Katičić 2011: 18)²³. Ogladni primjer franjevačkoga kulturnog središta i učilišta jest samostan na Visovcu,²⁴ koji je bio u

²² Uz dva navedena spisa, u Šibenskom zborniku pod oznakom “bosančica” popisani su još i: Porta odobrava predloženi sporazum o međama, 1531., Mletačko-turski ugovor o međama kod Velina, 1546, Husrev-begovo pismo šibenskom providuru 1533. (Usp. Vladimir Mošin i Seid M. Traljić. 1956. Ćirilske isprave i pisma u Arhivu Jugoslavenske akademije. *Starine* 46. 107–108).

²³ Radoslav Katičić. 2011. Hrvatski jezik na pragu novovjekovlja. *Povijest hrvatskoga jezika. Knjiga 2: 16. stoljeće*. Ur. Radoslav Katičić i Josip Lisac. Croatica. Zagreb. 9–49.

²⁴ Visovac se ističe kao mjesto novicijata još od 1568. (Trogrlić 2019: 29), uz to su u samostanu u različitim razdobljima djelovale i osnovne i srednje škole (škola gramatike)

intenzivnom dodiru s drugim središtima franjevačke provincije,²⁵ među ostalim i s poljičkim područjem na kojem se dobro čuvala uporaba ćirilice i u vremenima opće prevlasti latinične pismenosti pa je i na saboru provincije u Sinju 1749. donesena uredba o obaveznom poučavanju učenika i novaka u “bosanici” i hrvatskom jeziku:

Buduć mi Hrvati, začudno je, da se nalaze medju nama mnogi, koji ne znaju pisati našim materinskim jezikom i pismeni, što je prevelika nepristojnost. Za to naredjivamo svim otcim učiteljim, da svoje učenike podučavaju u pisanju u istom jeziku, kao i djake, koji se kod njih nalaze; jer davamo svakomu na znanje, da niti će se mladići u redovnike oblačiti, niti djaci na redjenje slati, ako ne dokažu svjedodčbom otca samostana, da su rečena pismena naučili (Zlatović 1888: 292).

te učilišta filozofije i praktičnog bogoslovlja pa je, među ostalim, 1756. kao lektor moralke popisan fra Jakov Pletikosa (usp. Jure Brkan. 1997. Visoko školstvo na Visovcu. *Visovački zbornik: zbornik radova sa Simpozija u prigodi 550-te obljetnice franjevačke nazočnosti na Visovcu (1445. – 1995.) 2. – 4. listopada 1996.* Ur. Miroslav Ivić, Šime Samac. Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja – Franjevački samostan. Split – Visovac. 209–246). Vrijedne knjige samostanske zbirke spominju se već u 15. stoljeću: u poslanici pape Pavla II. 1469. vezano uz povrat dragocjenosti koje su privremeno pred turskim upadima sklonjene kod trgovaca u dalmatinskim gradovima (usp. Anđelka Galić i Antonia Došen. 2019. Pisana baština – Visovac kao domus sapientiae. Visovac u prošlosti. U: *Visovac. Duhovnost i kultura na Biloj Stini.* Uredile Anđelka Galić, Sanja Cvetnić i Antonia Došen. Muzej za umjetnost i obrt. Zagreb. 228). Knjižni fond visovačkoga samostana među najznačajnijim je knjižničnim samostanskim fondovima. Tamo se čuva šest primjeraka inkunabula (primjerak popularizirane verzije Ezopovih basni, koji je tiskao Dobričević 1487., jedan je od deset takvih na svijetu), prvotisci hrvatskih književnih djela iz 16., 17. i 18. stoljeća (među ostalim i Divkovićeve ćirilčna djela *Beside* i *Nauk kršćanski* te Orbinijevo ćirilčno *Ogledalo duhovno*), talijansko-hrvatsko-latinska rukopisna gramatika Andrije Bujasa (nastala po uzoru na Alvaresovu misionarsku gramatiku, usporediva s tiskanom franjevačkim gramatikama Tome Babića, Lovre Šitovića i Josipa Jurina), rukopisni hrvatsko-latinski rječnik Matije Jakobovića (prethodnika Blaža Tadijanovića i Marijana Lanosovića), usporediv s Habledelićevim dictionarom, a značajan i po zabilježenoj ćirilici slavnskoga tipa (usp. Galić i Došen 2019: 227–301), poljički ćirilčni putni molitvenik, usporediv s tekstovima iz glagoljičnoga krčkoga Ivančićeva zbornika (usp. Kristijan Kuhar u: Galić i Došen 2019: 236). Za Visovac je vezano djelovanje istaknutih vjerskih pisca: Pavla Posilovića, Tome Babića i niza drugih *tihib pregalaca* (kako ih je nazvao akademik Katičić) koji su aktivno doprinosili izgradnji hrvatskoga standardnoga jezika te su, među ostalim, štokavskim izrazom posredovali i glagoljašku pisanu baštinu.

²⁵ Od 1743. novoj provinciji Presvetog otkupitelja u Dalmaciji, uz samostan na Visovcu, pripadaju samostani u Zaostrogu, Živogošću, Makarskoj, Omišu, Sinju, Kninu, Šibeniku i Karinu (usp. Trogrlić 2019: 28). O događajima iz povijesti visovačkoga samostana usp. Stipan Zlatović. 1888. *Franovci države presvetog otkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji.* Zagreb: Knjigotiskara i litografija C. Albrechta.

Tragovi žive ćirilичne pismenosti u 17. i 18. st., osim u istaknutim samostanima, vidljivi su i u župama diljem šibenske biskupije, a o čemu zorno svjedoči opsežan korpus glagoljskih i ćiriliskih spisa, iz crkvene i svjetovne domene, koje je prikupio Nedo Grbin i iz kojega u ovome zborniku Gordana Čupković predstavlja tek jedan manji dio.

V.

Prateći posredna i neposredna svjedočanstva glagoljične i ćirilичne pismenosti na šibenskom području, zbornik smo razdijelili u četiri cjeline koje okvirno prate konture povijesnih zbivanja pa govorimo o tri smjera širenja slavenskim pismima posvjedočenih kulturnih utjecaja: najstariji istočni (bizantski), zapadni (od razvijenoga srednjovjekovlja) te dvojaki kontakti sa zaleđem, koji su se odvijali u razvijenom srednjovjekovlju a intenzivirani su u novovjekovlju nakon turskih osvajanja. Kronotop tromede, kao povijesnoga ceremonijalnoga mjesta otomansko-mletačko-habsburškoga razgraničavanja 1699. s biljegom kamene gomile u Oton Brdu (sjeverozapadno od Knina),²⁶ koji i do danas u usmenoj predaji živi kao međaš Bosne, Like i Dalmacije, odjekuje tako i u reinterpretacijama tradicionalne filološke razdiobe slavenskih pisama rijekom Krkom. Time se na još jednom primjeru pokazuje svojevrsni paradoks u narativu granice, koja se, osim kao stvarna i zamišljena linija razgraničenja, potvrđuje kao mjesto otisaka drugih prostora te kao prostor aktivnih, produktivnih i višesmjernih kulturnih prožimanja koja brišu obilježje graničnosti.

Gordana Čupković

²⁶ Usp. Jadran Kale. 2023. *Vodič kroz suhozidnu baštinu Šibensko-kninske županije*. Muzej grada Šibenika. Šibenik. 23–24.

Mateo Žagar

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Filozofski fakultet, Zagreb

mateo.zagar@zg.t-com.hr

UDK 003.349(497.581.2-37Šibenik))”11”

Izvorni znanstveni članak

NAJSTARIJI GLAGOLJIČKO-ĆIRILIČKI NATPISI U KONTEKSTU NAJSTARIJE HRVATSKE PISMENOSTI, S OSOBITIM OBZIROM NA *KNINSKI NATPIS I PLASTOVSKI ULOMAK (XII. ST.)*

Mnoge najstarije hrvatske kamene natpise obilježuje prisutnost obaju slavenskih pisama, glagoljice i ćirilice, sve od Istre pa dalje do juga. U *Kninskom natpisu* i *Plastovskom ulomku* (obama iz XII. st.) to je osobito istaknuto. Pozornost se usmjeruje na tipologiju prepletanja pisama, posebice u odnosu prema rekonstrukcijama razvoja slavenske pismenosti na cjelokupnoj širini hrvatskoga prostora. Razmatraju se još jednom postavke o rijeci Krki koja se spominje kao glavna međa između dominantno glagoljičkoga prostora (na zapadu) i dominantno ćiriličkoga prostora (na istoku) u srednjem vijeku. Ovakvo se stanje kontekstualizira s obzirom na cjelokupnu južnoslavensku pismenost toga razdoblja. Paleografske posebnosti glagoljičkih slova analiziraju se s obzirom na započete procese slovne koordinacije unutar sve zastupljenijeg četverolinijskog (minuskulnog) pisanja, što je i dovelo do oblikovanja tzv. ustavne (uglate) hrvatske glagoljice, konačno standardizirane u XIII. stoljeću. Dokazuje se da su po paleografskim pokazateljima oba natpisa bliža praksi pisanja s istočnoga krila hrvatskoga glagoljaštva, nego sa zapadnoga.

KLJUČNE RIJEČI: epigrafika, paleografija, glagoljica, ćirilica, hrvatsko glagoljaštvo

Jedna od najčešćih i najvažnijih tvrdnji iz povijesti hrvatskoga glagoljaštva ona je Branka Fučića, koji je često isticao kako su rijeka Krka, pa dalje na sjever i rijeka Vrbas, granice – s lijeve strane kojih u XV. stoljeću na ovim prostorima prevladava glagoljsko pismo, a s desne, istočne strane – ćiriličko (Fučić 1997). Bila bi to otprilike i istočna granica koju je uglata (ustavna) glagoljica, oblikovana konačno u XIII. stoljeću, tek rijetko i povremeno prelazila, uvijek kao svojevrsan “izvozni proizvod” iz središta glagoljaštva (od Istre preko Kvarnera i Like do Krbave, Zadra, otoka i zaleđa) prema istoku,

sve do Dubrovnika i Boke. Podsjetimo se: na hrvatskome “istočnome krilu”, kao i u svim ostalim južnoslavenskim stranama, uporaba glagoljice zamrla je upravo s XII. stoljećem; kontinuitet će se narušiti, pa će se sljedećih stoljeća prema potrebi uvoziti tekstovi s hrvatskoga zapada. Upravo tako zacrtana graničnost dovodila se u historiografiji u vezu sa zapadnim granicama vladanja bizantskoga cara Emanuela I. Komnena u XII. stoljeću, odnosno tumačilo se da su se upravo do tih rijeka širili impulsi s istoka južnoslavenskoga prostora, iz ishodišta staroslavenske baštine, dakle iz smjera Makedonije i Bugarske, preko Srbije, Duklje, Huma, Bosne. Zašto je do produžetka živosti glagoljice i hrvatske redakcije staroslavenskoga jezika u liturgiji došlo upravo na zapadu hrvatskoga prostora, Radoslav Katičić sažimlje i tumači inicijalno kao odraz sukoba između pristaša protupape Honorija II. i pape Aleksandra II., s time da je nesumnjivo i to kako je važnu ulogu odigrao i rubni smještaj dotičnih pismovnih žarišta u odnosu na središte Splitske metropolije, odnosno s obzirom na tamošnje nešto labavije reakcije prema nastojanjima uvođenja discipline iz središta (Katičić 1998: 567–568).

Glagoljica je na zapadnome krilu razvila posebne, uglaste oblike, po kojima se i danas prepoznaje kao posebna, hrvatska inačica. Zbog uspravnoga položaja slovâ, međusobno razdvojenih, s povremenim prelaženjem gornje i(li) donje redačke linije, uvriježio se naziv “ustavna glagoljica” (analogno prema terminu “ustavna ćirilica” iz ćiriličke paleografije). Takav je termin trebao zamijeniti kolokvijalni naziv “uglata glagoljica”, jer je s razvojem paleografije postajalo sve očitije da su uglate forme bile i obilježje nekih kanonskih tekstova iz XI. stoljeća (usp. naprimjer *Kločev glagoljaš*, sinajske tekstove), odnosno da taj termin, u kolokvijalnom registru, funkcionira samo kroz opoziciju prema starijoj “obloj glagoljici”. Ponekad se u istom smislu susrećemo s nazivom “liturgijska glagoljica”, čime se u kontekstu hrvatskoga glagoljaštva dobro upućuje na njezinu funkciju, ali zbunjuje u kontekstu punoga protega glagoljičke uporabe (i starija, “obla” glagoljica funkcionirala je prije svega u liturgijskim tekstovima). Istraživanja Jevgenije E. Granstrem (1953, 1955) i Thorvi Eckhardt (1955) temeljito su bila uzdrimala tradicionalni pristup razvoju glagoljskoga pisma i približila se primjerenijem tumačenju. Primijenjene metode latiničke paleografije dovele su do spoznaje da je stara glagoljica, i ona rekonstruirana, koju je u IX. stoljeću oblikovao Konstantin Filozof, a i ona najstarija nam sačuvana iz XI. (X.?) stoljeća, smještena na pergamentu između dviju linija, dakle bila majuskulnih slovnih oblika. Takva slova, najprepoznatljivija u *Zografskom evanđelju* iz XI. st. (svakako jednom od najstarijih sačuvanih glagoljičkih tekstova, a vjerojatno i najstarijem), zauzimaju središnju poziciju između dviju linija, no, ne dotičući se niti gornje niti donje. Slova autorskoga pisma, kakvo je

glagoljica, dakle pisma bez duga povijesnog razvoja, mogla su se smjestiti u svojevrsan zajednički modul, kakva je bila kružnica podijeljena na osam jednakih isječaka (Jončev i Jončev 1982) , unutar koje su se mogla upisati gotovo sva onodobna glagoljička slova zauzimajući čitavu mrežu ili tek jedan njezin dio (lijevi, desni; gornji, donji). Takva “lebdeća” slova još se nisu ni priljubila osnovnim linijama (gornjoj i donjoj), što bi bila glavna pretpostavka razvoja koordiniranja slova, usmjerenoga prema budućoj minuskulizaciji (četverolinijskom pisanju) i kasnije – kurzivu. Odustalo se time od zamisli da je najstarija glagoljica ona iz *Kijevskih listića*, gdje slova svojom ovješenošću s gornje linije evociraju običaje starih istočnih pisama. Time je, s paleografske strane, oslabljena postavka da su upravo *Kijevski listići* najstariji (glagoljički) tekst staroslavenskoga kanona i da ih datiramo u X. stoljeće. Kod njih je posve očigledno poravnavanje (koordiniranje) gornjih slovnih dijelova uz gornju liniju retka, te opušteno spuštanje preostalih donjih dijelova slova, različitih visina, ispod njih.

Onoga časa kada su paleografi počeli promatrati razvoj glagoljskoga pisma kroz koordiniranje slovnih dijelova unutar linijski omeđenih redaka, kada su počeli voditi računa o sintagmatici pisma, složenom procesu pisanja (a ne tek motreći svako slovo zasebno, kao dovršeno pismo), o međusobnom usklađivanju slova ispisanih sukcesivno u horizontalno opruženim recima, u smjeru slijeva nadesno i odozgo prema dolje (kako povlačenje pera na mekoj podlozi, pergamentu, i nalaže), prepoznali su se “motori” razvoja glagoljice, od majuskule prema minuskuli i naposljetku (od XIV. st.) do (polu)kurzivnih inačica. Zahvaljujući takvu pristupu jasno se pokazalo da unutar staroslavenskoga glagoljičkoga kanona samo *Kijevski listići* pokazuju takve osobine, odnosno da su svi ostali glagoljički tekstovi iz toga razdoblja – pisani majuskulnim, nekoordiniranim tipom pisma. Takva se osebnost podudarila i s izdvojenošću prostora na kojem je ovaj spomenik nastao – na zapadnom, češkom prostoru, koji je podrazumijevao vrlo bliske dodire s latinskom pismenošću, unutar koje je upravo minuskulizacija već odavno bila razvijena i koja je mogla ostaviti traga na tamošnje pisanje glagoljicom. Takvo tumačenje potvrđuje i stanje u nešto mlađim *Praškim listićima*, koji su postankom vjerojatno vezani za samostan u Sázavi, smješten 80-ak kilometara istočno od Praga.

Već smo bili pokazali, u sklopu raspravljanja o paleografskim argumentacijama širenja glagoljice na naše prostore (Žagar: u tisku), kako se u najstarijim hrvatskoglagojskim pisanim spomenicima (i u onima na kamenu i u onima na pergamentu), nastalima na zapadnome krilu, zapadno od rijeke Krke i Vrbasa, dobro prepoznaje dinamika slovne koordinacije (usp. naprimjer *Bečke listiće*, *Bašćanske ostriške*, tekst *Bašćanske ploče*, *Krčki natpis*, sve

vjerojatno iz XI. stoljeća).¹ Kao što znamo, zameci slovne koordinacije u tim tekstovima i fragmentima dovest će do konačnog oblikovanja tzv. uglate glagoljice u XIII. st. u uvjetima nagle i bogate prepisivačke produkcije glagoljskih tekstova (na temelju dopuštenja glagoljanja, po odlukama IV. lateranskoga sabora iz 1215. godine, osobito njegova 9. kanona).

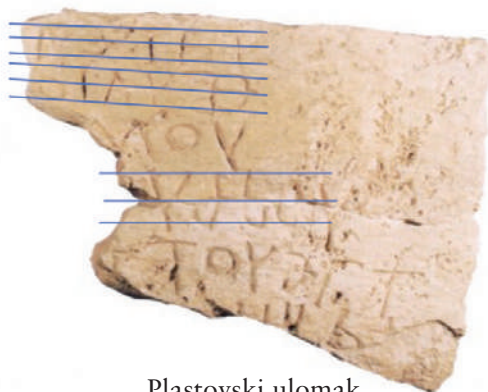
Pogledamo li najnoviju kartu cjelokupnog južnoslavenskog prostora s obilježjima lokaliteta gdje su dosad pronađeni najstariji glagoljski zapisi, oni do kraja XII. stoljeća, i usporedimo li je s onom starijom tek nekoliko desetljeća, uočiti ćemo da je prostor između Istre na zapadu, Panonije na sjeveru, te na istoku sve do Carigrada, znatno popunjeniji nego što su to prije sugerirala samo dva južnoslavenska “otoka” – onaj istarsko-kvarnerski (uključujući i ova dva naša, iz blizine Šibenika) i onaj bugarski. Sada znamo za srednjovjekovne glagoljske zapise odnosno slova i u Panoniji (uz južne obale Blatnoga jezera), u Slavoniji, Bosni, Hercegovini, na Kosovu odnosno južnoj Srbiji, uz Dunav nedaleko od Smedereva, na jugu u Župi dubrovačkoj i u Konavlima. Malo je dakle danas prostora sumnji da je glagoljsko pismo u tim prvim stoljećima glagoljske pismenosti bilo prošireno širom slavenskoga juga, postupno suzjućujući prostor svoje uporabe, već od XII. stoljeća. Slično vrijedi i za ćirilicu, iako u različitim razmjerima, sve od Istre pa do Carigrada. Uporaba obaju slavenskih pisama na tim prostorima (uglavnom simultana, iako u različitoj mjeri na različitim prostorima) zacijelo se prožimala od najstarijih vremena, ako ne od IX., a onda barem od X. stoljeća.

Nakon što smo pokazali najstarije primjere slovne koordinacije u našim tekstovima sa zapadnih prostora, osobito je zanimljivo promotriti kakvo je stanje na međašnom terenu, na epigrafima nastalima uza samu spominjanu granicu na rijeci Krki – na *Kninskome natpisu* i *Plastovskome ulomku*, obama (zacijelo po relativnoj kronologiji) iz XII. stoljeća. Iskazuju li oni kroz prisutnost slovne koordinacije, kao trag živog procesa minuskulizacije, bliskost s praksom zapadnoga krila, ili je praksa ipak bliža “dvolinijskom” istoku, gdje će od XII. stoljeća nastupiti razmjerno brzo odumiranje uporabe ovoga pisma? S obzirom na to da je u danom slučaju riječ o prostoru Hrvatske Države, a ne Bizantske Dalmacije, odgovor na ovo pitanje mogao bi pomoći

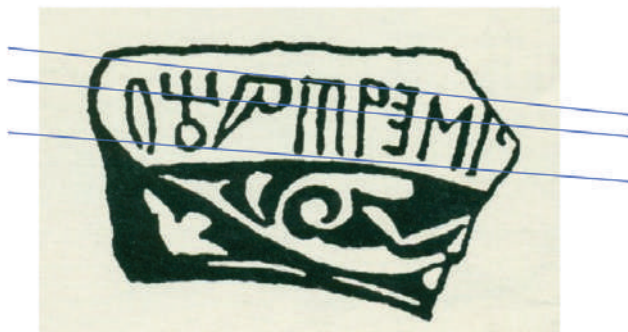
¹ Snaga paleografskoga argumenta u ovom smislu prepoznaje se i u čvrstoj spoznaji da *Bečki listići* nisu, kao što je smatrala Marija Pantelić, mogli nastati na (jugo)istočnom dijelu hrvatskoga prostora. Već poodmakla koordinacija tamošnjih slova, započeta koordinacija (na tragu one začete u *Kijevskim* i *Praškim listićima*), čvršće uglaste osobine koje proizlaze iz priljubljanja slova uz redačke linije, posve uvjerljivo povezuju njihov nastanak s hrvatskim zapadom. Osim takva odnosa slova prema linijskom ustroju o kontaktu s latiničkom pismenosti svjedoči i rano uvriježena praksa uvrštavanja bjelina između riječi i združenica (Pantelić 1985:26, Žagar 2005).

i raspravljanju o smjerovima i dinamici širenja glagoljice unutar hrvatskoga terena općenito.

U oba ulomka zabilježena su uz glagoljička i ćirilička slova. Već i njihova prisutnost svjedoči o dvolinijskome, majuskulnome ustroju; stara je ćirilica, dobro znamo (i uza sve pokazatelje probijanja dviju linija), bila tretirana ustavnim, “uncijalnim” pismom (baš prema istoimenoj inačici grčkoga pisma, odakle je i bila izvedena), pa njezino prožimanje i ovdje upućuje na isti karakter glagoljice. Pogledamo li *Plastovski ulomak*, uočiti ćemo prilično čvrsto raspoređena slova u dvolinijskome retku, dobro priljubljena i gornjoj i donjoj glavnoj redačkoj liniji; u dva se retka (prvome i trećem) dobro prepoznaje i središnja linija, ali primjera oblikovanja slabih slovnih dijelova i natpisivanja/potpisivanja u odnosu na glavne linije – nema. Vodoravnim smo linijama nastojali dočrtati smjerove koordiniranja. Drugim riječima, iako su očigledni znakovi usklađivanja slova unutar dvolinijske organizacije retka, nema pokazatelja minuskulizacije, dakle nema tragova koji bi nas upućivali na tzv. uglatu/ustavnu glagoljicu. Slično je i kod još kraćeg – *Kninskoga ulomka*.

Plastovski ulomak

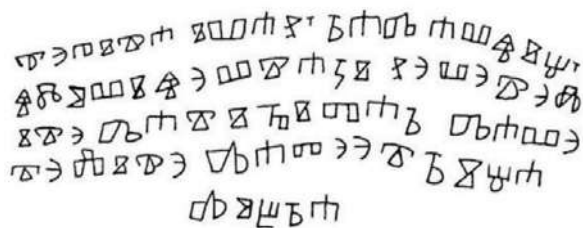

Kninski ulomak

Osim što je golema važnost tih dvaju natpisa upravo po tome što su nastali nedaleko od rijeke Krke, što su s prostora srednjovjekovne Hrvatske Države (a ne s Bizantske Dalmacije), što su na njima zabilježena oba slavenska pisma i to u podjednakoj mjeri, moguće je procijeniti kojoj se praksi više mogu pridružiti: onoj sjevernoj u okviru koje su bili započeli procesi koordiniranja slova, ili onoj (jugo)istočnoj, tradicionalnijoj, gdje se još njegovao primarno majuskulni, dvolinijski profil, sukladan istodobnoj ćirilici (koju najbolje reprezentiraju *Konavoski* i *Župski glagoljski natpis*, također iz XI. stoljeća te *Grškovićev* i *Mihanovićev odlomak apostola* iz XII. stoljeća). Naravno, možemo tek nazirati spomenute osobine, jer je riječ o kratkim epigrafima.

Ni u jednom od ovih naših dvaju epigrafa, smještenih razmjerno blizu, nisu dakle zasvjedočeni procesi minuskulizacije kojima obiluju spomenici na Kvarneru, a iz kojih će se razviti tzv. uglata glagoljica. Iako je indikacija premalo, one dobro upućuju na povezanost glagoljice tih prostora oko rijeke Krke s glagoljicom širih južnoslavenskih prostora, odnosno na još uvijek nezaživjelu praksu koja se oblikovala bliže obali, na zapadu, i koja se zasigurno vrlo brzo nakon toga razdoblja širila i prema Krki, pa i nešto dalje na istok i prema unutrašnjosti.

U svjetlu svega rečenoga zanimljivo je promotriti pronalazak tzv. Gradačkog glagoljskog ulomka, pronađenog nedaleko od Drniša osamdesetih godina XX. stoljeća. Oblik tamošnjih ugraviranih slova nesumnjivo odražava osobine razvijene minuskulizirane, tzv. uglate glagoljice (što je osobito vidljivo u spuštenim krakovima slova *a*, smanjenim desnim poljem slova *d*, naglašeno uglastim oblikom slova *v* i dr.). Teško je pritom složiti se s fra Vickom Kapitanovićem koji je datirao tekst već u XII. ili XIII. stoljeće (Kapitanović 1997). Po drugim paleografskim osobinama, a i po jezičnima, očigledno je da ne može potjecati iz vremena prije XIV. stoljeća, što se opet dobro uklapa u naša druga saznanja o glagoljaštvu šibenskoga kraja. Uglata glagoljica, danas već dobro znamo, postupno se širila i na ove šibenske prostore s obližnjih središta Krbave i zadarskih središta, uključujući i sam grad Zadar. Prisutnost ove glagoljice (koju bismo, da nije terminoloških teškoća, najpreciznije mogli nazvati minuskulnom glagoljicom) istočno od rijeke Krke uvijek će se tumačiti svojevrsnim uvozom sa zapadnih prostora. Uporaba pak glagoljskoga kurziva (koji je uvijek razvijen iz minuskulne glagoljice) podliježe nešto drugačijim pravilnostima, no ta tema zahtijeva zaseban pristup.

Gradački natpis, ?. st.

LITERATURA

- Eckhardt, Thorvi. 1955. Napomene o grafičkoj strukturi glagoljice. *Radovi Staroslavenskog instituta* II. 59–91.
- Fučić, Branko. 1997. Hrvatski glagoljski i ćirilski natpisi. *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost, 1. svezak Srednji vijek (VII-XII. stoljeće). Rano doba hrvatske kulture*. Ur. Supičić, Ivan. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – AGM. Zagreb. 259–292.
- Granstrem, Jevgenija Eduardovna. 1953. K voprosu o proishoždenii glagoličeskoj azbuki. *Trudy Otdela drevneruskoj literatury Instituta ruskoj literatury* IX. Moskva – Lenjingrad. 427–442.
- Granstrem, Jevgenija Eduardovna. 1955. O proishoždenii glagoličeskoj azbuki. *Trudy Otdela drevneruskoj literatury Instituta ruskoj literatury* XI. Moskva – Lenjingrad. 300–333.
- Jončev, Vasil; Jončev, Olga. 1982. *Dreven i suvremen en b'lgarski šrift*. B'lgarski hudožnik. Sofija.
- Kapitanović, Vicko. 1999. Gradački glagoljski grafit. *Slovo* 47/48/49. 169–175.
- Katičić, Radoslav. 1998. *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Matica hrvatska. Zagreb.
- Žagar, Mateo. 2005. Grafolingvistički opis Bečkih listića. *Raukarov zbornik*. Ur. Budak, Neven. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb. 1431–156.
- Žagar, Mateo. U tisku. Glagoljica u Zvonimirovo doba – paleografske poveznice. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa *Kralj Zvonimir*, održanoga u Kninu 11. i 12. VI. 2022.

THE OLDEST GLAGOLITIC-CYRILLIC INSCRIPTIONS IN THE CONTEXT OF THE
EARLIEST CROATIAN LITERACY, WITH SPECIAL REFERENCE TO THE KNIN
INSCRIPTION AND THE PLASTOVO FRAGMENT

Abstract

Many of the oldest Croatian stone inscriptions are significant for the presence of both Slavic scripts, Glagolitic and Cyrillic, spanning from Istria to the south. This is particularly emphasized in the *Knin Inscription* and the *Plastovo Fragment*, found in the border area near the Krka River. Attention is placed on the typology of the intertwining of scripts, especially in relation to reconstructions of the development of Slavic literacy across the entire area of Croatian territory. This state is contextualized considering the overall South Slavic literacy of that period. It is demonstrated that the application of the script in these two inscriptions is closer to the practices of the eastern side of Croatian Glagolitic literacy than the practices from the west.

KEYWORDS: epigraphy, paleography, Glagolitic, Cyrillic, Croatian Glagolitic

Lejla Nakas
 Filozofski fakultet, Sarajevo
 lejla.nakas@ff.unsa.ba

UDK 27 245
 Izvorni znanstveni članak

TEKSTOLOŠKO ISTRAŽIVANJE VARIJANTNIH ČITANJA S NOVOZAVJETNOM INTERPRETATIVNOM PODLOGOM U VARUHOVOM OTKRIVENJU

U radu se istražuje tekstna osnova sedamnaest primjeraka slavenskog teksta Varuhovog otkrivenja. Već je ranije Gaylord uspostavio osnovne granice između različitih recenzija ovog apokrifa, međutim novija istraživanja koja je provela Badalanova Geller, i nedavno objavljeni primjerci koji su bili nepoznati u vrijeme kad piše Gaylord, pokazuju da se podjela na recenzije može doraditi.

Ovom prilikom uspoređuje se segment priče koji se tiče apokrifne predstave o stablu grijeha, stablu smrti i stablu života. Također se istražuje odnos ovog dijela Varuhovog otkrivenja prema drugim apokrifima sa sličnim motivom. U korpusu tekstova koji se uspoređuju učestvuje i jedan primjerak teksta iz Šibeničkog zbornika [HAZU IIIa 20, f. 43a–51b], s početka 16. stoljeća. Rasprava vodi zaključku o načinu proširenja teksta ovog apokrifa u ranom stadiju slavenske predaje pod utjecajem erotapokritičkog žanra koji je čuvao ključne elemente starozavjetne predaje i različitih apokrifa.

KLJUČNE RIJEČI: 3 Baruch, apokrif Varuhovo otkrivenje, zabranjeno stablo, prvosazdani Adam, Drugi Adam

1.

Starozavjetni apokrifni tekst Varuhovo otkrivenje, danas poznat kao 3 Baruch, predmet je kontinuiranih istraživanja od prvog objavljivanja tekstualne varijante iz Šibeničkog zbornika 16. stoljeća 1886. godine. Novaković ga je tada, u *Starinama* br. 18, identificirao kao poseban apokrif, razlikujući ga od Knjige Baruha iz Septuaginte (1Baruch), Jeremijine paralipomene o plijenjenju Jeruzalema (4Baruch) i od Sirijske Baruhove apokalipse (2Baruch).

Istraživači tvrde da je djelo sastavljeno na grčkom jeziku u 2. stoljeću te upućuju na podatak da ga oko 225. godine spominje Origen (*De principiis* II, 3–6).¹ U istraživanjima koja su provodili Gaylord i Kulik odgovarajući

¹ Charles 1896: xx–xxi, Turdeanu 1969: 23.

stupanj važnosti pripisuje se starijoj povijesti predaje. Gaylord zastupa stanovište da je nastanku bizantskog teksta 3Bar. prethodila hebrejska predaja, koja je zatim prošla judeokršćansku preradu iz razdoblja 4.–5. stoljeća te da, konačno, sačuvani tekstovi 3Bar. upućuju na preradu koja je uslijedila u razdoblju 12.–15. st.² Posebnu zanimljivost predstavlja činjenica da su do našeg vremena dospjela svega dva grčka rukopisna primjerka ovog apokrifa, koja pak predstavljaju mlađu recenziju teksta, dok su sačuvani slavenski primjerci konzervativniji, i pored toga što su u njima vidljivi neodređeni elementi pretrađivanja koji u osnovi ne predstavljaju suštinske izmjene. Druga prerada, prema mišljenju Turdeanu, potekla je od priređivača iz crkvenih krugova, koji je nastojao orijentirati tekst u doktrinarne svrhe (1953:51).

2.

Stanovište da je slavenski prijevod sačuvao autentičniju verziju teksta nego preživjeli grčki primjerci podržavaju i savremena istraživanja (usp. Kulik 2010: 5). Analiza i komentari teksta 3Bar. Alexandra Kulika zasnivaju se na usporedbi grčkih s najstarijim slavenskim tekstom – primjerkom iz Ruske nacionalne biblioteke (Greč. 70), koji predstavlja fragment Sinajskog zbornika 105a–111b iz 13. stoljeća, srednjovjekovne bugarske redakcije, čija se tri lista nalaze u ostatku zbornika na Sinaju. Tekstološka usporedba pokazuje da u alfa recenziju zajedno s njim spada i rukopis koji se u literaturi pojavljuje s oznakom Tihonravov (Ruske državne biblioteke u Moskvi) iz 15.–16. st. i rukopis iz kolekcije Barsova iz 1701. godine. Iako se ranije uglavnom držalo da dva istočnoslavenska primjerka Tih. i Bars. bolje odgovaraju grčkim primjercima nego najstariji slavenski tekst iz Sinajskog zbornika, usporedna analiza koju je proveo Gaylord proizvela je zaključak da Sin. bolje od svih odražava iskonski slavenski prijevod izgubljene primarne grčke verzije (Gaylord 1983b:49–50), u odnosu na koji se postojeći grčki primjerci ocjenjuju kao njena sekundarna svjedočanstva (Gaylord 1983a:xvi). Kulik sa svoje strane ističe da neke greške u čitanju Sin. mogu posvjedočiti postojanje slavenskog glagoljskog prototeksta (2010:8).³ Pored ova tri rukopisa alfa redakciji sada

² Gaylord (1983b: xiii) iznosi ovakvu povijest teksta oslanjajući se na prethodne teze koje je o toj temi iznio Émile Turdeanu 1953.

³ Npr. čitanje broja 185, koji bi bio u hipotetičkom glagoljičnom slavenskom pratektstu, pogrešno kao 187 u 4:2 Kulik smatra jednom takvom greškom (2010: 24). Taj se broj (187) nalazi jedino u Sin. Međutim, u 3:8 postoji jednak trag glagoljičnog načina bilježenja za broj 72: u Dragolj. ·н·в·єзвѣка, u Gruj. najprije glagoljičnim sistemom (нѣ) pa odmah zatim ćiriličnim (о н ъ).

treba pridružiti i makedonski rukopis NBS 711,⁴ a također i srpski NBS 760, čije tekstove je objavio Tomislav Jovanović.

U beta₁ recenziju spadaju primjerci iz Dragoljevog, Šibeničkog (HAZU IIIa 20) i Petrisovog zbornika. Njima treba pridružiti primjerke iz Nikoljskog, Savinskog, Hludovog i Grujićevog zbornika, koje je izdao Jovanović (1996, 2005, 2019).

U beta₂ recenziju dosadašnji istraživači ubrajaju tekstove iz Panagjurskog zbornika (NBKM 433) iz 16. st., Bečkog 149 iz 16. st., Adžarskog (NBKM 326) iz 17.–18. st., te rukopisa iz Belova iz 17.–18. st. Njima treba dodati primjerak iz Danilovog zbornika⁵ iz 1628. godine, koji, sudeći prema naslovu i prologu, odražava tekst uništenog Pribilovog zbornika iz 1409. (NBS 828), koji je dakle najvjerojatnije također pripadao ovoj grupi rukopisa.

Beta recenzija smatra se slavenskom preradom jer sarži proširenja, izostavljanja te revizije ranijih čitanja i u odnosu na alfa recenziju i u odnosu na grčki tekst. Podatak da u beta recenziji ima nekih čitanja koja bi bila bliža grčkom pratektu objašnjava se time da su se razdvajanja na dvije slavenske recenzije desila prije 13. stoljeća (Kulik 2010:5).

Rekonstrukcija slavenskog teksta zasnovana je na primjerku iz Sin., ali neke od njegovih posebnosti nisu posebno isticane.⁶ Iako je Gaylordu taj rukopis osnova, on u rekonstrukciji slavenskog teksta (1983b) odbacuje epizodu iz Sin. o stvaranju Adama i Eve (Gaylord 1987: 93), a također ne uvrštava epizodu o Samaelovom ulasku u raj koja postoji u alfa recenziji, smatrajući da su to proširenja koja su u slavenski tekst ušla prije cijepanja na dvije recenzije, tj. prije 13. stoljeća.

Sada, međutim, u ovu grupu spada još i NBS 760 koji ima epizodu o stvaranju Adama i Eve kao Sin. (4:6). Slično je i s primjerkom teksta iz NBS 711, ali ovaj primjerak ima samo stvaranje Adama i po tome se slaže s Tih.

⁴ Tezu da je rukopis NBS 711 makedonski, iz kratovske oblasti, iznijela je B. Jovanović-Stipčević (1989: 76).

⁵ Rukopis se čuva u Muzeju Srpske pravoslavne crkve u Beogradu, Grujićeva kolekcija br. 100. Nije mi bio dostupan primjerak njegovog teksta 3Bar. u vrijeme pisanja ovog članka. Miltenova u digitalnoj bazi podataka Repertorium Obdurodon navodi da je resavskog pravopisa te da je prepisan s bugarskog protografa, osim toga, ona kao antigraf teksta 3Bar. iz ovog zbornika navodi Panagi. te ne sasvim izvjesno i Beč.

⁶ U procesu prepisivanja pisar je očito raspolagao predloškom koji je bio razvezan, ostavio je prazan prostor na listovima 105b–106a za uvodni dio na koji se nije vratio, u 4:5 između rijeka br. 6 i 7 na listu 108a napisao je $\text{вратисана ѡ\text{п}атъ\text{г}л\text{н}и\text{н}}$ vjerovatno upućujući čitatelja da se vrati na dio s lista 106b na kojem se nalazi 9. rijeka i ostatak teksta iz te epizode.

Sin.

н съѣдѣ ꙗ ста по срѣдѣ раѣ :

ндеже повелѣ ꙗ : англѣмѣ :
 прннеси прѣстѣ ꙗ землѣ : н
 прннесошꙗ ꙗмоу : прнѣмѣ
 ꙗ прѣстѣ н създа ꙗлока : ꙗ
 землѣ :

н реуе бѣ ꙗто трѣбоуѣтѣ :
 създаннѣ рꙗкоу моѣю : н
 доунꙗ въ нѣ дꙗхъ жнвотенѣ
 : н ѡжнве :

н пакы оуспнвѣ ꙗгѣ : нзати
 ꙗмоу ꙗдно ребрѣ : н
 створнвѣ ꙗѣоу : да ꙗмоу
 бѣдетѣ ꙗѣѣ :

NBS 760

въ д(ь)ны прѣвѣе съннде
г(оспод)ь ·

н повелѣ агг(е)лꙗмъ прннести
 прѣстѣ ѡт[ь] ѡетнрѣхъ странѣ
 землѣ · н създа адама ·

н въдꙗхꙗоу въ нѣ д(оу)хъ
 жнвотны ·

н пакы его ꙗспн · н възети
 едно ребро его · н създа емоу
 женꙗ · н въдас(тъ) нмѣ рꙗн.

Tomislav Jovanović smatra primjerak iz rukopisa NBS 760 ukrštenom recenzijom (2009: 364). Naime, iako po epizodi o Samaelovom padu taj tekst iz 16. stoljeća pripada alfa recenziji, istovremeno sadrži osobinu beta recenzije: ne raščlanjuje epizodu o zmaju na dva dijela unutar kojeg bi došla naracija o lozi (4:5 i 5:1–2). Riječ je o redaktorskom postupku kojim je tekst Varuhovog otkrivenja učinjen koherentnijim u odnosu na alfa recenziju i na grčki tekst, kojim je premješteno pitanje o veličini utrobe zmaja ispred naracije o lozi.

U vezi s rukopisom Tih. treba istaknuti da su u izdanju izostavljene gotovo dvije stranice teksta, što je utvrdio već Turdeanu (1969: 41), ali u literaturi ta greška nije evidentirana. To se vidi po tome što se ovaj rukopis ne navodi kad se daju podaci o slavenskim rukopisima koji imaju pasaž o cimetu i ptici Feniks (usp. Kulik 2010: 229 i Gaylord 1983c: 670–671). Gaylord tu grešku uviđa tek povodom članka o verziji teksta iz Petrisova zbornika (1987: 93). Treba, dakle, napomenuti da pasaž s carskim cimetom (6:12) nije isključivo vezan za beta₂ recenziju i dva grčka rukopisa, već je zabilježen i u tekstu alfa recenzije, iako izostaje u tzv. ukrštenoj recenziji, koja bi prema tome trebala biti beta₁ s dopunama iz alfa recenzije.

Nove napomene o beta recenziji tiču se najprije jedne skupine rukopisa u kojima je uspostavljena relacija s 4Bar. Prema Jovanoviću (2009: 363) u posebnu redakciju treba svrstati rukopise koji se podudaraju s Jeremijinom paralipomenom (4Bar.). Njoj bi prema uvodu pripadali primjerci iz Sav., Rum.⁷ te Hlud. U primjerku iz Hlud. taj odlomak teksta je malo drukčiji nego u Sav. i Rum., ali je izražen jednako kao u Priči proroka Jeremije o plijenjenju

⁷ Tekst iz Rum. Turdeanu je ocijenio kao primjerak iz usmene tradicije (1969: 36). On se po tekstualnim osobinama ne može posve uklopiti u beta recenziju, ali ni u ijednu drugu.

Jerusalima u Praškom zborniku (izd. Polivka, *Starine* 21, str. 222)⁸ i Troickom zborniku br. 765, iz 15. st. (Tihonravov 1863: 278).

Hlud. (294b–295a)	Troick.765	Praški zb.
н ндѣше іеремїа съ людѣмн въ плѣн[ѣ] вавлѡнстѣмь · варох[ѣ] же нзш[ѣ]дѣ вѣнѣ гр[а] да прѣбыв[ѣ]тѣ сѣдѣ на гробѣ	ндалаше нѣремнѣа съ людѣмн въ плѣне вавлѡнстѣ · варѡ же нзшѣ вѣнѣ града прѣбвѣ сѣда на гробѣ н авнмелехѣ набравѣ смоквн	н пондѣ іеремїа са людѣмн · · · · · · вѣнѣ града прѣбвѣст сѣдѣше на гробѣ даже до вазвращенїа н вѣзвѣдѣнїа авнмелехова

Transformacija uvodnog teksta u Sav. i Hlud. nije utjecala na ostatak teksta koji po svemu pripada beta₁ recenziji, pa poseban uvod zapravo odražava nastojanje pisara da predstavi bogatiji povijesni okvir Varuhovom otkrivenju.⁹ Uvodno podsjećanje na povezanost sadržaja dva zasebna apokrifa (3Bar. i 4Bar.) je očekivano, ali je najvjerojatnije ova izmjena u tim rukopisima uspostavljena sekundarno, a prepisivači su je uspostavili svaki za sebe. U samom sastavu Sin. zbornika priređivač je uklopio ova dva apokrifa jedan iza drugog, odmah iza Varuhovog otkrivenja postavio je Slovo proroka Jeremije o plijenjenju grada jerusalimskog (f. 111b). Treba pak primijetiti da posebnost uvoda u Sav., Rum. i Hlud. nije posljedica prepisivanja iz predloška zasebne redakcije Varuhovog otkrivenja, o tome svjedoče razlike u formulaciji uvoda u svakom od ta tri rukopisa.

U pogledu svrstavanja primjeraka teksta iz Prib. i Dan. u beta₂ recenziju, treba dati odgovarajuću važnost podatku koji iznosi Miltenova raspravljajući o sastavu srednjovjekovnih rukopisnih zbornika. Ona ističe da je bliskost sastava Sav. 29, Panagi., Beč. 149 i Dan. takva da se može pretpostaviti kako su oni povezani istim protografom (Miltenova 2018:50). Posebno se primjećuje da primjerci teksta 3Bar. iz Panagi., Beč. i Adžar. sadrže ista izostavljanja, npr. 2:3 лнѣца нмѣ вѣхѣ · волоуѣ рѡзн еленн н ногѣ · а ѣрѣсла кознѣ н ѡвнѣ,¹⁰ zajedničke greške, npr. 3:8 ѡ адама до двѣа,¹¹ i samo njima svojstvena dodavanja, npr. 4:3 *add.* мнслнтѣ р. недоумѣѣ.¹²

Kulik među rukopise sačuvane fragmentarno ubraja tekst iz Pribilovog zbornika iz 1409. godine, ne pojašnjavajući da je cijeli taj rukopis uništen.¹³ U

⁸ Ova recenzija 4Bar. nosi naslov повесть ѡ плавы н рнданїн пророка іеремїе о іерѡсалнме ї о запѣстѣнїю его н о нстѣпленїю авнмелеѣхове н варѡхове.

⁹ Ime Maleh u Sav. odgovara Abimeleku koji je spomenut i u zaglavlju jednog od dva grčka primjerka 3Bar. (usp. Sokolov 1907:231).

¹⁰ Umjesto лнѣца нмѣ вѣхѣ · волоуѣ рѡзн еленн ногѣ кознѣ ѣрѣсла нхѣ ѡвнѣ.

¹¹ Umjesto ѡ адама до двѣа · · · стѣпа.

¹² Gaylord je također istaknuo da su Bečki i Panagj. prepisani s istog predloška (1987:93).

¹³ Pribilov zbornik iz 1409. uništen je u Drugom svjetskom ratu kada je stradala Narodna biblioteka u Beogradu (Miltenova 2018:53). Tekst 3Bar. nalazio se u njemu na listovima 204r–214v.

bibliografiji o starozavjetnim apokrifima Jacimirskog (1921) transkribiran je samo početni dio teksta: *ВЪСРЪНЬНѢ АВАРОУХОВѢ, Е҃А ПОСЛАНЫ БѢТЪ КЪ НЕМОУ АР҃ХАГ҃ЛЪ ВЪ СТОЮЮ ГОРОУ СІОНОУ НА Р҃ЦѢ Е҃А ПЛАКАХОУСЕ Ѡ ПЛѢНОУ ІЕР҃ЛНМОВѢ Е҃А ПЛѢНЪТЪ НАВЪХ҃О҃НОР҃Ъ ЦР҃Ь ІЕР҃ЛМЬ · Н ѠБРАТН ВЪВУЛО҃НЪ АЗ҃Ь АВАРОУ҃ ПЛАКАХ҃СЕ НЕМЛ҃ЬНО Н Р҃Ѣ. Prema početku teksta može se ocijeniti da je i primjerak iz Pribilovog zbornika pripadao beta recenziji. Naime, i ovaj rukopis ima u prologu izraz “na rijeci” kao Dragolj. i Nik., što odgovara grčkom tekstu “na rijeci Gel”, a u samom naslovu ima izraze “v’skrsenje” i “obradi” kao Panagj., Beč., Adžar., koji su, dakle, karakteristični za beta₂ recenziju. Isti uvod ima i Danilov zbornik iz 1628.¹⁴*

Dosadašnjim istraživačima uglavnom je izgledalo kao da postoji i geografska pripadnost recenzija slavenskog Varuha – alfa (istočnoslavenski), beta₁ (srpski i hrvatski) i beta₂ (bugarski),¹⁵ upravo zato što nisu bila poznata još dva južnoslavenska primjerka NBS 711 i 760 s elementima alfa recenzije, ali i zato što su zanemarene tekstne karakteristike primjeraka iz Pribilova i Danilova zbornika koji su srpski rukopisi¹⁶ s elementima beta₂ recenzije.

Na potrebu za daljim proučavanjem tekstualnih veza među sačuvanim primjercima ukazuje posebno činjenica da Kulik i Gaylord u svojim istraživanjima nisu uvrstili primjerke Varuhovog otkrivenja iz NBS 711, Sav., Nik., Hlud., Gruj. i NBS 760.

Već u Sin. postojao je dodatak o stvaranju Adama,¹⁷ vjerovatno i o Samaelovom¹⁸ padu da bi se objasnio Adamov pad,¹⁹ međutim ti dijelovi ne ulaze u Gaylordovu rekonstrukciju teksta 3Bar. (1983b). Razlog njihovog neuvrštanja u rekonstrukciju objašnjava se tezom da je prototekst današnjih

¹⁴ Transkripcija uvoda Dan. (f. 73v.) u digitalnoj bazi podataka Repertorium Obdurodon.

¹⁵ Usp. Gaylord 1987: 92.

¹⁶ Pribilov zbornik Gaylord određuje kao srpski (1983a: xxxi). Miltenova identificira resavski pravopis (v. fusnotu 5).

¹⁷ Sin. 106b н сьшедь гѣ ста по срѣдѣ раиѣ : ндеже повелѣ дѣ: ангѣлмѣ : прннеси прѣстѣ ѡ землѣ : н прннесошѣ ѣмоу : прннемѣ гѣ прѣстѣ н сзда ѡлока : ѡ землѣ : н реуе бѣ ѹто трѣбоуѣтѣ : сздаднне ржкоу моѣю : н доунѣ въ нѣ дѣхѣ жнвотенѣ : н ѡжнве : н пакы оуспнвѣ ѣгѣ : нзѣтѣ ѣмоу ѣднно ребрѣ : н створнвѣ ѣгоу : да ѣмоу бѣдетѣ ꙗѡцѣ : н рѣхѣ азѣ варѣх ангѣлѣ покажи ми дрѣво ѣже тоа прѣлѣстн адама. Citirani odlomak iz Sinajskog zbornika u Gaylordovoj rekonstrukciji (1983b) sveden je samo na posljednje riječi: н рѣхѣ азѣ, вароухѣ, ангѣлоу: покажи ми дрѣво, ѣже прѣлѣстн адама.

¹⁸ U 3Bar. Samael (Samael, Samanail) poistovijećen je sa Satanailom. O ranijoj pretpostavci da ovaj detalj upućuje na bogumilsku preradu diskutirali su Turdeanu (1950: 178) i Hercigonja (1965: 76–78). Zaključak rasprave je da pisar nije morao biti upućen u bogumilsku interpretaciju mita, a samo prisustvo imena kao Samail i Sarasail govori zapravo o izravnom kontaktu kršćanskog autora 3Bar. s hebrejskom religijskom mitologijom (Turdeanu 1969: 27).

¹⁹ Tekst iz Sinajskog zbornika ima lakunu na listu 107a, naime u četvrtom retku prekida se nakon riječi н реуе ми ангѣлѣ : ѹгда бѣ створн раи : н повелѣ, te nastavlja s odlomkom 2:7. Ne može se isključiti da je njegov predložak imao odlomak 4:7b kao Tih., Bars., NBS 760 i NBS 711 u kojima je opisan Samaelov pad.

slavenskih primjeraka prošao značajne izmjene prije nego što se razdvojio na dvije recenzije (Kulik 2010: 5). Gaylord, naime, smatra da su to dodaci (1987: 93). On dakle tvrdi da Sin. i Tih. ispred dijela teksta o padu Adama 4:6 imaju kao dodatak poglavlje o stvaranju Adama. Drugi dodatak u alfa recenziji je mjesto na kojem Tih. i Bars. objašnjavaju i kako je Satanail izgubio -il. Tezu da je ovdje riječ o dodacima vezanim samo za dva istočnoslavenska primjerka remeti činjenica da se oba dodatka nalaze također u NBS 760 i NBS 711, a prvi dodatak i u Tolst.

Jedan trag da je ovaj dio teksta postojao prije odvajanja beta recenzije može se vidjeti u tome da beta rukopisi svode ovaj dio priče na podatak o promjeni imena Samaela u 4:7 (u naraciji o sadnji stabala rajskog vrta) u Dragolj, Nik., Petris, Panagj., Beč., Adžar. i NBS 760. Samail (u Nik. i NBS 760), odnosno Samanail (u ostalim rukopisima) postao je Satanail.²⁰ U rukopisima beta recenzije skraćivanjem teksta o padu Samaila oštećen je dio koji objašnjava preobražaj imena, pritom su samo rukopisi beta₁ recenzije ostavili izvještaj koji se svodi na riječi “po (is)padeniji”, dok je u beta₂ rukopisima to izostalo.

Prema mišljenju istraživača, drugo mjesto koje predstavlja slavensku intervenciju jeste odjeljak 16:5–10 (boravišta zlih i pokojišta pravednih), koje se uzima za objasnidbeno proširenje teksta (Kulik 2010: 24).

Drži se da je treći dodatak u slavenskom Varuhu duža molitva za grešnike (Kulik 2010: 33) na kraju u Sin. (17:1), a tom primjerku, kojeg je na tome mjestu dosad pratio samo Tih., sada treba pridružiti i NBS 711.

3.

U literaturi su iznošena zapažanja o dezintegriranosti strukture ovog apokrifika. Kulik govori o enigmatičnosti tekstualne strukture 3Bar. na osnovu koje je taj tekst proglašavan primjerom degeneracije apokalipse, s djetinje naivnim i trivijalnim invencijama (2010: 4). Međutim, objašnjava Kulik, najvjerojatnije je riječ o tome da ovaj tekst ostavlja takav dojam samo na današnjeg čitatelja, kojem nisu dostupni implicitni podaci i značenja, koji su mogli biti jasni ondašnjoj ciljanoj publici.

Kako sada raspoložemo većim brojem primjeraka teksta, pokazuje se da pojedini pasaži nisu tek unikatna svjedočanstva zabilježena samo u jednom rukopisu ili u jednom ogranku tradicije teksta. Čini se da bi pojam prvosazdanog Adama mogao biti glavna okosnica strukture teksta 3Bar.

²⁰ Jedino primjerak teksta Gruj. pravilno odražava paralelu koja se tiče gubitka -il iz imena: Satanail nakon pada postaje Satana.

Naime, da bi se objasnilo šta je uzrokovalo Adamov pad (promjenu njegovog prvobitnog stanja čistote), ispričan je poveznici detalj – Samaelov pad zbog gordosti, koji naročito u NBS 711 ima jasnu paralelu s Evanđeljem po Bartolomeju 4:53, po tome što se u odjeljku 4:7 ovog rukopisa pojavljuje dodatak *az' plamy i og'ny*.²¹ Patnja čovjeka kao posljedica oštećenosti njegove prvobitne prirode uzrokovana je osvetom Samaela zbog zavisti. Mada je oštećenje anđeoske biti prvosazdanog Adama eksplicitno iskazano samo u Rum. 9:7 *н зє ѿ нєго ѸДЕЖДА РАНСКѦ Н СВЕЛОТѸ, ДЕТѸ СВЕТЕШН КАТѸ СЛАЊЦНТѸ, Н ѠБЛЕУН ГО Ѹ ГНАФЪ ГѸЛАМЪ*, treba primijetiti da se bilješka o Adamovoj prvobitnoj slavi nalazi također u grčkim primjercima 3Bar. u odjeljku 4:16 (Gaylord 1983: 658).²²

Izgleda da motiv o prvosazdanom Adamu, koji podrazumijeva cijeli kontekst povratka prvobitnoj slavi u 3Bar., stoji u vezi sa simbolikom Krista kao drveta života iz Jeremijine vizije u 4Bar.²³ Ideja Krista kao Svjetla svih svjetova iz 4Bar. podudara se s formulom *Sujetlodavče poš'li svijetlo svijetu* u odjeljku 6:12/14 u 3Bar. Također, u slavenskoj beta recenziji teksta 3Bar., u varijantnom čitanju grč. τετραέλαστον²⁴ u odjeljku 6:2, nalazi se izraz *oružja četveroobrazna*²⁵ koji pokazuje da je u toj tradiciji teksta uz predstavu sunčevih kočija povezana

²¹ U beta recenziji 3Bar. 4:7 s Bartolomejevim evanđeljem 4:25 podudarna je i tema promjene imena (Sanael u Satanas). Pad Sotone zbog odbijanja da se pokloni Adamu na sličan način je ispričan i u zapadnoj verziji Života Adama i Eve (Vita), ali među slavenskim rukopisima tu liniju slijedi samo hrvatska predaja Života Adama i Eve (npr. Tkonski zbornik iz 16. st., Fatevićev zbornik iz 1617., usp. Topčić 2016: 83). U nekim od ruskih recenzija Legende o Tiverijadskom moru postoji također sličan umetak o padu Satane (usp. npr. Bol'sh., f. 200, u digitalnom obliku rukopisa broj faksimila je 206).

²² Badalanova Geller referira o transformaciji motiva o zabranjenom stablu u sagu o Prvom i Posljednjem Adamu i u verziji Legende o Tiverijadskom moru (2011: 88).

²³ O drvetu života i Svjetlu svijeta u 4Bar.: *н по ·Г· ДЬНЕХЪ ВЪНДЕ ДОУША ВЪ ТѸЛО ЈЕГО (tijelo proroka Jeremije), н въздвнже гласъ свон по срѣдѣ нхъ, реує јєдннѣмъ гласомъ: прославнѣте бога всѣн, н сѣна божна, възбоужающаго нѣ іс христа, свѣта всѣмъ вѣкомъ, неогасаемаго свѣтнѣннѣка жнвота вѣре, нже боудеть по боудеть по врѣменѣхъ снхъ ннѣхъ ·Г· н ·З· н прндеть на землю дрѣво жнвотное по срѣдѣ рана, н створнть да вса дрѣва неплодѣнна створеть плодъ н възрастоуть н прозєбноуть, велнчуашѣ се, глаголюште: въздохомъ плодъ свон на весноу тн створнти, да нсхнчюуть съ высотоу вѣтвнѣ нхъ МS RUr (Novaković, 1876: 47), slično i u Praškom zborniku (Polívka 1889: 224).*

²⁴ Kulik navodi da je τετραέλαστος *hapax legomenon* za četveropreg (2010: 228).

²⁵ Takvo čitanje imaju Dragolj., Sav., Nik., Hlud., Gruj., Panagj., Beč., Adžar., za razliku od iskrivljene varijante koja se nalazi već u Sin. орѣжна четворонздынна, koje se izobličava u pravcu mitske osnove u alfa recenziji u колѣсницю ѡгннью (Tih.).

ideja tetramorfa²⁶ iz prvog poglavlja knjige Ezekielia, ili heruvima iz Psalma 18:10, koja istovremeno evocira evanđeosku predstavu Svevladara.²⁷

Kao problemsko mjesto ovog apokrifa u okviru žanra kojem po naslovu pripada u literaturi je istaknuto to što teofanija, koja je glavna poenta apokalipse, u 3Bar. nije prisutna (Kulik 2010: 3). Zbog toga je u istraživanjima ocjenjivan kao primjer degeneracije apokalipse (Kulik 2010: 10). Međutim, ako se uzme u obzir nesavršenost pale čovječije prirode, bez popravka čovječije biti, to jest bez njegovog preobražaja do stanja prvobitne čistote prvosazdanog Adama, teofanija nije moguća. Ipak, ideja približavanja Bogu prisutna je u tekstu, najprije u vidu posljednje kapije iza koje je boravište pravednih, potom u viziji tetramorfa, te u formuli “Svjetlodavče pošalji svijetu svjetlo” sa simboličkim značenjem koje se dekodira u odnosu na narativni kontekst povijesne epohe pravednog Varuha, 387 (ili 377 ili 307) godina prije Otkupitelja.²⁸ Naime, redaktor 3Bar. vodi računa o tom kontekstu u kojem još uvijek nije svim ljudima objavljen njegov dolazak.²⁹

Jako mjesto teksta 3Bar. trebala je biti završna dionica – Varuhova molitva za ljude koji se “od prvosazdanog Adama muče tu” (16: 10). Međutim, molitvu iskazanu riječima imaju samo dva najstarija sačuvana teksta (Sin. i NBS 711), u čemu ih samo donekle prati Tih. Ostali tekstovi imaju tek izvještaj da je Varuhu dopušteno plaćem zatražiti milost za sve ljude. Lament je u beta redakciji samo spomenut, ali ne i iskazan tekstom. To se možda može protumačiti i kao korekcija (namjerno izostavljanje) u mlađoj recenziji kojom se uklanja kršćanski kontekst anahron Varuhovom povijesnom trenutku, koji bi inače, s obzirom na eksplicitnost elemenata kršćanske dogme u Varuhovoj molitvi alfa recenzije, ostavljao dojam naknadne intervencije.

²⁶ Riječ četvoroobrazan u Predslovlju Teofilakta, episkopa bugarskog, u Šafarikovom evanđelju upotrijebljena je za opis simbolične veze između tetramorfa i tetraevanđelja *нже на херѡвѣмѣ сѣданъ бѣ · нѣже утворолнунѣи писанїе глеть · прѣдѣ нѣ утворѡбразное еѡлїе · едннѣ дѣѡ сѣдрѣжнмо какоже оубо херѡвѣмѡ коемоужѡ · едннѡ оубо лице рѣшѡ пѡбно лѣвѣ нно же ѡлкоу · нно ѡрлѣ нно телѣѣ* (Polívka 1887: 211).

²⁷ Treba napomenuti da je izraz Svedržitelj izričito spomenut u obje slavenske recenzije 3Bar. u 1:2 i 1:5, a u vezi s predstavom o Svjetlu svijeta, a kao Vladika Hrist u molitvi 17:1 u Sin.

²⁸ U grčkoj verziji 477 godina; različiti brojevi dolaze iz slavenske predaje 4Bar.

²⁹ Naime, u strukturi teksta 3Bar. nema oslonca za izravnu objavu, dok u 4Bar. uskršli Jeremija prorokuje na osnovu vizije koja mu je dana *прославнѣ бѣ въснѣи снѣа бжннѣ : възбѡуждаѡцѡго нѣ хѣ : н сѣ : свѣта сего въсѣмѣ въкомѣ ...* (Sin. f. 113b; 4Bar. 9:14–20).

Sin

платѡ са глахъ : гн̄ бѣ
 нже сльнѣце просвѣтн
 свѣтомъ свонмъ : помнлоун
 грѣшннкѣ̄ : гн̄ бѣ нже
 ѡловѣко:оубнцѡмъ моукж
 оуготоваль : н̄ м̄ость намь
 подаѣ х̄ѣ насъ радн бж̄иеніе
 слово : вл̄ако гн̄ мола та
 вельмн : ѡтънмн ѡ̄ вніе · нх̄ь
 нго : н̄ прострн любовь свож
 н помнлоун грѣшьныхъ : како
 твоѡ дръжава н снла :

NBS 711

тогда вароухъ въсплакав са
 р(е)уе г(оспод)н б(ож)е · иже
 сльнѣоу повелель еси снати ·
 н лоунж просвѣтн · пом(н)лоун
 грѣшныхъ г(оспод)н б(ож)е н(а)шь
 · како ѡл(овѣ)колюбецъ · еже
 пославъ прѣнсподнж сждн · нже
 нас(ь) радн постр[а]да г(оспод)н
 · сжщн въ мнрѣ въпнхж ·
 г(оспод)н како пр<о>сльзнх
 са азъ вароухъ · пом(о)лн са къ
 вл[а]д[в]ѣцѣ н б(ог)оу · н
 рѣхъ егоже вы ап(о)с(то)лы
 прославнсте · помолнте юго
 за грѣшныхъ · н м(н)лость твож
 подаждь съгрѣшнвшнмъ тебѣ
 г(оспод)н ·

Tih.

н въсплакѡса н̄ рѣхъ. гн̄ бѣ
 нашъ помнлоун̄ весь родъ
 кр̄твн̄анескъ̄ како твоѡ
 дръжава ёсть

Za tekstove beta₂ recenzije karakterističan je naslov V'skrsenije (Beč.149, Panagj., Adžar., Prib. 1409, Dan. 1628), a Varuhov povratak na zemlju nije poentiran lamentom, već objavom koja mu je data: снесѣте вароуха на лице всеіе земле да скажетъ сномъ ѡлвускым̄ иже видѣ н слыша... в'соу нстнпоу / в'се таннн̄ божіе (Dragolj, Sav., Šib., Petris., Panagj., Adžar, 760, Hlud.). Riječ je o kraju putovanja, koje je prema proračunu izvedenom na osnovu grčkog teksta trajalo 275 dana (Kulik 2010: 59), čiji je smisao u objavljivanju tajne spasenja svim ljudima.

Među tekstovima koji predstavljaju svjedočanstva alfa recenzije samo je u tekstu NBS 760 upotrijebljena je riječ *v'zetije* koja je ekvivalent riječi *v'skrsenije* iz beta₂ recenzije: и тако възвратих[ь] се на землю. ѡт[ь] възетіа ѡного · н видѣнїа страшнаго. Priređivač tog teksta jedini je na samom kraju zatvorio spoljašnji prsten priče, pa samo u tom tekstu tješitelj anđeo govori Varuhu da ne pomišlja na sudbinu Jerusalima i pretkazuje da će se zatočenici vratiti iz babilonskog ropstva: н р(е)уе мн агг(е)ль не помнлѡн к томоу авароухе ѡ градѣ іер(оу)с(а)л(н)мѣ. б(ого)вы бо || вса вѣдома сѣть · ѡмножнше с(е) бзаконїа нх[ь] · н неправдн вьндѡше вь ѡшн г(оспод)а саваѡѡа · н ѡ семь ѡвѣсн како възвратет се пакы люд[н]е б(о)жїн, ѡт[ь] вавнлона вь іер(оу)с(а)л(н)мѣ ты же мнрѣ нм̄н сь б(ого)мъ ѡ семь · н не нспнтоун к томоу сѣдбѣ б(о)жїе (60b–61a).

Pojam prvosazdanog Adama (protoplasta³⁰) potiče asocijaciju na Drugog Adama koji ima doći, do kog se treba uzdignuti. Krist kao Drugi Adam u

³⁰ Prijevod *protoplast* u odjeljku 4:8 kod Gaylorda (1983c:666). Izraz prvo(sa)zdani Adam u slavenskom tekstu 3Bar. pojavljuje se u odjeljcima 4:8 (Dragolj, Panagj.), 9:7 (Tih., NBS

3Bar. samo je nagoviješten u završnici teksta alfa recenzije. Rezimirajuća poruka obiju slavenskih recenzija sadržana je u neophodnosti popravka čovječije biti, čiji se grijesi objavljuju u vidu žalbi anđela, zbog budućeg Suda koji je najavljen u viziji pripremljenih boravišta za pravedne i za nepravedne. Za slavensku redakciju molitve su put popravka, za razliku od grčkih primjeraka koji umjesto molitava ističu – vrline.

Na kraju apokrifa Varuh plače zbog prvosazdanog Adama. Njegovu svijetlu bit, sazdanu na Božiju sliku, polomilo je stablo grijeha (stablo smrti) koje se u 3Bar. 4:16 opisuje kao stablo obmane i drvom koje u sebi ima zlobu. Na prvi pogled je očigledno da se u tekstu izbjegava izjednačavanje tog stabla sa stablom spoznaje, jer se ne upotrebljava naziv iz slavenske tradicije – razumno drvo, koje bi odgovaralo stablu života/ stablu besmrtnosti.

Motiv stabla istočnog grijeha u slavenskoj verziji 3Bar. nije jednak zabranjenom drvu kao u Postanku, već je riječ o drvu koje je prokletu nakon Adamovog i Evinog pada, a da je zabranjeno vidi se tek po Evinom odgovoru na zmijino pitanje šta im je Bog zabranio jesti. Iz odgovora proizlazi da im je to drvo zabranjeno nakon Samaelovog pada (kao mjera predostrožnosti). U Tolst. se čak kaže da je Adamu u raju bilo dopušteno sve jesti: *и созда тоу уѣвкѣ · и доуноу ёмоу на лнцѣ · дхъ жнвотенъ и бѣ уѣвкѣ · во дшоу жнвот · и повеле ёмоу жнх · и все ѣстн · (4:6)*. Za razliku od toga, u grčkom tekstu je drvo zabranjeno jer ga je posadio Samael i time razgnjevio Boga 4:8, zatim je Samael postao zavidan i obmanuo svojom lozom Adama.

Tema 3Bar. koja se tiče zabranjenog stabla iz grčkog teksta 4:8 u slavenskoj verziji je shvaćena kao središnja tema pa je proširena dijelom 4:10 koji objašnjava jedinstvenu i neprozirnu ranokršćansku sliku o Samaelovom drvetu koje ima postati stablo života (usp. Kulik 2010:14–15). Prema 3Bar. 4:15 loza je Adamu i starom pokoljenju u smrt, a Noi i njegovim potomcima u život, ali tek nakon što joj Bog promijeni “gorest u sladost”. Tekst koji zatim slijedi – upozorenje na zlo koje vino još uvijek sadrži – pokazuje da u tom apokrifu nije pronađen način da se poveže drvo sagrješenja s drvetom života, ili da se stablo života iz Postanka 3:24 poveže s onim iz Knjige otkrivenja 2:7.

Na ovom mjestu apokrif 3Bar. odgovara na simboličko pitanje: Ako je loza zabranjeno stablo koje je izazvalo Adamov pad, kako onda vino može biti dio misterija Euharistije? Prema mišljenju Flotrentine Badalanove Geller, tvar koja se transformira u Kristovu krv u božanskoj liturgiji (koja je sama po sebi zemaljska hipostaza raja) povezana je s voćem koje je uzrokovalo izgon iz raja, pa je misterij Euharistije shvaćen kao ritualiziran povratak u izgubljeni raj (2011:94).

Tema pretvorbe stabla grijeha u stablo života u 3Bar. 4:15 ostaje nedorečena, ali nju je moguće rekonstruirati putem paralele u apokrifu o krsnom drvetu, u kojem su izravno povezani stablo grijeha i prvi Adam, s jedne strane, i stablo života i Drugi Adam (Isus), s druge strane. U jednoj od završnih slika apokrifnog Skazanija o krsnom drvetu, kada je časna krv Gospodnja pala na Adamovu glavu, očistivši ju i posvetivši, heruvim³¹ prestaje čuvati drvo života (Porfirjev 1877: 32, 90). Tako je simbolički prikazana pobjeda nad smrću i povratak Adama prvozdanoj biti koja je na sliku Boga. Adamov atribut “slika Boga” koji koristi Eva u Mojsijevoj apokalipsi kad se obračunava sa zvijeri pred vratima raja (10:3), zapravo nije adekvatan od trenutka sagrješenja. Otkupljenje od grijeha omogućit će Drugi Adam – Isus koji jeste slika Boga (Kol. 1:15), a povratak prvozdanoj biti dovršit će se u palingenezi (pakybytiju, Mt. 19:28). Naime, središnja tema slavenskog teksta 3Bar. je otkrivenje uskrsnuća pravednih, njihov prelazak u čin iznad anđela, kroz kapiju na petom nebu koju ni anđeli (osim Mihaela) ne mogu proći (11:2).

U 3Bar. ekvivalent riječi loza iz alfa recenzije u beta recenziji je izraz “pohot grėhovna” (4:8). Taj se izraz nalazi još u legendi Početije svijeta iz Plovdivskog zbornika, ali je zbog dominantnosti pojma drėvo zabilježen iskrivljeno kao “pohot drevna”.³² Gaylordov prijevod “the tree is sinful desire” nije potaknuo Kulika (2010:190) na asocijaciju o podudarnosti izraza *pohot’ grėhovna* s izrazom *yetzer hara*.³³ Na vezu između ta dva pojma ukazuje Orlov povezujući tekst Šib. 4:8 s odlomkom Zohara I.27a o stablu zla koje jest naklonjenost zlu i čiji su svi dijelovi ispunjeni gorčinom (2021: 119–120).³⁴ Većina slavenskih rukopisa beta recenzije razumije ovo mjesto tako kao da je riječ o dva drveta. Jedino je u primjerku teksta Sav. jasno da je upotrijebljen redni broj “prvo” memoriran iz fraze “prvo pohoteniye grijehu”,³⁵ a ne za

³¹ Kerubini iz Postanka 3:24, ali u verzijama teksta istočnog kršćanstva ta je imenica indeklinabilna, te se ne vidi oblik množine.

³² Fol. 98b–99a: ере каде гъ ран насадн с ангелн свонемн свака си свое древо н воле саѣаше · ѿ свакога гъ ва Ѹста Ѹзмаше н томѸн сатворн разѸмно древо н сатананьл нма злобѸ на адама н на еврѸ н васадн лозѸ н похот древнѸ (Nakaš 2016: 202). Značenje riječi *pohot’* u stsl. određena je njenm pojavljivanjem u Iv. 1:13 (grč. θέλημα, tjelesna volja, *pohot’ pl’tska*, koje je Isus je lišen), te u Mt. 5:28, Mk. 4:19, Iv. 8:44 (grč. ἐπιθυμία, ‘želja, žudnja, prohtjev’).

³³ Prema hebrejskoj predaji, od Abrahamove apokalipse (23:10–11) do Zohara, naklonjenost zlu, *yetzer hara*, začela se u Edenskom vrtu. Impuls ka zlu otad je esencijalni dio ljudske prirode, a Zmija je zli iskusitelj i anđeo smrti, jer je donijela smrt svijetu Zohar I.35b (Orlov 2021: 118).

³⁴ Pojam *yetzer hara* potječe iz Tore, ondje je njime uokvirena pripovijest o Noi, u uvodu (usp. Postanak 6:5) i na završetku (usp. Postanak 8:21).

³⁵ Moguće je da Sav. upotrebljava izraz “prvo pohoteniye” jer povezuje ovaj momenat teksta Varuhovog otkrivenja s erotapokritičkim odlomkom iz Razumnika u kojem se plod tog stabla nalazi uz pitanje: *Koje djelo na zemlji byst’ pr’vonovo? Grozd’ – ibo zoba grozd’ i Jevgu zmija prelasti grozdom’* (Močulski 1893: 98 i 264, pitanje br. 49 u Dragolj., f. 14v).

izraz “prvo drvo”, kako su to pročitali ostali rukopisi ove skupine podrazumijevajući da je pohot “drugo”, čemu je najočigledniji primjer Dragolj. Jedini rukopis osim Sav. koji pokazuje da je riječ samo o jednom stablu jest NBS 760, koji to mjesto čita kao “loza u kojoj je gjevovna pohot”.³⁶

U većini rukopisa beta recenzije 3Bar. odmah poslije spomena stabla loze dodan je i čin izlijevanja pohoti grēhovne na Adama (*izlija* Drag., Nik., Šib., Petr. Panagj., Beč., Adžar., NBS 760, Hlud.). Slično je to izraženo i u Početiju svijeta iz Plovdivskog zbornika, ipak ondje se razlikuje Gospodnje razumno drvo od loze koju je posadio Satanail s namjerom da prevvari Adama i Evu. Međutim, najizrazitija podudarnost čina izlijevanja pohoti grēhovne u 3Bar. je s izrazom upotrijebljenim u apokrifu Interrogatio Johannis: *et effundit super caput angeli concupiscentiam peccati*.³⁷

Sasvim drukčije kušanje ploda stabla spoznaje predstavlja Knjiga Enoha – Adam i Eva su sa stabla spoznaje okusili i spoznali mudrost (1Enoch 32: 3–6).³⁸ To je svojevrstan paradoks koji se može objasniti time da biće slobodne volje, koje nakon kušanja sa stabla poznaje dobro i zlo, može, dakle, svojevolumno birati znajući svojim razumom šta je zlo i dobro. Kada svojom slobodnom voljom bira zlo, znajući da je zlo, to je volja za grijehom (pohot’ grēhovna ili nagnuće zlu).

Među Slavenima se drugi tok tradicije o drvetu začeo u apokrifu Slovo o Adamu i Evi. Ondje je razumno drēvo (Jagić 1893:90) stablo Gospodnje. Od grančice koju je Sit izmolio iz raja je Adamov vijenac, te će iz Adamove glave izrasti drvo križa koje je zatim tema posebnog apokrifa. Na istoku Porfirjev razlučuje dvije apokrifne predaje o edenskom stablu poznanja dobra i zla. Jednu po kojoj je to loza označava tradicijom prezbitera Jeremije, na osnovu primjedbi istaknutih u raspravi pripisanoj Atanasiju, monahu Jerusalimskom.³⁹ Ovu predaju koja se začela u Bugarskoj određuje kao bogumilsku zbog detalja da je krsno drvo posadio Satanail. U drugoj tradiciji, iz Razumnika pripisanog Grigoriju Bogoslovu, Satanail krade iz Edenskog

³⁶ loza њс(тъ) ·а̄· похотеннѣ грѣхоу Sav., loza въ нѣмѣже ес(тъ) грѣховнаа похоть NBS 760; похоть грѣховна Dragolj., похоть грѣховнаа Nik., похоть грѣховнаю Šib, pohot’ grihom’ Petris., похот грѣховнаа Panagj., похота грѣховна Adžar., грѣхот[а] грѣховнаа Hlud.

³⁷ Bečki rukopis, f. 158 (Döllinger 1890: 88). *Concupiscentia* je u kršćanskoj teologiji čovjekova naklonjenost grijehu, pa je upravo ekvivalent izrazima *yetzer hara* i *pohot’ grēhovna*. U stsl. se riječ *pohot’* javlja u istim stihovima gdje i *concupiscentia* u Vulgati (<https://ohn.anubih.ba/gradja/search> ; <https://biblehub.com/topical/c/concupiscentia.htm>).

³⁸ Charles (1952: 54).

³⁹ Riječ je o raspravi u jednoj krmčiji Muzeja Rumjnecv iz 15.–16. st. o razumnom drvu u kojoj se opovrgavaju razna mišljenja o drvu poznanja dobra i zla, a kao dokaz se navode stihovi proroka Isaije 60:13 o slavi koja dolazi kroz kiperis (čempres), pevg (jela), kedar (brijest) (Porfirjev 1877: 47–48).

vidu pitanja *Čto jest dijavol* (Močulski 1893: 101) ili *Kada otpade dijavał ot Gospoda* (Močulski 1893: 52).

Iz pitanja i odgovora je i broj jezika na koje su ljudi podijeljeni nakon uništenja Babilonske kule, koji bilježi samo slavenski tekst 3Bar: н створи седьмьдетеса н в̄: азькѣ (Sin. 3:6 i 3:8b). Taj se broj susreće u Razumniku Beljakovskog i Grigorovičevog zbornika kao broj “svih jezika” (usp. Nakaš 2016:316 i 319).

Formulu kozmičke ptice свѣтодавьє, дан мироу свѣтъ одн. свѣтодавьє, пошлн свѣтъ твои мироу (6:14), identificira Kulik (2010:262) u apokrifu *O vseu tvaru* (O svemu stvorenom), samo je ondje govori pijetao, ali i za taj tekst postoji paralela u erotapokritičkoj literaturi (Miltenova 2004: 463–465).

U zbornicima mješovitog sadržaja s parabiblijskim tekstovima Pitanja i odgovori služili su kao intertekstualni linkovi, kroz srednjovjekovno razdoblje postali su kolekcija čitatelju korisnih referenci (Miltenova 2014: 400). Iz ovog tezaurusa narativnih motiva, koji je omogućavao da oni ostanu sačuvani u latentnom pamćenju, priređivači apokrifnih tekstova obogaćivali su sadržaj apokrifa koje su prepisivali.

U apokrifu sa starozavjetnom temom slavenski priređivač Varuhovog otkrivenja istaknuo je kršćansku poruku o spasenju dodacima koje je smatrao neophodnim za povezivanje epizoda u čvršću strukturu. Njegov istančan zahvat nazire se u izrazima kao četvoroobrazne kočije, što asocira na kršćansku predstavu Svevladara, te u izrazu prvosazdani Adam, koji priziva predstavu Drugog Adama – Otkupitelja. Kršćanska poruka o spasenju na kraju apokrifa imala je u verziji teksta iz koje su proistekle obje slavenske recenzije svoj najjasniji izraz u dužoj molitvi koju najpotpunije odražava odnedavno poznat rukopis NBS 711. Iako je Gaylord u rekonstrukciji slavenskog prateksta zanezario njeno svjedočanstvo u najstarijem sačuvanom slavenskom primjerku – Sin., kratovski rukopis NBS 711 omogućava da se razumije kako je zapravo u mlađoj recenziji ovaj sadržaj izostavljen, u zahvatu koji je nastojao izbjeći eksplicitno isticanje momenata anahronih starozavjetnoj temi.

IZVORI

- Adžar. druga pol. 17. – poč.18. st. Adžarski zbornik, NBKM 326, ff. 62–68. <https://digilib.nationallibrary.bg/slr/public/image>
- Bars. 1701. god. Rukopis Ivana Kirjajevskog, kolekcija E. Barsova, Sokolov (1907:224–226).
- Beč.149 druga pol. 16.st., Austrijska nacionalna biblioteka u Beču, Ms. 149, f. 99–107, jednak kao Panagj.
- Dan. 1628. god. Muzej Srpske pravoslavne crkve, Ms. br. 100, Grujićeva kolekcija. <http://repertorium.obdurodon.org/rawFile.php?filename=AM100MCB.xml>
- Dragolj. treća četvrt 13. st., ff. 177v–189r NBS 651, Sokolov, (1907:204–220).
Gruj. 219 oko 1550. god., Muzej Srpske pravoslavne crkve u Beogradu, Zbirka Radoslava Grujića, br. 219, ff. 1r–4v. Filološki opis (popraćen transkripcijom, koja nije objavljena, ali mi je ustupljena za istraživanje) dao je Jovanović (2005).
- Hlud. poč. 17.st., Državni historijski muzej u Moskvi (GIM), Zbirka Alekseja Ivanoviča Hludova, Ms. 123, f. 294g–297b, iz Markovog manastira prenesen na Svetu goru, a zatim u 19. st. u Rusiju. Jovanović (2019: 774–779).
- NBS 711 1350. – 1375. god., Nacionalna biblioteka u Beogradu Ms. 711, izd. Jovanović (2008:81–91).
- NBS 760 poč. 16. st., Nacionalna biblioteka u Beogradu Ms. 760, izd. Jovanović (2009:369–378).
- Nik.52 1550. – 1599. god., Manastir Nikoljac (Crna Gora), Ms. 52, izd. Jovanović (1996:569–574).
- Panagj. NBKM 433 (stari br. 629), izd. Sokolov (1907:220–223).
Petris. 1468. god., Zbirka rukopisa i starih knjiga Nacionalne sveučilišne knjižnice u Zagrebu, R 4001, f. 229v 13r–233r 11r., digitalni oblik rukopisa <https://glagoljica.hr/?pr=i&id=15967> (faksimili 453–460), izd. transliteriranog teksta – Hercigonja (1964:64–69); izd. transkribiranog glagoljičnog teksta – Gaylord (1987:99–112).
- Rum. 18. st. ff. 16r–19v, Muzej Rumjancev, Kolekcija rukopisa N. Tihonravova, izd. Lavrov (1899:149–151), Jacimirski (1921:231) ovaj primjerak Varuhovog otkrivenja svrstava u IV redakciju, smatra da je to samostalna prerada.
- Sav.29 oko 1380. god., ff. 176r–183r, Jovanović (1996:563–568).
Sin. RNB Greč 70 13.st. (13–14. st., Jacimirski 1921:229), ff. 105r–111v <https://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=7579B1C9-CF3B-4BA9-AC44-4B54A86D86C5>; Manastir Sv. Katarine, Sinaj, Ms. 34, ff. 27r–29v, Sinajski listovi Ms. 34 uklapaju se između 108b i 109a Greč. 70. U ovom članku se citira također, 4Bar. Slovo Jeremije proroka o plijenjenju Jerusalima iz Greč. 70, 111v–114v.
- Šib. poč. 16. st., HAZU IIIa20, izd. Novaković (1886:205–209).

- Tih. 15. st., RGB F. 272, br. 363, ff. 246r–250v, izd. Tihonravova – u transkripciji ispušten sadržaj listova 248–249r. Faksimil kodeksa dostupan na <https://lib-fond.ru/lib-rgb/272/f-272-363/> (fotografije 251–256).
- Tolst. F.I.209_214, 15. st. (ff. 291–293) kolekcija Fedora Andrejeviča Tolstoja [Толстой, Федор Андреевич] Sokolov (1907:228–231), Jacimirski (1921:231) svrstava primjerak u treću redakciju III.1.

POREDBENI IZVORI

- Troick.765 Zbornik iz 15. st., 4Bar.: ноѣврїѧ · ē· пѡвѣтѣ ѡ плѧн ѡ рвданнн прѣрка їеремїѧ · н ѡ запхстѣ їерѧ, Tihonravov, Nikolaj, *Pamjatniki otrečenoj ruskoj literatury*, tom 1, Sankt-Peterburg, 1863, str. 273–284.
- Praški zb. IX H 16 iz 1646. 4Bar. Polívka, Gjuro. 1889. Opis i izvodi iz nekoliko jugoslavenskih rukopisa u Pragu: Priča proroka Jeremije o plijenjenju Jerusalima. *Starine* 21. 221–224.
- Ms RUsr Slovo proroka Jeremije o plijenjenju Jerusalima, Novaković, Stojan. 1876. *Starine* 8. 40–48, srpski rukopis iz sredine 14. vijeka u Rusiji.
- Bol'sh. kraj 17. st. Legenda o Tiverijadskom moru, Ruska državna biblioteka, fond 37 (kolekcija Bol'shakov) br. 162, ff. 195–204, dostupan na linku <https://lib-fond.ru/lib-rgb/37/f-37-162/#image-198> (fotografije 198–207).

LITERATURA

- Badalanova Geller, Florentina. 2011. The Sea of Tiberias: Between Apocryphal Literature and Oral Tradition. *The Old Testament Apocrypha in the Slavonic Tradition: Continuity and Diversity*. Ur. Lorenzo DiTommaso; Christfried Böttrich. Mohr Siebeck. Tübingen.
- Badalanova Geller, Florentina. 2014. Cosmogonies and Mythopoesis in the Balkans and Beyond. *Slavia Meridionalis* 14. Instytut Slawistyki PAN & Fundacja Slawistyczna. 87–147.
- Charles, Robert Henry. 1896. *The Apocalypse of Baruch*. Adam and Charles Black. London.
- Charles, Robert Henry. 1952. [1. izd. 1917.] *The Book of Enoch (I Enoch)*. S. P. C. K. London.
- von Döllinger, Ignaz. 1890. *Dokumente vornehmlich zur Geschichte der Valdesier und Katharer. Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters* 2. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung (Oskar Beck). München.
- Gaylord, Harry E. 1982. How Satanael Lost His “-el”. *Journal of Jewish Studies* 33. 303–309.
- Gaylord, Harry E. 1983a. *The Slavonic Version of 3 Baruch*. Ph.D. diss. Hebrew University of Jerusalem.
- Gaylord, Harry E. 1983b. Славянский текст Третьей книги Варуха. *Polata Knigopisnaja* 7. 49–56.

- Gaylord, Harry E. 1983c. (Greek Apocalypse of) Baruch (First to Third Century A. D.). *The Old Testament Pseudepigrapha*. tom.1. Ur. Charlesworth, James H. Doubleday and Company. Inc. Garden City. New York. 653–681.
- Gaylord, Harry E. 1987. Redactional Elements behind the Petrisov Zbornik of III Baruch. *Slovo* 37. 91–115.
- Hercigonja, Eduard. 1964. Viđenje Varuhovo u Petrisovu zborniku iz 1468. godine. Зборник за филологију и лингвистику Матице српске VII. 63–93.
- Jacimirski, Aleksandar Ivanović (Яцимирский, Александр Иванович). 1921. Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности. Отделение русского языка и словесности Российской академии наук. Петроград. (publikacija dostupna na <http://e-heritage.ru/Book/10086760>)
- Jagić, Vatroslav. 1893. Slavische Beiträge zu den biblischen Apokryphen, I, Die altkirchenslavischen Texte des Adambuches. *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Classe* 42. 1–104.
- Jovanović, Tomislav (Јовановић, Томислав). 1996. Варухово откривење у преписима манастира Савине и Никољца. *Српски језик* 1/1–2. 557–574.
- Jovanović, Tomislav (Јовановић, Томислав). 2005. Откривење Варухово у препису манастира Марче. Србистички прилози: зборник у част професора Славка Вукомановића. Ур. Ћојић, Војо (Ћорић, Божо). Филолошки факултет Универзитета у Београду. 115–122.
- Jovanović, Tomislav. 2008. Такозвана руска варијанта Варуховог откривења у препису треће четвртине XIV века. *Прилози за КЛИФ LXXIII/1–4*. 77–91.
- Jovanović, Tomislav. 2009. Посебна варијанта Варуховог откривења у српском препису с почетка XVI века. *Slavia* 78/3–4. *Ad multos annos! Zoe Hauptová et Helena Bauerová*. 363–378.
- Jovanović, Tomislav. 2019. Варијанта Варуховог откривења из рукописне збирке А. И. Хлудова. Старословенско и српско наслеђе 2, *Palaeoslavica & Serbica antiqua: Наслеђе и стварање – Свети Ћирило, Свети Сава*. Ур. Радић, Јованка, Савић, Виктор. Институт за српски језик САНУ. Београд. 767–779.
- Jovanović-Stipčević, Biljana. 1989. Srednjovekovno pisano nasleđe u zaostavštini Ljubomira Kovačevića. *Arheografski prilozi* 10–11. 71–81.
- Kulik, Alexander. 2010. *3 Baruch: Greek-Slavonic Apocalypse of Baruch, (Commentaries on Early Jewish Literature)*. De Gruyter. Berlin – New York.
- Lavrov, Pjotr Aleksejevič (Јавров, Пётр Алексеевич). 1899. *Апокрифические тексты*. Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук 67/3. 149–151.
- Miltenova, Anisava (Милтенова, Анисава). 2004. *Erotapokriseis – Съчиненията от кратки въпроси и отговори в старобългарската литература*. «Дамян Яков». София.
- Miltenova, Anisava. 2014. Erotapokriseis in Medieval Slavonic Literature: Exegesis or Catechesis?. *On the fringe of commentary: Metatextuality in Ancient Near Eastern and Ancient Mediterranean Cultures*. Ur. Aufrère, Sydney H.; Alexander, Philip S.; Pleše, Zlatko. *Orientalia Lovaniensia Analecta* 232. Leuven – Paris – Walpole. 379–403.

- Miltenova, Anisava. 2018. *South Slavonic Apocryphal Collections*, Boyan Penev Publishig Center. Sofia.
- Močulski, Vasilij Nikolajevič (Мочульский, Василий Николаевич). 1893. Следы народной Библии в славянской и древнерусской письменности. Тип. Шт. войск Одесского военного округа. Одесса.
- Nakaš, Lejla. 2016. *Plovdivska bosanska knjiga*. Forum Bosnae 71. Sarajevo.
- Novaković, Stojan. 1886. Otkriće Varuhovo. *Starine JAZU* 18. 203–209.
- Orlov, Andrei A. 2021. *Yetzer Anthropologies in the Apocalypse of Abraham*. Wissenschaftliche Untersuchungen Zum Neuen Testament. Mohr Siebeck Tübingen.
- Polivka, Gjuro. 1887. Bugarsko četveroevandelje u biblioteci češkog muzeja u Pragu. *Starine JAZU* 19. 194–251.
- Porfirjev, Ivan Jakovljevič (Порфирьев, Иван Яковлевич). 1877. *Апокрифические сказания о ветхозаветных лицах и событиях по рукописям соловецкой библиотеки*. Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук 17/1. 1–276.
- Sokolov, Matvej Ivanovič (Соколов, Матвей Иванович). 1907. Апокрифическое откровение Варуха, *Древности. Труды Славянской комиссии Московского археологического общества* т. 4/1 Москва. 201–258.
- Tihonravov, Nikolaj Savič (Тихонравов, Николай Саввич). 1894. Откровение Варуха. *Апокрифические сказания*. Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук LVIII/4. 48–54.
- Tihonravov, Nikolaj Savič (Тихонравов, Николай Саввич). 1863. Памятники отреченной русской литературы 1. Въ типографіи Товарищества Общественная полза. Санктпетербургъ.
- Topčić, Ante. 2016. Apokrifi Tonskoga zbornika u strukturi svjetonazora hrvatskih glagoljaša. Doktorska disertacija. Sveučilište u Zadru. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:162:697570> (pristupljeno 18. prosinca 2023.).
- Turdeanu, Émile. 1950. Apocryphes bogomiles et apocryphes pseudo-bogomiles. *Revue de l'histoire des religions* 138/1. 22–52.
- Turdeanu, Émile. 1953. Les apocryphes slaves et roumains: leur apport à la connaissance des apocryphes. *Studi bizantini e neoellenici* VIII. 47–52.
- Turdeanu, Émile. 1969. L'Apocalypse de Baruch en slave. *Revue des études slaves* 48. 23–48.

TEXTOLOGICAL STUDY OF VARIANT READINGS WITH A NEW TESTAMENT
INTERPRETIVE BACKGROUND IN THE APOCALYPSE OF BARUCH

Abstract

This paper explores the textual basis of seventeen samples of Slavic translation of the Apocalypse of Baruch. In an earlier study, Gaylord has established the fundamental delimitations between different redaction of the above apocrypha; however, more recent research carried out by Badalanova Geller, and recently published samples unknown at the time of Gaylord's writings, indicate that the redaction classification can be improved.

In the present study, narrative segments concerning the apocryphal conceptualization of the tree of sin, the tree of death and the tree of life are compared. Also, the relationship between this part of the Apocalypse of Baruch and other apocrypha with similar motifs is explored. The corpus of texts to be compared includes a textual sample from the Šibenik Anthology [HAZU IIIa 20, f. 43a–51b], dating from the early 16th century.

The discussion points to the conclusion regarding the manner in which this apocryphal text was disseminated in the early stages of Slavic tradition, influenced by the erotapocritical genre, which preserved the key elements of the Old Testament tradition and different apocrypha.

KEYWORDS: 3 Baruch, apocryphal Apocalypse of Baruch, forbidden tree, first-formed Adam, Second Adam

Tanja Kuštović
 Marinka Šimić
 Filozofski fakultet, Zagreb
 Staroslavenski institut, Zagreb
 tanja.kustovic@zg.t-com.hr
 msimic@stin.hr

UDK 811.163.42

003

09

Izvorni znanstveni članak

MUKA PO IVANU U PARIŠKOM (BORISLAVIĆEVU) ZBORNIKU SLAVE 73¹

U radu se analizira jezik *Muke po Ivanu u Pariškom (Borislavićevu) zborniku Slave 73* na grafijsko-fonološkoj, morfološkoj i leksičkoj razini u odnosu na isti tekst u četiri glagoljska misala od kojih dva pripadaju sjevernoj skupini: *Četvrti vatikanski misal* s početka 14. st., *Ročki misal* oko 1420. godine, a dva južnoj skupini: *Novakov misal* 1368. godine i *Hrvojev misal* napisan oko 1404. godine.² S obzirom da je riječ o liturgijskom tekstu, nastoji se utvrditi udio crkvenoslavenskih i hrvatskih elemenata na fonološkoj, morfološkoj i leksičkoj razini.

Analiza pokazuje da je *Muka po Ivanu u Pariškome zborniku* u odnosu na tekstove s kojima je provedena usporedba u velikoj mjeri inovativna, više na fonološkoj i leksičkoj nego na morfološkoj razini iako se i na morfološkoj razini pojavljuje velik broj hrvatskih elemenata. To nije nimalo neobično s obzirom na činjenicu da je tekst bio namijenjen *prizidnicama* (časnim sestrama koje su živjele u prizidanoj zgradi) kojima je bilo lakše razumjeti tekst pisan jezikom kojim su same komunicirale.

Na temelju analiziranih razina, fonološke, morfološke i leksičke, potvrđujemo zaključke koje su svojedobno o ovom rukopisu iznijeli Johannes Reinhart te Vesna Badurina Stipčević: CPar treba svrstati u južnu redakcijsku skupinu zajedno s *Novakovim* i *Hrvojevim misalom*.

KLJUČNE RIJEČI: *Pariški zbornik, misal, Muka po Ivanu, fonologija, morfologija, leksik*

¹ Ovaj rad je financiran iz projekta Hrvatske zaklade za znanost: Istraživanje starije hrvatskoglagoljske zborničke baštine (IP-2019-04-5942).

² U ovom radu smo pri usporedbi teksta *Muke po Ivanu* rabile varijante iz kritičkoga aparata u izdanju: *Missale Hervoiae ducis spalatensis croatico-glagoliticum*. Sv. 1: Faksimil, sv. 2: Transcriptio et commentarium. Grabar, B.; A. Nazor; M. Pantelić, 1973., Zagreb – Ljubljana – Graz, Staroslavenski institut, Mladinska knjiga, Akademische Druck-u. Verlagsanstalt.

1. *Pariški (Borislavićev) zbornik*

Pariški zbornik (Pariz, Bibliothèque Nationale *Slave* 73), nazvan još i *Borislavićev* po pisaru Grguru Borislaviću iz modruške Gorice, pergamentni je glagoljski kodeks od 296 listova manjega formata dimenzija 15×11,5 cm (Tadin 1954: 21–32, Mulc 1971: 396, Badurina Stipčević 2003: 188). Kodeks u uvezu od kože i drva s metalnim kopčama dobro je očuvan, osim nagriženoga prvog lista (Tadin 1954: 21). Taj rukopis među hrvatskoglagojskima zauzima posebno mjesto, ponajprije kao najstariji očuvani zbornik, tj. neliturgijski rukopis iz 1375. godine, zatim kao jedini hrvatskoglagojski kodeks vezan za Šibenik, te kao jedini dosad poznati rukopis pisan za redovnice, tj. ‘prizidnice’.³ Osim toga, premda zbornici uglavnom sadrže neliturgijsko štivo, apokrifne, legende svetaca, crkvene govore, propovijedi, pjesme i drugo, *Pariški* (dalje u tekstu CPar) ima i biblijsko-liturgijske tekstove, odnosno sadrži dijelove brevijara i misala, ponajprije psaltir, muke i Red mise. U ovom se kodeksu u kontinuitetu čitaju četiri *Muke Kristove*: po Mateju, Marku, Luki i Ivanu. Sve Muke je prepisao glavni pisar, Grgur Borislavić.⁴

Zbornik su pisale tri ruke, a najveći je dio prepisao Grgur Borislavić: ‘Skaz’ o dvanaest suhих petaka, kolofon, psaltir, *Muku sv. Margarite* i četiri *Muke*. Misalski je dio prepisao pisar Stipan čije je ime spomenuto u *memento vivorum* f. 216r: *tu pomeni živie imenu eže hočb pomeni g(ospod)i rabi i r(a)bine tvoe i stipana pisca*. Neke je tekstove pisao i prvad Mikula⁵ iz Lindara u Istri koji je zapisao prilično opširan kolofon na f. 294r/v:

Lêta b(o)žie ·čřñiž (= 1379) Kada ê prv(a)dъ Mikula na lin'darê pisahъ tu ep(isto)liu a plati û pet(a)rъ moistra êkova šoš'tara s(i)nъ za ime s(ve)tie troice na čbštъ s(ve)tomu mohoru a za zdrav'e svoe i svoe obitêli i za svoe grêhi s(ve)ta troica ta mu e plati i dai mu zd(r)avie i nega priêtelemъ Am(e)nъ A vi gospoda prv(a)di i žakъni i čtaci ki budete brali tu ep(istoli)u ne proklnête mene prvda mikuli ki u pisahъ ako bimъ se kadê sbblaznilъ ne hote

³ O terminu prizidnice, svojevrstnoj molitvenoj zajednici, odnosno popularnome pokretu u okviru dalmatinske pobožnosti u razvijenom srednjem vijeku v. Ladić 2018. U samome tekstu *Pariškoga zbornika* te se redovnice nazivaju sestre: *Isp(o)vêdaem' se ... i vam' sestram' mene teško sьgrêšiv'su* f. 156r, *i vas' sestar'* 156r. U tom kontekstu treba spomenuti da se u Litanijama Svih svetih (f. 140v) nabraja puno imena svetica, slično kao u *Lobkovicovu psaltiru*: *mariê magdalena, agniê, luciê, ceceliê, agata, anastasiê, katarina, margarita, barbara, klara, elisavta*.

⁴ Uvodne napomene o *Pariškom zborniku* su objavljene u radu Šimić 2018, ali radi potpunosti rada smatramo da ih treba i ovdje objaviti.

⁵ Leksem *prvad* u značenju ‘svećenik’ je posuđenica iz staromletačkoga *prevede*, čest je u čakavskim spomenicima od 13. do 16. stoljeća, v. Šetka 1976: 249.

*čtête pravo a mene ne proklnête b(og)a radi bl(agoslo)vite pače rekuće
b(og)ь pomozi prv(a)du mikulê i s(ve)ta troica sь vsêmi krъst'êni Am(e)нь.*

Najvrjednije podatke o rukopisu ostavio je u svom kolofonu glavni pisar Grgur, f. 1v:

*V' lêto g(ospod)na roeniê 'č'î·ñ·đ' (= 1375) miseca mar'ča ·b· (= 2) d(a)нь
Sie knigi pisah' ê grêgorii s(i)нь mar'tina borislaviča is' modruš' s' gori-
ce Komu e smr'tь mati otač'stvo grobь a bog(a)t(a)stvo grisi Prizidnicam'
cr(ê)kve s(veta)go ûliêna ot šibenika i Zato ki e čisti budete ne kl(n)ite
me pokoli ne piše d(u)b' s(ve)ti na ruka grêšna spravlaûće čtite i m(o)lite
b(og)a za vsêh' am(e)нь.*

Kao što sve knjige imaju svoju sudbinu tako je ima i hrvatskoglagojski *Pariški zbornik* koji se prema jednoj zabilješci neko vrijeme nalazio u Španjolskoj. Tamo su prilikom uvezivanja dodana četiri lista budući da su bila prilično oštećena (dva na početku I i II i dva na kraju knjige, listovi II i IV). Na tim se listovima na početku, tj. I i II nalazi bilješka na španjolskom jeziku, koju je vjerojatno zapisao Dom Joas Abbas Bianco. Na temelju toga pretpostavlja se da je zbornik nekada bio u nekoj španjolskoj knjižnici, vjerojatno samostanskoj. Zanimljivo je da je taj Španjolac prvi opisao, i to pogrešno, ovaj zbornik:

*Breviario de los Abisinios que esta en el Vaticano junto al Sacro Palatio :
y la Iga de dies se Hama : Sn Estevan de los Indianos. Esta en lengua sura
vulgar y sus caractères corresponden á los nuestros como se ve aguí debajo
Dom Joan Abbas Bianco.⁶*

Dakle, mislio je da je to liturgijska knjiga Abesinaca i da je to etiopsko pismo. Nakon što je Francuska nacionalna knjižnica 1951. godine nabavila *Pariški zbornik*, mnogi su filolozi i paleoslavisti potanko proučavali pojedine njegove tekstove kako bi ga smjestili u kontekst hrvatske srednjovjekovne pismenosti, liturgije i književnosti, osobito: Marin Tadin (1954), koji ga je prvi opisao, Josip Leonard Tandarić (1979), Anica Nazor (2001), Johannes Reinhart (1990), Vesna Badurina Stipčević (2014 i 2018), Tanja Kuštović (2022), Marinka Šimić (2003 i 2018) itd.

Kad je riječ o vrsti rukopisa kojoj pripada CPar, Marija Pantelić navodi da je to rijetkost među hrvatskoglagojskim rukopisima, kao posebna vrsta časoslova, tzv. *Liber horarum* slično kao i *Lobkovicov psaltir* (Pantelić 1980).

⁶ "To je brevijar Abesinaca, koji su u Vatikanu blizu svetog Petra i imaju crkvu svetog Stjepana. Pisan je pučkim jezikom, a njegove karakteristike odgovaraju našem kao što je ovdje vidljivo." Na pojašnjenju bilješke zahvaljujemo dr. sc. Vesni Badurina Stipčević.

To je skraćeni časoslov tj. Knjiga časova ili Mali časoslov kojemu je sadržajna okosnica psaltir, s dodanim komunalom, službama Marijinim, službama za pokojne i kalendarom. Takva se vrsta časoslova oblikovala u srednjem vijeku često na narodnim jezicima za redovnice i laike koji nisu znali latinski. Osim *Paršikoga zbornika* među hrvatskologoljskim rukopisima ovamo se ubrajaju još: *Lobkovicov psaltir* (1359), *Akademijin brevijar* s kraja 14. stoljeća i tiskani *Kožičičev Oficij rimski* iz 1530. godine (Pantelić 1980: 362). Catherine Mary MacRobert drži da je među hrvatskologoljskim kodeksima CPar najbližiji tzv. kompendiju, *Oxfordskom brevijaru-misalu* iz 14. stoljeća *Ms. Canon. Lit. 172*. Takvih je rukopisa među hrvatskologoljskim očuvano vrlo malo, *Ljubljanski misal-brevijar iz Kopitarove zbirke 22* (15. st.), *Baromićev brevijar* (1493.) i *Brozićev brevijar* (1561.). Takve su knjige bile namijenjene privatnoj uporabi klerika koji često putuju što potvrđuju i njihove dimenzije (MacRobert 2020: 78). Na temelju istraživanja misnog reda i kanona u ovom rukopisu Josip Tandarić zaključuje:

Čini nam se dakle vrlo vjerojatnim da je pred nama dragocjen dokument onih liturgijskih tekstova koji su općenito nestali iz upotrebe nakon franjevačke reforme, jer nije riječ samo o tekstu različitu od drugih poznatih tekstova, već će to biti tekst koji nam otkriva u velikoj mjeri stanje hrvatskologoljskog sakramentara prije 13. st., koji nam se nažalost nije ni u fragmentima sačuvao (Tandarić 1993: 118).

2. Crkva svetoga Julijana u Šibeniku

Kolofon rukopisa, kao i kalendar sa svetačkim imenima svojstvenima za dalmatinske gradove (Dujam, Ivan, Dunat, Krsogon, Zoilo) te neki glagolski oblici samo u ženskome rodu, npr.: *grêšila, stvorila: Molû te siloû onih' sedam' riči da mnê prostiš' ča lûbo sam' sbrêšila ili stvorila* (f. 203v), kao i Molitva Djevi Mariji koja se pojavljuje više puta u tekstu: *Prosi za bogolûb'ni žen'ski spol'* (f. 166v, 182r, 188v, 189v) potvrđuju da je rukopis bio namijenjen redovnicama u Šibeniku, tzv. prizidnicama crkve sv. Julijana, što je jedinstven primjer među hrvatskologoljskim rukopisima. Crkva sv. Julijana prvi se put spominje 14. 1. 1371. u oporuci Ivana Ježevića pokojnoga Radoša iz Šibenika koji dio svoje pokretne i nepokretne imovine prema ondašnjemu običaju daruje oltaru sv. Mihovila. To je crkva manjih dimenzija smještena u jugoistočnome dijelu stare gradske jezgre Šibenika, zvanom Dobrić.⁷

⁷ Ovaj gusto naseljeni i izgrađeni dio Šibenika bio je naseljen vrlo rano jer su ovdje sve do 14. stoljeća bili izvori pitke vode (Majer Jurišić, Hirschler Marić 2020: 26).

Povijest crkve sv. Julijana povijest je i dijela grada u kojem je sagrađena, a i vjerskih zajednica koje su u njoj obavljale liturgiju. Također, proučavajući zbivanja koja se odnose na nju, doznajemo i niz pojedinosti o dvjema bratovštinama vezanim uz crkvu, te se slaže i kontekst uvida u život Šibenčana u dugom nizu stoljeća (Majer Jurišić, Hirschler Marić 2020: 25).

Crkva se na istom lokalitetu u kontinuitetu nalazila od 14. stoljeća, o čemu svjedoči ne samo kolofon u *Pariškome zborniku* nego i klesana kamena luneta i nekoliko arheoloških slojeva. Od 1530. godine crkva je dana na uporabu doseljenim Grcima, s tim da je oltar sv. Mihovila ostavljen katolicima, zbog čega je ona svjedok suživota dviju različitih tradicija – istočne i zapadne. Uz crkvu su u prizidanoj zgradi najmanje dva stoljeća živjele redovnice, *prizidnice*. Hrvatski naziv *prizidnice* koji je mogao značiti: žene koje žive prizidane (ili možda i zazidane) u nekoj zgradi u dubrovačkim se izvorima pojavljuje od 14. stoljeća. One se nazivaju i *rekluze*, to su redovnice koje su živjele u prizemnoj isposničkoj ćeliji koje su se gradile uz crkve s jednim otvorom prema svetištu, a drugim prema van. Izraz *recluza* bio je uobičajen u Dubrovniku kao i *claustra*. Osim šibenskoga područja izraz *prizidnice* postoji i na Čiovu, o čemu svjedoči crkva Naše Gospe Prizidnice na južnoj strani otoka Čiova u Prizidnicama u mjestu Slatine gdje su živjeli samo muški pustinjaci (Lonza 2021: 64).

3. Jezik *Pariškoga zbornika*

U *Pariškom zborniku* tekst je prepisivan sa starijega predloška, pisanoga starijim jezikom hrvatske redakcije, on se u ovom prijepisu pohrvaćuje, ali ne posve dosljedno, tako da supostoje stariji i mlađi jezični elementi na svim jezičnim razinama iz obaju sustava, crkvenoslavenskog i hrvatskoga. Vjerojatno je zbog namjene teksta redovnicama koje nisu znale crkvenoslavenski jezik ovaj rukopis prilično pohrvaćen za razliku od ostalih hrvatskoglagoljskih rukopisa, primjerice, psaltira u brevijarima iz istoga vremena koji čuvaju stariji prijevod. Redovnice su slušale i čitale Božju riječ na hrvatskom jeziku, tako primjerice u Šibeniku u 17. st. ni redovnice ni plemićke djevojke u benediktinskom samostanu nisu znale talijanski, nego samo hrvatski (Stošić 1934: 9).

U *Pariškom su zborniku* na fonološkoj razini očuvana neka obilježja modruškoga govora koja i do danas postoje u starinačkim čakavskim govorima toga kraja, a neka i u polustoljetnoj hrvatskoj dijaspori u Austriji i Mađarskoj, dok su pretežiti ikavizmi mogli nastati kao nakana pisara da prilagodi rukopis čitateljicama. Premda se jezik pisanih spomenika ne može poistovjetiti s pisarevim govorom ili govorom njegova kraja, ipak možemo

tvrditi da se jezik pisanih spomenika nije temeljio samo na književnom jeziku, nego i na onodobnim govorima. To potkrjepljuju brojni primjeri utjecaja govora u jeziku *Pariškoga zbornika*. Možda će sustavan jezični opis ovog rukopisa pomoći pri rekonstrukciji hrvatskih govora 14. stoljeća iz okolice Modruša, slično kao jezik *Modruškoga urbara* koji je znatno više temeljen na onodobnim organskim govorima nego što se do sada pretpostavljalo. To se pokazalo pri usporedbi gramatičkih obilježja i leksika s mjesnim govorima autohtonoga stanovništva te s petrificiranim jezičnim obilježjima u jeziku dijaspore (Vulić 2010; 2014).

Posebna je vrijednost ovoga rukopisa, dakle u tome što sadrži prijevod biblijskih knjiga i drugih tekstova različit od većine tadašnjih hrvatskoglagoljskih liturgijskih rukopisa, svjedočeći da smo već u 14. stoljeću imali dva različita prijevoda (primjerice psaltira: stariji brevijarski većinom prema grčkoj *Septuaginti*, te noviji prijevod prema *Vulgati*). Na leksičkoj razini u psaltirskom prijevodu *Pariškoga zbornika* očuvani su ostaci starijega hrvatskoglagoljskoga prijevoda, tj. grecizmi potvrđeni u svim našim psaltirima: *аерънь*, *аспида*, *дѣтунъ*, *дѣвалъ*, *еродиевъ*, *икониѣ*, *исоръ*, *касиѣ*, *кроторъ*, *олокавтоматъ*, *онагръ* itd. Drugi se pojavljuju u starijoj i mlađoj varijanti, npr.: *адъ* / *пакалъ*, *ерѣи* / *sv(e)titelъ*, *тръпеза* / *stolъ*, *ипostasъ* / *imѣnie*, *idolъ* / *podobie*, *skandѣlъ* / *sablaznъ* (Šimić 2003: 286). To navodi na zaključak da je prevoditelj psaltira ovoga zbornika nastojao izbjegavati manje poznate riječi unoseći razumljivije čakavizme: *ere*, *gdi*, *ča*, *zač*, *mocira*, *postol'* umjesto *êko*, *ideže*, *eže*, *vskuû*, *oplotti*, *sapogъ* itd. Pri tome ipak nije u potpunosti izmijenio sve lekseme, oslonivši se i na stariji prijevod hrvatskoglagoljskoga psaltira koji je vjerojatno znao i napamet (Šimić 2003: 287).

Prema liturgijskim i tekstološkim istraživanjima, kao što je već istaknuto, ovaj zbornik zauzima posebno mjesto među hrvatskoglagoljskim rukopisima. Kao najveća osobitost ističu se misni red i kanon, predstavnici "prvotne redakcije glagoljaškoga sakramentara u Hrvatskoj", nastale prije franjevačke reforme u 13. stoljeću (Tandarić 1993: 110). Rukopis sadrži i prijevode psaltira, kantika i četiriju *Muka* tako dosljedno prevedene prema latinskom *Vulgatinu* prijevodu kao ni u jednom drugom hrvatskoglagoljskom spomeniku te su "...iznova prevedeni s *Vulgate* na hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika, a nije sačuvan raniji prijevod sa LXX" (Tandarić 1993: 276). Kodeks se ističe još jednom posebnosću: ima dva teksta *Očenaša*, od kojih je prvi među liturgijskim molitvama (f. 137v) glavnoga pisara Grgura Borislavića, a drugi u Kanonu mise (f. 219r) pisca Stipana. Oba se teksta razlikuju međusobno, a Grgurov od svih ostalih tekstova *Očenaša* u hrvatskoglagoljskim rukopisima leksičkim pojedinostima: "kraljevstvo" i "kruh" (Nazor 2001: 399).

Josip Tandarić je prvi naglašavao da su tekstovi u CPar iznova prevedeni s *Vulgate* na hrvatski crkvenoslavenski jezik (Tandarić 1993: 276). Slično je potvrđeno i minucioznim istraživanjima tekstova Muka u CPar koji su vrlo dosljedno redigirani prema *Vulgati* kao ni u jednom drugom hrvatskoglagoljskom rukopisu (Badurina Stipčević 2014. i 2018.). Na temelju sintaktičkih obilježja hrvatskoglagoljskih tekstova Johannes Reinhart ustanovio je da tekstovi Muke u *Pariškom zborniku* pripadaju misalskoj tradiciji i tekstološki se mogu uvrstiti u južnu redakciju hrvatskoglagoljskih misala (Reinhart 1993: 60). I Vesna Badurina Stipčević utvrdila je da se mogu pronaći tekstološke sličnosti u pasionskim tekstovima *Pariškoga zbornika* i misalima južne redakcije, primjerice *Novakovu misalu* iz 1368. godine (Badurina Stipčević 2018: 159 i 2021: 311–326).

Uspoređuju li se dalje južna redakcija misala i opis *Muke Isusove* u *Par* vidljivo je da je zbornički tekst u odnosu na *Nov* (*Novakov misal* op. M. Š.) još dodatno prepravljen prema latinskome. Naime, ondje gdje se u misalu razabire stariji predložak ovisan (ili ne) o grčkome izvoru, u *Par* je izražena redakcija i ispravljanje prema latinskome. (Badurina Stipčević 2018: 160–161).

Kad govorimo o morfološkoj istraženosti *Pariškoga zbornika*, do sada nije bilo većih poredbenih istraživanja pa tako ni opisa. U novije vrijeme napravljene su morfološke analize pojedinih dijelova ovog rukopisa⁸ usporedno s istim tekstovima u ćiriličkom *Hvalovu zborniku* (Kuštović 2021, Kuštović 2022.c), u latiničkom *Dubrovačkom psaltiru*, ćiriličkom *Ofičju Blažene Djeve Marije* te glagoljskom *Akademijinom brevijaru HAZU III c 12* (Kuštović 2022.b), zatim u glagoljskome tekstu *Mirakuli slavne dêvi Marie* iz 1508. godine (Kuštović 2022.a), u *Hrvojevu misalu* (Kuštović 2022.c). U navedenim su istraživanjima morfološki analizirani i biblijski tekstovi (Muka po Mateju, Psalam 41: Kao što košuta žudi za izvor vodom) i tekst legende o sv. Teofilu. Rezultati istraživanja su raznoliki, pri čemu je CPar u odnosu na neke tekstove, gledano morfološki, stariji (stariji je u odnosu na *Mirakule Blažene Djeve Marije*, *Ofičje Blažene Djeve Marije* i na *Dubrovački psaltir*), od nekih je mlađi (*Hvalov zbornik* i *Hrvojev misal*), s nekima se morfološke osobine podudaraju (*Akademijin brevijar HAZU III c 12*), ali u njemu uvijek supostoje i starije i novije morfološke osobine.

⁸ Analize su provedene u okviru projekta Hrvatske zaklade za znanost (IP-2019-04-5942) pod vodstvom Vesne Badurina Stipčević.

4. Grafija i fonologija Muke po Ivanu u *Pariškome zborniku*

U ovom poglavlju analizirat ćemo grafijsko-fonološke osobitosti CPar u *Muci po Ivanu* i usporediti s četiri odabrana misala kao i s tekstem psaltira u CPar. Na taj način bismo ustanovile razlikuju li se grafijsko-fonološka obilježja u *Muci po Ivanu* od onih u psaltiru budući da je psaltir prepisao glavni pisar, tj. Grgur, a Muke pisar Stipan. Tako bismo mogle utvrditi koliko je koncepcija pisara uvjetovala pojedine jezične karakteristike. U vezi s metodologijom i ciljevima istraživanja u ovom radu, treba istaknuti da je nedostatak jezične analize kraćega teksta, kao što je *Muka po Ivanu* u tome što nisu potvrđene neke jezične karakteristike kao u duljem tekstu. Prednost je u tome da se sve jezične osobitosti mogu potanko analizirati, a za neke koje se učestalo pojavljuju mogu se iznijeti i statistički pokazatelji.

4.1. Samoglasnici

4.1.1. Pisanje *jerova*

U hrvatskoglagoljskim su rukopisima 14. i 15. stoljeća potvrđena dva znaka za bilježenje *jera*: štapić (†) i *apostrof* (‘). “U upotrebi ovih dvaju znakova nema stroge razlike. I jedan i drugi pojavljuju se u istom rukopisu, na istoj stranici i u istoj riječi. Oni su često u slobodnoj varijaciji, ali je njihov znakovni status različit. Dok se štapić javlja u redu, apostrof je samo nadredna oznaka. Stoga se apostrof često upotrebljava i onda kada je sigurno da na tom mjestu poluglas više nema (a ponekad nije ni imao) glasovne vrijednosti” (Mihaljević 1981: 67). Sve do polovine 14. stoljeća štapić se najčešće bilježi na mjestima na kojima se *jer* izgovarao, a *apostrof* je znatno češći na tzv. slabim položajima, dok je od druge polovice 14. stoljeća uporaba štapića posve mehanička, tj. redovito se bilježi na kraju riječi, posebno u riječima pod titlom, a unutar riječi pojavljuje se samo u nekima, primjerice: *tv̄gda*, *tv̄kmo*, *vs̄v̄gda*, *lv̄stv̄*, *čv̄stv̄* i u njima se smjenjujući sa slovom *a*. *Apostrof* se u tom razdoblju rabi nedosljedno, bez nekoga jasnog pravila. U nekim se tekstovima unosi mehanički između bilo koja dva suglasnika (HCJ 2014: 68).

U psaltiru *Pariškoga zbornika* na kraju riječi je znatno češći *apostrof* (Šimić 2003), a u *Muci po Ivanu* prema statističkim podacima taj odnos je gotovo podjednak, tj. štapić se na kraju riječi bilježi u 149 primjera, a *apostrof* u 148 primjera. Iz čega proizlazi da u ovom tekstu ne vrijedi tvrdnja Josipa Hamma kako se apostrof u 13. stoljeću “... piše na mjestima na kojima se poluglas nije izgovarao (na kraju riječi ili u nekim suglasničkim skupovima u kojima poluglas nije bio u jakom položaju) i, obratno, tamo gdje se poluglas

izgovarao pisalo se najčešće τ ... ” (Hamm 1958: 194). To je i razumljivo jer je CPar pisan u drugoj četvrti 14. stoljeća. Primjeri sa štapićem: *i(su)sъ* 260v, 261r (4 x), 261v, 262r (2 x), 263r, 264v, 265r, *kratъ* 261r, *priêтъ* 261r, *na nъ* 261r, *imъ* 261r (3 x), 262r, *esъmъ* 261r (2 x), *v(a)mъ* 261r, *Simunъ* 261r, 261v, 262r, *pet(a)rъ* 261r, 261v (2 x), 262r (2 x), 262v, *nožъ* 261r, *dalъ* 261v (2 x), *o(ta)cъ* 261v, *tastъ* 261v, *kaifasъ* 261v, *uč(e)nikъ* 261v (2 x), *onъ* 261v (2 x), 262r, *znanъ* 261v, *edanъ* 262r, *rekoъ* 262r, *Nêsamъ* 262r, *vъ* 262v, *pritorъ* 262v, *pilatъ* 262v (2 x), 263r, 263v, 264v, 266r, *vênacъ* 263v, *križъ* 264v, *čestъ* 265r, *žrêbъ* 265r, *osipъ* 266r, *nikodemъ* 266r, *groъ* 266r, *novъ* 266r itd. Primjeri s apostrofom: *s’* 260v, 261r (2 x), 261v, 266r, *urtal’* 260v, *v’* 260v, 262v (2 x), *sam’* 260v, 262r, *oružiem’* 261r, *vidêv’* 261r, *šad’* 261r, *š’* 261r, 262r, *ih’* 261r, *Rêh’* 261r, *esam’* 261r, *sih’* 261r, *kih’* 261r, *dal’* 261r, *nih’* 261r, *iznet’* 261r, *mal’kus’* 261v, *nož’* 261v, *k’* 261v, 265v, *s’vêt’* 261v, *ûdêem’* 261v, *i(su)som’* 261v (2 x), *Uč(e)nik’ bo* 261v, *dvor’* 261v, *vratêh’* 261v, *ot’* 261v, 263r, *Nêsam’* 261v, 262r, *nad’* 261v, *govorih’* 262r, *učih’* 262r, *gov(o)ril’* 262r, *esъm’* 262r, *stoečih’* 262r, *slug’* 262r, *zač’* 262r, *h’* 262r, 262v, *uč(e)nikov’* 262r, *peteh’* 262v, *jidet’* 262v, *vazam’* 262v, *nim’* 262v, *pilat’* 262v, 263v, *Rod’* 263r, *svitov’* 263v, *van’* 263v, *izamir’* 264v, *sulicov’* 265v, *libar’* 266r itd. Rijetki su primjeri u kojima pisar kraj riječi ostavlja bez ikakva znaka za *jer*: *ispl’nit se* 261r, *v nožnicu* 261v, *v dvor’* 261v, *ot* 262r, *š* 262v, 264v, 265v, *v pritorъ* 262v, *v pritor’* 262v, *bil* 263r. U pisanju znaka za *jer* na kraju riječi nema neke pravilnosti, osim što je zamijećeno da gotovo sva imena imaju štapić, a posebno *isusъ*, kao i *petarъ*, *simunъ*, *pilatъ*. Osim toga, prijedlozi su najčešće pisani s apostrofom. Da je posve narušeno bilježenje *jera* potvrđuje činjenica da iste riječi koje su katkad jedna uz drugu pišu jednom sa štapićem, a drugi put s apostrofom, npr.: *uč(e)nik’* 261v, *uč(e)nikъ* 261v, *nož’* 261v, *nožъ* 261r, *esъmъ* 261r (2 x), *esъm’* 262r, *Nêsamъ* 262r, *Nêsam’* 261v, 262r, *izamir’* 264v, *zamirъ* 264v, *groъ* / *groъ’* 266r itd. U drugim uspoređenim misalima stanje je različito, tj. u MVat₄ na kraju riječi se češće bilježi apostrof, a u ostala tri misala, MRoč, MNov i MHrv znatno je češći štapić. I u sredini riječi u CPar nalazimo istu riječ pisanu na različite načine: *Vaz’mi vъz’mi* 264v, *vênъcъ* 263v, *vênacъ* 263v. Bilježenje štapića u sredini riječi: *kъdê* 260v, *vъsgda* 262r, *esъmъ* 261r, *vъspet’* 261r, *esъm’* 262r, 263r, 265r, *vênъcъ* 263v, *vъzmut’ se* 265v, *vъz’metъ* 266r. Bilježenje apostrofa u sredini riječi: *s dr’kolami* 261r, *v’sa* 261r, *ispl’nit se* 261r, *s’vêt’* ‘savjet’ 261v, *v’vede* 261v, *v’si* 262r, *g’da* 262r, *vъ vr’tê* 262v, *pur’purnovъ* 263v, *tr’novъ* 263v, *pur’purnu* 263v, *v’šad’* 264r, *gr’čki* 264v, *ispl’nit se* 265r, *svr’še* 265v, *oc’ta* 265v, *umr’vša* 265v, *kr’v’* 265v, *ispl’net se* 266r. Iz navedenih potvrda može se uočiti da pisar *Muke po Ivanu* bilježi apostrof iza slogotvornoga *r* i *l*, kao i između dvaju suglasnika, što je, kao što je već spomenuto, uobičajeno i u drugim hrvatskoglagoljskim

rukopisima. U *Muci po Ivanu* katkad se *apostrof* bilježi na mjestu gdje se *jer* nije nalazio: *s'voimi* 260v, *z'nanь* 261v, *ar'hierêovь* 261v, *Ot'govori* 262r, *s'toe* 262r, *s'ûtra* 262v, *Od'govori* 262v, *raz'boinikь* 263v, *v'zložiše* 263v, *s'više* 264r, *iz'vede* 264r, *latin'ski* 264v, *t'voê* 265r itd.

U sredini riječi se ponekad ispušta znak za *jer*: *Gdê* 262r, *vprašaši* 262r, *usi* 263v, *nigdore* 266r, *mного* 261r, *stvoriše* 265r, *stvoreno* 266r, *svêdoč'stvo* 265v, *stvorena* 266r, *mnozi* 264v. *Jer* se u slabom položaju gubi: *zlo* 262r, *zli* 262r, *zlotvorь* 262v, *mnê* 261r, 261v, 263r, 264r, *mного* 261r, *ogrišet'se* 262v, *grêh'* 264r, *vsemb'* 265r. Vokalizacija *jerova* je u starohrvatskim tekstovima već u 13. stoljeću vrlo aktivna "... ne samo u jakom nego i u slabom položaju pa čakavski idiomi od toga vremena pokazuju opću nesigurnost provođenja procesa vokalizacije sve do XVI. stoljeća" (Damjanović 2008: 67). Primjeri za tipičnu čakavsku jaku vokalnost, vokalizaciju slaboga *jera* na mjestu na kojemu se njegovim gubljenjem pojavljuje neprihvatljiv suglasnički skup (Moguš 1977: 21, Malić 1997: 489): *vazam'* 262v, 263v, *vazma* 264v, *Vaz'mi* 264v. U *Muci po Ivanu* nalazimo tipične čakavske lekseme: *Ča* 262r, 263r (2 x), 265r u kojima dolazi do vokalizacije *jera* u jedinom slogu, slično kao i kod zamjenica *sa* (< *sb*) *sa* 262v, 263r i *ta* (< *tb*) *ta* 265r. Ostali primjeri vokaliziranja sekundarnih *jerova*: *esam'* 261r, *Nêsam'* 261v, 262r, *Nêsamь* 262r, *vrtal'* 266r, *rekalb'* 262v.

Uz slogotvorno *r* i *l* katkad se bilježi apostrof, katkad izostavlja bez neke pravilnosti, *smrtiû* 262v, *isplnit'se* 262v, *ot trniê* 263v, *oblkoše* 263v, *plnь* 265v, *plnu* 265v, *Otvrže se* 262r, *vь vr'tê* 262v, *ispl'nit se* 265r, *svr še* 265v, *umr'vša* 265v, *kr'v'* 265v, *ispl'net se* 266r.

4.1.2. Pisanje *jata* Ѣ

U hrvatskoglagojskim se tekstovima grafija Ѣ za *jat* prilično dobro čuva sve do 15. stoljeća, ali se već rano pojavljuju ikavski i ekavski odrazi *jata*, npr. u *Fragmentu Djela Pavla i Tekle* (Grabar 1972), *Pazinskim fragmentima* (Grabar 1973, Mihaljević, Vince 2012: 24) i *Splitskome fragmentu misala* (Štefanić 1957). Među hrvatskoglagojskim rukopisima postoje tekstovi u kojima su zamjene Ѣ sa *e* ili *i* rijetke, oni u kojima preteže ekavska zamjena, tekstovi s pretežno ikavskom zamjenom kao i tekstovi s miješanim zamjenama prema pravilu Meyera i Jakubinskoga. "Broj zamjena *jata* sa *e* ili *i*, njihova distribucija kao i broj i distribucija primjera hiperkorektne uporabe *jata* za izvorne *e* i *i* ovise o starosti i vrsti teksta, o njegovu predlošku i zemljopisnom podrijetlu, ali i o podrijetlu pisara koji ga je pisao i njegovu stavu prema tradiciji i crkvenoslavenskoj normi" (HCJ 2014: 71).

Primjeri pisanja *jata* u *Muci po Ivanu*: *bêše* 260v, 261r, 261v (3 x), 262r, 262v, 263v, 264v (2 x), 265v, 266r, *prêda* 261r, *rêše* 261r, 262r, 262v, 263r,

265r, *Rêh'* 261r, *urêza* 261r, 262v, *lêta* 261v, *s'vêt'* 261v, *umrêti* 261v, 262v, *idêše* 261v, *Nêsam'* 261v, 262r (2 x), *grêe se* 262r, *bê* 262r, *prêdaše* 263r, *vêka* 263r (2 x), *prêdan'* 263r, *vênъсь* 263v, *vênacъ* 263v, 263v (2 x), *uzrêše* 263v (2 x), *imêl' bi* 264r, *prêda* 264r, 265v, *grêh'* 264r, *v mêtê* 264r, *mêsto* 264v (2 x), *Razdêliše* 265r, *žrêbъ* 265r, *têlesa* 265v, *golêni* 265v, *svêdoč'stvo* 265v, *vêstъ* 265v, *vêruete* 265v, *têlo* 266r, *smêšenie* 266r, *na mêtê* 266r. Kad je riječ o odrazima *jata* u *Muci po Ivanu*, isto kao i u psaltiru *Pariškoga zbornika* prevladavaju ikavizmi, dok su ekavizmi iznimno rijetki: *starišina* 261v, *svitu* 262r, *ogrišet' se* 262v, *v' svitъ* 263r, *umriti* 264r, *Ne viši li (vêdêti)* 264r, *Nimamo* 264v, *oposridi* 264v, *izamir'* 264v (2 x), *vidiše* 265v, *Otveća* 261r, *sede* 264r. U usporedbi s drugim misalima može se zaključiti da MVat₄ gotovo dosljedno piše *ê* na njegovu izvornom mjestu, dok su ekavizmi rijetki, a ikavizmi nisu potvrđeni. Najviše je ikavizama u *Hrvojevu misalu*, zatim u *Novakovu*, pa u *Ročkom* u kojemu je i najviše ekavizama.

4.1.3. Odraz glasa *ę*

Staroslavenski prednjojezični nazal *ę* je u hrvatskoglegoljskim tekstovima većinom dao *e*, primjerice u misalima 14. i 15. stoljeća (Šimić 2000: 33–34). Međutim, u hrvatskoglegoljskim neliturgijskim rukopisima, primjerice u *Petrisovu* i *Kolunićevu zborniku* poznato je alterniranje izvornoga primarnog čakavskog refleksa *a* (< *ę*) kao i u djelima hrvatskih protestantskih pisaca i jeziku Marulića, Zoranića, Hektorovića, dok je u *Zadarskom lektionaru* i *Šibenskoj molitvi* odraz *a* < *ę* (Hercigonja 1983: 321). U većini istraženih hrvatskoglegoljskih liturgijskih rukopisa izvorni primarni čakavski odraz *a* < *ę* češći je u skupini *ję* > *ja* (HCJ 2014: 78–79). Slično je i u psaltiru CPar u kojemu nema potvrda za *čę* > *ča* i *klę* > *kla*, rijetke su za *žę* > *ža*, a najčešće za *ję* > *ja*: *êta e(stb) noga ih'* 13v, *êt' e(stb)* 13v, *poêt' me* 19r, *poêst' ih'* 22r, *êtъ* 32r, *êti* 51v, *êmet' ih'* 60r, *êmite* 61r, *êdra* 64v; *žę* > *ža*: *žauûce* 95r, 95v, *žanetъ* 114r. U *Muci po Ivanu* također su najčešći primjeri *ję* > *ja*: *êše* 261v, *poêm'* 263v, *priêše* 264v, 265r, *priêt'* 265r, 265v, te samo jedan primjer *žę* > *ža*: *Žafam'* 265v. U uspoređenim misalima *ę* je većinom dalo *e*, osim kod glagola *priêti* i *poêti* kod kojih su prisutna kolebanja.

4.1.4. Slogotvorni *r* i *l*

U starocrkvenoslavenskoj pisarskoj praksi slogotvorno se *r* i *l* bilježilo u obliku *likvid* + *jer* što je preneseno i u hrvatskoglegoljske tekstove. U najstarijim fragmentima 12. stoljeća uz slogotvorno se *r* i *l* redovito bilježe znakovi za *jerove*, dok u onima iz 13. stoljeća supostoje primjeri *r* i *l* bez popratnoga znaka za *jer* i primjeri sa znakom za *jer*. Najstarije potvrde *r* i *l* bez znakova

za *jerove* su iz *Londonskoga fragmenta brevijara* s početka 13. stoljeća (HCJ 2014: 69). U hrvatskologoljskim se liturgijskim tekstovima slogotvorno *r* i *l* dobro čuva sve do kraja 15. stoljeća. U psaltiru CPar slogotvorno je *r* i *l* očuvano bez promjene, češće se piše s popratnim znakom za *jer*, gotovo redovito s *apostrofofom*, a rjeđe sa štapićem.

U tekstu *Muke po Ivanu* slogotvorno je *r* i *l* očuvano dosljedno bez promjene, a bilježi se katkad s *apostrofofom*, a katkad bez ikakva znaka, kao što je već spomenuto u poglavlju o bilježenju *jerova*: *s dr'kolami* 261r, *gr'čki* 264v, *vb vr'tê* 262v, *tr'novb* 263v, *ispl'nit se* 265r, *svr'še* 265v, *umr'uša* 265v, *kr'v'* 265v, *ispl'net se* 266r, *smrtiû* 262v, *isplnit'se* 262v, *ot trniê* 263v, *oblkoše* 263v, *plnb* 265v, *plnu* 265v, *Otvrže se* 262r, *svršeno* 265v, *prvomu* 265v, *vrtal'* 266r. U uspoređenim misalima stanje je posve identično.

4.2. Suglasnici

4.2.1. Pisanje đerava (ǰ) ꝥꝥ

Slovo *ǰ* u većini se hrvatskologoljskih fragmenata 12. i 13. stoljeća piše samo u stranim riječima, za grčko i latinsko *g* ispred prednjega samoglasnika, isto kao i u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima. Slično je i u kasnijim tekstovima, sve do kraja hrvatskoga crkvenoslavenskoga razdoblja, iako se i na tom mjestu od 14. stoljeća smjenjuje s drugim načinima bilježenja glasa *j* (HCJ 2014: 63). U psaltiru CPar prevladava pisanje *đerava* u domaćim i stranim riječima, a u *Muci po Ivanu* prevladavaju potvrde u domaćim riječima: *ǰidet'* 262v, *roǰen'* 263r, *prihoǰahu* 263v, *izvoǰû* 263v, *nahoǰû* 263v, *Žaǰam'* 265v, *priǰe* 266r, s jednom stranom: *e(van)ǰ(eli)ê* 266r. Tradicionalan način bilježenja sa *ǰd* nije potvrđen u ovom tekstu, a rijetko se pojavljuje i u psaltiru. Pisanje samo susjednih samoglasnika i utjecaj govornoga jezika na fonološkoj razini nalazimo u primjerima: *prie* 261v, *ne nahoû* 263r, 263v, *meû* 265r, *priêsta* 266r. U ovom tekstu je tek nekoliko primjera u kojima se u misalima očituje razlika, tj. s obzirom na ovu pojavu pomlađenost je očita u *Hrvojevu misalu* koji ima sljedeće primjere: *paraskavijî*, *paraskavijê*, *meû*, *prêe*, *žêju*,⁹ a ostali misali: *paraskavjîjî*, *paraskavjîê*, *meždû*, *prêžde*, *žêždû*.

4.2.2. Slovo ꝥ/ꝥ (p/f)

Slovo *ꝥ* (*f*) se u hrvatskologoljskim rukopisima sve do sredine 14. stoljeća pojavljuje samo u stranim riječima, u kojima se rijetko zamjenjuje sa *ꝥ* (*p*).

⁹ Napomena: u ovom primjeru se MNov slaže s MHrv.

Od sredine 14. stoljeća slovo *f* se počinje katkad pojavljivati i u domaćim riječima, najčešće u riječi *ufati* (HCJ 2014: 65–66). U psaltiru CPar *upvati* je uvijek u starijemu obliku, dok su pojedine strane riječi pisane naizmjenično s *p* i s *f*: *upvaût*’ 9v, 11r, *upvaite* 10v, *upvah*’ 11v, 17r, 24r, 25r, *upvaûcih*’ 17v, *upvaûcim*’ 19v, *epremovo* 70v, *osipa* 71v, *upvaûčago* 75v, *v’zupvaû* 81r, *paraona* 116r, 117r, *sul’furь* 15r, *efraim*’ 52v, 97r, *efremovi* 67v, 68v, *efrainom*’ 71v, *belfegoru* 94r, *finesь* 94r, *faraonь* 128v, *ot gori farani* 129r. U *Muci po Ivanu* nalazimo svega nekoliko potvrda za bilježenje *p/f* od kojih su sve u stranim riječima: *parisêi* 261r, *kaifê* 261v, *kaifasь* 261v, *h’kaifê* 262r, 262v, *farisêi* 263v (2 ×). Premda u tekstu nema mnogo potvrda za slovo *p/f* može se zaključiti da se s CPar najbolje slaže MHrv koji uvijek bilježi *f* kod imena kajfa: *kaifê*, *kaifa*, *kaifê*, dok ostali misali u svim tim primjerima bilježe *p*: *kaêpê*, *kaêpa*, *kaêpi*.

4.2.3. Rotacizam

U hrvatskoglagoljskim je spomenicima ponekad potvrđena zamjena *ž* sa *r* između samoglasnika, tj. rotacizam. Primjeri za tu promjenu češći su u mlađim rukopisima, tj. u 15. i 16. stoljeću, npr. u *Hrvojevu misalu* iz 1404. godine, *Newyorškom misalu* iz sredine 15. stoljeća, tiskanom *Senjskom misalu* iz 1494. i *Brozićevu brevijaru* iz 1561. godine, ali se sporadično nalaze i u drugim rukopisima, češće u rubrikama (HCJ 2014: 85). U psaltiru *Pariškoga zbornika* su za tu pojavu zabilježeni oblici sa česticom *že*, tj. *re: ere, dari, nere, nigdore*, dok je znatno manje takvih primjera u oblicima glagola *moći*. U *Muci po Ivanu* potvrđeno je samo nekoliko primjera, najčešće sa zamjenicom *že*: *ere* 262r, 264r, 264v, 265v, 266r, *ûre* 265r, 265v, te samo jednom kod zamjenice *nigdore* 266r. U misalima je za rotacizam najviše primjera u MHrv: *ûre, nikogarь* (ostali *nikogaže*), *nigdore nigdare*.

4.2.4. Ostale mlađe fonološke pojave

U tekstu *Muke po Ivanu* nalazimo slične mlađe, tj. hrvatske jezične osobine kao i u psaltiru, npr.: primjeri jednačenja po mjestu tvorbe: *š nimь* 262v, *š nim*’ 264v, 265v. Među uspoređenim misalima ova je pojava zabilježena jedino u *Hrvojevu misalu*: *š nimь* 84d, 85d. Fonem *l-* čuva se na kraju sloga u m. r. glagolskoga pridjeva radnog i kod imenica u primjerima: *vrtal*’ 266r, *rekalь* 262v. U čakavskom je narječju poznata promjena suglasnika *k* u *h*, a u psaltiru *Pariškoga zbornika* ona je očuvana kod imenice *hêi* koju nikada ne nalazimo kao *kêi*, a u *Muci po Ivanu* kod prijedloga *kv*: *h’kaifê* 262r. U ostalim odabranim misalskim tekstovima nije zabilježena ova mlađa fonološka pojava.

5. Morfologija Muke po Ivanu u Pariškome zborniku

Usporedbom *Muke po Ivanu* unutar četiri proučavana misala utvrđeno je da morfološke razlike postoje kod imenica, zamjenica, pridjeva, brojeva i glagola. Ono što je morfološki izjednačeno u analiziranim tekstovima nećemo navoditi.

5.1. Imenice

U dativu jednine imenica koje se sklanjaju po glavnoj ženskoj sklonidbi CPar u *Muci po Ivanu* ima nastavak *-i*, za razliku od ostalih tekstova u kojima imamo očekivani *-ê*: *k' an'ni prie* (CPar 261v); *k an'nê* (MHrv, MVat₄, MNov MROč). Imenicu *materь* koja se sklanja po r-sklonidbi u CPar, MHrv i MNov nalazimo, a u skladu s tom sklonidbom (ali i u skladu s glavnom ženskom sklonidbom) ima nastavak *-i*: *r(e)če materi* (CPar 265r; MHrv, MNov) dok ostali tekstovi imaju nastavak *-ê*: *materê* (MVat₄, MROč), opet usklađeno prema glavnoj nepalatalnoj deklinaciji ženskoga roda. Ovdje možemo reći da se MVat₄ i MROč kolebaju, a kolebanje bi moglo biti rezultat priklanjanja glavnoj deklinaciji.

U akuzativu jednine glavne ženske sklonidbe CPar i MNov imaju nastavak *-u*, a na istom mjestu u ostalim se spomenicima koristi lokativ s nastavkom *-i*: *padoše na z(e)mlû* (CPar 261r); *na z(e)mli* (MHrv, MVat₄, MROč).

Lokativ jednine ženskoga roda u glavnoj ženskoj sklonidbi u CPar ima nastavak *-i* a riječ je vjerojatno o ikavskom refleksu jata iz nepalatalne deklinacije: *o istini* (CPar 262r), za razliku od misala u kojima nalazimo *-ê*: *ostinê* (MHrv, MVat₄, MNov, MROč).

Razliku nalazimo u nominativu i akuzativu množine glavne sklonidbe ženskoga roda u kojem CPar ima hrvatski nastavak *-e*: *sluge ûdêiske êše i(su)sa i svezaše* (CPar 261v): *slugi* (MHrv, MVat₄, MNov, MROč); i stahu *sluge* (CPar 261v): *slugi* (MHrv, MVat₄, MNov, MROč); *priety parisêi sluge* (CPar 261r, 261v): *slugi* (MHrv, MVat₄, MNov, MROč).

Imenica muškoga roda glavne sklonidbe u genitivu množine ima nastavak *-ov'*: *ot'uč(e)n(i)kov'* (CPar 261v, 262r), *ot rabov'* (CPar 262r), dok ostali tekstovi na istome mjestu imaju kraću množinu: *ot uč(e)n(i)kь*, *ot rabь* (MHrv, MVat₄, MNov, MROč). Primjeri u *Muci po Ivanu* su malobrojni.

U dativu množine imenica glavne sklonidbe muškoga roda variraju nastavci *-em'*: *-omь* što ne bi bilo neobično da se to ne događa u istoj riječi: *ûdêem'* (CPar 266r): *ûdêomь* (MHrv, MVat₄, MNov, MROč). To možemo protumačiti kao disimilaciju.

Imenice muškoga roda u instrumentalu množine u glavnoj sklonidbi imaju nastavak *-i* (< *y*) u svim tekstovima, međutim, treba reći da je jedino u CPar provedena druga palatalizacija, što je jedan od dokaza da je CPar suvremeniji u odnosu na ostale tekstove: *s' uč(e)nici* (CPar 260v, 261r): *sa učeniki* (MHrv, MVat₄, MNov, MRoč). No, bilo bi pogrešno tvrditi da je CPar u tome dosljedan. Primjer *s' svêt(i)lniki* (CPar 261r, MNov, MRoč, MVat₄): *sa svêt(i)lnici* (MHrv) pokazuje da je CPar imao i oblike bez provedene druge palatalizacije. Premda palatalizacije ubrajamo u fonološke promjene ovaj je primjer naveden kako bi se ukazalo na osuvremenjivanje u ovom zborniku iz 14. stoljeća.

5.4.1. Zamjenice

Kad govorimo o zamjenicama u *Muci po Ivanu*, trebalo bi odrediti ubrajamo li razlike tipa *iže - ki*, *azb - ê* u leksičke ili morfološke razlike. U ovom radu odlučile smo se za to da taj tip razlika opišemo unutar poglavlja o morfologiji jer se o njima tradicionalno govori u gramatikama.

Kod ličnih zamjenica zanimljivo¹⁰ je da zamjenica za 1. lice jednine u CPar glasi *ê* dok misali na tom mjestu imaju *azb*: *ê* (CPar 261r, 262r): *azb* (MHrv, MNov, MRoč, MVat₄). No, oblik zamjenice *ê* nije nepoznat misalima pa nalazimo primjere u kojima svi proučavani spomenici imaju tu zamjenicu: reče i(su)sъ *ê* есътъ (CPar 261r, MHrv, MNov, MRoč, MVat₄), *ča g(o)v(o)rih'* *ê* (CPar 262r, MHrv, MNov, MRoč, MVat₄). Zamjenica *ti* u dativu glasi *tebi* u CPar, u misalima nalazimo *tebê*: oni *tebi* rêše (CPar 263r): oni *t(e)bê* riše (MHrv, MNov, MRoč, MVat₄). Nekoliko je primjera u kojem svi spomenici u *Muci po Ivanu* imaju *tebi*: ako *tebi* ne dano bit' s'više Skozê to ki me prêda *tebi* (CPar 264r, MHrv, MNov, MRoč, MVat₄). Zamjenica *ê* u lokativu u svim spomenicima glasi *m'nê* u primjeru: oni *tebi* rêše o *m'nê* (CPar 263r): oni *t(e)bê* riše o *m'nê* (MHrv, MNov, MRoč, MVat₄). U ovom bi se primjeru razlika u nastavku između dativa i lokativa u CPar mogla protumačiti stilskim postupkom u kojem pisar CPar nastoji izbjeći uzastopna ponavljanja istog oblika (u odnosu na dativ *tebi* u CPar). Imajmo na umu da je riječ o zborniku unutar kojega se nalazi biblijski tekst, ali i dalje je to zbornička knjiga.

Razlike među proučavanim tekstovima *Muke po Ivanu* su, kad je riječ o zamjenici kojom se izražavala posvojnost: zamjenica *i, *ja, *je, posve jasne. Zamjenica *ego* pojavljuje se u svim proučavanim tekstovima u genitivu

¹⁰ Zanimljivo je zbog toga što je *Pariški zbornik* (1375.) stariji od *Hrvojeva misala* (oko 1404.) za koji su pak istraživanja pokazala da sadrži velik broj hrvatskih elemenata, a u njemu se pojavljuje stara zamjenica *azb*. To nije posve neobično s obzirom na to da je riječ o misalu, tj. liturgijskom tekstu u kojemu su hrvatski oblici rjeđe u upotrebi. No, *Hrvojev misal* je u tom smislu iznimka pa možemo reći da je upotreba zamjenice *azb* ipak zanimljiva.

jednine kada se njome izražava posvojnost: uč(e)n(i)ci *ego* (CPar 260v, 262r), na gl(a)vu *ego* (CPar 263v), mati *ego*: i sestra matere *ego* (CPar 265r), prinesoše ustom' *ego* (CPar 265v). Ostali spomenici, tj. misali imaju identične oblike. Jedino u primjeru: istinno e(сть) svêdočstvo *ego* (CPar 265v) samo MHrv ima oblik *nego*, dakle pred zamjenicu *ego* dodan je predmetak *n*-. Iva Lukežić to *n*- tumači ovako: "U izgovornoj je cjelini (fonetskoj riječi) na početno *j*- zamjeničke osnove u kosim padežima i ranije prijanjao suglasnik -n s dočetka prijedloga *kən, *vən, *sən (stsl. *kъnъ, vъnъ, sъnъ*) koji su stajali s više padeža, te se s jedinim suglasnikom zajeničke osnove (*j*-) jotirao u *ń*- . Analogijom je *ń*- prenesen i u padeže s kojima se nisu pojavljivali navedeni prijedlozi koji bi izazivali jotaciju (...)" (Lukežić 2015: 238). U svim je primjerima vidljiva crkvenoslavenska sintagmatska konstrukcija za izražavanje posvojnosti (imenica + zamjenica u genitivu). Nekoliko je primjera kod označavanja posvojnosti u kojima se umjesto zamjenice *ego* koju nalazimo u CPar, u misalima nalazimo zamjenicu *emu*: *ego* rebra (CPar 265v): *emu* rebra (MHrv, MNNov, MROč, MVat₄), uho *ego* (CPar 261r): uho *emu* (MHrv, MNNov, MROč, MVat₄).

Kad je riječ o akuzativu, CPar u nekim primjerima ima crkvenoslavenski oblik *ego*, a MHrv hrvatski *ga*¹¹, dok ostali misali na istom mjestu imaju *i*: predaêše *ego* (CPar 261r): predaêše *ga* (MHrv): predaêše *i* (MVat₄, MNNov, MROč); primite *ego* (CPar 262v, MVat₄): *ga* (MHrv), *i* (MNNov, MROč). Međutim, oblik *ga* nalazimo i u CPar: posla *ga* (CPar 262r), a u ostalim tekstovima crkvenoslavenski oblik *i* (MHrv, MVat₄, MNNov, MROč). Hrvatski oblik je u CPar nađen u zamjenici *koga* u akuzativu jednine muškoga roda u primjeru: Uzret' *koga* probodoše (CPar 266r) dok na tom mjestu misali imaju *egože* (MHrv, MNNov, MROč, MVat₄).

U *Muci po Ivanu* nalazimo jedan genitiv zamjenice **i* u CPar: ot *nego* (CPar 266r), a tako je i u svim misalima, osim u MHrv koji ima hrvatski oblik: ot *nega* (MHrv).

Zamjenica *ki* / *iže* se različito upotrebljava. CPar i MHrv imaju sustavno oblik *ki*: *ki* predaêše (CPar 261r, MHrv), a misali osim MHrv *iže* u ovom primjeru: *iže* predaêše (MVat₄, MNNov, MROč). Isti odnos razlika nalazimo i na stranici CPar 261v. Česti su slučajevi u kojima svi proučavani misali imaju *ki*: *ki* bêše (CPar 261v, MHrv, MNNov, MROč, MVat₄), *ki* s'vêt'dal' bêše (CPar 261v, MHrv, MNNov, MROč, MVat₄). U CPar se oblik *ki* znatno češće koristi nego u ostalim misalima zato što ostali misali češće koriste participske

¹¹ U MHrv hrvatski oblik *ga* nije sustavan, nalazimo na tom mjestu oblik *i* kao i u ostalim proučavanim misalima: iznet *ego* (CPar 261r): izvľêče *i* MHrv, MVat₄, MNNov, MROč); privedoše *ego* (CPar 261v): vedoše *i* (MHrv, MVat₄, MNNov, MROč).

konstrukcije, npr: Vprosi onêh' *ki slišaše* (CPar 262r): vprosi *slišavšee* MHrv, MVat₄, MNov, MRoč). Upitna zamjenica *kto* u genitivu jednine u CPar ima hrvatski oblik *koga* prema crkvenoslavenskome obliku *kogo* u misalima *Koga ićete?* (CPar 261r): *Kogo ićete?* (MHrv, MNov, MRoč, MVat₄).¹² Hrvatski nastavak *-oga* nalazimo u CPar u primjeru: *toga* (CPar 265r i MHrv): *togo* (MNov, MRoč, MVat₄), dok u primjeru *samoga* (CPar 262v) samo CPar ima hrvatski nastavak, a misali na tom mjestu nemaju nikakvu zamjenicu. Ipak, pogrešno bi bilo misliti da CPar ima samo hrvatske nastavke u genitivu mužkoga roda, prisutni su i oni crkvenoslavenski. Nalazimo primjer *inogo* (CPar 261v): *togo* (MHrv, MNov, MRoč, MVat₄).

Upitna zamjenica za neživo u CPar glasi *ča* dok misali imaju *čto*: *Ča esi stvoril?* (CPar 263r): *Čto esi stvoril?* (MNov, MRoč, MVat₄). Na mjestu oblika *ča* sa značenjem 'što' u misalima nalazimo zamjenicu *eže* sa značenjem 'koje': *Ča pisah' pisah'* (CPar 265r): *Eže pisah' pisah'* (MHrv, MNov, MRoč, MVat₄).

5.4.2. Pridjevi i brojevi

U *Muci po Ivanu* u CPar nalazimo hrvatske, a u misalima crkvenoslavenske nastavke: potoka *cedron'skoga* (CPar 260v): *kedar'skago* (MHrv), *kedr'skago* (MVat₄, MNov, MRoč); *ûdêiskoga* (CPar 263v): *iûdêiskago* (MHrv, MVat₄, MNov, MRoč). U primjeru *ednoga* (CPar 263r, MHrv): *edinogo* (MNov, MRoč, MVat₄) vidimo da hrvatski nastavak uz CPar ima i MHrv.

5.4.3. Glagoli

Uvidom u glagolska vremena u *Muci po Ivanu* ustanovljeno je da je tekst uglavnom pisan u prošlom vremenu uz povremenu upotrebu prezenta i to u većini primjera kod izravnog obraćanja. U prezentu nalazimo:

1. lice jednine atematskog glagola *byti*: *ê esьmь* (CPar 261r): *es(a)mь* (MHrv, MNov, MRoč); *esm'* (MVat₄) s napomenom da u misalima nalazimo fonološki različita rješenja: *es(a)mь* (MHrv, MNov; *esm'* MVat₄, MRoč), *Nêsam'* (CPar 261v, MRoč): *nisamь* (MHrv, MNov), *nêsm'* (MVat₄); glagol *imati* u ovom licu glasi *imatь* u svim tekstovima (CPar 264r, MHrv, MVat₄, MNov,

¹² U primjeru *nikogare* (CPar 261r): *nikogože* (MHrv, MNov, MRoč, MVat₄) nalazimo glasovnu promjenu rotacizam u CPar. "U hrvatskim crkvenoslavenskim spomenicima primjeri te promjene brojniji su u mlađim tekstovima iz 15. i 16. st., primjerice u Misalu Hrvoja Vukčića Hrvatinića iz 1404" (HCJ 2014: 85). U našem primjeru vidljivo je da CPar kao tekst iz 14. st. ima rotacizam dok ga u *Hrvojevu misalu* u ovom slučaju ne nalazimo. No, nalazimo ga na stranici 262v u istoj riječi: *nikogare* (CPar 262v): *nikogarь* MHrv, dok ga ostali misali nemaju: *nikogože* (MNov, MRoč, MVat₄).

MRoč). Tematski glagoli imaju nastavak *-û*: *nahoû* (CPar 263r, 263v, MHrv, MVat₄, MNov, MRoč), *puçu* (CPar 263r, MHrv, MVat₄, MNov, MRoč).

2. lice jednine atematskog glagola *byti* glasi *esi* (CPar 261v; isto je i u misalima), crkvenoslavenski nastavak *-ši*¹³ imaju tematski glagoli i taj nastavak nalazimo u svim tekstovima u primjeru: ča me *vprašaši* (CPar 262r): *v'prašaeši* (MHrv, MVat₄, MNov, MRoč), Tako li *otgovaraši* arhierêû (CPar 262r): *otgova[ra]eši* (MHrv), *otvečavaeši* (MVat₄, MNov, MRoč), zač me *bieši* (CPar 262r, MHrv, MVat₄, MNov, MRoč), Mnê li ne *govoriši* (CPar 246r, MHrv, MVat₄, MNov, MRoč). Zanimljiv je primjer atematskog glagola *vêdêti* (= znati). On u CPar glasi *viši*: Ne *viši* li da vlast' imamy propeti te (CPar 264r), pisar je atematskom glagolu dao nastavak *-ši* koji imaju tematski glagoli (v. HCJ 2014: 217). U misalima to nije tako, ali među njima nalazimo različita rješenja: MHrv ima hrvatski nastavak *-š*: *vêš'* (MHrv), a ostali misali imaju u potpunosti crkvenoslavenski oblik *vêsi* (MVat₄, MNov, MRoč).

1. lice množine: ovdje variraju nastavci *-mo/ -m'* u tekstovima. CPar ima hrvatski nastavak *-mo*, a misali crkvenoslavenski nastavak *-m*: Ne *predrimo* ee (CPar 265r): *pred'rimy* (MHrv), *prêdrem'* (MVat₄), *predrêm'* (MNov, MRoč); na *mečimo žrêbi* (CPar 265r, MHrv): *metêm'* (MVat₄, MNov), *mečemy* (MRoč),¹⁴ Mi zakonъ *imamo* (CPar 264r, MHrv): *imam'* (MVat₄, MNov, MRoč). Takav je odnos sustavan.

2. lice množine isto je u svim spomenicima: *îcete* (CPar 261r, MHrv, MVat₄, MNov, MRoč): Koga *îcete* (CPar 261r) : Koga *îcete*? (MHrv, MVat₄, MNov, MRoč)

3. lice jednine i množine: vsaki (...) *protivit'* se (CPar 264r, MHrv, MVat₄, MNov, MRoč); *vъz'mety* (CPar 266r, MHrv, MVat₄, MNov, MRoč), Se ovi *vêdety* ča g(o)v(o)rih' ê (CPar 262r): *videty* (MHrv, MVat₄, MNov, MRoč),¹⁵ *sbi-raût' se* (CPar 262r): *s'hajajut' se* (MHrv), *snemlût se* (MVat₄, MNov), *snêm'lût se* (MRoč), ne *ogrišet' se*: na da *jidet'* (CPar 262v): *êdet'* (MHrv, MVat₄, MNov, MRoč), *ostanut'* (CPar 265v, MHrv, MVat₄, MNov, MRoč), *prebiût'* (CPar 265v, MHrv, MVat₄, MNov, MRoč), *ispl'net se* (CPar 266r, MHrv, MVat₄, MNov, MRoč). Svi primjeri imaju završno crkvenoslavensko *-t*.¹⁶

¹³ "U srednjovjekovnim je hrvatskim tekstovima nastavak *-ši* uvijek crkvenoslavenskim" (Matasović 2008: 262).

¹⁴ U nekim se primjerima pritom provodi jotacija, u drugima se ona ne provodi.

¹⁵ U ovom primjeru je upitno je li riječ o promijenjenom značenju glagola *vêdêti*= znati u *vidêti*= vidjeti ili je riječ o zamjeni *ê > i* koja ne dovodi do promjene značenja.

¹⁶ "Glagolski oblici sa završnim *-t* u 3. jd. i mn. u starim hrvatskim tekstovima su crkvenoslavenskim" (Matasović 2008: 263).

Kod izražavanja prošloga vremena u *Muci po Ivanu* potrebno je napomenuti da se u odabranim spomenicima glagolska vremena uglavnom ne podudaraju, tj. različiti spomenici za izražavanje prošlosti upotrebljavaju ili različita glagolska vremena ili različite vrste aorista (asigmatski i sigmatski II.). Tako u CPar nalazimo imperfekt 3. lica jednine *bêše* (CPar 260v, 261v, 262r), a u ostalim spomenicima na istom mjestu je aorist *bi* (MHrv); *bê* (MVat₄, MNov, MRoč); *idoše* (CPar 261r): *idu* (MHrv, MVat₄, MNov, MRoč); *padoše* (CPar 261r): *padu* (MHrv, MVat₄, MNov, MRoč). Obrnuto je u primjeru *vъp'êhu* (CPar 264v): *v'zapíše* (MHrv, MNov), *vz'piše* (MVat₄), *vzvapiše* (MRoč).

Različita je upotreba lica u aoristu. Tako CPar ima 3. lice jednine, a ostali spomenici prvo lice jednine, u primjeru: Da ispl'nit se sl(o)vo ko r(e)če (CPar 261r): ko *rihb* (MHrv); *eže rêh'* (MVat₄, MNov, MRoč). Ovdje je riječ o različitom poimanju govornika. Pisar je u CPar riječ dao Bogu (slovu), dok je u misalima riječ dana Isusu.

Nadalje, valja napomenuti da je i uporaba samih aorista različita. CPar, MHrv i MRoč imaju sigmatski II. aorist, a ostali misali sigmatski I. aorist: *privedoše* (CPar 262v, 264v): *vedoše* (MHrv, MRoč); *vêše* (MVat₄), *vese* (MNov); *pridoh'* (CPar 262r): *pridb* (MHrv, MVat₄, MNov, MRoč).

U CPar nalazimo perfekt: *g(o)v(o)rihb es'm'* (CPar 262r), a u ostalim tekstovima *govorih'* (MHrv, MVat₄, MNov, MRoč). Nije to sustavna razlika. Perfekt često nalazimo u svim tekstovima na istim mjestima u *Muci po Ivanu*: *Čašu ku dalb e(stb)* (CPar 261v, MHrv, MVat₄, MNov, MRoč).

U CPar je aorist zamijenjen pluskvamperfektom: ko *rekalb biše* (CPar 262v): *ča reče* (MHrv), *eže reče* (MVat₄, MNov, MRoč), a kao i u slučaju prethodne zamjene imperfekta perfektom, i ovaj je primjer pojedinačan.

Futur II. nalazimo u CPar, a u svima ostalim tekstovima futur I., a za taj futur I. u ostalim tekstovima koriste se različiti pomoćni glagoli i njihovi različiti oblici: *budu li piti* (CPar 261v); *imam li piti* (MVat₄); *imam li ispiti* (MRoč); *hoćeši ispiti* (MNov) ili pak sintaktička konstrukcija: *hoćeš' li da isp'û* (MHrv).

Najveća razlika u *Muci po Ivanu* je među participima i to zbog različitih predložaka, odnosno utjecaja grčkoga u misalima, a latinskoga u CPar. Razlogom je vjerojatno i utjecaj govorne čakavštine u kojoj uporaba participi nikada nije bila osobito razgranata. Participi se u misalima koriste učestalo, za razliku od CPar u kojima se oni koriste u znatno manjem broju primjera. Tako umjesto pluskvamperfekta koji nalazimo u CPar, u ostalim tekstovima nalazimo particip: *dalb bêše* (CPar 261v): *davb* (MHrv); *daêvbi* (MVat₄, MNov), *davbi* (MRoč). U primjeru *Iûda bo gda priêtb* umjesto aorista *priêtb* (CPar 261r) u ostalim tekstovima imamo pasivni particip prezenta: *priêtm*

(MHrv); *priem'* (MVat₄, MNov, MRoč). Umjesto imperfekta u CPar imamo u ostalim tekstovima aktivni particip prezenta: *gredêhu* (CPar 261r): *greduča* (MHrv), *gredučaê* (MVat₄, MRoč, MNov). U CPar nalazi se finitna rečenica s aoristom tamo gdje misali imaju aktivni ptc. preterita I.: *onêh' ki slišaše* (CPar 262r): *slišavšee* (MHrv, MVat₄, MNov, MRoč). Tako je i u primjeru: *tada g'da sliša* (CPar 264r): *slišavъ* (MHrv, MVat₄, MNov, MRoč). U CPar nalazimo sintagmu *ki vidi* (CPar 256v) a u misalima na tom mjestu imamo različite participe: *vidêi* (MHrv, MRoč, *vidêvъ* MVat₄, MNov).

To ipak ne znači da CPar u *Muci po Ivanu* nema participske oblike, kao i ostali tekstovi, npr. *šad'* (CPar 261r, MHrv, MNov, MRoč, *šbd'* MVat₄).

6. Leksik Muke po Ivanu u Pariškome zborniku

Tekstovi Muka Kristovih, središnjega i jednog od najstarijih dijelova evanđelja nalaze se u mnogim liturgijskim i neliturgijskim glagoljskim rukopisima, tako primjerice u 19 misala (Badurina Stipčević 2001: 43). Najstariji hrvatskoglagoljski tekst koji sadrži dio čitanja *Muke po Mateju* iz misala su *Bašćanski ostrišci* iz 12. stoljeća. U toj fragmentarno očuvanoj Muci zasvjedočena je najranija prilagodba hrvatskoglagoljskoga biblijskog prijevoda prema *Vulgati* (Reinhart 1990). Josip Tandarić naglašavao je da su tekstovi u CPar iznova prevedeni s *Vulgate* na hrvatski crkvenoslavenski jezik (Tandarić 1993: 276). Slično je potvrđeno i na tekstovima Muka, *Muka po Marku* i *Muka po Luki* u CPar koji su vrlo dosljedno redigirani prema *Vulgati* kao ni u jednom drugom hrvatskoglagoljskom rukopisu (Badurina Stipčević 2014. i 2018.). Tekst *Muke po Ivanu* je zadnji u nizu četiriju Muka u CPar i nalazi se od f. 260v do 266r. Već na prvi pogled može se uočiti da je leksička usporedba između CPar i odabranih misala prilično kompleksna, odnosno na pojedinim mjestima CPar se slaže sad s jednim sad s drugim rukopisom, u nekim primjerima s MHrv, u drugima s MNov, te s MVat₄. Josip Tandarić je uspoređivao misni red u istim rukopisima te zaključio da se CPar često slaže s najstarijim hrvatskoglagoljskim misalom, npr.

(MVat₄, CPar): *uglem goručimъ* // (MRoč, MNov, MHrv, MNew): *kamičcem ognenim*; (MVat₄, CPar, MNov): *čašu žrtvi spasitelnie* // (MRoč, MHrv, MNew): *čašu spasitelnu*;

(MVat₄, CPar): *s(ve)totvor'če* // (MRoč, MHrv, MNew): *svetitelju*;

(MVat₄, CPar): *v spasenie že naše* // (MRoč, MNov, MHrv, MNew): *v polzu našu*;

(MVat₄, CPar) *dostoênie* // (MRoč, MHrv, MNew): *zastuplenie*;

(MVat₄, CPar): *v ostavlenie grêhovъ* // (MROč, MNov, MHrv): *v otpučenje grêhovъ*; (MVat₄, CPar): *ot vsakoe skrbi* // (MROč, MNov, MHrv): *ot vsêhъ pagubъ*;

(MVat₄, CPar): *vzemlei grêhi vsego mira* // (MROč, MNov, MHrv, MNew): *vzemlei grêhi mira* (Tandarić 1993: 114–115–116).

Međutim, katkad se CPar razilazi od svih drugih misala, npr. dok svi drugi misali imaju: *Molête za me br(a)tiê ... priêtna budet' B(og)u vsemogučumu*, CPar ima: *Molête se bratiê i sestri ... budetъ priêta G(ospod)u B(og)u vsemogučumu* (Tandarić 1993: 115).

Općenito se može reći da su leksičke razlike u tekstu *Muke po Ivanu* među hrvatskoglagoljskim misalima, a pogotovo u usporedbi s CPar, prilično značajne, kad znamo da je riječ o jednom od najstarijih evanđeoskih tekstova koje su u srednjem vijeku mnogi znali i napamet.

- Primjeri u kojima se CPar razilazi od MHrv, a slaže s drugim misalima:
 - prestoečih* (MHrv) // *stoečih' slug'* (CPar, MVat₄, MROč, MNov)
 - govorite* (MHrv) // *prinosite* (CPar, MVat₄, MROč, MNov)
 - svêdêtelstvuû* (MHrv, MNov, MROč) // *sv(ê)dokuû* (CPar, MVat₄)
 - s nebesъ* (MHrv) // *sviše* (CPar, MVat₄, MROč, MNov)
 - I poli nega* (MHrv) // *i š nim'* (CPar), *s nim* (MVat₄, MNov, MROč)
 - s lêve i s desne strani* (MHrv) // *otsud' i otonud'* (CPar), *sudu i ovudu* (MVat₄, MROč, MNov)
 - gori* (MHrv, MNov), *gorši* (MROč) // *veči* (CPar, MVat₄)
 - na tr'stъ* (MVat₄, MHrv) // *na isopъ* (MNov, MROč, CPar).
- Primjeri u kojima se CPar razlikuje od misala:
 - misali // CPar
 - otvečaše* // *odgovoriše*
 - azъ* // *ê*
 - i egda* (MHrv, MNov) // *da êkože* (MVat₄, MROč) // *i kako* (CPar)
 - ače* // *ako*
 - udri* // *porazi*
 - spira* // *družba*
 - sučnici* // *starišini*
 - dvar'nici* // *vratarici*¹⁷
 - idêže* // *gdê*
 - g(lago)la* (MVat₄, MROč) // *govori* (MHrv) // *reče* (CPar) // om.¹⁸ (MNov)
 - êko* (MVat₄, MROč, MNov) // *kako* (MHrv) // *ere* (CPar)
 - pas'ku* // *vazamъ* (= redovito)

¹⁷ Leksem *vratarica* je jedan od preslavizama potvrđen u CPar rukopisu za koji je između ostaloga utvrđeno da ima više preslavizama u psalmima i evanđeljima nego što bi se moglo očekivati u jednom tako pohrvaćenome tekstu, v. Mihaljević, Šimić 2013: 18.

¹⁸ Napomena: om. = lat. *omittit* 'ispušteno'.

čto // ča
 v lanitu (MVat₄, MRoč, MNov) // po licu (MHrv) // policičnicu (CPar)
 ričb (MHrv), rêčb (MVat₄, MNov, MRoč) // svadu (CPar)
 zlodêi // zlotvorb
 židovinb // ũdei
 mira // vêka (= redovito)
 podvizali // dorvali
 nine // sada
 obrêtaŭ // nahou
 obiçai // zakonb
 odêše // oblkoše
 drugb // priêtelb
 cêsarb // kralb (= redovito)
 sego radi (MVat₄, MRoč, MNov) // zato (MHrv) // skozê to (CPar)
 titolb // izamir'
 titola // zamirb
 êko (MVat₄, MRoč, MNov) // zač' (MHrv) // ere (CPar)
 paraskaviê paski // petak' vazma
 rizi // svite¹⁹ (= redovito)
 zbudut se' // ispl'nit se
 man'tizê // svite
 sudb, sbsudb // okrutb
 knigi // pisma (= redovito)²⁰
 voini // vitezi (= redovito)
 naricaemi (MVat₄, MRoč, MNov) // imenemb (MHrv) // êko se di (CPar)
 gubu // spug'vu
 kapiemb // sulicov'.

- Primjeri u kojima se CPar slaže s MNov i MHrv:

kranievo mêsto (MVat₄, MRoč) // kal'variê mêsto (CPar, MNov, MHrv)
 hitonb (MVat₄, MRoč) // sukna (MNov, MHrv, CPar)²¹
 rizami (MVat₄, MRoč) // lan'cuni (MHrv, MNov, CPar)
 g(lago)la (MVat₄, MRoč) // r(e)če (MHrv, MNov, CPar).

¹⁹ Napomena: ova se leksička dubleta ponavlja više puta u tekstu.

²⁰ Ova se leksička razlika ponavlja više puta u tekstu. U vezi s ovom varijantom treba spomenuti da u Traktatu Crnorisca Hrabra pisac rabi tri izraza, *buky*, *kbnigy* i *pismę* koristeći njihovu mnogoznačnost i konotaciju s velikim umijećem. Tako *kbnigy* u Hrabrovoj apologiji znači 'sveto pismo', a *pismę* i *buky* imaju značenje 'slovo'. Svaka od ovih triju riječi je mnogoznačna, tako primjerice, u ŽK i ŽM *buky* se pojavljuje samo u vezi s moravskom misijom, v. Marti 1994: 33–34; Nedeljković 1970: 43.

²¹ Arhaizme iz najstarijega slavenskoga prijevoda, kao što je poznato dobro čuvaju bosansko-humski rukopisi, između ostaloga i grecizam *hitonb* koji je potvrđen u *Kopitarovu* i *Nikoljskom četveroevanđelju*, kao i u *Hvalovu* i *Mletačkom zborniku* (v. Ramić Kunić, Kardaš 2022: 82).

U vezi s navedenim parovima leksema treba istaknuti da su oni karakteristični za diglosiju koja je svojstvena hrvatskoj srednjovjekovnoj kulturi. Kad je riječ o hrvatskoj srednjovjekovnoj pismenosti, često se ističe da je ona tropismena i trojezična, tj. da su se uz hrvatski rabila i dva strana jezika, crkvenoslavenski i latinski. Međutim, kad se raspravlja o položaju ovih dvaju stranih jezika, treba istaknuti da se njihov položaj ne može izjednačiti.

Stoga je bolje pretpostaviti da je u hrvatskoj srednjovjekovnoj kulturi na djelu latinsko-hrvatski bilingvizam s crkvenoslavensko-hrvatskom diglosijom, stanjem u kojem članovi govorne zajednice poimaju crkvenoslavenski i govorni hrvatski kao jedan jezik koji se ostvaruje u dvije inačice: višoj (književnoj) inačici koja je predstavljena crkvenoslavenskim i nižoj (neknjiževnoj) inačici predstavljenoj govornim hrvatskim (čakavskim) jezikom (...) (HCJ 2014: 19).

Kao jednu od osobina diglosije karakterističnu za hrvatskoglagoljske tekstove navodi se da je najveći dio leksika zajednički hrvatskomu crkvenoslavenskomu i hrvatskomu, čakavskomu.

Osobito je istaknuto obilježje diglosije postojanje parova leksema, od kojih jedan pripada višoj, a drugi nižoj inačici, koji označuju uobičajene pojmove i stvari koje se često rabe u obje inačice, a čija uporaba automatski svrstava izričaj u kojem se pojavljuju u višu ili nižu inačicu. To vrijedi i za hrvatski crkvenoslavenski i čakavski. Navodimo za ilustraciju nekoliko takvih parova: *egda*: *kada*, *glagolati*: *govoriti*, *aće*: *ako*, *čto*: *ča*, *egože*: *koga*, *cêsarstvo*: *kraljevstvo*, *vražda*: *nepriêtelstvo* itd. Čest je slučaj da pisari u rubrikama, koje su pisane govornim hrvatskim jezikom, rabe hrvatsku riječ, a da u liturgijskom tekstu, katkad i u istom retku, imaju crkvenoslavensku istoznačnicu (HCJ 2014: 18).

U *Muci po Ivanu* također nalazimo višu i nižu inačicu, tj. crkvenoslavenski izraz u starijim misalima, a hrvatski u mlađima i u CPar, npr.: *azb*: *ê*, *aće*: *ako*, *egda*: *kako*, *glagola*: *reče*, *lanita*: *poličnica*, *mantizê*: *svita*, *nine*: *sada*, *otvêcati*: *odgovoriti*, *paska*: *vazamь*, *riza*: *svita*, *suñnici*: *starišini*, *cêsarь*: *kralь*, *čto*: *ča*. Slične je parove leksema zamijetio Stjepan Damjanović uspoređujući tekst *Muke po Ivanu* u *Prvotisku* iz 1483. godine i *Senjskom misalu* te naveo nekoliko opozicija u kodeksima koje služe tome da se nađe suvremenije i razumljivije rješenje, npr.: *vina*: *krivina*, *snemljut se*: *vkuplajut se*, *une estь*: *ot potrebe estь*, *egože*: *koga*, *prosti e*: *pusti e*. (Damjanović 2021: 135).

U *Muci po Ivanu* na leksičkoj se razini može uočiti nekoliko leksičkih postupaka: pisar je u CPar redovito zamjenjivao tuđicu, najčešće grecizam domaćom, poznatijom riječju, npr.: *mantizê*: *svita*, *paska*: *vazamь*, *spira*:

družba, *hitonъ* : *sukna*, a u primjeru *kranievo mĕsto* : *kalvarie mĕsto* zamjenjuje grecizam poznatijim romanizmom. Rjeđi su primjeri u kojima stariju slavensku riječ zamjenjuje čitateljicama poznatijim romanizmom, npr. *guba* : *spuga*,²² *trъstъ* : *isopъ*.²³ Varijantu *kranievo mĕsto* / *kalvariĕ* nalazimo u hrvatskoglagoljskim misalima, tj. starija, sjeverna skupina ima grecizam *kranievo mĕsto*, npr. MVat₄, MRoč, MLab₁, MLab₂, MBrib i MKoph, dok novija, južna skupina ima latinizam *kalvariĕ*, npr. MNov, MVat₈, MVB₁, MVB₂, MHrv itd. Po prijevodu ovog mjesta posve je zaseban CPar koji u *Muci po Luki* i *Muci po Ivanu* ima prema *Vulgati*, tj. *kalvariĕ*, dok u *Muci po Mateju* i *Marku* ima opisno *mĕsto ubiĕn'ĕ*, a slično je u najstarijim hrvatskim latiničkim lekcionarima, npr. *Zadarskom* i *Bernardinovu* (Badurina Stipčević 2003: 188–189). Na pojedinim se mjestima CPar dobro slaže s MVat₄, MNov i MRoč, npr.: *Bĕ že kaĕpa daĕvъi ĕko une edinomu ĉlovĕku umrĕti* // *Bĕše bo kaifasъ ki s'vĕt' dalъ bĕše ūdĕem' da dostoinoe ednomu ĉ(lovĕ)ku umrĕti za lŭdi* CPar 261v, dok MHrv ima nešto drukčije: *Biše kaifa davъ svĕtъ iŭdĕomъ k(a)ko bole e(stъ) da edanъ ĉ(lovĕ)kъ umretъ za lŭdi*.

Premda su sve četiri Muke pisane sličnim jezikom, kad je riječ o leksiku, uočene su pojedine razlike, npr.: *poliĉnicami* kako je u *Muci po Marku* (250v), *poliĉnice Muka po Ivanu* (263v), dok je u *Muci po Mateju pošinicami* (242r), a u *Muci po Luki: po licu* (253v). Na paralelnom se mjestu s CPar u *Muci po Ivanu* slaže tiskani *Senjski misal* iz 1494. godine koji ima: *da emu pol'ĉnicu*, dok *Prvotisak* misala iz 1483. godine još uvijek čuva arhaizam *lanitu* (Damjanović 2021: 135) za crkvenoslavenski leksem *po lanitami* u značenju 'čeljust', 'brada', 'lice'. Leksička je razlika u Mukama zamjetna i u sljedećim primjerima: u *Muci po Ivanu* (261r), *Muci po Mateju* (241r) i *Muci po Luki* (256v) nalazimo *s dr'kolami*, a u *Muci po Marku* (249v) *s drĕvietъ*; u *Muci po Mateju* (245v) i *Marku* (253r) nalazimo *na trst'*, a u *Muci po Ivanu* (265v) *na isopъ*, dok je u *Muci po Luki* ispuštena ta riječ.

²² Leksem *guba* u značenju 'spužva' od crkvenoslavenskoga *goba*, dok je *spugva* dalmatoromanski leksički ostatak (Skok III: 314). U *Pariškom zborniku* u *Muci po Mateju* (245v) također je *s'pugva* kao i u *Muci po Marku* (253r) *spugu*, dok je u *Muci po Luki* (259v) ispuštena ta riječ, tj. piše: *i ocat prinoseĕe emu*.

²³ Leksem *isopъ* je porijeklom hebrejska riječ u značenju 'mirisna biljka' koja je preko grčkoga i latinskoga posuđena u hrvatskoglagoljske tekstove. Prema Skoku potvrđena je kod Marulića i Vetranovića u obliku *ižop*, v. Skok I: 731.

6.1. Etimološke i leksikološke bilješke o nekim leksemima

- **Vazam:** u svim se tekstovima Muke Kristove za hebrejsku posuđenicu *pes-sach* u CPar redovito upotrebljava čakavski izraz *vazamъ* 238r, 238v, 239r, 246v, *vazam'* 247v, 25rv, 254r, 263r, dok leksem *paska* uobičajen u drugim hrvatskoglagoljskim rukopisima nije potvrđen. *Vazamъ* je postverbal, tj. izvedenica od crkvenoslavenskoga glagola *vbъzeti*. Premda je prijevod tekstova u CPar pomlađen u odnosu na one iz misala i brevijara, kao što je već rečeno, i ovdje katkad nalazimo pojedine arhaične osobine. Primjerice, *Vazam* je povezan s glagolom *ugotovati* po čemu se CPar slaže s hrvatskoglagoljskim misalima koji imaju isti glagol: *кѣдѣ хоѣеши да уgotоваем ти ѣсти пaskу*²⁴ (MVat₄ 73d), *Кѣде хоѣеши да уgotовимо теби ѣсти vazamъ?* (CPar 238v). Po tome hrvatskoglagoljski prijevod pokazuje arhaičnost, tj. sličnost s kanonskim slavenskim rukopisima, npr. s *Marijinskim evanđeljem* iz 11. stoljeća, dok je u lekcionarima, *Zadarskom*, *Bernardinovu* i *Ranjininu* glagol *učiniti* (Skok 1955: 65). I u drugim je hrvatskoglagoljskim rukopisima potvrđen leksem *Vazamъ*, tj. *V'zъmъ*, npr.: *ot v'zma* (MVat₄ 237c), *do vazma* RegBen 18a, ali najčešće su potvrde u *Rječniku crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije iz Pariškoga zbornika* (RJCJHR 2000: 426). Područje riječi *Vazam* ograničeno je na jadranski čakavski prostor, kao i na kajkavski (Vuzem) i slovenski. Etimologija izraza *Vazam* je doslovan prijevod grčkoga značenja 'uskrснуće', dok u hebrejskom *pasha* znači 'prijelaz' (Skok 1955: 68).
- **Drъkola:** *Iûda bo gda priêty družbu i arhierêi i parisêi sluge pride tamo s' svêt(i)lniki i s dr'kolami i oružiem'* (CPar 261r). Leksem u značenju 'palica', 'batina', 'štap', 'kolac' čest je u hrvatskoglagoljskim rukopisima, a ubraja se u zapadnoslavenske lekseme, tzv. moravizme (HCJ 2014: 368), npr.: *s dr'kolami* (MVat₄ 80b), (BrVO 239c), *drkolami* (BrN₂ 493c), (BrVb₄ 67c) itd. Sinonimi za ovaj moravizam u istim rukopisima su: *drêvie* i *palica*, što je potvrđeno i u CPar, npr.: *s drêviemъ* 249r, 249v (*Muka po Marku*). Arhaičan leksem *drъkola* u CPar potvrđuje, kao što je već više puta rečeno, da je prevoditelj zadržao i neke arhaične slavenske lekseme iako je modernizirao jezik tekstova.

²⁴ *Pasha* je prema Skoku (II: 57) posuđenica iz hebrejskoga i aramejskog = *pēsah* preko latinskoga i grčkoga. Ta riječ u hebrejskoj religioznoj terminologiji znači svetkovinu u kojoj se slavi prijelaz Židova preko Crvenoga mora. Značila je upravo "prijelaz, transitus, διάβασις". Kršćani su taj naziv prenijeli na blagdan Uskrsa jer se Kristova smrt i uskrsnuće dogodilo u vrijeme židovske Pashe (ERHJ II: 107).

- Zamêrъ: *Napisa bo i zamir' pilaty i položi na križi Bêše bo pisano i(su)sъ nazareninъ kralъ ûdêiski I sa zamirъ mnozi čtoše ot ûdêi ere blizu bêše grada mêsto g'dê raspety bi i(su)sъ* (CPar 264v). Leksem *zamêrъ*²⁵ u značenju 'natpis', 'naslov', 'znak', u hrvatskoglagojskim se rukopisima pojavljuje u brevijarima i *Pariškom zborniku* samo u ikavskom obliku, npr.: *zamirъ* (BrVat₆ 153b), *zamiromъ* (BrBer₁ 104a), (BrBar 398c), (BrN₂ 400c). Na paralelnom mjestu (J 19,19) ostali rukopisni misali imaju grecizam, tj. stariji leksem preuzet iz najstarijih slavenskih rukopisa *titъlbъ*, *titulъ*, npr.: *titel' ... titela* (MVat₄ 92a), *titolъ... titola* (MNov 93a), (MRoč 79a), (MBer₁ 83a) (RCJHR 2015: 630).
- Lancun: *I priêsta têlo i(su)sovo i obvista e lancuni s' aromatami* (CPar 266r) 'ponjava', 'plahta', od lat. deminutiva na *-olus*, *linoleolum*, od pridjeva *linteum*. *Lancun* je prema P. Skoku dalmatsko-romanski leksički ostatak, potvrđen u Šibeniku i na šibenskim otocima, Korčuli, Visu, Splitu, Vrbniku i Cresu. U čakavskome nije čest leksem plahta, nego samo u sjevernim hrvatskim krajevima. Na Cresu je *lancun* i opći naziv za *stolnjak* (Skok II: 304). U *Pariškome zborniku* u ostale tri Muke nalazimo sinonim *platno: plat'nom'* 246r (Matej), *platno* 260v (Marko) i *platna* 253v (Luka). U hrvatskoglagojskim misalima i brevijarima potvrđen je sinonim *plaćenica: plaćeniceû* (MVat₄ 77a), (MRoč 66a), *plaćenicu* (MVat₄ 82a), *s plaćenicami* (BrPm 191b).
- Okrutъ: 'posuda': *a okrutъ položenъ bêše octa plnъ* (CPar 265v) (J 19, 28–30), *Stvoreny bih' k(a)ko okrut' pogublenъ* (CPar 28v) (Ps 30,12-13), *sasudъ* (PsLob 18r). *Okrutъ* je lokalni, narodni čakavski izraz zabilježen u hrvatskim tekstovima od 13. stoljeća, a može značiti općenito drveni sud ili specifično crkveno suđe (Skok 1972: 551–552). *Okrutъ* pripada praslavenskomu leksičkom nasljeđu očuvanu u čakavskom narječju (povijesnom ili suvremenom), uz mnoge druge, kao primjerice: *hlapac*, *melj*, *mito*, *osal*, *otrok*, *peteh*, *pot*, *simo*, *semo*, *tat*, *tuk* itd. "Valja istaknuti da je hrvatsko čakavsko narječje i pored višestoljetnoga stranog, posebno romanskog utjecaja te znatnih kulturnih preobrazbi, samostalno ili zajedno sa susjednim kajkavskim i štokavskim narječjem sačuvalo znatan broj starih slavenskih leksema. Pritom je posebno važno čuvanje brojnih arhaičnih slavenskih termina u čakavskome leksičkom fondu, koji su baštinjeni na polju duhovne

²⁵ U Akademijinu rječniku nema etimologije ove riječi, nego samo značenje: zamjera – predmet gledanja, od osnove koja je u mjeriti, zamjeriti (Rječnik JAZU, 22, str. 144.), a prema Skoku izvedenica je to od svesl. *mêra*, v. Skok II: 436–437). Moglo bi biti i da je značenje leksema 'krivica' ('ono što mu je zamjereno i zbog čega je propet').

i materijalne kulture jezičnih predaka današnjih Hrvata i preneseni u novi zavičaj, što o slavenskoj kulturi u kontinuitetu svjedoče do današnjih dana” (Borys 2007: 267). I Svetlana Zajceva je na temelju proučavanja leksičkoga sloja čakavskih tekstova i govora zaključila da su oni potvrda o specifičnosti čakavskih govora, ponajprije na krajnjem sjeverozapadu. “Ova dijalekatska građa, koja uključuje mnogobrojne arhaizme, može biti od interesa za istraživače uzajamnih veza između čakavskih i štokavskih govora kao i između čakavštine i susjednog slovenačkog jezika” (Zajceva 1967: 107). U hrvatskoglagoljskim rukopisima leksem *okrutb* se često pojavljuje, npr.: *i vlivai olêê togo v'vsk' okrut'* (MVat₄ 46d) (4Rg 3-4), *sasudi* (MNov 48c), *okrutb* (MLab₁ 47b), (MLab₂ 23c), *pristupiše sa svoimi okrutu žita kupiti* COxf 20c.

- *Sulica*: *Na edanb vitezi (!) sulicov' ego rebra ego otvori i tud'e izide kr'v' i voda* (CPar 265v). *Sulica* je hladno oružje nalik na koplje. Na paralelnom mjestu ostali uspoređeni hrvatskoglagoljski misali imaju leksem *kopbe*, isto kao i svi kanonski slavenski rukopisi (Alekseev 1998: 90). I drugi hrvatskoglagoljski misali na istom biblijskom mjestu (Iv 19,32–34) imaju također *kopbe*, npr.: *Beramski drugi misal kop'emь* f. 68a, *Bribirski misal* 19d, kao i *Pariški psaltir (Slave 11): kopbemь* f. 163v. Leksem *sulica* je praslavenskoga porijekla **sudlica*, crkvenoslavenski *sulica* u značenju ‘koplje’, a izvedeno je od glagola **sunoti* ‘bacati’ (ERHJ II: 404). I *kopbe* i *sulica* su nazivi očuvani u svim slavenskim jezicima (Šimundić 1991: 68). Leksem je kao sinonim za koplje čest u hrvatskoglagoljskim rukopisima, npr.: *sulice* (BrVb₁ 253a), (MVat₄ 3c), *sulicu* (BrVO 295a), (BrN₂ 129a), *sulice* (BrVat₃ 96c) itd.

7. Zaključak

U ovom radu analizirale smo tekst *Muke po Ivanu* u *Pariškom zborniku Slave 73* (CPar) na grafijsko-fonološkoj, morfološkoj i leksičkoj razini. Odabrani tekst usporedile smo s četiri hrvatskoglagoljska misala, dva iz sjeverne skupine: *Četvrti vatikanski* (MVat₄) i *Ročki misal* (MROč) i dva iz južne: *Hrvojev* (MHrv) i *Novakov misal* (MNov). Osim toga, na grafijsko-fonološkoj razini provedena je usporedba s tekstom psaltira iz istog zbornika. Pri tome smo se oslanjale na dosadašnja jezična i tekstološka istraživanja i zaključke o CPar te ih nastojale usporediti s onim našima. Analiza na grafijsko-fonološkoj razini pokazala je da među uspoređenim tekstovima iz CPar, psaltir i *Muka po Ivanu*, nema značajnijih razlika, dok je među misalima najveća sličnost uočena s MHrv.

Kad je riječ o morfološki značajnim razlikama između CPar i ostalih misala, uočeno je da imenice glavne ženske sklonidbe u CPar imaju nastavke koji odgovaraju novijem stanju, odnosno, preuzele su palatalni nastavak u dativu, a imenica *materь* je u tom padežu također dobila nastavak glavne sklonidbe. Dogodilo se to i u misalima južne redakcije (MHrv i MNov), ali ne i u misalima sjeverne redakcije (MVat₄ i MRoč). Palatalni nastavak kod imenica ženskoga roda u CPar također nalazimo i u lokativu jednine za razliku od misala koji čuvaju tvrdi nastavak, te stoga možemo govoriti o morfološkoj pomlađenosti CPar. Isto vrijedi i za nominativ i akuzativ množine ženskoga roda. Različite nastavke u CPar u odnosu na misale nalazimo i kod imenica muškoga roda, međutim tu nije riječ o pomlađenosti, nego o drukčijim izborima za pojedine oblike. Upotreba zamjenica ujednačena je u svim spomenicima i u većem broju primjera riječ je o crkvenoslavenskim oblicima zamjenica, ali i o crkvenoslavenskim sintagmatskim konstrukcijama, posebno kad je riječ o izricanju posvojnosti. Ono što odudara, bar kad je riječ o *Muci po Ivanu*, upotreba je zamjenice *ki – iže* (što možemo ubrojiti i u leksičke razlike), na taj način da se u CPar rabe morfološki hrvatski nastavci češće nego crkvenoslavenski koje nalazimo u misalima. S obzirom na kraći tekst u kojem je broj određenih pridjeva prilično malen, ono što nam je dostupno ukazuje na jezičnu pomlađenost, bar kad govorimo o genitivu jednine pridjeva muškoga roda. Glagoli pokazuju da je u prezentu u 1. licu jednine stanje ujednačeno, kao i u 2. licu množine, 3. licu jednine i množine. U svim tim licima imamo crkvenoslavenske nastavke, pri čemu treba imati na umu da se, tamo gdje je to potrebno, upotrebljavaju hrvatske varijante (1. lice jednine prezenta *-û < ѿ*). Izjednačenost nalazimo i u 2. licu jednine prezenta, uz iznimku glagola *vêdêti* koji kao nepravilan glagol ima različita rješenja. Od prezenta u većoj mjeri odskače jedino 1. lice množine gdje je redovito hrvatski nastavak *-mo*, MHrv tu ima različite nastavke s pretežitošću crkvenoslavenskoga *-m'* dok ostali misali imaju samo crkvenoslavenski nastavak pa u tom licu možemo govoriti o snažnoj pomlađenosti CPar. Veliku raznolikost nalazimo kod upotrebe složenih vremena, tu je redovito riječ o različitim izborima pojedinih vremena pri čemu variraju aorist i imperfekt ili različite vrste aorista ili različita glagolska vremena kojima se izražava prošlost. Kad govorimo o participima, CPar je tu moderniji, kod njega participi nisu izostavljeni, ali se pojavljuju u znatno manjem broju primjera, gotovo uvijek su zamijenjeni odnosnom rečenicom. Posebnost i pomlađenost koja je utvrđena u leksičkom sloju potvrđena je i u morfološkom sloju, ali pritom ne treba zaboraviti da je i crkvenoslavenski sloj važna sastavnica jezika CPar. Kad usporedimo kojim je misalima morfološki CPar sličniji, možemo uočiti da je malo veća sličnost s MHrv koji pripada južnoj redakcijskoj skupini, ali ta je sličnost zaista mala i možemo reći da

CPar ima više hrvatskih morfoloških oblika, nego što ih imaju misali i u tom se smislu on od misala znatnije razlikuje. Pritom ne treba zanemariti sličnosti koje CPar ima s misalima.

Zaključeno je, da kad je riječ o leksiku *Muke po Ivanu* u CPar, da je to jedinstven prijevod koji se razlikuje od svih misala. Na pojedinim se mjestima slaže s najstarijim hrvatskoglagojskim misalom, MVat₄, a na drugima s mlađim misalima, MNov, MHrv i MRoč. Posebice treba istaknuti da je znatan broj leksema jedinstven u CPar, tj. razlikuje se od svih ostalih uspoređenih rukopisa. Ovi su rezultati prilično slični onima koje je iznio J. Tandarić radeći na tekstu misnoga reda i kanona u istom rukopisu.

KRATICE HRVATSKOGLAGOLJSKIH RUKOPISA

- BrVb₁ 1. *vrbnički brevijar*, 13.–14. st., Vrbnik, Župni ured.
- BrVb₄ 4. *vrbnički brevijar*, 14. st., Vrbnik, Župni ured.
- BrVat₅ 5. *vatikanski brevijar*, sredina 14. st., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg illir. 5.*
- BrVat₆ 6. *vatikanski brevijar*, sredina-treća četvrt 14. st., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg illir. 6.*
- BrPm *Pašmanski brevijar*, druga polovica 14. st. i 15. st., Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, sign. *III b 10.*
- BrVO *Brevijar Vida Omišljanina*, 1396., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 3.*
- BrBer₁ *Beramski (ljublanski) brevijar*, kraj 14. st., Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, sign. *Ms 161.*
- BrN₂ 2. *novljanski brevijar*, 1495., Novi Vinodolski, Župni ured.
- BrBar *Baromićev brevijar* (tiskan), Mleci (Venecija) 1493.
- CPar *Pariški zbornik*, 1375., Pariz, Bibliothèque Nationale, sign. *Slave 73.*
- COxf *Oxfordski zbornik*, 15. st., Oxford, Bodleian Library, sign. *Ms. Canon. Lit. 414.*
- MVat₄ 4. *vatikanski misal*, najstariji hrvatskoglagojski misal s početka 14. stoljeća, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg. illir. 4.*
- MNov *Novakov misal*, 1368., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 8.*
- MRoč *Ročki misal*, 1420., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav 4.*
- MBer₁ 1. *beramski (ljublanski) misal*, 15. st., Ljubljana, Nacionalna in univerzitetna knjižnica, sign. *Ms 162.*

- MBer₂ 2. *beramski (ljubljski) misal*, 15. st., Ljubljana, Nacionalna in univerzitetna knjižnica, sign. Ms 164.
- MHrv *Misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića*, oko 1404., Carigrad, Topkapi Saray.
- MNew *Newyorški misal*, sredina 15. st., New York, The Pierpont Morgan Library, sign M. 931.
- RitSegn *Senjski ritual*, tiskan s knjižicom *Meštirija od dobra umrtija*, Senj 1507. ili 1508.

LITERATURA

- Alekseev, Anatolij Alekseevič. 1998. *Evangelie ot Ioanna v slavjanskoj tradicii*. Rossijskoe biblejskoe obščestvo. Sankt-Peterburg.
- Badurina Stipčević, Vesna. 2001. Tekstološke odrednice hrvatskoglagoljske Muke Kristove. *Zbornik radova međunarodnoga znanstvenoga simpozija "Muka kao nepresušno nadahnuće kulture– Passion une source inépuisable de l' inspiration en culture"* II., Zadar 2000. Ur. Čikeš, Jozo. Udruga Pasijska baština. Zagreb. 41–51.
- Badurina Stipčević, Vesna. 2003. Toponim *Kalvarija* u hrvatskim biblijskim prijevodima. *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture*, Zbornik radova 3. Međunarodnog znanstvenog simpozija, s temom: Križni putevi, Kalvarije i Velikotjedne procesije kod Hrvata, Vrbnik-Krk, 25.–28. 4. 2002. Ur. Čikeš, Jozo. Udruga Pasijska baština. Zagreb. 185–196.
- Badurina Stipčević, Vesna. 2014. *Muka Kristova po Marku* u hrvatskoglagoljskom Pariškom zborniku *Slave 73. Glagoljaška Muka Kristova. Odabrane kulturološko-filološke studije*. Ur. Zaradija Kiš, Antonija; Žagar, Mateo. Hrvatska sveučilišna naklada, Institut za etnologiju i folkloristiku, Državni arhiv u Pazinu. Zagreb, Pazin. 139–171.
- Badurina Stipčević, Vesna. 2018. Pasijski tekstovi u ličkom glagoljskom *Pariškom zborniku Slave 73 (1375.)*. Zbornik radova XII. međunarodnog znanstvenog simpozija Pasijske baštine "*Muka kao nepresušno nadahnuće kulture*". Pasijska baština Like, Gospić. Ur. Čikeš, Jozo. Udruga Pasijska baština. Zagreb. 155–171.
- Badurina Stipčević, Vesna. 2021. The Passion of Christ According to Luke in The Croatian Glagolitic Paris Miscellany *Slave 73 (1375)*. *Slavjanski tekstove i tradicii. Sbornik v čest na Katrin MakRobьrt. Kirilo-Methodievski studii*. Bŕgarska akademija na naukite. Kirilo-Methodievski naučen centьr. Knjiga 31. Sofija. 311–326.
- Boryś, Wiesław. 2007. *Čakavske leksičke studije. Praslavensko naslijeđe u čakavskome leksičkom fondu*. Matica hrvatska. Zagreb.
- Damjanović, Stjepan. 2008. *Jezik hrvatskih glagoljaša*. Matica hrvatska. Zagreb.
- Damjanović, Stjepan. 2021. *Muka po Ivanu* u *Prvotisku* iz 1483. i u *Senjskom misalu* iz 1494. godine. U: *U potrazi za književnim jezikom*. Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut Zagreb. 133–138.

- ERHJ. 2016. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika I: A–NJ*. Ur. Matasović, Ranko; i dr. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- ERHJ. 2021. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika II: O–Ž*. Ur. Matasović, Ranko i dr. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- Grabar, Biserka. 1972. Apokrifna djela apostolska u hrvatskoglagoljskoj literaturi, 3. Djela Pavla i Tekle. *Radovi Staroslavenskog instituta* 7. 5–30.
- Grabar, Biserka. 1973. Mučenje sv. Jakova Perzijanca u hrvatskoglagoljskim odlomcima XIV st. *Slovo* 23. 141–160.
- Hamm, Josip. 1958. *Staroslavenska gramatika*. Školska knjiga. Zagreb.
- H CJ. 2014. = Gadžijeva Sofija i dr. 2014. Hrvatski crkvenoslavenski jezik. Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut. Zagreb.
- Hercigonja, Eduard. 1983. *Nad iskonom hrvatske knjige. Rasprave o hrvatskoglagoljskom srednjovjekovlju*. Sveučilišna naklada Liber. Zagreb.
- Kuštović, Tanja. 2021. Pariški zbornik Slave 73 (1375) i Hvalov zbornik (1404) u suodnosu. *Društvene i humanističke studije* 3. Tuzla. 231–246.
- Kuštović, Tanja. 2022.a. Jezik Legende o sv. Teofilu u dva hrvatskoglagoljska zbornika. *Slavistička prepletanja* 3. Ur. Nikolovski, Gjoko; Ulčnik, Natalija. Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru. Maribor. 89–106.
- Kuštović, Tanja. 2022.b. Kao što košuta žudi za izvor vodom (Psalam 41). U dva glagoljska i jednom ćirilichkom i jednom latiničkom spomeniku. *Riječ o riječi i Riječi*. Ur. Marković, Ivan; Nazalević Čučević, Iva; Gligorić, Igor Marko. Disput. Zagreb. 529–544.
- Kuštović, Tanja. 2022.c. Muka po Mateju u hrvatskoglagoljskim i ćirilichkim tekstovima (na primjeru Pariškog zbornika Code Slave 73, Hrvojeva misala i Hvalova zbornika). *Bosanskohercegovački slavistički kongres III., 1. knjiga*. Zbornik radova. Ur. Kardaš, Mehmed. Slavistički komitet. Sarajevo. 23–36.
- Ladić, Zoran. 2018. Rekluze u hrvatskom srednjovjekovlju. *Sažetak*. Dan otvorenih vrata Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 6. XI. 2018.
- Lonza, Nella. 2021. *Ana, Pavo i Grlica. Rekluze i pustinjaci u pobožnom krajoliku srednjovjekovnog Dubrovnika*. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Zavod za povijesne znanosti Dubrovnik. Dubrovnik.
- Lukežić, Iva. 2015. *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 2. Morfologija*. Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet u Rijeci, Katedra čakavskoga sabora Grobinščine. Zagreb.
- MacRobert, Catherine Mary. 2020. Observations on the Liturgical Psalter in MS Canon. *Liturg.* 172 (Bodleian Library, Oxford). *Slovo* 70. 77–91.
- Majer Jurišić, Krasanka.; Hirschler Marić, Ivana. 2020. Crkva sv. Julijana u Šibeniku, povijesne faze i tipologija. *Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda* 11. 23–44.
- Malić, Dragica. 1997. *Žiđa svetih otaca. Hrvatska srednjovjekovna proza*. Matica hrvatska, Institut za hrvatski jezik. Zagreb.
- Marti, Roland. 1994. Problemi na značenju na slavjanskata leksika ot kirilo-metodievsko vreme. *Palaeobulgarica/Starobŭlgaristika* XVIII/4. 23 – 39.
- Matasović, Ranko. 2008. *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*. Matica hrvatska. Zagreb.

- Mihaljević, Milan. 1981. Problemi normalizacije u vezi s poluglasom. Rad na Rječniku općeslavenskog književnog jezika hrvatske redakcije. *Slovo* 31. 67–79.
- Mihaljević, Milan; Vince, Jasna. 2012. *Jezik hrvatskoglagoljskih Pazinskih fragmenata*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Pazin: Državni arhiv u Pazinu; Zagreb: Staroslavenski institut.
- Mihaljević, Milan; Šimić, Marinka. 2013. Preslavizmi u hrvatskoglagoljskim tekstovima. *A tko to ide. Hrvatski prilozi XV. međunarodnom slavističkom kongresu*. Ur. Turk, Marija. Hrvatska sveučilišna naklada, Hrvatsko filološko društvo. Zagreb. 1–23.
- Missale Hervoiae ducis spalatensis croatico-glagoliticum*. 1973. Sv. 1: Faksimil, sv. 2: Transcriptio et commentarium. Grabar, Biserka; Nator, Anica; Pantelić, Marija. Staroslavenski institut, Mladinska knjiga, Akademische Druck-u. Verlagsanstalt. Zagreb – Ljubljana – Graz.
- Moguš, Milan. 1977. *Čakavsko narječje. Fonologija*. Školska knjiga. Zagreb.
- Mulc, Ivana. 1971. Novootkriveni hrvatski glagoljski spomenici. *Slovo* 21. 388–397.
- Nator, Anica. 2001. Još jedan glagoljski tekst *Očenaša*. *O kraljevstvu nebeskom – novo i staro. Zbornik radova u čast Bonaventuri Dudi, u povodu 75. rođendana i 50 godina svećeništva*. Ur. Cifrak, Mario. Kršćanska sadašnjost. Zagreb. 397–400.
- Nedeljković, Olga. 1970. Staroslavenska sinonimika i problem staroslavenskih jezičnih redakcija. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*. 8–9. 41 – 54.
- Pantelić, Marija. 1980. Senjski Lobkowicov glagoljski kodeks iz 1359. – prototip srednjovjekovnih “Liber horarum” za laike. *Senjski zbornik* 8. 355–367.
- Ramić Kunić, Erma; Kardaš, Mehmed. 2022. Leksika Evandjelja po Ivanu u bosanskim evandeljima i hrvatskoglagoljskim misalima. *Pismo* XX. 68–88.
- Reinhart, Johannes. 1990. Najstarije svjedočanstvo za utjecaj Vulgate na hrvatskoglagoljsku Bibliju. *Slovo* 39–40. 45–52.
- Reinhart, Johannes. 1993. *Untersuchungen zur Syntax des Kroatisch-Kirchenslavischen. Das glagolitische Missale romanum*. (Habilitationsschrift). Wien Universität. Wien
- RCJHR. 2000. *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, I. svezak, A-vrêď, gl. Ur. Grabar, Biserka; Hauptova, Zoe; Mareš, František Václav. Staroslavenski institut. Zagreb.
- RCJHR. 2015. *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* II. svezak, vrêďňň-zapovêďnica. Ur. Hauptová, Zoe; Ribarova; Zdenka. Staroslavenski institut. Zagreb.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika. Dio 22: 1. zaklapača – 1. zlotvor*. Đ. Daničić... [et al.] JAZU. Zagreb. 1975.
- Skok, Petar. 1955. Vazam. *Slovo* 4–5. 64–70.
- Skok, Petar. 1971.–1973. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I. II. III*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb.
- Stošić, Krsto. 1934. Benediktinke u Šibeniku. *Croatia Sacra. Arkiv za crkvenu povijest Hrvata* 4. 1–28.
- Šetka, Jeronim. 1976. *Hrvatska kršćanska terminologija*. II. izmijenjeno, popravljeno i upotpunjeno izdanje. Knjižnica “Marije”, knjiga 10. Split.

- Štefanić, Vjekoslav. 1957. Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije. *Slovo* 6–8. 54–133.
- Šimić, Marinka. 2000. Jezik Muke po Mateju u hrvatskoglagoljskim misalima. *Slovo* 50. 5–117.
- Šimić, Marinka. 2003. O prijevodu psaltira Pariškog zbornika Slave 73. *Rasprave* 29. 275–292.
- Šimić, Marinka. 2018. O jeziku Pariškoga zbornika *Code Slave 73* (Na tekstu psaltira i kantika). *Fluminensia* 30. 153–185.
- Šimundić, Mate. 1991. Prilog hrvatskom vojnom nazivlju i oružju. *Čakavska rič* 1. 59–72.
- Tadin, Marin. 1954. Recueil glagolitique croate de 1375. *Revue des études slaves* 31. 21–32.
- Tandarić, Josip Leonard. 1993. *Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost*. Rasprave i prinosi. Kršćanska sadašnjost i Provincijalat franjevac trećoredaca. Zagreb.
- Vulić, Sanja. 2010. Jezik Modruškoga urbara- *Čakavska rič* XXXVIII/1–2. 135–153.
- Vulić, Sanja. 2014. Današnji modruški govor. *Čakavska rič* XLII/1–2. 9–41.
- Zajceva, Svetlana. 1967. Specifična slovenska leksika u savremenim čakavskim govorima. *Prilozi proučavanju jezika* 3. 69–110.

THE *ST. JOHN PASSION IN THE PARIS (BORISLAVIĆ)*
MISCELLANY SLAVE 73

Abstract

This paper presents a grapho-phonological, morphological and lexical analysis of the language of the *St. John Passion* in the *Paris (Borisravić) Miscellany Slave 73* in relation to the same text in four Glagolitic missals, two of which belong to the northern group: the *Fourth Vatican Missal* from the beginning of the fourteenth century, the *Roč Missal* from c. 1420, and two to the southern group: the *Missal of Duke Novak* from 1368 and *Hrvoje's Missal* from c. 1404. Since the text is liturgical, the aim is to determine the ratio of Church Slavonic and Croatian elements at the phonological, morphological and lexical levels.

The analysis shows that the *St. John Passion* in the *Paris Miscellany* is to a large extent innovative in relation to the texts with which it is compared, more so in terms of phonology and lexicon than morphology, although it also contains a considerable number of Croatian elements at the morphological level. This is by no means surprising, since the text was intended for the *prizidnice* (nuns who lived in an annex) of the Church of St. Julian in Šibenik, who were better able to understand a text written in the language of their communication.

After the analysis of the phonological, morphological and lexical levels, we can confirm the conclusions which were once drawn by Johannes Reinhart and Vesna Badurina Stipčević: CPar, together with the *Missal of Duke Novak* and *Hrvoje's Missal*, should be placed in the southern redaction group.

KEYWORDS: Paris Miscellany, missal, St. John Passion, phonology, morphology, lexicon

Ivana Eterović
 Filozofski fakultet, Zagreb
 isankovi@ffzg.unizg.hr

UDK 272.282-7(497.5)
 003.349.1(497.5)
 Izvorni znanstveni članak

BILJEŠKE O HRVATSKOGLAGOLJSKOME FRAGMENTU BR. II/21 IZ BERČIĆEVE ZBIRKE

U Ruskoj nacionalnoj biblioteci u Sankt Peterburgu čuva se bogata zbirka glagoljskih rukopisa Ivana Berčića. Njezinim je dijelom i fragment hrvatskoglagoljskoga misala iz 15. stoljeća (br. II/21), koji obuhvaća tri dvojna lista. Odlomak je pronađen 1848. u zadarskome samostanu Sv. Mihovila. Kako navodi Svetlana O. Vjalova, na 64. listu nalazi se latinička bilješka "Item qui supra proprio chyrographo idque meo item muniri sigillo / Gabro oreifice di Sibenico lutte". Posve recentna istraživanja provedena u sklopu projekta *Jezična, pismovna i kodikološka analiza fragmenata zbirke Ivana Berčića zadarske provenijencije u virtualnom istraživačkom okruženju* pokazala su da nisu svi fragmenti svojim nastankom nužno vezani za područje na kojemu su pronađeni. Nastavljajući započeta istraživanja spomenutoga korpusa, u ovome radu, koji je nastao u okviru istoga projekta, predstavljaju se najvažnije tekstološke te grafijske i fonološke značajke hrvatskoglagoljskoga fragmenta br. II/21 iz Berčićeve zbirke.

KLJUČNE RIJEČI: hrvatski jezik, 15. stoljeće, glagoljica, misal, fragment, Ivan Berčić

1. Uvod

U Ruskoj nacionalnoj biblioteci u Sankt Peterburgu čuva se bogata zbirka glagoljskih rukopisa Ivana Berčića. Toj ju je biblioteci prodao Ivanov otac Mihovil Berčić nakon sinove smrti 1874. godine (Vjalova 2000a: 13). Riječ je o zbirci koja se sastoji od pet cjelovitih kodeksa 15. i 16. stoljeća (rituala i zbornika), 154 fragmenta misala, brevijara i zbornika neliturgijskoga sadržaja od 13. do 16. stoljeća te 53 spomenika od 15. do 18. stoljeća (Vjalova 2000a: 13). Premda je Berčić planirao urediti svoju zbirku neposredno prije smrti, ona je ostala nesistematizirana, a prvi popis rukopisa i knjiga sastavio je Berčićev otac samo za potrebe prodaje.

Prvi bibliotekarski popis fragmenata i rukopisa iz Berčićeve zbirke izradio je pomoćnik direktora petrogradske Carske javne biblioteke A. F. Byčkov, no njegov je popis ocijenjen previše sumarnim i netočnim (Nazor 2000: 9). Nepotpunim je ocijenjen i opis Ivana Milčetića, koji boravi u Sankt Peterburgu krajem lipnja i početkom srpnja 1912. te izvještava da su fragmenti uvezani

u dvije knige u foliju sa debelim koricama. [...] Sve na pergameni. [...]

Ovo su kao neka dva albuma, u kojima je svaki fragmenat prilijepljen na bijeli list, da ne ispadne. Neki su fragmenti obrnuto prilijepljeni, što je skrivio knižgoveža. To je sve dakako učinjeno u Petrogradu u "Publičnoj Biblioteci", gdje je svaki ulomak označen brojem, i to olovkom. [...]

Signature I. toma nijesu zgodno označene, jer su trostruke: na čistom listu dolazi broj, koji se ne slaže s brojem na fragmentu. Na odlomcima se opet javljaju ispravni i prekríženi brojevi. Ako se fragmenat sastoji od dva ili više listova, svaki list nosi poseban tekući broj.

Berčić je gotovo na svakom fragmentu zabilježio, odakle potječe; često je zapisao, i tko mu ga je dao. Katkada je označio i sadržaj. Berčić je sastavio i katalog svojih rukopisa i fragmenata, jer nose skoro svi njegove osobite signature. Mi ne vidjesmo njegova kataloga. [...]

Tom II. Berčićevih fragmenata sastoji se od 160 listova. I ovdje je svaki list označen svojim tekućim brojem, dok bi bilo bolje, da nose svi listovi, koji pripadaju jednomu fragmentu, isti broj. Ovako brojevi označuju samo listove, a ne fragmente.

Ovdje ne nalazimo prekrížanih brojeva, a ni čisti listovi nemaju broja, što je u 1. knizi posve izlišno (Milčetić 1911: 267–269).

Kako doznajemo iz napomene Vjekoslava Štefanića objavljene na početku Milčetićeve rada *Berčićeva zbirka glagoljskih rukopisa i štampanih knjiga u Lenjingradu*, Milčetićev detaljniji opis zbirke "bio je primljen u sjednici 'Historičko-filozofičkoga razreda' Jugoslavenske akademije u Zagrebu još 1. lipnja 1917." (Milčetić 1955: 93), ali je rad na njegovu priređivanju uskoro stao zbog tehničkih poteškoća i autorove smrti. Članak će naposljetku biti objavljen u *Radovima Staroslavenskoga instituta* tek 1955. godine.

Potpun, temeljit i moderan opis Berčićeve zbirke glagoljskih fragmenata priredila je Svetlana O. Vjalova i objavila u dvodijelnome izdanju (2000a, 2000b), koje se sastoji od faksimila i opisa fragmenata, povodom 130. obljetnice Berčićeve smrti 2000. godine. Time je njegova zbirka postala napokon dostupna javnosti.

2. Hrvatskoglagoljski fragment br. II/21

U Berčićevoj zbirci nalazi se i fragment hrvatskoglagoljskoga misala iz 15. stoljeća koji je pronađen 1848. u zadarskome samostanu Sv. Mihovila (br. II/21), što je pribilježio Ivan Berčić na 61. listu drugoga toma (Milčetić 1955: 121; Vjalova 2000b: 76). Prvi i veoma kratak opis toga fragmenta nalazimo u Ivana Milčetića, koji navodi njegove dimenzije (29,2 x 21 cm) i mjesto pronalaska te ocjenjuje da je riječ o dobro sačuvanu odlomku misala s pokojom zamrljanom stranicom i dosta velikim slovima (Milčetić 1955: 121). Njegov suvremeniji i opširniji opis dugujemo pak Svetlani O. Vjalovoj, zahvaljujući kojoj doznajemo da je povezan sa Šibenikom, i to na temelju latiničke bilješke na 64. listu “Item qui supra proprio chyrographo idque meo item muniri sigillo / Gabro orevice di Sibenico lutte” (Vjalova 2000b: 76). U njoj dakle piše da netko ovjerava nešto svojim potpisom i pečatom, a ispod toga spominje se zlatar Gabro iz Šibenika, no pritom nije jasno tko je zapravo ovjerovitelj (spomenuti zlatar ili tko drugi).¹ Neovisno o sadržaju bilješke, možemo je smatrati još jednim dokazom povezanosti, odnosno komunikacije između dvaju hrvatskih glagoljaških središta: Zadra i Šibenika.²

Fragment obuhvaća tri dvojna lista veličine 294 x 215 mm (220 x 155 mm), a tekst je pisan dvobojno i raspoređen u dvama stupcima po 32 retka (Vjalova 2000b: 75). Vjalova opisuje izgled toga fragmenta ovako (2000b: 75; prev. a.):

¹ Zahvaljujem dr. sc. Ani Mihaljević na pomoći u tumačenju ove bilješke.

² O glagoljaštvu na šibenskome području u 15. stoljeću, kojemu pripada fragment hrvatskoglagoljskoga misala koji je temom ovoga rada, nije poznato mnogo podataka. Oslanjajući se na Karla Horvata i Krstu Stošića, Ante Šupuk piše da se u tome stoljeću glagoljaši nalaze u selima “Srimi, Mandalini (lazaret), Konjevratima, Donjem polju, Rakitnici, Prvić–Luci, Krapnju, Grebaštici” (Šupuk 1957: 10). Iz istoga je stoljeća poznata oporuka iz Murtera u kojoj svećenik Stjepan Stupić ostavlja misal na pergameni pisan slavenskim jezikom svojem ispovjedniku Pavlu, odlomak hrvatskoglagoljskoga misala iz Prvić Luke datiran u 15. stoljeće i oporuka iz Žirja u kojoj Marko Grguričić ostavlja hrvatskoglagoljski misal crkvi Velike Gospe (Šupuk 1957: 11, 12, 13). Zanimljivo je ovdje skrenuti pozornost i na postojanje četiriju isprava s područja Zadra i njegove okolice (Vrgada, Sukošan, Olib i Zadar) koje se čuvaju u zbirci šibenskih oporuka i drugih privatnopravnih spisa pisanih glagoljicom što ih je prikupio don Krsto Stošić, a koje se čuvaju u Gradsnome muzeju u Šibeniku (Šupuk 1957: 15–16). Za te isprave, koje su sastavljene u 17. i 18. stoljeću, Šupuk piše da “[n]eke jasno svojom sadržinom pokazuju vezu sa Šibenikom, a za jednu [...] nije jasno, kako je prispjela ovamo” (Šupuk 1957: 16). Novije je spoznaje o glagoljaštvu na šibenskome području u kasnom srednjem vijeku iznio Kristijan Juran u svojem izlaganju “Arhivske vijesti o šibenskome glagoljaštvu u kasnome srednjem vijeku” na znanstvenome skupu *Glagoljčna i ćirilična baština šibenskoga kraja*, koji je održan 22. veljače 2023. u Šibeniku.

Rubrike, obrisi inicijala (u 2–12 redaka) s elementima biljnoga i svečanog ornamenta [pisani su] crvenom bojom, slovo koje slijedi za inicijalom crnom i popunjeno crvenom bojom, velika početna slova u tekstu crvenom bojom ili pak crnom, a popunjena crvenom, znakovi “+” crvenom. Na 62. listu uz početak molitve “Očenaš” svjetlijom je crnom bojom upisan Kristov lik (Sveto lice – Volto Santo).³

Može se pretpostaviti da su listovi poslužili kao sastavni dio za ukoričenje; zamrljani, u mrljama na listovima 61 i 66 očuvali su se tragovi presavijanja, na listovima 62 i 65 te 63v i 64v zamrljani su jače, posebno na listovima 62r, 65v, 63r i 64v. Tekst je na mnogim mjestima oštećen ljepilom i zamrljan zbog razlivenne tinte, na listovima 62r i 65v prekriven olovkom.

Utvrdivši da su listovi prilikom uvezivanja pogrešno numerirani, u faksimilnome je izdanju toga fragmenta listove poredala ispravnim redoslijedom: 61a–b, 61c–d, 66a–b, 66c–d, 63a–b, 63c–d, 62a–b, 62c–d, 65a–b, 65c–d, 64a–b, 64c–d. Ti će listovi pri navođenju primjera kasnije u ovome radu biti označeni ovako: 61r, 61v, 66r, 66v, 63r, 63v, 62r, 62v, 65r, 65v, 64r, 64v.

Što se sadržaja fragmenta tiče, Vjalova (2000b: 75) otkrila je da je riječ o dijelu temporala, odnosno da on sadrži red mise (i kanon), i to sljedeća čitanja:

- srijeda jesenske kvatre (rujan): Mk 9, 20–29;
- petak jesenske kvatre (rujan): Hoš 14, 2–10 (u glagoljskome izvorniku pogrešno najavljeno kao Ezekija);
- subota jesenske kvatre (rujan): Lev 23, 26–32;
- 20. nedjelja poslije Pedesetnice: Iv 4, 46–53;
- 21. nedjelja poslije Pedesetnice: Ef 6, 10–17, Mt 18, 23–35;
- 22. nedjelja poslije Pedesetnice;
- prefacije – Euharistijske molitve, Očenaš;
- različite molitve (oracije): misa za papu, misa za one koji se nalaze na putu, misa za svaki crkveni sabor, prva misa svećenika za sebe, druga misa svećenika za sebe.

Transliteracija spomenutoga fragmenta napravljena je pak u okviru projekta *Jezična, pismovna i kodikološka analiza fragmenata zbirke Ivana*

³ Upisivanje Kristova lika uz početak molitve *Očenaš* uobičajeno je u mnogim hrvatskim glagoljskim rukopisnim misalima 14. i 15. stoljeća, što možemo pratiti već od onoga najstarijeg cjelovito sačuvana – *Vatikanskoga misala Illirico 4* (v. npr. u Nazor 2003: 46–81). Pritom prikaz iz ovoga Berčićeva fragmenta ne pripada raskošnijim izvedbama, već onima najjednostavnijim, kakva se primjerice nalazi i u *Kopenhagenskom misalu* s kraja 14. st. (v. u Nazor 2003: 53).

Berčića zadarske provenijencije u virtualnom istraživačkom okruženju (IP.01.2021.22), koji se provodio od 2021. do 2023. godine pri Sveučilištu u Zadru. Voditeljica je projekta bila Ivana Petešić Šušak, a suradnici Ivana Eterović, Josip Galić, Laura Grzunov, Kristijan Juran, Vjačeslav V. Kozak, Marijana Tomić i Ivica Vigato (u početnome razdoblju i Andrej N. Soboljev). Posve recentna filološka istraživanja provedena u sklopu projekta (usp. npr. Galić i Kozak 2022) pokazala su da nisu svi fragmenti svojim nastankom nužno vezani za područje na kojemu su pronađeni. Nastavljajući započeta istraživanja spomenutoga korpusa, u ovome radu, koji je nastao u okviru istoga projekta, predstavljaju se najvažnije tekstološke te grafijske i fonološke značajke hrvatskoglagoljskoga fragmenta br. II/21 iz Berčićeve zbirke.

3. Tekstološka raščlamba

Prvi je cilj istraživanja bio utvrditi kojoj skupini hrvatskoglagoljskih liturgijskih tekstova pripada Berčićev fragment II/21: sjevernoj ili južnoj. Naime poznato je da su dosadašnja istraživanja hrvatskoglagoljskih misala pokazala kako ih se može podijeliti u dvije osnovne skupine prema njihovim liturgijskim, tekstološkim i jezičnim obilježjima (Tandarić 1993: 16, 31–35): sjevernoj pripadaju misali nastali na istarsko-kvarnerskome području, koji se izdvajaju većom konzervativnošću, dok južna obuhvaća misale nastale na prostoru Zadra, Like i Krbave, u kojima je zamjetan veći broj mlađih značajki. Sjeverna skupina kontinuirano starije tekstove u velikoj mjeri prevedene s grčkoga, a u južnoj skupini može se intenzivnije pratiti revidiranje prema Vulgati (Tandarić 1993: 146).

Nakon provedene transliteracije Berčićeva fragmenta njegov je tekst uspoređen s pet rukopisnih misala 14. i 15. stoljeća primarno radi rekonstrukcije nečitljivih ili lakšega čitanja slabo čitljivih dijelova. Tako je njegov tekst uspoređen s *Vatikanskim misalom Illirico 4* (14. st.), *Misalom kneza Novaka* (1368.), *Hrvojevim misalom* (oko 1404.), *Ročkim misalom* (1420.) i *Newyorškim misalom* (sredina 15. st.), od kojih su *Vatikanski misal Illirico 4* i *Ročki misal* predstavnici sjeverne, a *Novakov*, *Hrvojev* i *Newyorški misal* predstavnici južne skupine hrvatskoglagoljskih liturgijskih tekstova. Ta je usporedba dala zanimljive rezultate i pokazala da se fragment tekstološki najviše podudara s *Misalom kneza Novaka*. Naravno, to ne znači i da je *Novakov misal* bio njegovim izravnim predloškom, ali upućuje nas na to da Berčićev fragment valja pridružiti južnoj skupini, dakle ličko-krbavskim kodeksima. Tu tekstološku podudarnost možemo ovdje potkrijepiti primjerima iz šest biblijskih čitanja koja se pojavljuju u fragmentu.

Berčićev fragment najčešće se podudara s *Misalom kneza Novaka te Hrvojevim* i/ili *Newyorškim misalom*, o čemu svjedoče primjeri koji se donose u nastavku. *Hrvojev misal* mjestimično može odstupati odrazom *jata* (/3/ i /8/) ili leksičkom dubletom (npr. *glagoljati* ~ *govoriti* u primjerima /2/ i /5/). U primjeru (2) vidimo i da se Berčićev fragment katkad može izdvajati fonološkom razlikom, ali u osnovi prepoznajemo isti tekst.

(1) Mk 9,23

- a. Aće vzmōžeši vêro<va>ti 61r/a
- b. Aće v'zmožeši vêrovati MNov, MNew
- c. aće vzmōžeši vêrovati MHrv
- d. aće možeši vêrovati MVat₄, MRoč

(2) Mk 9,24

- a. sa slzami priklon se gl(agol)e 61r/a
- b. sь sl'zami priklon' se gl(agol)e MNov
- c. sь slzami priklon' se govore MHrv
- d. s' slzami prêklon se gl(agol)e MNew
- e. sa slzami gl(agol)e MVat₄, MRoč

(3) Mk 9,25

- a. I zaprêti d(u)hu nečistomu 61r/a
- b. i zaprêti d(u)hu nečistomu MNov
- c. i zapriti d(u)hu nečistomu MHrv
- d. zaprêti d(u)hu nečistivomu MNew
- e. zaprêti d(u)hu nečistomu MVat₄, MRoč

(4) Mk 9,28

- a. I egda vnide v' domъ 61r/a
- b. I egda v'nide v' domъ MNov
- c. I egda vnide v domъ MHrv
- d. I vš'dšu <všadšu MRoč, MNew> emu v domъ MVat₄, MRoč, MNew

(5) Hoš 14,2

- a. SE gl(agole)тъ g(ospod)ь b(og)ь 61r/b
- b. SE gl(agole)тъ g(ospod)ь b(og)ь MNov, MNew
- c. Se govoritъ g(ospod)ь b(og)ь MHrv
- d. Se gl(agole)тъ g(ospod)ь MVat₄, MRoč

(6) Lev 23,32

- a. v'začtete soboti v(a)še 61v/b
- b. v'začtete soboti v(a)še MNov, MNew
- c. vьčtete soboti MHrv
- d. čьstiti vьčnete <vačnete MRoč> s(o)b(o)ti vaše MVat₄, MRoč

(7) Lev 23,27

- a. i čas'timь i s(ve)тъ nar(e)čet se 61v/b
- b. i častimь i s(ve)тъ nar(e)čet' se MNov, MNew
- c. č'stimь <častimь MHrv, MRoč> i s(ve)тъ nar(e)čet' se MVat₄, MHrv, MRoč

(8) Iv 4,51

- a. sretu i rabi ego na puti i rêše emu 66r/a
- b. srêtu i rabi ego na puti i rêše emu MNov, MNew
- c. srêtu i rabi ego na puti i riše emu MHrv
- d. se rabi ego srêtu i g(lago)lûče MVat₄, MRoč

(9) Iv 4,51

- a. G(ospod)i s(i)нъ tvoi živь e(stь) 66r/a
- b. G(ospod)i s(i)нъ tvoi živь estь MNov, MHrv, MNew
- c. s(i)нъ tvoi živь e(stь) MVat₄, MRoč

(10) Iv 4,52

- a. I vprašaše rabь svoihь v kuû godinu 66r/a
- b. I v'prašaše rabь svoih' v kuû godinu MNov, MHrv, MNew
- c. Vprašaše že godini ot nihь v kuû MVat₄, MRoč

(11) Ef 6,13

- a. da vzmôžete postoêti 66r/b
- b. da v'zmôžete postoêti MNov, MHrv, MNew
- c. da vzmôžete se <om. MRoč> protiviti se MVat₄, MRoč

U najvećoj se mjeri Berčićev fragment podudara s *Misalom kneza Novaka*.

(12) Mk 9,26

- a. i t(a)ko êk(o) mnozi gl(agol)ahu 61r/a
- b. i t(a)ko êko mnozi gl(agola)hu MNov
- c. i t(a)ko mnozi govorahu MHrv
- d. I t(a)ko mnozi gl(agola)hu MNew
- e. i t(a)ko mnozêm' gl(agola)ti MVat₄, MRoč

(13) Hoš 14,7–8

- a. I budetъ êk(o) maslini sl(a)va ego živuče p'šeniceû i procvatutъ 61v/a
- b. I budetъ êko maslini sl(a)va ego živuče p'šeniceû i procvatutъ MNov
- c. i budetъ k(a)ko maslina sl(a)va nega živuče pšeniceû i procvatut' MHrv
- d. I budetъ êk(o) maslina sl(a)va ego. i blagouhanie ego êko livana. Obratet se sêdeče v sêni ego. žiti vьčnut' <vačnutъ MRoč> i ploditi vьčnut' <vačnutъ MRoč> MVat₄, MRoč

(14) Lev 23,30

- a. I êže va nъ dělala budetъ potrêblûû ot lûdi svoihъ. Ničesože ubo dělomъ stvorite 61v/b
- b. I êže va nъ dělala budetъ potrêblûû ot lûdi svoihъ. Ničesože ubo dělomъ stvorite MNov
- c. Ničesože ûre v(ъ) d(ъ)nъ dělomъ tvorite MHrv
- d. Ničtože ubo dělom' stvorite va n' MNew
- e. I êže dělom' ače čto stvorit' potreblûû ot lûdi svoihъ. Ničesože ubo dělom' stvorite v' d(ъ)nъ ta MVat₄, MRoč

(15) Lev 23,31

- a. v(ъ) vsêhъ narodêhъ i v' obitelêhъ 61v/b
- b. vъ vsêh' narodêh' i vъ obitêleh' MNov
- c. v' vsêhъ narodêhъ i obitelehъ MHrv
- d. v' vsêh' nar(o)dêh'. i obitêlih' MNew
- e. v' vsêhъ rodêh' i obitêleh' MVat₄, MRoč

(16) Ef 6,12

- a. t'mi see êk(o) si sut' 66r/b
- b. t'mi see êko si sutъ MNov
- c. t'mi si ere sutъ MHrv
- d. t'mi see. êko sut' MNew
- e. t'mi see MVat₄, MRoč

(17) Mt 18,27

- a. Milosrdova že 66v/a
- b. Milos'rdova že MNov
- c. m(i)l(o)sr(ъ)dovavъ MHrv
- d. Milos'rdov'v že MNew
- e. m(i)l(o)sr(ъ)dovavъ že MVat₄, MRoč

(18) Mt 18,28

- a. v'zdai mi imže mi esi d'lžanъ 66v/a
- b. V'zdai mi imže mi esi d'lžanъ MNov
- c. vzdai mi ča mi dlžanъ esi MHrv
- d. v'zdai mi imže mi esi dužan' MNew
- e. vzdadžd' <vzdai mi MRoč> imže <iže MRoč> mi dl'žn' esi MVat₄, MRoč

Kada se Berčićev fragment i podudara s više misala, među njima se ponovno nalazi i *Novakov misal*.

(19) Mk 9,23

- a. I(su)sъ же r(e)če emu 61r/a
- b. I(su)sъ же r(e)če emu MNov, MNew, MRoč, MVat₄
- c. G(ospod)ь r(e)če emu MHrv

(20) Mk 9,28

- a. i otai vprašahu i uč(e)nici ego 61r/a
- b. i otai v'prašahu i uč(e)n(i)ci ego MNov, MNew
- c. otai vprašahu ga uč(e)n(i)ci ego MHrv
- d. otai vprašahu i uč(e)nici ego gl(agol)ûče MVat₄, MRoč

(21) Hoš 14,3

- a. i vzdаemъ telce ustanъ n(a)šihъ 61r/b
- b. i vzdаemъ tel'ce ustanъ n(a)šihъ MVat₄, MNov, MRoč
- c. i vzdamъ tel'ce ustanъ n(a)šihъ MHrv, MNew
- d. i vz'dadêмъ tel'ce ustanъ n(a)šihъ MRoč

Primjeri u kojima se Berčićev fragment podudara isključivo s *Hrvojevimi misalom*, a ni s jednim drugim, posve su iznimni.

(22) Hoš 14,2

- a. v' bezakoni tvoihъ 61r/b
- b. v bez(a)k(o)ni tvoihъ MHrv
- c. v bezakonih' tvoihъ MVat₄, MNov, MRoč, MNew

(23) Hoš 14,10

- a. i prav(a)dni hodetъ v' nihъ 61v/a
- b. i pra(v)d(ь)ni hodetъ v nihъ MHrv
- c. i pr(a)v(ь)dni v'shodetъ v' nihъ MNov, MRoč
- d. i pravi hodet' v' nih' MNew

Podudarnost s *Misalom kneza Novaka* ne mora međutim uvijek biti potpuna, odnosno mogu se razlikovati na leksičkoj razini. U primjeru (24) odabran je različit prilog (*doidêže / dondêže*), dok se u primjeru (25) razlikuju odabrani glagoli po vidu (*otпустite / отпуcaete*), no unatoč tomu njihova je podudarnost neupitna.

(24) Mt 18,34

- a. doidêže v(a)sъ dl'gъ v'zdat' 66v/b
- b. dondêže vas' dl'gъ v'zdatъ MNov
- c. dokolê v(ь)sъ dlг' v'zdatъ emu MHrv
- d. donde v(ь)s' dul'g' v'zdas't' MNew
- e. dondeže <doidêže Ro> v'zdat' v(ь)sъ dlг ego MVat₄, MRoč

(25) Mt 18,35

- a. aće ne otpustite edin' každo bratu 66v/b
- b. aće ne otpručaete edinъ každo bratu MNov, MNew
- c. ako ne otpručaetъ edinъ ki godi bratu MHrv
- d. aće ne otpručaetъ edinъ kžđdo vasъ <om. MRoč> bratu MVat₄, MRoč

Berčićev fragment ne podudara se ipak u svim primjerima s *Misalom kneza Novaka*. U primjerima koji slijede vidimo odstupanje od svih misala s kojima je uspoređen:

(26) Mk 9,25

- a. az' ti velû iziti iz' nego. i k tomu ne vnidi va nъ 61r/a
- b. az' ti velû izidi iz' nego. i k tomu ne v'nidi va nъ MNov, MNew
- c. az' ti velû iziti iz' nego i k tomu ne vniti va nъ MHrv
- d. az' tebê <ti MRoč> velû izidi iz' nego. i k tomu ne vnidi va nъ MVat₄, MRoč

(27) Hoš 14,4

- a. Asur' ne sp(a)set ni ne v'sedetъ ni r(e)čemъ k tomu b(o)zi n(a)ši 61r/b
- b. Asurъ ne sp(a)set' ni na konъ ne vsedetъ ni r(e)čemъ k tomu b(o)zi n(a)ši MNov, MNew
- c. Asurъ ne s(ъ)p(a)setъ n(a)sъ. i na kon' ne vsedetъ. ni r(e)čemъ k tomu b(o)gi n(a)še MHrv
- d. Asurъ ne s(ъ)p(a)setъ n(a)sъ. na kon' <z(a) k(o)nъ MRoč> ne vsedetъ. ni r(e)čemъ k tomu b(o)zi n(a)ši MVat₄, MRoč

(28) Mk 9,26

- a. I v'zvarî i mnogo pružavъ 61r/a
- b. I vzari i mnogo pružav'i MHrv
- c. I v'z'variv' i mnogo prožav' MNew
- d. I vz'pivъ <v'zarivъ MNov, MRoč> i mnogo pružav'i MVat₄, MNov, MRoč

(29) Hoš 14,6–7

- a. procvatetъ êk(o) vinogradъ. Vspominanie korene ego 61r/b–v/a
- b. procvatetъ êko <k(a)ko MHrv> liliumъ. I v'zidetъ <Izidetъ MHrv> korenъ ego <nega MHrv> MNov, MHrv
- c. i procvatet' êko lilium'. Izidet' koren' ego MNew
- d. prozebnet' êko liliumъ. <I>zidetъ korenъ ego MVat₄, MRoč

(30) Iv 4,53

- a. Razumêv že c(êsa)гъ 66r/a
- b. Razumê že o(тъ)съ MVat₄, MNov, MRoč
- c. Razumi o(тъ)съ ego MHrv
- d. Raz'umêv' že o(тъ)c' MNew

Primjeri u kojima se Berčićev fragment podudara s *Vatikanskim misalom Illirico 4*, *Ročkim misalom* i/ili *Newyorškim misalom*, dok u *Misalu kneza Novaka* i *Hrvojevu misalu* dolazi drukčiji tekst, vrlo su rijetki.

(31) Mt 18,25

- a. P(ove)lê g(ospod)ь prodati ego. i čeda ego 66v/a
- b. P(ove)lê g(ospod)ь prodati ego i ženu ego i čeda ego MNov
- c. Povelî g(ospod)ь prodati ženu ego i čeda MHrv
- d. Povêlê g(ospod)ь prodati ženu ego. i čeda ego MNew
- e. povelê g(ospod)ь ego <om. MRoč> prodati i i čeda MVat₄, MRoč

(32) Mk 9,22

- a. pomozi n(a)мъ i p(o)m(i)lui ni 61r/a
- b. pomozi n(a)мъ i m(i)lui ni MNov
- c. pomozi n(a)мъ m(i)lue n(a)сь MHrv
- d. pomozi n(a)m' milue ni MVat₄, MNew
- e. pomozi n(a)мъ i p(o)m(i)lui ni MRoč

(33) Hoš 14,3

- a. Otimite vsačasko bezak(o)nie 61r/b
- b. Otimite v'sako bezakonie MNov
- c. otimi vsako bezak(o)nie MHrv
- d. Otimi vsačasko bez(a)k(o)nie MNew
- e. Otimite vsъčьsko <vsadžasko MRoč> bezak(o)nie MVat₄, MRoč

(34) Iv 4,52

- a. Oni že rêše emu 66r/a
- b. Oni že rêše MNov, MNew
- c. Oni rêše emu MHrv
- d. Oni že rêše emu MVat₄, MRoč

4. Grafijska i fonološka raščlamba

Drugi je cilj istraživanja bio izdvojiti osnovne grafijske i fonološke značajke Berčićeva fragmenta II/21. Budući da je najveća podudarnost uočena između Berčićeva fragmenta i *Misala kneza Novaka*, upravo je taj cjeloviti kodeks odabran za referentnu točku o koju će se omjeravati jezične značajke Berčićeva fragmenta. Pritom je moja pozornost bila usmjerena samo na one primjere u kojima je tekst među njima više-manje podudaran; mjesta na kojima se tekstološki razlikuju izuzeta su iz daljnjega razmatranja. Zbog istoga razloga izostaje i komparativni prikaz jezične situacije u rubrikama (uputama

za svećenike) jer se navedena dva izvora u tome dijelu najizrazitije razlikuju. No s obzirom na to da se u njima krije obilje zanimljive jezične građe u Berčićevu fragmentu, taj je dio korpusa ipak uključen u daljnju raščlambu. Pri navođenju primjera u nastavku precizira se list na kojemu dolaze i stupac u kojemu se pojavljuju, a s desne strane dvotočke navodi se odgovarajući primjer iz *Novakova misala*.

Slovo \mathfrak{H} potvrđeno je triput u Berčićevu fragmentu. U jednome je primjeru riječ o alfabetskoj suspenziji: *eže vzlûb(i)hь з(êlo)* 61r/a,⁴ dok u dvama primjerima dolazi u brojevnoj vrijednosti (=8): 63r/b, 63v/a. Kada riječ *zêlo* nije skraćena samo na jedno slovo, rabi se slovo \mathfrak{H} : *zêlo* 61r/a. Staro granato *m* nalazimo u ligaturama *ml* (najčešće), *mž* i *mč*, i to u obliku “tvrđave”. Slova \mathfrak{M} , \mathfrak{P} i \mathfrak{Q} nisu potvrđena.

Slovo \mathfrak{F} potvrđeno je u riječima stranoga podrijetla: *šerafim'* 63r/b, *herofimi* 63v/b, *šerafimi* 63v/b, čemu možemo pridružiti i potvrde iz rubrika: *ferie* 63r/b, *efesiemь* 66r/b. Latinsko *f* zamijenjeno je domaćim *p* u riječi *propaciê*, ovjerenoj dvaput u rubrikama u istome obliku (63r/b), dok u MNov ona dolazi s fonemom *f* (*profaciê*). Istu zamjenu nalazimo u još jednome primjeru iz rubrike: *pilip(i)siem'* 66v/b. U Berčićevu fragmentu fonem *f* pojavljuje se i na mjestu latinskoga *b* (lat. *Cherubim/Cherubin*), dok je u MNov na tome mjestu *v*: *herofimi* 63v/b: *herovimi*. Slovo \mathfrak{F} nikada ne dolazi na mjestu skupine *pv* u oblicima glagola *upvati* i njegovim izvedenicama: *upvaûcîmь* 62v/b, *upvaûcîhь* 64r/b, *upvanie* 66r/a, *upva* 66v/b.⁵

Slovo \mathfrak{G} dolazi u stranim riječima na mjestu grčkoga i latinskoga *g* ispred prednjih samoglasnika: *anj(e)li* 63r/a, 63r/b, 63v/b, *arhanj(e)li* 63r/b, 63v/b, *anj(e)lь* 64v/b, *e(van)j(eli)ê* 66r/b, a tako i u posvojnim pridjevima izvedenim od njih: *anj(e)lskie* 63v/a. Jednako je i u rubrikama: *e(va)nj(e)lie* 61v/a, *anj(e)lski* 65r/a, *e(van)j(eli)ê* 66v/a. *Đerv* je na mjestu praslavenske skupine **dj* ovjeren samo u korijenu *rod-*: *rojenje* 63r/b, *rojen'e* 63v/b.

Praslavenska skupina **dj* najčešće se odražava kao dvoglas *žd* u obama izvorima: *postraždete* 61v/b, *postraždetь* 61v/b, *Têm'žde* 62 r/a, *Têmžde* 62v/a, 65r/b, *prêžde* 62v/b, 66r/b, *ishoždaše* 63v/b, *naslaždzeni* 64v/a.⁶ Dosljednije bilježenje dvoglasa *žd* na mjestu praslavenske skupine **dj* u Berčićevu fragmentu vidimo u primjerima *t(a)kožde* 62r/a : *takoje*, *prêžde* 64v/b: *prêje*, *osuždenie* 64v/b : *osujenje*, u kojima na njezinu mjestu u MNov

⁴ Češća uporaba slova \mathfrak{H} kao skraćenice za riječ *zêlo* zamijećena je u mlađim hrvatskim crkvenoslavenskim rukopisima, koji su nastali u 15. stoljeću (HCJ 2014: 51).

⁵ U hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku slovo \mathfrak{F} na mjestu skupine *pv* u navedenim primjerima pojavljuje se od sredine 14. stoljeća (HCJ 2014: 66).

⁶ Skupina *žd* u primjeru *každo* 66v/b nastala je gubljenjem jera.

dolazi čakavski odraz *j*.⁷ Dva su od tih primjera ovjerena i s refleksom *j* u Berčićevu fragmentu: *takoe* 2x 62v/a, *osueniû* 65v/a. Jedini korijen u kojemu je u Berčićevu fragmentu odraz praslavenske skupine **dj* dosljedno *j* jest korijen *rod-*, čiji su primjeri zabilježeni isključivo u rubrikama: *rojenje* 63r/b, *rojen'e* 63v/b. Čakavski odraz *j* naspram skupine *žd* u MNov ovjeren je samo u jednome primjeru: *zaodêût* 64r/a : *zaodêždet*.

U Berčićevu fragmentu pojavljuju se dva jerovska znaka: štapić i apostrof, a u mnogim oblicima *jer* nije uopće zabilježen. Nekadašnji jaki *jerovi* vokalizirani su u *a*. Štapić je mnogo češći i pojavljuje se 808 puta, dok se apostrof pojavljuje 345 puta. Njihova je distribucija jasno uređena. Štapić može doći samo na kraju riječi iza suglasnika: *lêty* 61r/a, *oganь* 61r/a, *pogubily* 61r/a, *mrtavy* 61r/a, *poznaety* 61v/a, *suty* 61v/a, *pamety* 62r/a, *spety* 62v/a, *časty* 62v/b, *kaležy* 62v/b, *b(u)dety* 63r/a, *esty* 63r/a, *trepečuty* 63r/a, *d(u)hь* 63v/a, *edinimь* 63v/b, *svoimь* 64r/a, *obrazomь* 64r/a, *rabь* 64r/b, *prosimь* 64r/b, *grêhь* 64v/b, *P(e)tromь* itd. Nasuprot tomu apostrof dolazi u bilo kojem položaju (iza suglasnika na kraju riječi, između suglasnika u riječi, u združenicama). Apostrof iza suglasnika na kraju riječi obilno je potvrđen, primjerice *sion'* 66r/a, *sut'* 66r/a, *vsêh'* 66r/b, *čit'* 66r/b, *meč'* 66r/b, *bist'* 66r/b, *bar'bar'* 66v/a, *račun'* 66v/a, *rab'* 66v/a, *v'zdist'* 66v/b.

U prijedlogu *vь jer* se većinom uopće ne bilježi (43 puta) ili se bilježi apostrofom (30 puta), npr. *v t(e)bê* 61r/b, *v rodь* 61v/a, *v s(ve)tê* 62r/a, *v mesto* 62v/b, *v sl(a)vu* 63r/a, *v život'* 64r/a, *v slabostêhь* 64r/b; *v' domь* 61r/a, *v' zap(o)v(ê)dehь* 61r/a, *v' êzicêhь* 61r/b, *v' bezakoni* 61r/b, *v' nihь* 61v/a. U rubrikama je isključivo zabilježena inačica *v* u prijedlogu: *V sobotu* 61v/a, *v livoi* 62r/a, *v prsi* 62v/a, *v n(e)d(ê)li i v ferie* 63r/b itd., no u prefiksu *vъz-* uvijek je *jer* vokaliziran: *vazmetь* 62v/b, *vazety* 65r/a, *vazmi* 65r/a, *vaspety* 62r/a. Bilježenje *jera* štapićem u tome prijedlogu potvrđeno je samo triput u Berčićevu fragmentu, i to ispred samoglasnika i riječi koja počinje slovom *v*: *izliet' se vь otpučenje grêhovь* 62r/a, *iže n(a)mь vь utežanie podalь esi* 64v/a, *Vь vse v(ê)ki v(ê)kь* 62v/b. U fragmentu je *jer* u prijedlogu i prefiksu često vokaliziran u *a*, kojih je primjera ovjereno sedamnaest u prijedlogu (npr. *va oganь* 61r/a, *m(o)lit' se va nь* 61v/b, *va snê* 62v/a, *Osanna va višnihь* 63r/b, *va vsako vr(ê)me* 63v/a) i u prefiksu (npr. *vazmite* 61r/b, *vazdê* 63r/a, *vavedi* 65r/a, *vaz'mite* 66r/b, *vazvahь* 66v/b), dok u MNov dolazi češće starije stanje bez vokalizacije: *va* 61v/b, 66r/b, 2x 63v/b, 64v/a : *vь*, *vazmite* 61r/b : *v'zmite*, *vaz'mite* 66r/b : *v'zmite*, *va* 63v/a : *v'*.

⁷ Dosljednija uporaba starocrkvenoslavenskoga odraza *žd* u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku zamijećena je osobito u kodeksima sjeverne skupine (HCJ 2014: 63).

Prijedlog *sb* potvrđen je u pet inačica. Obično dolazi bez jerovskoga znaka, što je ovjereno u deset primjera, npr. *s družbu* 62v/a (u MNov ovdje u liku *z*), *I s tēmь* 62v/b, *G(ospod)ь s v(a)mi* 63r/a, *s b(la)ž(e)nimi ap(usto)li* 65r/a, *iže s toboû živetь* 65r/b itd. Kada se nađe ispred zvučnih suglasnika, rabi se u inačici *z*, u kojoj je zabilježeno jednačenje po zvučnosti: *z' desnoe strane* 63r/a, *z d(u)h(o)mь tvoim'* 63r/a, 65r/b, 65v/a. *Jer* je označen štapićem u sedam primjera, npr. *Sь iv(a)nomь* 62v/a, *sь vsimi s(ve)timi* 62v/a, *sь stadomь vêrnimь* 64r/a, *sь vsimi s(ve)timi* 65r/a, *sь o(tb)c(e)mь* 65v/a, ali može biti označen i apostrofofom, što je zabilježeno samo na dvama mjestima, primjerice *s' edinočedimь* 63v/a. Vokalizacija *jera* u *a* ovjerena je u primjerima *sa slzami priklon se* 61r/a, *šli sa zn(a)m(e)niemь veri* 62v/a, *račiši sa v'simi s(ve)timi* 62v/a, gdje u MNov redovito dolazi štapić na mjestu *jera*. Veoma je zanimljiv primjer *sь anj(e)li i s' arhanj(e)li s prestoli* 63r/b zbog triju grafijskih dubleta koje dolaze jedna za drugom. Štapić na mjestu *jera* (bez provedene vokalizacije) u prijedlogu *sb* zabilježen je samo u primjeru *svkupleno* 64r/a, koji u MNov dolazi s vokalizacijom: *sav'kupleno*, što je ujedno i jedan od posve iznimnih primjera iz Berčićeva fragmenta u kojemu se štapić pojavljuje u položaju koji nije na završetku riječi.

Prijedlog *kb* ovjeren je četiri puta s apostrofofom na mjestu *jera*, od čega dvaput u rubrikama: *prikloni k' m(o)l(i)tvamь moimь* 64v/b, *vazvahь k' t(e)bê* 66v/b; *obrativ se k' plku* 63r/a, *k' efesiemь* 66r/b, dok je štapić ovjeren samo jedanput: *obratite se kb g(ospod)u* 61r/b. Najčešće međutim nema nikakva znaka za *jer*, što je potvrđeno u deset primjera, npr. *k tomu* 61r/a, 61r/b, *k zap(o)v(ê)demь tvoimь* 61r/a, *k moisêu* 61v/b, *k v(ê)čnimь daromь* itd.

Sličan omjer grafijskih inačica nalazimo u prijedlogu *izь*, gdje je triput potvrđeno bilježenje bez znaka za *jer*, a jedanput s apostrofofom: *iz dêtin'stva* 61r/a, *iz nego* 61r/a, *Iz glubin'* 66v/b; *iz' nego* 61r/a. U prefiksu *izь-* provedena je vokalizacija u Berčićevu fragmentu, koja u MNov izostaje: *izagnati* 61r/a : *iz'gnati*.

Prijedlog *otь* ovjeren je 28 puta bez jerovskoga znaka, a samo pet puta s jerovskim znakom: *ot nih* 61r/b, *ot roda* 61v/a, *ot mene* 61v/a, *ot lûdi* 61v/b, *ot ûtra* 61v/b, *ot sego* 62r/a, *ot tvoihь* 62r/b, *ot ruku* 63r/a; *ot' priêtihь darovь* 61v/a, *ot' srdacь* 66v/b itd. U prefiksu *otь-* također znatno prevladava bilježenje bez popratnoga jerovskog znaka: npr. *otneliže* 61r/a, *otvratil se* 61r/b, *otpućenie* 62r/a, *otpre* 62r/b, *otпусти* 62v/b, *otkrivaûc(i)mь* 63v/b, *otnudêže* 63v/b, *ottudu* 63v/b; *Ot'nudêže* 63v/b, *ot'pućenie* 64v/b.

Primjeri navedeni u prethodnih pet odjeljaka mogu poslužiti i za oprijemljenje apostrofa u združenicama, no budući da je u njima uvijek riječ o kombinaciji naglašene riječi s prednaglasnicom, valja ovdje navesti i nekoliko primjera sa zanaglasnicom: *potomь položiv' e* 62r/a, *vzdvignetь rucê i*

pros'tret' e 62v/b, *poklanaet' se* 63v/b, *odolêl' se bê* 63v/b, *začitet' se* 64r/a, *primet' me* 64v/b, *prikloniv' se* 65r/b, *vzdah' e* 65v/b, *prognêvav' se* 66v/b itd.

Apostrof kao znak za *jer* redovito dolazi u funkciji rastavljanja suglasničkih skupina, bilo na mjestu nekadašnjega slaboga *jera* (*v'prosi* 61r/a, *v'sa* 61r/a, *v'sta* 61r/a, *s'tičuċ* 61r/a, *pod'danihъ* 61r/a, *p'sheniceû* 61v/a, *or'la* 61v/a, *Têm'žde* 62v/b, *s'mimъ* 62v/a, *pr(a)v(a)d'no* 63r/a itd.), bilo na mjestu gdje *jera* nikada nije bilo (*d'viže* 61r/a, *pos'tomъ* 61r/a, *k'rêpostъ* 61r/b, *olokav'ti* 61v/b, *v'rime* 61v/b, *t'ri* 62r/b, *t'voriši* 62v/a, *des'nu* 62v/b,⁸ *t'voei* 63v/b, *svois'tvo* 63v/b itd.). Posebno valja izdvojiti primjere u kojima apostrof dolazi u grafičkim geminatama: *v'sedan'ni* 62v/b, *Osan'na* 63r/b, *istin'ni* 63v/a, *istin'nago* 63v/b (ali *Osanna* 63r/b, *skvr'nnimi* 64v/a, *vrêmennago* 65v/b, *bez(a)k(o)nnici* 66v/b).

Jer se bilježi i na mjestima na kojima je bio u slabome položaju, a gdje može doći i do vokalizacije. Prilog *tgda* zabilježen je jedanput sa štapićem na mjestu *jera*, dok je u MNov *jer* na tome mjestu vokaliziran u *a* (*Tъgda* 66v/a : *Tagda*). Četiri su preostala primjera toga priloga zabilježena u rubrikama, a u svima je provedena vokalizacija: *tagda* 62r/a, 65r/b, 65v/a, 65v/b. Između palatalnih suglasnika *č*, *ž* i *š* ili dentala *t* te sufikasa *-stvo*, *-stie* i *-sk-* *jer* je većinom vokaliziran: *vsáčasko* 61r/a, *veličastvo* 61v/b, *veličastvê* 63v/b, *estastvê* 63v/b, *vzašastie* 62r/b, *množastvo* 62v/a, *prospêšastva* 64r/a (samo u jednome primjeru bez vokalizacije: *različstva* 63v/b), dok u MNov dolazi veći broj primjera bez vokalizacije: *velič'stvo*, *veličstvê*, *v'zaš'stie*, *množ'stvo*. Obrnuta situacija zabilježena je na mjestima gdje se *jer* nalazi između sonanta *n* te sufikasa *-stvo* i *-stvie*, na kojima vokalizacija izostaje u Berčićevu fragmentu, a provodi se u MNov: *voinstviê* 63r/b : *voinastviê*, *edinstvê* 62v/b : *edinast'vê*, *edinstvê* 65r/b : *edinastvê*.

Jer nalazimo i na mjestu izvornoga *a*, gdje se obično bilježi štapićem, ali i apostrofom. Najčešće je riječ o prijedlogu *na*: *sêde že o desnoû t(e)bê obečani d(u)hъ s(ve)ti nъ s(i)ni vsinovleniê izliê* 63v/a, *nъ z(e)mli* 63r/a, 62v/b; *n' n(e)b(e)sihъ* 62v/a (ali npr. *um(o)lenъ b(u)di na rabi tvoe* 61v/a, *taini eže priêhomъ rabъ tvoihъ upvaûcihъ na te* 64r/b, *sretu i rabi ego na puti* 66r/a). Ista je zamjena potvrđena i u prijedlogu *nad*: *v'zašad' nъd vsa n(e)b(e)sa* 63v/a (ali primjerice *Nad vsêmi že simi* 66r/b, *nad' têlom i nad' imeniemъ ego* 66v/b). Provođenje te zamjene zabilježeno je posve iznimno i u drugim primjerima: *Êk(o)že i mi otpuċaemъ dlžn(i)komъ nъšimъ* 65r/a. U svim tim primjerima u MNov dolazi očekivano *a*. *Jer* na mjestu izvornoga *a* u prijedlogu *na* ovjeren je i u rubrikama: *Nъ bl(a)goveċenie na v'zn<e>senie nъ rojen'e nъ zač(e)tie s(ve)te m(a)rie* 63v/b.

⁸ *Slovník* ima inatuknicu *desъnъ*, ali suputomna *desmъ* (<http://gorazd.org/gulliver/?recordId=3060>).

Slogotvorno *l* većinom dolazi bez popratnoga jerovskog znaka: *naplnim se* 62v/a, *plku* 63r/a, *isplnieniemь* 63r/a, *Plna* 63r/b, *v' propĺcenie* 63r/b, *naplneni* 64v/a, *dlžn(i)komь* 65r/a, *naplniše* 65v/b, *isplniu'se* 65v/b, *dlgь* 66v/a, *dlžan'* 66v/a, *plťь* 66v/b, ali zabilježeni su i primjeri s apostrofom iznad prethodnoga suglasnika: *d'lgi* 62v/b, *d'lžna* 66v/a, *d'lžanь* 66v/a, *d'lgь* 2x 66v/a, 66v/b. Slično je i sa slogotvornim *r*: *četrtakь* 61v/a, *drže* 62r/a, 65r/a, *prstoma* 62r/a, *prsi* 62v/a, *prostrtie* 63r/a, *prvu* 63r/b, *držimo* 63r/b, *držit se* 2x 63r/b, *držitь* 65r/b, *potrpi* 66v/a, *otrpit'* 66v/b, *udržali* 66v/b, no ako se bilježi popratni apostrof, on obično dolazi iznad slogotvornoga *r*, a ne iznad prethodnoga suglasnika: *pr've* 62r/b, *žr'tvi* 64r/b, *skvr'nnimi* 64v/a, *kr'vi* 65r/a, 65r/b (ali *od'ržet'* 66r/a).

Slovo **h** većinom se rabi pravilno, ali nerijetko nailazimo i na njegove hrvatske odraze, koji se pojavljuju mnogo češće negoli u MNov.⁹ Budući da je fragment pronađen u Zadru, bilo je razložno pretpostaviti da će potvrđeni odrazi biti usklađeni s refleksacijom jata na zadarskome području,¹⁰ što je istraživanje i potvrdilo. Ovjereni odrazi ukazuju na ikavsko-ekavsku zamjenu jata, i to prema pravilima koja su uspostavili L. Jakubinskij i K. Meyer u prvoj polovici 20. stoljeća, no uz pojedine izuzetke, kako će biti vidljivo u nastavku. Uporaba slova **h** u Berčićevu fragmentu naspram kojega od mogućih odraza u MNov zabilježena je posve iznimno: *kadê* 61v/b : *kd̂di*, *v krêposti i silê ego* 66r/b : *v krêposti i sili ego*, *nazrêši* 66v/b : *nazriši*, *bê* 63v/b : *bi*, *va snê* 62v/b : *va sni*. Zanimljivo je da ni na jednome mjestu u Berčićevu fragmentu nije ovjerena uporaba jata na neetimološkome mjestu.

Ekavski odraz zabilježen je u sljedećim korijenskim morfemima: *bêg-* (*pribežiće* 61v/a, 66v/b : *pribêžice*), *imên-* (*imeniemь* 66v/b : *imêniemь*, *imenie* 66v/b : *imênie*), *klevrêt-* (*klevret'* 66v/a : *klevrêtь*, *klevretь* 66v/a : *klevrêtь*, *klevreti* 66v/a : *klevrêti*, *klevreta* 66v/a–d : *klevrêta*), *mêst-* (*mesto* 62v/a,

⁹ Jačoj tendenciji za zadržavanjem jata u MNov mogle bi se možda pripisati i razlike u tvorbi imenskih priloga koje se odnose na uporabu sufiksa *-ê* u MNov, a u Berčićevu fragmentu sufiksa *-o*: *spodobno* 64v/a : *spodobnê*, *dostoino* 64v/b : *dostoinê*. Naravno, to ne znači da je tvorba sufiksom *-ê* nepoznata Berčićevu fragmentu: *m(i)l(o)stivê* 64r/a : *m(i)l(o)st(i)vь*, *m(i)l(o)stivi* 65r/a : *m(i)l(o)st(i)vê* (u potonjem primjeru s ikavskim odrazom jata).

¹⁰ Ikavsko-ekavski odraz jata nije obilježje čitavoga zadarskog područja nego otokâ do Dugoga otoka i Ugljana; obalni dio, ostali otoci i dio Paga ikavski su: "Srednjočakavski ikavsko-ekavski dijalekt u starojezičnome je razdoblju obuhvaćao govore na kvarnerskim otocima počam od lošinjskoga arhipelaga (središnji i južni dio Lošinja, Unije, Susak, Srakane, Ilovik) te jugozapadnoga dijela otoka Krka (Punat i Baška s okolnim starim naseljima) do zaključno otoka zadarskoga arhipelaga, s granicom ispod najjužnijih Ugljana i Dugoga otoka; na obalnom i zaobalnome pojasu počam od Senja do Posedarja kod Novigrada, te na kontinentalnome prostoru u Gorskome kotaru, Pokuplju, Pounju i Lici" (Lukežić 2012: 249). Ikavsko-ekavski refleks u Berčićevu fragmentu mogao bi stoga upućivati i na središnje čakavsko područje.

64v/b : *mêsto*), *obrêt-* (*obrete se* 61v/a : *obrête se*, *obrete* 66v/a : *obrête*), *sêt-* (*setuite* 61r/b : *sêtuite*, *setni* 64r/b : *sêtni*), *srêt-* (*sretu* 66r/a : *srêtu*), *svêd-* (*svedeni* 61v/a : *svêdêni*, *svedeniê* 61v/a : *svêdêniê*), *têl-* (*telesem* 61v/b : *têlesem*’, *Telese* 64v/a : *Têlese*), *vêr-* (*Veruû* 61r/a : *Vêruû*, *veruem* 63v/b : *vêruem*’, *veri* 62v/a : *vêri*), *vêtv-* (*vetvie* 61v/a : *vêtvie*). Isti refleks nalazimo i u prijedlogu, odnosno prefiksu *prêd(-)*: *pred’* 2x 61v/a, 62v/a : *prêd’*, *predhode* 64r/b : *prêd’hode*. U gramatičkim je morfemima ekavski odraz potvrđen u L jd. m. r. o-deklinacije i imenskoga pridjevskog lika: *V’ ishode iz(rai)l(ev)e* 66v/a : *V’ ishodê iz(rai)l(e)vê* te u imperativnome formantu *ê*: *pripadem* 61v/a : *pripadêm*’, *uskliknem* 61v/b : *v’skliknêm*’. U prefiksu *prê-* dolazi uvijek ekavski refleks *jata*: *prepoêsav’she* 66r/b : *prêpoêsavše*, *preda* 66v/b : *prêda*, *presl(a)vno* 63v/a : *prêsl(a)vno*, *premudar’* 61v/a : *prêmudar’*, *pres(ve)tuû* 62r/a : *prêsvêtlouû*, *pres(vê)tlomu* 62r/b : *prêsvêt’lomu*, *preminuv’sihb* 65r/a : *prêminuv’sihb*, *presl(a)vnêi* 65r/a : *prêsl(a)vnêi*, *prečistie* 65v/b : *prêčistie* 65v/b, *pres(ve)tie* 65v/b : *prês(ve)tie*, *preidet’* 64r/a : *prêidet’*, *prevekši* 64r/b : *prêvek’shi*, *presl(a)v(a)nb* 64r/b : *prêsl(a)vanb*, *predragoe* 64v/a : *prêdragoe*, *prem(i)l(o)stivê* 64v/a : *prêm(i)l(o)st(i)vê*, *prem(i)l(o)stiv’* 64v/b : *prêm(i)l(o)st(i)v’*, *prem(i)l(o)stivi* 64v/b : *prêm(i)l(o)stivi*, *prekrot’ki* 64v/b : *prêkrot’ki*.

Ikavski odraz *jata* zabilježen je u korijenskim morfemima *mêsec-* (*mis(e)ca* 61v/b), *pênez-* (*pinez’* 66v/a : *pênezb*), *smê-* (*s’mim* 62v/b : *smêm*’), *vrêm-* (*v’rime* 61v/b) te u vlastitoj imenici *Stipanom* 62v/a : *Stêpanom*’. U gramatičkim je morfemima ikavski odraz potvrđen u L mn. s. r. s-deklinacije (*n(a) n(e)b(e)sihb* 63r/a : *na n(e)b(e)sêhb*), D jd. lične zamjenice *ti* (*t(e)bi* 65v/b, 65v/b, 65v/b, 64r/a, 64v/a : *tebê*), I jd. m. r. broja 1 (*edinim* *gl(a)s(o)m* 63v/b : *edinêm* *gl(a)s(o)m*) te u imperativnome formantu *ê*: *Pridite* 61v/a : *Pridête*. U D jd. imenice *crêki* u MNNov dolazi redovito *jat*, što bi moglo upućivati na to da u N jd. valja pretpostaviti lik *crêkva* i pripadnost te imenice *a*-deklinaciji, dok u Berčićevu fragmentu dolazi uvijek nastavak *-i*, koji može biti shvaćen ili kao iskonski nastavak *v*-deklinacije ili kao ikavski refleks *jata* u D jd. imenice *crêkva* kao imenice glavne deklinacije (usp. HCJ 2014: 107): *cr(ê)kvi tvoei* 64r/a : *cr(ê)k’vê tvoei*, *cr(ê)kvi tvoei* 64r/a, 2x 64r/b : *cr(ê)kvê tvoei*.¹¹ U sastavu množinskih nastavaka zbirne zamjenice *vb* u MNNov dolazi redovito *jat*, dok se na njegovu mjestu u Berčićevu fragmentu nalazi *i*, što može biti protumačeno ili kao ikavski odraz *jata* ili kao utjecaj pridjevske deklinacije na zamjениčku (usp. HCJ 2014: 147–148): *vsihb* 66r/b,

¹¹ U Berčićevu fragmentu nalazimo i primjere u kojima se *jat* u nastavku sporednih sklonidbi imenica pojavljuje kao rezultat analoškoga ujednačavanja prema nastavku glavne deklinacije. Npr. u L mn. ž. r. *i*-deklinacije pojavljuje se noviji nastavak *-êb* naspram starijega *-eb*, kakav je ovjeren u MNNov: *slabostêhb* 64r/b : *slabosteh’*.

65r/a : *vsêh'*, *vsimi* 62v/a, 65r/a: *vsêmi*, *v'simь* 65v/b : *vsêm'*, *vsimь* 64r/b : *vsêm'*, *v'sihь* 64v/b : *v'sêh'*.

U rubrikama nalazimo veći broj primjera s ekavskim ili ikavskim odrazom na mjestu *jata*.¹² Ekavski odraz potvrđen je u korijenskim morfemima *cêl-* (*celuet* 63r/a, *celuetь* 62r/b, 65r/b), *dêl-* (*delak'* 65r/a), *mêst-* (*mestê* 62r/a), *srêd-* (*stoe protivu sredi oltara* 63r/a; *sredu* 63r/b), *têl-* (*telo* 65r/a), a tako i u prijedlogu *prêd* (*pred* 62r/b) i prefiksu *prê-* (*prelomitь* 65r/a). U gramatičkome je morfemu ekavizam ovjeren samo u primjeru *na prekrste* 63r/b. Ikavski odraz zabilježen je u korijenskim morfemima *cvêt-* (*cvitne* 63r/b), *lêp-* (*lipo* 62r/a), *lêt-* (*litno* 64r/b), *lêv-* (*livoi* 62r/a, 65r/a, *livoû* 62v/b, *v livoi* 65r/a) te *srêd-* i *vêk-* samo u prilogu *sridovično* 63r/a 2x, 63r/b, 62r/a, 65r/a.

Slovo **Щ** označava i glas *ć* i skupinu *šč*, a u Berčićevu je fragmentu potvrđen 108 puta: *živuće* 61v/a, *obečanim'* 61v/a, *močnêiša* 61v/a, *m(o)lečim'* 61v/b, *pomoći* 61v/b, *počivaûčimь* 62v/a, *op'čimь* 63r/b, *gl(agol)ûče* 63r/b, *zrečimь* 63v/a, *otkrivaûč(i)mь* 63v/b; *pribežiče* 61v/a, *počeniê* 61v/a, *očičaûče*

¹² Rubrike u ovome fragmentu pružaju veoma zanimljivu građu. Dok je ostatak teksta pisan uzornim hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom, možemo reći da su rubrike pisane na relativno "čisto" čakavštini. Tomu u prilog, osim brojnijih odraza *jata*, dodatno govore mnoge jezične značajke na razini morfologije. Premda ta razina nije predmetom istraživanja u ovome radu, ipak je vrijedno upozoriti na vernakularne značajke koje nalazimo u tome fragmentarnome korpusu. Na prvome mjestu možemo izdvojiti ovjeru upitno-odnosne zamjenice *ča* 65r/a. U rubrikama se pojavljuju oblici odnosne zamjenice *ki*, *ka*, *ko* (*ki* 65r/a, *ka* 65r/a, *ki* 65r/a; posebno znakovito kada se sagleda cijeli primjer: *ki e v livoi ruci, ča ostane v livoi položi k polovici ka e na pat(ê)ni, drže ki e v desni r(u)ci*; no ovjereni su i oblici anaforičke zamjenice), dok se u ostatku teksta rabe isključivo oblici anaforičke zamjenice. Prilog *daže* u rubrikama dolazi u liku *daže* 63r/b, ali i s provedenim rotacizmom *dari* 63v/a, a u ostatku teksta nalazimo samo *daže* 61v/b. Spomenimo ovdje i prodor nastavaka palatalne inačice glavne deklinacije imenica ženskoga roda u nepalatalnu: *z' desnoe strane* 63r/a, *prvu sredu korizme* 63r/b, *ot ustne do ustne* 62v/b. U 3. l. jd. prezenta ovjereni su enklitički oblici nesvršenoga prezenta glagola *biti* (*e* 3x 65r/a), a u ostatku teksta dolaze samo naglašeni. U 1. l. mn. prezenta u rubrikama dolazi nastavak *-mo* (*držimo* 63r/b), no u ostatku teksta samo nastavak *-m*. Nasuprot tomu vrlo je zanimljivo da se u 3. l. jd. prezenta dosljedno insistira na hrvatskome crkvenoslavenskom nastavku *-t* i u rubrikama (*celuet* 63r/a, *r(e)čety* 63r/a, 65r/b, *v'zgl(agol)ety* 63r/a, *vzd'vignetь* 63r/a, *v'zglasitь* 63r/a, *priklonit' se* 63r/b, 62r/b, 65r/a, *držit se* 63r/b, 63v/a, *počenet(!)* 63r/b, *držit se* 63r/b, *počnet se* 63v/a, *vzdvignet'* 62r/a, *v(i)dit'* se 62r/a, *primety* 62r/a, 65v/a, *bl(agoslo)vity* 62r/a, *stisnetь* 62r/a, *z'nam(e)nuety* 62r/a–b, *imatь* 62r/b, *otkrietь* 62v/b, 65r/a, *stvoritь* 62v/b, *zn(a)m(e)naety* 62v/b, *poudvignetь* 62v/b, *prelomitь* 65r/a, *postavity* 65r/b, *držity* 65r/b, *vložity* 65r/b, *ležity* 65v/a, *ostanety* 65v/a) i u ostatku teksta. Parna dvojina čuva se veoma dobro (*obrativ se k' plku stičenima rukama* 63r/a, *vzd'dvignetь r(u)cê* 63r/a, *ne previsi ramenu* 63r/a, *budi že prostrtie ruku* 63r/a, *primety obima ruka<ma>* 62r/a, *stisnetь pal'ca s drugima prstoma i t(a)ko stisnena imata biti* 62r/a, *stiskь ruci* 65r/b, *s'tiskь ruci* 65v/a, *pal'cema potaretь* 65v/b), a tako i množinski oblici uz broj *tri* (*pr've t'ri kr(i)že stvori* 62r/b, *stvoritь tri kr(i)že* 62v/b). Zamjena dvojine množinom ovjerena je samo u jednome primjeru: *malo poudvignetь r(u)ki* 62v/b.

61v/a, *otpućenie* 62r/a, *počeniemь* 63v/a, *začitetь* 64r/a, *začičenie* 64v/a, *otpučeniê* 64v/a, *ocêčena* 64v/b, *otpučaemь* 65r/a itd. Tako je i u rubrikama: *obrač se* 61v/b, *stoečihь* 62r/a, *hodečei* 64r/a, *nemoč(ь)nie* 64r/b; *iči* 61v/a, *stičenima* 63r/a, *bl(a)govečenje* 63v/a, *zboriče* 64r/b, *ače* 65v/a itd. Slijed šć nije nijednom zabilježen.

Praslavenski prednji nazal *ǣ* odražava se češće kao *a* nego kao *e* u pozicijama iza *j*, *č* i *ž*. Odras *a* potvrđen je u oblicima imenice *jezikь* (*êzicêhь* 61r/b, *êzici* 61v/b), a tako i u infinitivnoj osnovi glagola **jeti* i **prijeti* te njihovih izvedenica: *êti* 66r/a, *êm'* 61r/b; *priêti* 64v/a, 64v/b, 65v/a, *Priêmše* 61r/b, 66r/b, 66v/b, *priêtihь* 61v/a, *Priêm'* 62 r/a, *priêtie* 64r/a, *priêhomь* 64r/b, *Priêtiemь* 65v/a, *priêhom'* 65v/b, *priêhь* 65v/b. Uz te je primjere čakavski refleks zabilježen i u infinitivnoj osnovi glagola *načeti*: *Načan'su* 66v/a. U ostalim je primjerima odraz prednjega nazala *e*, npr. u korijenu *čed-* (*čeda* 66v/b, *edinočedimь* 63v/b) ili *čest-* (*čestь* 61r/a, 62v/a, *pričestniki* 63v/a; u potonjem je primjeru u MNNov čakavski refleks: *pričastniki*).

5. Zaključak

U ovome su radu predstavljene najvažnije tekstološke te grafijske i fonološke značajke hrvatskoglagoljskoga fragmenta br. II/21 iz Berčićeve zbirke. Usporedba toga fragmenta s pet rukopisnih misala 14. i 15. stoljeća ukazala je na to da potječe iz misala koji je bio dijelom južne skupine liturgijskih kodeksa, odnosno onih koji su vezani za zadarsko područje te prostor Like i Krbave, a između svih promatranih misala u najvećoj se mjeri podudara s *Misalom kneza Novaka* kao jednim od najizrazitijih predstavnika navedene skupine. Usporedba pak najvažnijih grafijskih i fonoloških značajki fragmenta s *Misalom kneza Novaka* otkrila je da je fragment pisan uzornim hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom, koji je s jedne strane konzervativniji u čuvanju pojedinih starocrkvenoslavenskih značajki (npr. ograničena uporaba slova *f*, zadržavanje skupine *žd*, uporaba slova *šta*), dok s druge strane pokazuje i brojne mlađe značajke (način bilježenja jerovskih znakova, vokalizacija nekadašnjega jera i sl.).

POPIS KRATICA

- MHrv – Hrvojev misal (oko 1404.)
 MNew – Newyorški misal (sredina 15. stoljeća)
 MNov – Misal kneza Novaka (1368.)
 MRoč – Ročki misal (1420.)
 MVat₄ – Vatikanski misal Illirico 4 (14. stoljeće)

IZVORI

- Štefanić, Vjekoslav (gl. ur.); Grabar, Biserka; Nazor, Anica; Pantelić, Marija (prir.). 1973. *Hrvatskoglagoljski misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića: transkripcija i komentar*. Staroslavenski institut – Mladinska knjiga – Akademische Druck- und Verlagsanstalt. Zagreb – Ljubljana – Graz.
- Misal kneza Novaka*. 1368. <https://glagoljica.hr/?rukopisi=i&id=19456> (pristupljeno 15. rujna 2023.).
- Schmidt-Deeg, Eve-Marie (prir.). 1994. *Das New Yorker Missale: Eine kroato-glagolitische Handschrift des frühen 15. Jahrhunderts. II: Kritische Edition*. Verlag Otto Sagner. München.

LITERATURA

- Galić, Josip; Kozak, Vjačeslav. 2022. Jezik odlomka Pseudoeuzebijeve poslanice Damazu iz Berčićeve zbirke. Izlaganje na međunarodnome znanstvenom skupu *Glagoljaštvo – baština, tradicija, inovacija*. Krk, 20.–22. listopada 2022.
- H CJ 2014 = Gadžijeva, Sofija i dr. 2014. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut. Zagreb.
- Juran, Kristijan. 2023. Arhivske vijesti o šibenskom glagoljaštvu u kasnome srednjem vijeku. Izlaganje na znanstvenome skupu s međunarodnim sudjelovanjem *Glagoljična i ćirilica baština šibenskoga kraja*. Šibenik, 22. veljače 2023.
- Lukežić, Iva. 2012. *Zajednička povijest hrvatskih narječja: 1. Fonologija*. Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine. Zagreb – Rijeka – Čavle.
- Milčetić, Ivan. 1911. Berčićeva glagoljska zbirka u Petrogradu. *Ljetopis JAZU* 26. 265–271. <https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=iiif.v.a&id=173226> (pristupljeno 13. veljače 2023.).
- Milčetić, Ivan. 1955. Berčićeva zbirka glagoljskih rukopisa i štampanih knjiga u Lenjingradu. *Radovi Staroslavenskoga instituta* 2. 93–128.
- Nazor, Anica. 2000. Uvodna riječ. *Glagoljski fragmenti Ivana Berčića u Ruskoj nacionalnoj biblioteci: Faksimili / Glagoličeskije fragmenty Ivana Berčića v Rossijskoj nacional'noj biblioteke: Faksimile*. Vjalova, Svetlana Olegovna (prir.). Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Ruska nacionalna biblioteka – Staroslavenski institut. Zagreb. 7–10.

- Nazor, Anica (prir.). 2003. *Budi volja tvoja: Hrvatski Očenaši u glagoljskim rukopisima*. Erasmus naklada. Zagreb.
- Slovník jazyka staroslověnského*. GORAZD: Digitální portál staroslověnštiny. <http://gorazd.org/?q=cs> (pristupljeno 20. ožujka 2024.).
- Šupuk, Ante. 1957. *Šibenski glagoljski spomenici*. JAZU. Zagreb.
- Tandarić, Josip. 1993. *Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost: Rasprave i prinosi*. Kršćanska sadašnjost – Provincijalat franjevacā trećoredata. Zagreb.
- Vjalova, Svetlana Olegovna. 1996. Iz istoriji priobretenija kolekciji glagoličeskikh pamjatnikov Ivana Berčića Peterburgskoj Publichnoj bibliotekoju. *Slovo* 44–46. 171–181.
- Vjalova, Svetlana Olegovna (prir.). 2000a. *Glagoljski fragmenti Ivana Berčića u Ruskoj nacionalnoj biblioteci: Faksimili / Glagoličeskije fragmenty Ivana Berčića v Rossijskoj nacional'noj biblioteki: Faksimile*. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Ruska nacionalna biblioteka – Staroslavenski institut. Zagreb.
- Vjalova, Svetlana Olegovna (prir.). 2000b. *Glagoljski fragmenti Ivana Berčića u Ruskoj nacionalnoj biblioteci: Opis fragmenata / Glagoličeskije fragmenty Ivana Berčića v Rossijskoj nacional'noj biblioteki: Opisaniye fragmentov*. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Ruska nacionalna biblioteka – Staroslavenski institut. Zagreb.

NOTES ON THE CROATIAN GLAGOLITIC FRAGMENT NO. II/21 FROM BERČIĆ'S COLLECTION

Abstract

The Russian National Library in St. Petersburg holds a rich collection of Glagolitic manuscripts by Ivan Berčić, which includes a fragment of the Croatian Glagolitic missal from the 15th century (No. II/21), encompassing three double sheets. A section was found in 1848 in Zadar's St. Michael's Monastery. As reported by Svetlana O. Vyalova, sheet 64 contains a note written in Latin: "Item qui supra proprio chyrographo idque meo item muniri sigillo / Gabro oreifice di Sibenico lute". The most recent research conducted within the project Linguistic, Scriptural and Codicological Analysis of the Fragments of Ivan Berčić's Collection from Zadar Provenance in the Virtual Research Environment has shown that not all fragments are necessarily related to the area where they were found. Building upon the existing research of the above corpus, this paper, written within the above project, presents the most significant textological, graphic and phonological characteristics of the Croatian Glagolitic fragment No. II/21 from Berčić's collection.

KEYWORDS: Croatian language, 15th century, Glagolitic script, missal, fragment, Ivan Berčić

Kristijan Juran
Sveučilište u Zadru
kjuran@unizd.hr

UDK 003.349.1(497.581.2Šibenik)*14“
Izvorni znanstveni članak

ARHIVSKE VIJESTI O ŠIBENSKOM GLAGOLJAŠTVU U KASNOME SREDNJEM VIJEKU

O glagoljašima i glagoljičnoj pismenosti na području srednjovjekovnog Šibenika i njegova distrikta malo je objavljenih vijesti. U ovom ćemo ih radu najprije okupiti i dodatno razmotriti, a potom dopuniti dosad nepoznatim podacima iz kasnosrednjovjekovnih arhivskih isprava, od kojih je velika većina pohranjena u dvjema šibenskim institucijama – Državnom arhivu (DAŠI) i Biskupijskom arhivu (BAŠ). Razmotrit ćemo na koncu značaj tako usustavljenog korpusa šibenske srednjovjekovne glagolitike, koristeći se uobičajenim historiografskim instrumentarijem unutar usko postavljenih okvira povijesne kontekstualizacije.

KLJUČNE RIJEČI: Šibenik, srednji vijek, glagoljaštvo, glagoljica, bilježničke isprave

1. Uvod

Prve se vijesti i materijalne potvrde hrvatske pismenosti i glagoljaške liturgije na šibenskom području vezuju uz glagoljično-ćirilični Plastovski ulomak (11./12. st.),¹ izjavu šibenskog arhiprezbitera o *clericis Sibenicensibus, tam Latinis quam Sclavis* (1242.), latiničnu *Šibensku molitvu* (14. st.) te glagoljični *Pariški zbornik* (1375.) (Šimić 2021). U tom se kontekstu podaci koje je o šibenskim glagoljašima iz kasnosrednjovjekovnih izvora odnosno isprava 15. stoljeća prikupio Krsto Stošić (1941.) doimaju siromašnima, posebice kada se usporede s bogatstvom glagoljaških vijesti iz suvremenih zadarskih vrela. Stošićeve je podatke u svoja djela prenosio i kroz sljedeća desetljeća pronosio najplodniji proučavatelj šibenske glagoljaške baštine Ante Šupuk, koristeći ih uglavnom kao uvodne napomene u sklopu vlastitih istraživanja glagoljičnih isprava i kodeksa iz 16., 17. i 18. stoljeća (1957; 1976; 1986).

¹ Usp. prilog M. Žagara u ovom zborniku.

Naravno da je Šupuk priželjkivao otkriće barem jednoga glagoljičnog zapisa šibenske provenijencije starijeg od 16. stoljeća, ali mu je ono izmaklo, kao što uostalom izmiče i nama. No zato smo imali više sreće u potrazi za spomenima šibenskih glagoljaša u latinskim i talijanskim/mletačkim ispravama 15. stoljeća, kao što ćemo to potanko izložiti u sljedećim poglavljima. Valja još napomenuti da smo gornju kronološku odrednicu postavili u 1500. godinu odnosno da smo svoje istraživačke senzore usmjerili ponajviše na sačuvane spise kasnosrednjovjekovnih šibenskih notara (1386. – 1500.).

2. Revalorizacija dosadašnjih spoznaja

U neobjavljenom rukopisu “Povijest Šibenika”² Stošić zapisuje da je 1415. stanoviti pustinjač Antun prodao glagoljaški brevijar svećeniku Andriji Vlatkovu iz Konjevrata za 12 dukata. Poznat je i pisar toga brevijara – Grgur iz Modruša. Taj pak Grgur nije nitko drugi nego Grgur Borislavić iz modruške Gorice, glavni pisar znamenitoga *Pariškoga zbornika* iz 1375., kako se to u literaturi ustaljeno prenosi od Tadina (1954: 28-29) do ovog zbornika³. Isprava na koju se Stošić poziva danas se nalazi u kutiji 3/II arhivskog fonda *Bilježnici Šibenika* u Državnom arhivu Šibeniku.⁴ Njezin je sadržaj ipak nešto složeniji od postojećeg narativa, koji ćemo stoga u ovoj prigodi dopuniti. Pustinjač Antun, dakle, prodao je svećeniku Andriji “slavenski” brevijar (*breuiarium de littera Sclauonica*). No, spremajući se na hodočašće preko mora, htio je po svojem povratku imati psaltir iz rečenog brevijara, onaj koji je istumačen na slavenski jezik po pokojnom magistru Grguru iz Modruša (*vnum psalterium de dicto breuiario ... illum qui est pure interpretatus per linguam Sclauonicam per olim magistrum Gregorium de Modrussia*), pa se don Andrija obvezao da će mu po povratku s puta vratiti rečeni psaltir na svaki njegov zahtjev.⁵ Takav narativni okvir generira nova pitanja, poput Grgurova odnosa prema nepoznatim liturgijskim predlošcima kojima se u prepisivanju i “interpretiranju” služio ili općenito njegove uloge u knjiškoj kulturi šibenskoga kasnoga srednjeg vijeka (ta Antun pustinjač izričito želi imati baš onaj psaltir koji je istumačio Grgur iz Modruša!), ali odgovori na njih lutaju prostranstvima izvan naših znanstvenih i stručnih dosega.

² Rukopis se nalazi u Muzeju grada Šibenika.

³ Usp. prilog Tanje Kuštović i Marinke Šimić u ovom zborniku.

⁴ DAŠI, BŠ, kut. 3/II, sv. a, 42v.

⁵ Na pomoći pri tumačenju sadržaja dokumenta zahvalnost dugujem dr. sc. Šimi Demi.

Uočili smo u arhivskoj građi još dvije isprave koje svjedoče o djelovanju Grgura iz Modruša u Šibeniku i Skradinu. Doduše, Grgur u njima nije spomenut kao glagoljaš, ali jest kao pisar i javni djelatnik. Jednu je od njih objavio Petar Runje, naznačivši da je rečeni Modrušanin 1380. obavljao službu kancelara skradinske komune i skradinskoga kaptola, zaključivši potom da je Grgur bio “jedan veoma nadareni poznavalac latinskoga, staroslavenskoga i hrvatskoga jezika – visoko školovani pisac, i ne samo glagoljski” (Runje 2008: 55–56). Drugu, koliko nam je poznato, dosadašnja literatura ne poznaje. Riječ je o ispravi kojom su šibenski dominikanci 1418. od Stanca Trubarića kao izvršitelja oporuke pok. postolara Dražoja iz Skradina primili 10 libara legata, referirajući se pritom na Dražojevu oporuku iz 1372. pisanu rukom magistra Grgura iz modruške Gorice koji je tada u Šibeniku radio kao javni bilježnik.⁶ Ta činjenica nadasve potvrđuje i osnažuje Runjina zapažanja; Grgur, dakle, nije bio samo glagoljaški pisar, nego i školovani poznavatelj latinskog jezika; usporedo je sastavljao pravne dokumente na latinskom, poput nesačuvane oporuke postolara Dražoja, i prepisivao crkvene tekstove hrvatskih glagoljaša, kao što se to blistavo zrcali u *Pariškom zborniku*.

Osim navedene dvojice glagoljaša koji su 1415. držali u rukama brevijar Grgura Borislavića, Stošić je u arhivskim spisima 15. stoljeća prepoznao još ove glagoljaše: župnika Donjeg Polja don Petra Stančića (1437. – 1448.), župnika Murtera don Stjepana Stupića (1479. – 1481.), župnika Konjevrata don Tomu Barbarčića, koji je služio također u Mandalini, Crnici i šibenskom predgrađu Vrtlinama (1475. – 1483.), župnika Srime don Matu (1496.) te trojicu župnika Rakitnice (Stošić 1941: 24, 42, 111-112, 138, 232). O spomenutom murterskom župniku, koji je 1481. oporučno obdario župnika Putičanja glagoljaškim misalom i knjižicom zvanom *communa*, župnika Ivinja glagoljaškim psaltinom, a crkvu Sv. Marije glagoljaškim brevijarom, pisali su i drugi (Šupuk 1957: 12; Hilje 2004: 146; Juran 2014: 14–15). Uz tu provjereniju vijest, vjerodostojni su i Stošićevi podaci o glagoljašu Petru Stančiću, o kojemu će još biti riječi u sljedećem poglavlju. No, preostale Stošićeve vijesti, među kojima ima i onih bez arhivske signature, nismo uspjeli ni potvrditi ni opovrgnuti. U tom kontekstu valja upozoriti i na njegovu tvrdnju da je kapelan Žirja Marko Grguričić 1486. oporučno ostavio crkvi Velike Gospe glagoljaški misal, pri čemu se pozvao na list 3-4 u svesku 25a sudskoga notarskog arhiva (Stošić 1941: 195). Kapelanovu smo oporuku pronašli pod današnjom signaturom 24-25 u arhivskom fondu *Bilježnici Šibenika*, ali datiranu 1489.,

⁶ [...] *testamentum scriptum manu magistri Gregorii de Gorica de Modrusia publici imperiali auctoritate notarii et tunc iurati tabelionis communis Sibenici* [...] (DAŠI, BŠ, kut. 3/I, sv. a, 23v).

a ne 1486. kako je to Stošić omaškom pribilježio. U oporuci čitamo da je kapelan doista svojoj crkvi, točnije bratovštini sv. Marije od Žirja, ostavio misal, ali se nigdje izrijekom ne navodi da je bio namijenjen slavenskom bogoslužju. Rečenica s misalom glasi ovako: *Item reliquit scolle Sancte Marie de Zuris unum ducatum et unum misalem.*⁷

Onome što je o šibenskom glagoljaštvu 15. stoljeća donio Stošić valja još dodati objavljena putopisna svjedočanstva švicarskog dominikanca Fabrisa iz 1483./1484. o franjevcima glagoljašima na otoku Prviću, uz čije se djelovanje vezuju i sačuvani fragmenti različitih glagoljaških liturgijskih knjiga iz toga vremena koji se danas čuvaju u Petrogradu i Zagrebu (Krašić 2001: 192–193; Šimić 2021: 20–23), kao i “usputne” literaturne bilješke o jednom šibenskom Morlaku koji je 1438. prodao seoskom sucu Visočana kod Nina glagoljaški brevijar (Runje 2007: 162) te murterskom župniku koji je 1499. zabilježen kao *glagolita* (Fosco 1882).

3. Nove arhivske vijesti

U ovom ćemo poglavlju izložiti dosad nepoznate ili malo poznate podatke o glagoljašima i uporabi glagoljice odnosno “slavenskog pisma” na šibenskom području u 15. stoljeću. Sadržaj isprava u kojima smo ih pronašli usustaviti ćemo kronološki i prezentirati u obliku regesta. Potom ćemo ih razmotriti u odnosu na prethodno razmotreni korpus poznatih vijesti, krećući se prema zaključnim mislima.

- 1415. stanovnik Šibenika Ratko Stanković prodaje župniku Pokrovnika Petru Stankovu (*domino presbitero Petro Stancii plebani de Pocrofnig*) vinograd u Donjem Polju; u regestu na margini isprave rečeni je svećenik naveden kao glagoljaš (*presbitero Petro Stancii littere Sclauice*) (DAŠI, BŠ, kut. 3/II, sv. a, 17v)
- 1415. plemić ser Ivan pok. Stanca Konjevića iz Šibenika kao utemeljitelj crkve sv. Vida u Sajenici preuzima od njezina prokuratora i šibenskoga kanonika don Ivana Užinića jednu glagoljašku knjigu (*vnum librum slauicem scriptum*) koju kani privremeno dati na uporabu pustinjacima što borave pokraj crkve (DAŠI, BŠ, kut. 3/II, sv. a, 47v)
- 1418. glagoljaški svećenik i stanovnik Šibenika Jakov Grgurov (*dominus presbiter Iacobus Gregorii de Sclaua littera nunc habitator Sibenici*) daje u zalog don Petru Stankovu novi misal što ga je vlastoručno napisao

⁷ DAŠI, kut. 24-25, sv. 24, 3v-4r.

(*unum suum misale nouum scriptum manu propria dicti domini Iacobi*) (DAŠI, BŠ, kut. 3/II, sv. f, 61r)

- 1432. glagoljaški svećenik Antun Ivanović iz Šibenika (*presbiter Antonius Iuanouich slaue littere de Sibenico*) vraća djevojčicu Margaritu, o kojoj je do tada skrblila neimenovana dojilja, njezinoj majci Vukoslavi, udovici Jurja Ugrinovića (DAŠI, BŠ, kut. 3/I, sv. n, 92r)
- 1434. Rade Stipošević iz Striževa prodaje glagoljaškom svećeniku i župniku Gornjeg Polja Martinu Jurjevu (*presbitero Martino Georgii littere Sclauae parochiano in Campo Superiori*) dva gonjaja vinograda (DAŠI, BŠ, kut. 4-7, sv. 7.I.a, 7v)
- 1434. Ilija Velojev iz Tribuće u Luci daje punomoć šibenskom plemiću Cvitanu Gržičiću da naplati 20 dukata koje mu duguje glagoljaški svećenik Petar Stanšić (*presbiterum Petrum Stansich slaue littere de Sibenico*) (DAŠI, BŠ, kut. 3/III, sv. d, 63r)
- 1442. glagoljaški svećenik Grgur Banić iz Ivinja (*presbiter Gregorius Banich de littera Sclaua de Iuigno*) obvezuje se vratiti svećeniku Ivanu Špančiću iz Sali na Dugom Otoku preostalih 18 ovaca od ukupno njih 53 koje je od njega bio primio (DAZD, BZ, Iohannes de Calcina, b. I, sv. I, CCLXXXVIIIv)
- 1444. svećenik Juraj Radoslavljčić iz Vrhrike, nećak pokojnoga glagoljaša don Antuna Dubravca koji je nekoć stanovao u selu Rakiti u šibenskom distriktu, u sporu je sa stanovitom Radom u vezi don Antunove ostavštine (*dominum presbiterum Georgium Radoslauilich de Verchricha et ibidem plebanum, nepotem condam domini presbiteri Anthonii Dubrauaç littere Sclauae olim habitatorem in villa Rachitta districtus Sibenici*) (DAŠI, BŠ, kut. 11/IV-V, sv. 10.II., 97v-98r)
- 1463. u zapisniku vizitacije seoskih crkava Šibenske biskupije stoji da neimenovani župnik Konjevrata te dvojica župnika u Gornjem polju, don Martin Jurjević i stanoviti don Nikola, obavljaju bogoslužje na “slavenskom” (*in Slauo*) (BAŠ, ŠBBK, kut. 4A, Libro di Particole Testamenti)
- 1464. Ruža, udovica Tome Duplovića iz Dazline, donosi u bilježničku kancelariju oporuku svoga pokojnog muža, koju je 1463. “slavenskim slovima” (*in litteris Sclavis*) napisao bivši dazlinski župnik don Mihovil Hrzić (*Hresich*) (DAŠI, BŠ, kut. 16/II, sv. a, 207r)
- 1466. oporuku Tome Ratkovića iz Šibenika, pisanu “slavenskim slovima” (*scriptum literis Sclavis*), svećenik Juraj Radoslavić iz Grebaštice prevodi na latinski (*traductam in Latinam linguam*) (DAŠI, BŠ, kut. 16/II, sv. a, 248r)
- 1478. Ivana, udovica Marka iz Splita, bivšeg liječnika šibenske općine, daje punomoć franjevcu trećoredcu i glagoljašu Blažu iz samostana sv. Marije na otoku Prviću da naplati ono što joj duguje glagoljaš don

Mihovil iz Dobropoljane na otoku Pašmanu, i to na temelju isprave (hirografa) koju je napisao rečeni don Mihovil (*fratrem Blasium tertii ordinis sancti Francisci et litterati littere Sclauae habitatorem in monasterio sancte Marie de Gratia Insule Paruichii districtus Sibenici ... ad petendum exigendum et recipiendum a domino presbitero Michaeli littere Sclauae de Dobrapogliana insule Passimani districtus Iadre ducatos octo auri et expensas legitimas in quibus tenetur ipsi condam magistro Marco vigore vnus cirographi littere Sclauae scripti uti apparet manu ipsius presbiteri Michaelis et subscripti manu duorum testium prout in eo legitur*) (DAŠI, BŠ, kut. 11/VII, sv. 10/Vb, 43r)

- 1487. u parnici između ninskog biskupa i skradinskog biskupa u vezi pobiranja desetine koju vodi šibenski kanonik Ivan Tolinić razmotrena su, među ostalim, pisma napisana na slavenskom jeziku što ih je šibenskom knezu poslao hrvatski podban (*litteris prefati magnifici domini Ioannis Pethiban vicebani magnifico domino rectori Sibenici directis linguaque Sclauonica scriptis*) (BAŠ, ŠBBK, kut. 5, 18r-v)
- 1496. Pavao Ivčić iz drniškog podgrađa u Banovini (*de subcastro Darnis districtus bannaticus*) daje u zalog svojoj supruzi iz Nevesta u šibenskom distriktu zemlje u Grahovcu u Banovini, koje su opisane u nekim ispravama napisanim “dalmatinskim pismenima” i na “dalmatinskom jeziku” (*in lingua Dalmaticha et littera Dalmaticha siue materna scripte*) (DAŠI, BŠ, kut. 23/III, sv. c, 38r-v)
- 1499. don Šimun Biserić, župnik Nevesta i Koševića, dužan je ser Ivanu Mirošiću iz Šibenika 18 libara za jedan glagoljaški misal koji je od njega kupio (*pro vno libro missalo in littera Sclaua ab eo empto et recepto*) (DAŠI, BŠ, kut. 23/II, sv. c, 73r)
- 1496. – 1499. među svećenicima koji popunjavaju ispražnjene župničke stolice na ruralnom prostoru Šibenske biskupije navode se nekadašnji župnik Srime don Matej *glagolita*, novi župnik Rasline don Juraj Grdović *glagolita* te novi župnik Murtera don Juraj *glagolita* (BAŠ, ŠBBK, kut. 17, 24r-v, 55r, 81r-v)

4. Zapažanja

Vidljivo je da se glagoljaši u latinskim ispravama najčešće bilježe kao svećenici “slavenskog pisma”. Naziv *glagoljaši* odnosno u latinskom obličju *glagolae* na hrvatskim je prostorima prisutan od sredine 15. stoljeća (Štefanić 1976: 37), premda još uvijek ima mišljenja da je prvi put zasvjedočen u prije spomenutom putopisu Felixa Fabrija (1483./1484.), i to najprije za neke svećenike koji su u Jeruzalemu služili misu “na materinskom jeziku”, a potom i za

franjevce trećoredce na Prviću (Krašić 2001: 164, 193). Tomu sada možemo dodati i termin *glagolita* koji za glagoljaše koristi nama u ovom trenutku nepoznat kancelar šibenskoga biskupa Bartolomeja Bonina na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće.⁸

Izvori ne donose mnogo vijesti o liturgijskoj i nabožnoj literaturi šibenskih glagoljaša odnosno knjigama pisanim “slavenskim pismom”; u sačuvanom su korpusu brevijar pisara Grgura Borislavića (1415.), neodređeni *libar* crkve sv. Vida u Sajenici (1415.), misal svećenika Jakova Grgurova (1418.), četiri knjige murterskog župnika to jest misal, psaltir, brevijar i *communa* (1481.) te misal što ga 1499. kupuje župnik Nevesta i Koševića. Uvjetno bismo u taj korpus mogli uvrstiti knjigu sa Službom za mrtve, Sedam psalama Blažene Djevice Marije i drugim molitvama (*unum librum de officio mortuorum et septem psalmodiarum Beate Marie Verginis cum calendario et aliis oracionibus*) koju je don Petar Stanšić 1432. dao Zadrani i stanovniku Šibenika Martinu pok. Jakova.⁹ Zašto uvjetno? Zato što druge isprave don Petra poznaju (i) kao glagoljaša.

Kad smo već kod Petra Stanšića/Stančića/Stankova, valja reći da se taj svećenik “slavenskog pisma”, osim na mjestima koja smo već naveli, javlja u još mnogim ispravama iz prve polovice 15. stoljeća koje nije potrebno sve navoditi, jer ne utječu bitno na ukupnu sliku šibenskoga glagoljaštva u srednjem vijeku.¹⁰ Don Petar je tako u više navrata kupovao vinograde i davao pozajmice, što znači da je imao izdašne prihode, koji nisu svi nužno pritjecali od njegove duhovne službe. No bitnije je uočiti da ga pisari ne bilježe konzistentno kao svećenika “slavenskog pisma”; naprotiv, češće mu takvu atribuciju izostavljaju. To nas, naravno, usmjerava zaključku da je među svećenicima koje bilježe šibenska srednjovjekovna vrela bilo još glagoljaša, samo što im “slavenski” habitus nije naznačen.

Glagoljaši na koje smo u vrelima naišli služuju u ruralnim župama, borave kao pustinjaci u neposrednoj blizini grada (Srima, Sajenica, Donje Polje), ali nema niti jedne vijesti o staroslavenskom bogoslužju u nekoj od gradskih crkava. To, dakako, ne znači da je gradska sredina za glagoljaše bila nedostupna, štoviše, Grgur Borislavić potkraj 14. stoljeća radi u gradu kao javni bilježnik, a više puta spomenuti don Petar Stanšić većinu svoga vremena provodi u gradu, iako je službom bio vezan uglavnom za Donje Polje. U gradu također prebivaju glagoljaški svećenici Jakov Grgurov (1418.) i Antun Ivanović (1432.), a doticaj s glagoljaškim liturgijskim knjigama u

⁸ BAŠ, ŠBBK, kut. 17.

⁹ DAZD, BŠ, kut. 3/III, sv. d, 64v-65r.

¹⁰ Primjerice: DAŠI, BŠ, kut. 3/III, sv. c, 116v i sv. d, 96r-97r; kut. 4-7, sv. 7.I.a, 10v.

promatranom razdoblju imaju šibenski kanonik Ivan Užinić, plemić Ivan Konjević (1415.) te gradski uglednik Ivan Mirošić (1499.).

Malo se toga može reći o školovanju i provenijenciji šibenskih glagoljaša prije osnutka samostana franjevac trećoredaca na Prviću šezdesetih godina 15. stoljeća, kada se stvari u tom pogledu bitno mijenjaju.¹¹ Postoje indicije da je veći broj glagoljaša dolazio iz drugih sredina, kao što to pokazuju primjeri Grgura Borislavića iz Modruša i nekih murterskih župnika (Juran 2014: 14-16). Moguće je da je “stranac” bio i Jakov Grgurov, koji je 1418. naveden kao šibenski imigrant (*nunc habitator Sibenici*). Sve je to ipak oskudno za dalekosežne zaključke.

Preostaje nam još razmotriti naznake o uporabi glagoljice i hrvatskog jezika izvan liturgijskog konteksta, bilo da je riječ o crkvenoj administraciji, privatnopravnim ispravama ili službenoj korespondenciji na razini gradske uprave. Jedini dosad poznati hrvatskojezični zapis šibenske provenijencije iz 15. stoljeća latinična je oporuka Drage, žene majstora Ivana Obrtića iz 1485. godine.¹² Pisar oporuke, nažalost, nije poznat, ali je njezino jezično ruho očuvano zahvaljujući prijepisu šibenskoga bilježnika Grgura pokojnog Lovrinca iz iste godine. Najavljujući svoju prepisivačku intervenciju, rečeni je notar na latinskom jeziku pribilježio da je riječ o oporuci napisanoj latiničnim pismom i slavenskim jezikom (*litteris Latinis et sermone Sclabonico*).¹³ Bilo je u Šibeniku toga doba i drugih hrvatskih isprava, ali se nisu sačuvale. Tako su “slavenskim slovima” napisane oporuke Dazlinjanina Tome Duplovića (1463.) i Šibenčanina Tome Ratkovića (1466.), kao i pismo hrvatskoga podbana upućeno šibenskome knezu (1487.). Uz mnoge potvrde “slavenskoga pisma” izuzetno se javlja “dalmatinski jezik” i “dalmatinsko pismo” kojim su potkraj 15. stoljeća, kako je u prethodnom poglavlju navedeno, bile napisane neke isprave vezane uz drniški kraj. Je li u svim spomenutim slučajevima svjetovne uporabe “slavenskoga pisma” i “dalmatinskog pisma” riječ o glagoljici ili se možda u kojem od njih krije ćirilica, pitanje je koje ostavljamo otvorenim.

¹¹ O samostanu i glagoljašima na Prviću: Stošić 1941: 157-164; Šupuk 1957; Vlahov 2014.

¹² K. Stošić, Povijest Šibenika, IV., str. 1, rukopis u Muzeju grada Šibenika.

¹³ DAŠI, BŠ, kut. 21/IV, sv. e, 148r-v.

5. Zaključne misli

Arhivske potvrde crkvene i svjetovne uporabe hrvatskog jezika i glagoljičnoga pisma na šibenskom području u kasnome srednjem vijeku nisu osobito brojne. Ipak, i na temelju takva arhivskog korpusa može se ustvrditi da su svećenici glagoljaši u tom razdoblju opsluživali mnoge ruralne župe Šibenske biskupije. Zasad nema spomena staroslavenskoj liturgiji u samome gradu, iako se unutar njegovih zidina prepoznaju jasni tragovi glagoljaške prisutnosti, posebice oni koje je za sobom ostavio Grgur Borislavić iz Modruša tijekom osmog desetljeća 14. stoljeća prepisujući liturgijske knjige, priređujući zbornik neliturgijskih tekstova za šibenske redovnice te djelujući kao javni bilježnik. Isto smo tako ustvrdili da nekolicina svećenika glagoljaša u 15. stoljeću privremeno ili trajno boravi u gradu, ali nam doseg njihova utjecaja na hrvatsku pismenost renesansne šibenske sredine zasad izmiče. Valja tomu dodati da su kroz arhivske spise petnaestoga vijeka prodefilirala najmanje trojica pripadnika gradske elite s glagoljaškim knjigama u naručju. Sve su te vijesti ipak vrlo siromašan korpus u odnosu, primjerice, na bogatstvo arhivskih podataka o srednjovjekovnom glagoljaštvu susjednoga zadarskoga i ličkog područja, čiji utjecaj na šibensku sredinu još nije proučen. Upravo bi iz toga zapažanja moglo niknuti sjeme nekoga budućeg osvrta na srednjovjekovno šibensko glagoljaštvo, koji bi bitno nadopunio spoznaje koje smo prezentirali u ovome skromnom istraživanju.

IZVORI

- BAŠ Biskupijski arhiv Šibenik:
 ŠBBK Šibenska biskupija – Biskupska kurija (HR-BAŠ-18/1)
 DAŠI Državni arhiv u Šibeniku:
 BŠ Bilježnici Šibenika (HR-DAŠI-263)

LITERATURA

- Fosco, A. G. 1882. Documenti storici della Diocesi di Sebenico. *Folium diocesanum, organon Curiae episcopalis Sibenicensis*. I/1. Šibenik.
 Hilje, Emil. 2004. Murter i Murterini u spisima šibenskog bilježnika Antonia Campolonga. *Murterski godišnjak* 2. 137–147.
 Juran, Kristijan. 2014. *Murterske glagoljske matice (1658. – 1706.)*. Državni arhiv u Šibeniku. Šibenik.

- Krasić, Stjepan. 2001. Opis hrvatske jadranske obale u putopisima švicarskog dominikanca Feliksa Fabrija (Schmida) iz 1480. i 1483./84. godine. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 39. 133–216.
- Runje, Petar. 2007. Knjige glagoljaša Zadarske nadbiskupije u srednjem vijeku. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 49. 151–184.
- Runje, Petar. 2008. U spomen modruškim glagoljašima. *Modruški zbornik* 2. 53–62.
- Stošić, Krsto. 1941. *Sela šibenskog kotara*. Šibenik.
- Stošić, Krsto. "Povijest Šibenika": rukopis u Muzeju grada Šibenika.
- Šimić, Marinka. 2021. Glagoljica na šibenskom području. *Osvit, godišnjak Ogranka Matice hrvatske u Šibeniku* V. 19–32.
- Štefanić, Vjekoslav. 1976. Nazivi glagoljskog pisma. *Slovo* 25–26. 17–76.
- Šupuk, Ante. 1957. *Šibenski glagoljski spomenici*. JAZU. Zagreb.
- Šupuk, Ante. 1976. Prilozi šibenskim glagoljskim spomenicima. *Šibenik – spomen zbornik o 900. obljetnici*. Muzej grada Šibenika. Šibenik. 489–498.
- Šupuk, Ante. 1986. Sedam stoljeća glagoljice u Šibeniku. *Čakavska rič* XIV/2. 27–33.
- Tadin, Marin. 1954. Recueil glagolitique croate de 1375. *Revue des études slaves* 31. 21–32.
- Vlahov, Dražen. 2014. *Tri glagoljske matične knjige s otoka Prvića (1689. – 1711.)*. Državni arhiv u Šibeniku. Šibenik.

ARCHIVAL NEWS ABOUT GLAGOLITIC WRITING IN ŠIBENIK IN THE LATE MIDDLE AGES

Abstract

There are few published articles about the Glagolitic priests and Glagolitic literacy in the area of medieval Šibenik and its district. In this paper, we will first mention all of them with additional consideration, and then supplement them with hitherto unknown data from late medieval archival documents, the vast majority of which are stored in two Šibenik institutions – the State Archives (DAŠI) and the Diocesan Archives (BAŠ). At the end, we will consider the significance of the corpus of Šibenik Glagolitic documents, using the usual historiographical instruments within the narrow framework of historical contextualization.

KEYWORDS: Šibenik, Middle Ages, Glagolitic writing, Glagolitic script, notary documents

Tomislav Galović
 Filozofski fakultet, Zagreb
 tgalovic@ffzg.hr

UDK 003.349.1(497.581.2-37Šibenik)
 Prethodno priopćenje

O RUKOPISU FRA BERNARDINA POLONIJA “GLAGOLJICA U BISKUPIJI ŠIBENSKOJ NEGDA I DANAS” (Šibenik, 1949./1950.)

U ovom se radu znanstveno-stručnu javnost upoznaje s rukopisom naslovljenim “Glagoljica u Biskupiji Šibenskoj negda i danas” napisanim u Šibeniku 1949./1950. godine, a koji se sada čuva u Arhivu Hrvatske provincije sv. Jeronima franjevac konventualaca u Zagrebu na Svetom Duhu (arhivska signatura: 11. kutija – Polonijo, Bernardin: *Varia*). Autor toga rukopisa je fra Bernardin Frane Polonijo (Vrbnik na otoku Krku, 18. kolovoza 1885. – Šibenik, 10. rujna 1958.), član Provincije sv. Jeronima franjevac konventualaca, odnosno kako je sam za sebe konstatirao “franovac-konventualac iz Vrbnika na Krku, eksprovincijal, doktor i magister bogoslovlja, umirovljeni vjeroučitelj osnovnih škola u Šibeniku”, a koji je velik dio svoga redovničkog života proveo upravo u Šibeniku. Rukopis “Glagoljica u Biskupiji Šibenskoj negda i danas” napisan je na molbu prof. Nikole Žica (1882. – 1960.), tada “šefa kancelarije Staroslavenske Akademije Krčke smještene u Zagrebu, Demetrova ul. kbr. 11” kao odgovor na njegov dopis od 24. prosinca 1949. (br. 489.). Prema zabilješci u samom rukopisu isti je natipkao 1950. godine na 17 stranica teksta u tri primjerka don Josip Veljko Jadronja (1920. – 2008.), tada koralni vikar i orguljaš u šibenskoj katedrali od kojih je prvi primjerak poslan N. Žicu, drugi predan mons. Rudolfu Pianu, upravitelju Šibenske biskupije, a treći rođenom bratu fra B. Polonija – mons. Matu Poloniju (1876. – 1967.), prepozitu Stolnog kaptola u Krku i biskupskom delegatu za otok Krk. Ovdje ćemo prikazati i analizirati navedeni rukopis koji sadrži 30-ak ispisanih stranica jedne bilježnice, kao i njegov predložak (radnu inačicu) te različite dopune, napomene i bilješke koje prate taj rukopis. Riječ je o – u svakom pogledu – zanimljivom tekstu u kojem se primarno tematizira glagoljica, ali se dotiče i pitanja hrvatske ćirilice (bosančice) na prostoru Šibenske biskupije kroz stoljeća.

KLJUČNE RIJEČI: fra Bernardin Polonijo (1885. – 1958.), glagoljica, ćirilica, Šibenik, Šibenska biskupija, rukopis “Glagoljica u Biskupiji Šibenskoj negda i danas”

1. Uvod

Fra Bernardin
Frane Polonijo
(1885. – 1958.)

Urbani i ruralni prostor Šibenika i njegovo kroz vjekove komunalno odnosno biskupsko područje bogati su pisanom baštinom, kako onom koja je sačuvana na kamenim spomenicima *in situ*, tako i onom u baštinskim ustanovama. Što se tiče hrvatske srednjovjekovne pismenosti i povezanosti sa šibenskim područjem, na njezinu početku stoji *Plastovski ulomak* iz 12. stoljeća na kojem se pojavljuje i jasno očituje interferiranje glagoljice i ćirilice. Ulomak je to, doduše, temeljno glagoljičkog natpisa s bitnim utjecajem ćiriličnih slova. Natpis je pronađen u Plastovu kraj Skradina, a sada se čuva se u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.¹ Šibenik baštini i svjedočanstvo vrlo rane uporabe latiničkog pisma

za hrvatski jezik u Šibenskoj molitvi (*Oracio pulcra l...l – O b[l]asena O prislauna l...l*) iz 14. stoljeća.²

Stoga su glagoljična i ćirilična baština šibenskoga kraja bili predmet istraživanja niza autora, no dvojica su se najviše istaknula i na tome istraživačkom polju napravila. To su Krsto Stošić (1941)³ i Ante Šupuk (1957; 1976; 1986).⁴ Prije njih treba spomenuti Luku Jelića (1906), Ivana Milčetića (1909; 1911), Karla Horvata (1911) i Petra Kolendića (1915). Marin Tadin (1954) pisao je o *Pariškom zborniku Slave 73 (Bibliothèque Nationale Slave 73)*, hrvatskoglagoljskom rukopisu iz 1375. godine povezanim upravo sa Šibenikom, kao i Josip Leonard Tandarić (1993), a Branko Fučić (1987) o graničnim područjima glagoljice i ćirilice (koje je bilo upravo šibensko), dok od recentnih istraživača valja spomenuti, primjerice, radove Benedikte Zelić-Bučan (2000), Dragice Malić (1973),⁵ Slavka Kovačića (1993), Vicka Kapitanovića (1999; 2007), Petra Runje (2012), Marka Rimca i Ivana Botice (2011), Mirne Lipovac (2017; 2018) te napose Dražena Vlahova (2014), Kristijana Jurana (2003; 2014; 2015; 2017; 2018; 2020), Josipa Lisca (2014; 2020), Vesne Badurina Stipčević (2014), Tanje Kuštović (2021) i Marinke Šimić (2021;

¹ Galović 2015: 283, 287.

² Galović; Majnarić 2019: 57.

³ Uz objavljenu knjigu *Sela šibenskoga kotara* važan je i njegov rukopis "Povijest Šibenika" u Muzeju grada Šibenika (Rukopisna ostavština don Krste Stošića). O K. Stošiću v. Bačić 1995 i Glasnović 2014.

⁴ O A. Šupuku v. Mučalo 2013.

⁵ Usp. također: *Najstariji hrvatski latinički spomenici* 2004.

2022). No, među istraživačima šibenskog glagoljaštva bio je i (slabije poznati i pomalo zaboravljeni) fra Bernardin Frane Polonijo.

2. Pisac i djelo – fra Bernardin Frane Polonijo, “franovac-konventualac iz Vrbnika na Krku, eksprovincijal, doktor i magister bogoslovlja, umirovljeni vjeroučitelj osnovnih škola u Šibeniku”

U Arhivu Hrvatske provincije sv. Jeronima franjevaca konventualaca u Zagrebu na Svetom Duhu čuva se rukopisna ostavština franjevca konventualca fra Bernardina Polonija koji je sam za sebe zapisao da je “franovac-konventualac iz Vrbnika na Krku, eksprovincijal, doktor i magister bogoslovlja, umirovljeni vjeroučitelj osnovnih škola u Šibeniku”.⁶ Krsnim imenom Franjo, rođen je u Vrbniku na otoku Krku 18. kolovoza 1885. od roditelja Mata Polonija († 1888.) i Kate rođ. Toljanić († 1911.), “ratarskog, maloposjedničkog staleža”.⁷ Pučku školu pohađa i završava u Vrbniku – no sâm u svojoj autobiografiji napominje kako je: “Prvi odgoj dobio od majke udovice, vrlo nabožne, a radišne kao crv, ali i jako stroge, no bez imalo okrutnosti, surovosti i proklinjanja”.⁸ Godine 1897. ulazi u sjemenište franjevaca konventualaca koje se tada nalazilo u gradu Cresu, u samostanu sv. Frane. Ovdje završava četiri razreda niže gimnazije (*humaniora*), “na latinskom i talijanskom, sebi dotad nepoznatom jeziku, nešto malo i na hrvatskom njemu materinskom jeziku”.⁹ Tu polazi i novicijat te uzima redovničko ime Bernardin. Studij filozofije pohađa u Camposampieru kod Padove. Teologiju otpočinje studirati u Rimu no zbog bolesti studij prekida i nastavlja u Cresu. Krčki biskup dr. Antun Mahnić zareduje ga za svećenika 1907. godine. U Provinciji sv. Jeronima franjevaca konventualaca, kojoj je pripadao, obnašao je brojne i odgovorne dužnosti kao što su lektor, vjeroučitelj,¹⁰ magistar

⁶ Provincijski arhiv Hrvatske provincije sv. Jeronima franjevaca konventualaca, Zagreb: *Bartolijev zbornik krčkih isprava* I, priredio fra Bernardin Polonijo (dalje: *Bartolijev zbornik krčkih isprava* I), str. 31.

⁷ Arhiv Hrvatske provincije sv. Jeronima franjevaca konventualaca, Zagreb (dalje: AHPSJFK): 9. kutija – Polonijo, Bernardin: *Radovi* (2), *Curriculum vitae*, Književni rad fr. Bernardina Polonija (dalje: 9. kutija, Polonijo, CV, Književni rad), str. 63.

⁸ AHPSJFK: 9. kutija, Polonijo, CV, Književni rad, str. 63.

⁹ AHPSJFK: 9. kutija, Polonijo, CV, Književni rad, str. 65.

¹⁰ AHPSJFK: 9. kutija, Polonijo, CV, Književni rad, str. 69: “za Šibenik bio prvi samostalni vjeroučitelj, dok prije njega vršili taj posao dušobrižnici, koji se kao takvi nisu ni mogli posvetiti svojski, trajno i sistematski školskoj obuci. Ipak mu je uspjeh bio takav, da ga je šibenski biskupski ordinarijat u roku od 12 godina odlikovao četiri puta službenim pismenim priznanjem”.

novaka, gvardijan u nekoliko samostana, ravnatelj gimnazije u Zagrebu, tajnik Provincije, profesor na međunarodnom teološkom učilištu franjevaca konventualaca u Rimu. Najzad je bio izabran na dužnost ministra provincijala Provincije sv. Jeronima franjevaca konventualaca (od 1931. do 1934. godine). Na Papinskom teološkom učilištu "Sapientia" u Rimu stječe 1931. godine doktorat iz teologije. Uprava Reda već iduće 1932. godine podaje mu počasni naslov *Magister Ordinis*.¹¹ Bilo je to i iznimno zahtjevno vrijeme za njega. Nakon prestanka službe provincijala povlači se u Šibenik gdje će provesti upravo velik dio svoga redovničkog života. Prema ocjeni fra B. Filinića "upravo ovo zrelo doba djelovanja u Šibeniku bit će najplodnije razdoblje njegova života i rada kao istraživača i pisca".¹² Fra Bernardin Polonijo preminuo je u Šibeniku 10. rujna 1958. godine.

3. Fra Bernardin Polonijo i njegov spisateljski rad

Fra Bernardin Polonijo bio je svestrana osoba. Puno toga ga je zanimalo i iskazivao je interes za različitu teološku i povijesnu tematiku i problematiku. Kao autor potpisuje brojne članke, knjige i brošure. Od njegovih objavljenih naslova možemo izdvojiti sljedeće: "Sjemenište franjevaca konventualaca u Cresu, povijesno-statistički prikaz" (1907.), "Preminuće sv. o. Franje Asiškoga" (1914.), "*Pro Polonia*" – historijski prikaz Poljske (1914. – 1917.), "Sv. Franjo Asiški prema znanosti" (1926.), "Starost hrvatske primorske provincije franjevačko-konventualačke" (1930.), "Kako je Matija Vlačić-Franković (Flacius Illyricus) dospio u njemački protestantizam?" (1938.), *Cvjetnjak sv. Antuna Padovanskoga ili pobožnost trinaest utoraka i razne druge pobožnosti i molitve na čast istome svecu* (1934.), *Bl. Nikola Tavilić i njegovo doba: životopis* (1939.), *Kroz Šibenik grad i okolicu stopama bl. Nikole Tavilića Šibenčanina. Prigodom 50-godišnjice njegova poblaženja 1889 – 6. VI. 1939.* (1939.).¹³ Poseban mu je interes – uz rodni otok Krk ("Moja domovina Krk od prapovijesnog doba do g. 1918.")¹⁴ – bio i ostao grad Šibenik, njegova povijest, duhovnost, kultura i umjetnost.¹⁵

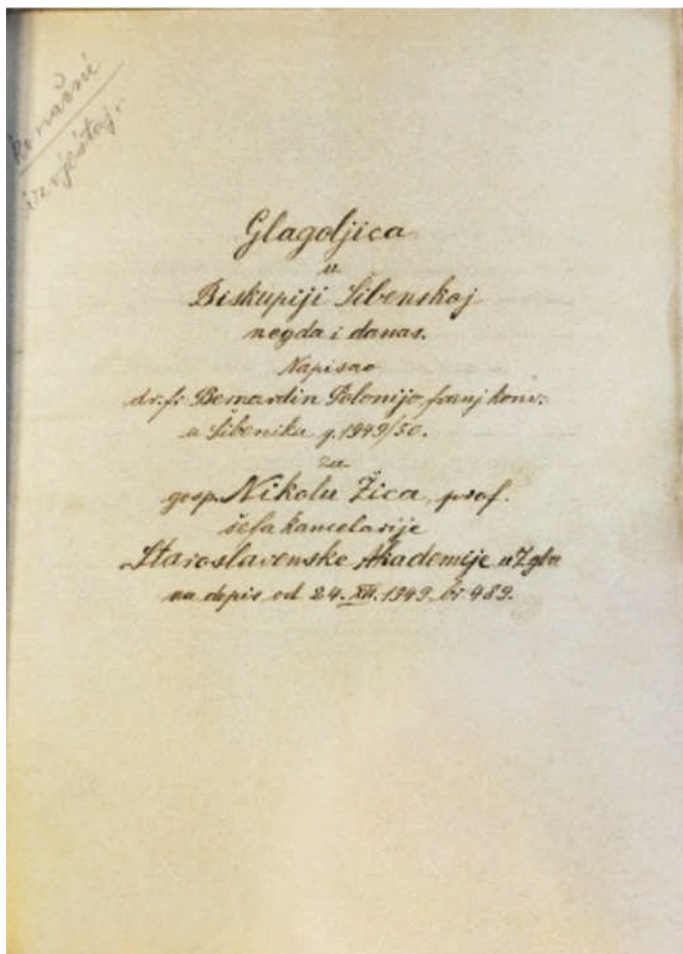
¹¹ Iscrpno o životu i djelu fra Bernardina Polonija v. Filinić 2008., a za osnovne podatke v. Oreb 1973: 217–218; Oreb 1976: 262; Maračić 2010, s. v.; Bozanić 2012: 157.

¹² Filinić 2008: 343.

¹³ Podroban popis i opis tiskanih i rukopisnih radova fra B. Polonija vidjeti u: Filinić 2008: 343–352.

¹⁴ AHPSJFK: 11. kutija – Polonijo, Bernardin: *Varia*, "Moja domovina Krk".

¹⁵ O fra Bernardinu Poloniju i njegovu historiografskom radu usmjerenom na istraživanje povijesti grada Šibenika usp. Galović; Majnarić 2019: 49–50.

Unutarnja naslovnica rukopisa
 “Glagoljica u Biskupiji Šibenskoj negda i danas” (Šibenik,
 1949./1950.). Arhiv Hrvatske provincije sv. Jeronima
 franjevac konventualaca (Zagreb).

Međutim, mnogo mu je tekstova ostalo u rukopisu. Po važnosti, i po iznesenim rezultatima, prvo mjesto iz nepubliciranog opusa fra B. Polonija zauzima njegov prijepis *Bartolijeva zbornika I-II.* pod naslovom *Bartolijev Zbornik Krčkih Isprava sveden na franovačke stvari uz maleno pripuštenje inostranih. Prepisao i po vremenu razredio dr. fr. Bernardin Polonijo fran. konventualac ex-provincijal. U Krku, 1952. Svezak I.ⁱ od god. 1248. do 1698.* (slijedi potom latinska inačica naslova). Drugi svezak ima isti naslov uz naznaku da su u njemu sadržane isprave “od g. 1701. do 1814.”. Oba se sveska,

prvi sadrži 352, a drugi 182 ispisane stranice u tvrdo ukoričenoj bilježnici velikog formata, s dodatkom u vidu zasebno izrađenog kazala, danas čuva u Provincijskom arhivu Hrvatske provincije sv. Jeronima franjevaca konventualaca u Zagrebu.¹⁶ U Arhivu samostana sv. Frane u Splitu čuva se njegov rukopis *Sveti Frane u Krku na Kvarneru, konventualački od oko g. 1284. do 1781.* (Krk – Šibenik, 1952.).¹⁷ Osim navedenih postoji još dosta sačuvanih njegovih različitih rukopisa i nedovršenih radnji kao što su, npr., “Kronika provincije sv. Jeronima, franjevaca-konventualaca”; “Pozdrav jugoslavenskoj zastavi, iza njena blagoslova u župskoj crkvi u Vrbniku na Krku”; “Kletva za-sužnjenog istarskog Hrvata”; “De novo codice Constitutionum Ordinis Min. Conv.”). Među njima je i “Glagoljica u Biskupiji Šibenskoj negda i danas” (Šibenik, 1949./1950.).

4. “Glagoljica u Biskupiji Šibenskoj negda i danas” (Šibenik, 1949./1950.)

Rukopis fra Bernardina Polonija “Glagoljica u Biskupiji Šibenskoj negda i danas” napisan u Šibeniku tijekom 1949. i 1950. godine sada se čuva u Arhivu Hrvatske provincije sv. Jeronima franjevaca konventualaca u Zagrebu na Svetom Duhu u personalnoj ostavštini fra Bernardina Polonija pod arhivskom signaturom 11. kutija – Polonijo, Bernardin: *Varia*.¹⁸ Potpun naslov, odnosno bolje rečeno naslovna stranica čistopisa glasi: “Glagoljica u Biskupiji Šibenskoj negda i danas. Napisao dr. fr. Bernardin Polonijo, franj. konv. u Šibeniku g. 1949/50. za gosp. Nikolu Žica, prof. šefa kancelarije Staroslavenske Akademije u Zgbu na dopis od 24. XII. 1949., br. 489.” s naznakom u kutu da je riječ o “konačnom izvještaju”. Rukopis je dakle napisan na molbu prof. Nikole Žica (1882. – 1960.), tada “šefa kancelarije Staroslavenske Akademije Krčke” smještene u Zagrebu, Demetrova ul. kbr. 11 na njegov dopis od 24. prosinca 1949. (br. 489.). Prema zabilješci u samom rukopisu isti je natipkao 1950. godine na 17 stranica teksta u tri primjerka don Josip Veljko Jadronja (1920. – 2008.), tada koralni vikar i orguljaš u šibenskoj katedrali od kojih je prvi primjerak poslan N. Žicu, drugi predan mons. Rudolfu Pianu, upravitelju Šibenske biskupije, a treći rođenom bratu fra B. Polonija – mons. Matu Poloniju (1876. – 1967.), prepozitu Stolnog

¹⁶ Galović 2019: 408–412.

¹⁷ Arhiv samostana sv. Frane u Splitu: IV-48. Bernardin Polonijo, *Sveti Frane u Krku na Kvarneru, konventualački od oko g. 1284. do 1781.*, Krk – Šibenik, 1952.

¹⁸ AHPSJFK: 11. kutija – Polonijo, Bernardin: *Varia*, “Glagoljica u Biskupiji Šibenskoj negda i danas” (dalje: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”).

kaptola u Krku i biskupskom delegatu za otok Krk. Ovdje ćemo prikazati i analizirati navedeni rukopis, njegov izvornik, koji sadrži 30-ak ispisanih stranica jedne bilježnice, kao i njegov predložak (radnu inačicu) te različite dopune, napomene i bilješke koje prate taj rukopis. Riječ je o zanimljivom tekstu u kojem se primarno tematizira glagoljica, ali se dotiče i pitanja hrvatske ćirilice (bosančice) na prostoru Šibenske biskupije kroz stoljeća.

5. Poticaj

No, kako je zapravo došlo do pisanja odnosno sastavljanja rukopisa “Glagoljica u Biskupiji Šibenskoj negda i danas”. Fra Bernardin Polonijo ovako to svjedoči: “Volim glagoljicu, jer sam rođeni glagoljaš, s Krka, de vagina rerum glagoliticarum, kao i Vi [Nikola Žic, op. T. G.], molite me u ime Staroslavenske akademije, nikle u našem Krku pred kakovih 40 ljeta, molite me Vi, stari znanac i nasljednik mojega brata mons. popa Mata, koji je toj akademiji bio prvi tajnik, pa kako da Vam se oglušim?” – no, samokritički će ustvrditi: “Rezultat nije znalački, kakav biste Vi htjeli”.¹⁹

Nikola Žic, rođen 10. VII. 1882. u Puntu na otoku Krku, geograf i povjesničar kulture,²⁰ svojevremeno potpredsjednik Ravnateljstva Staroslavenske akademije u Krku,²¹ bio je tada gimnazijski profesor u miru, a nakon Drugoga svjetskog rata, točnije rečeno 1948. godine u Staroslavensku akademiju pozvao ga je mons. Svetozar Ritig.²² Žic je tako postao “šef kancelarije Staroslavenske Akademije Krčke smještene u Zagrebu”. Spomenuti rođeni brat fra Bernardina bio je prepozit-kanonik, pop Mate Polonijo (1876. – 1967.) jedan od vrlo angažiranih krčkih intelektualaca iz redova Crkve, prvi tajnik Mahnićeve Staroslavenske akademije u Krku, te autor nekoliko važnih radova iz crkvene povijesti otoka Krka.²³ Valja ovdje naglasiti kako je sintagmu *vagina rerum glagoliticarum* skovao ni manje ni više nego “patrijarh slavistike” Vatroslav Jagić.²⁴

Osim toga fra B. Polonijo donosi u prijepisu cijelo svoje pismo od 12. siječnja 1950. koje je bio uputio N. Žicu. Vrijedi ga ovdje u cijelosti citirati poradi dokumentarne vrijednosti: “Veleučeni! Dne 12. ov. Mj. mi zahvaljujete i u svoje i u Akademijino ime za pošiljku tiskanicâ, ugodno iznenađeni,

¹⁹ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 1.

²⁰ Eterović 2015.

²¹ Galović 2011.

²² Bratulić 2004: 53–56.

²³ Bolonić 1967; Strčić 1967; Velčić 1994/1996.

²⁴ Galović 2018: 314–315.

što sam Vam priskrbio nesamo zatraženi *Status personalis et localis dioecesis Šibenicensis anno 1928*, već i svoju publikaciju *Kroz Šibenik grad i okolicu, stopama bl. Nikole Tavilića Šibenčanina* iz g. 1939. i djelo šib. sveć. don Krsta Stošića *Sela šibenskoga kotara* iz 1941. označivši Vam u drugoj i trećoj od ovih knjiga mjesta gdje je govor o glagoljašima i glagoljici, eda Vam pojednostavim posao konsultovanja. Dok se Vi tomu divite, ja žalim što Vam nisam ustupio još i jedan primjerak svoje biografije *Bl. Nikola Tavilić i njegovo doba* iz g. 1939., jer ima i tu koje zrnice za orijentaciju po šib. gradu i biskupiji, na koje ste Vi bacili svoje oko. Što nisam učinio, učinit ću. [I učinio sam]. No svim tim knjigama ja Vaš počašćeni Ciceron dovedoh Vas jedva do četvrtine puta po šib. biskupiji. Po njima Vi doznajete, da se je u ovoj biskupiji glagoljalo po sad poznatim Vam benediktovskim opatijama i prioratima te po samostanima i dušobrižničkom postajama franjevačko-trećoredskim šib. biskupije i u njenih samo 16 župa, od kojih tri već davno ugasnuše. Te župe jesu, prema Stošićevima *Selima*: 1) Zaton u šib. luci (str. 28); 2) Vrhpoljac (Vrhpolje primorsko) u šib. polju (71); 3) Rakitnica, ugasla župa u okolici Vodica (138); 4) Sustipanac, ugasnuo samostan franj. trećor. (148); 5) Prvić Luka, franj. trećor. samostan sa župom (157); 6) Prvić Šepurine (166); 7) Kaprije (193); 8) Žirje (195, 197 i 199); 9) Tisno, ili Tijesno (208); 10) Jezera (217); 11) Bêtina (224); 12) Murter, negda Srimac, lat. Villa Magna (232-3); 13) Krapan, ili Krapanj, župa franj. opservanata prov. sv. Jeronima (248); 14) Grebaštica, negda Grebac, ugasla župa (251); 15) Primošten (258-9); 16) Rogoznica i Račice (273).²⁵

Kao prilog svojoj radnji, fra B. Polonijo prilaže prijepis Stošićeva rukopisa *Glagoljica i bosančica u biskupiji šibenskoj*, koji se inače čuvao i (danas se čuva) u Stošićevoj ostavštini pohranjenoj u Muzeju grada Šibenika.²⁶ Prijepis mu je izradio i ustupio prof. Frane Dujmović, tadašnji ravnatelj šibenske gimnazije. Taj je Stošićev rukopis – dakako uz knjigu *Sela šibenskoga kotara* istoga autora – fra B. Poloniju vrlo važan jer se vrlo striktno držao njegovih izvora i zaključaka. To se nabolje vidi iz navođenja, uz otprije poznatih, i ovih glagoljaških župa, tj. dušobrižničkih postaja: 1) Konjevrate (1481.), 2) Šibenik i Mandalina u lazaretu (1481.), 3) Pokrovnik, ugasla župa (1487.), 4) Srima pred Šibenikom, ugasla župa (1496.), 5) Zlarin, 6) Vodice (16. i 17. st. pa do 1876.), 7) Tribunj (1603.), 8) Zlosela (1603.) i 9) Marina (1861.).²⁷

U citiranom Stošićevu rukopisu saznajemo da je glagoljica – piše fra B. Polonijo – “bila prodrila” u samostan sv. Frane u Šibeniku odnosno “dolazimo

²⁵ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 3–4.

²⁶ Muzej grada Šibenika, Šibenik, Rukopisna ostavština don Krste Stošića: “Povijest Šibenika”.

²⁷ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 4.

do toga, da je u tom samostanu postojalo glagoljaško sjemenište za mirsko svećenstvo šib. biskupije s bogoslovijom. Isti nas rukopis upozorava, da se je g. 1603. uredovalo u pisarni šib. biskupa i glagoljicom, te da je tada bio kanonik šibenske katedrale glasoviti glagoljaš, pisac i biskup Ivan Tomko Mrnavić (Marnavitius), istodobno i rektor šib. glag. sjemeništa” zaključujući kako je područje prvobitne Šibenske biskupije “zvano danas primorski ili popovski dio” bilo glagoljaško.²⁸

U ovom kontekstu fra B. Polonijo upućuje N. Žica na radove povjesničara dr. fra Roka Rogošića vezane uz liturgiju i hrvatsko glagoljaštvo, tim više jer se potonji tada nalazio u Zagrebu kao član/zaposlenik Komisije za vjerska pitanja pri Izvršnom vijeću Sabora NRH (kasnije je bio i suradnik Staroslavenskoga instituta).²⁹

Fra B. Polonijo potom piše o poznatom djelu dr. Luke Jelića *Fontes historici liturgiae Glagolito-Romanae* (Krak, 1906.) koje ocjenjuje “glagoljaškom enciklopedijom” s pravom upozoravajući da tisak te knjige, tj. “red i slog nije najbolji, što otežava pregledavanje”.³⁰

Međutim, nije fra B. Polonijo stao samo na ekscerpiranju iz Jelićeva djela, a čiji podatci sežu do 1902. godine, već je izradio vlastiti “Dodatak” (str. 19–22) za “najkrupnije zgode” od 1903. do 1929. godine.³¹ To je dakle izvorni prinos fra B. Polonija ovoj tematici. Također je donio prema kazivanju mons. Rudolfa Piana, tada kaptolskog vikara u upravljanju Šibenskom biskupijom “*sadanje stanje glagoljice u šibenskoj biskupiji*”.³² Da se opravda ovako je formulirao svoj istraživački postupak: “Što tu tvrdim o popovskim župama i samostalnim kapelanijama šib. biskupije, napisao sam. Što zatim kažem o dandanašnjoj upotrebi hrvatskog živog jezika po crkvama čitave biskupije pod sv. misom i kod vanmisnih obreda, nešto znam od sebe poslije 30 godina boravljenja u Šibeniku, nešto iz riječi drugova svećenika, popova i fratara, a najviše iz nedavnog kazivanja samog već pomenutog upravitelja šib. biskupije”.³³ Najzad ukratko fra B. Polonijo skicira literaturu koju je koristio prilikom pisanja svoga rada, ali i onu koju poznaje samo po naslovu, no igrom slučaja tada je nije imao kod sebe.³⁴ Osobno je pak razgovarao s don Matom Klarićem iz Skradina, a dobio je informaciju kako se i dr. Miroslav Vulić, župnik Velog Varoša u Splitu (Moskovska

²⁸ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 4.

²⁹ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 4–5. O fra R. Rogošiću v. Štefanić 1964.

³⁰ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 4.

³¹ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 5.

³² AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 5.

³³ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 5.

³⁴ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 6.

ul. 19), “dao na proučavanje glagoljice po Dalmaciji”.³⁵ Zaključno će pak u svome pismu reći i zapisati ovo: “Time sam Vam, Veleučeni, kazao sve što znam *de rebus et personis* Vašeg sadanjeg zanimanja. Učinio sam to najvećom pripravnosti, kako ste zaželjeli. Tà kako i ne bih kao rođeni glagoljaš Krčanin, *de vagina rerum glagoliticarum*, što ste i Vi? Rado Vam se odazvah i kao starom znancu i nastavljaju rada vođena nekoć od rođenog mi brata mons. popa Mata, ‘prvog’ petoga po vremenu tajnika Staroslavenske Akademije (1908–1922), dok je ova tek kmečila u našem Krku, a od g. 1925. do 1927. potpredsjednika, te službenog braniča glagoljice perom *ex curia ep(isco)pali Veglensi* do g. 1911. (...)”.³⁶

6. Pripremne radnje

Fra Bernardin Polonijo – prihvativši se posla – najprije je konzultirao glasovito i nezaobilazno djelo za crkvenu povijest hrvatskih prostora *Illyricum sacrum (Sveti Ilirik)* Danielea Farlatija, točnije rečeno njegov četvrti svezak: *Illyrici sacri tomus quartus: Ecclesiae suffraganeae metropolis Spalatensis* (Venetiis: Apud Sebastianum Coleti, MDCCLXIX), napose o Biogradskoj, Skradinskoj, Kninskoj, Šibenskoj i Trogirskoj biskupiji, a koje sve zajedno “skupa sačinjavaju danas biskupiju šibensku”.³⁷

Potom taksativno nabraja i ocjenjuje Farlatijevo djelo i to prema biskupijama koje je prije spomenuo. Za Biogradsku biskupiju, pozivajući se na Farlatija, konstatira nije sigurno “da je bila glagoljaška, ali to se može pretpostaviti, kad je nju osnovao hrvatski kralj Krešimir IV., i to u doba kad su kod nas imali glavnu riječ benediktovci-glagoljaši”.³⁸ Ovdje treba odmah napomenuti da je takav stav o Biogradskoj biskupiji u historiografiji otklonjen,³⁹ tim više što upravo kralj Petar Krešimir IV. stoji iza utemeljenja nekoliko benediktinskih samostana i svi su odreda bili samostani u kojima se služba božja slavila na latinskom.⁴⁰

³⁵ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 6.

³⁶ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 6. U potpisu na kraju stoji: “Šibenik, 15. I. 1950. dr. fr. Brn Polonijo, franj. konv. exprov(incija)l.” U kasnije prekríženoj dopuni stoji: “P. S. Prema Vašem nahođenju predajte ovu radnju Staroslav. Akademiji, ili je pridržite kod sebe kao podlogu za svoje nadaljnje proučavanje glagoljice u šib. biskupiji”.

³⁷ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 1.

³⁸ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 1.

³⁹ Galović 2014.

⁴⁰ Galović 2020.

O Skradinskoj, Kninskoj i Trogirskoj biskupiji iznosi određene činjenice također na temelju Farlatija. Tako za Skradinsku biskupiju piše da je bila glagoljaška pozivajući se pritom na Grgura Ninskog i činjenicu da je isti bio premješten iz Nina u Skradin odnosno “žestoki biskup glagoljaš Grgur Ninski (Dobre) (...) po mletačkom razorenju Biograda g. 1126. prešao odatle u Skradin zadnji biogradski biskup i dio rodoljubnog pučanstva”.⁴¹ Ovakva Polonijeva tvrdnja o Grguru Ninskom, dakako, ne održava stvarno stanje jer nema povijesnih potvrda da bi Grgur bio glagoljaš.⁴²

O Kninskoj biskupiji piše ovako: “Kninsku biskupiju bio bi osnovao hrv. kralj Krešimir IV. g. 105. Već sam njegov naziv *episcopus croatensis* i dvorski kraljevski kancelar, te ogromna rastegnutost njegova područja do osnutka zagrebačke biskupije daje slutiti, da mu je biskupija bila hrvatska i po bogoslužnom jeziku. Na ovu nas misao navodi i skizma Hrvata, vođenih od Popa Ulfa i takozvanog biskupa Cedede, kad se prosu glas, da je državno-crkveni sabor u Splitu zabranio, ili skućio upotrebu glagoljice za biskupovanja Rajnerijeva u Kninu g. 1059–69. Pro i contra navedenog sabora, kao i o onom iz doba Grgura Ninskog, pisalo se u našoj javnosti doista za našeg vijeka, ali ne upamtih sadržaja, jer nisam slutio ni u snu, da ću negda morati i sam o tomu pisati”.⁴³ Potonje ne odgovora činjeničnom stanju jer nema povijesnih potvrda da bi se titula *episcopus Chroatensis* (hrvatski biskup) povezivala s liturgijom na starocrkvenoslavenskom jeziku, već se tu radi o tituli koja se povezuje uz hrvatski dvor i kraljevo sijelo.⁴⁴

Ukratko piše i o Trogirskoj biskupiji.⁴⁵

Najzad dolazi do Šibenika odnosno prvotne Šibenske biskupije (koja tada dakako nije imala pod sobom Kninsku, Skradinsku i Trogirsku). O njoj na temelju Farlatija izvještava na taj način da traži bilo kakvu potvrdu – pa bila ona i nesigurna ili nepouzdana – o njezinu glagoljaškom karakteru. Takav je primjer bendiktinska opatija sv. Nikole na ulazu u šibensku luku “osnovana prigodom sklonjenja nekih Biograđana u Šibenik g. 1126., prema tomu bilo bi se tada pojavila i glagoljica pred vratima Šibenika, ako je slučajno nije bilo već otprije, što vrlo vjerojatno, jer je Šibenik utemeljen po svojoj prilici od Hrvata”.⁴⁶ Ili pak pitanje samostana na Žirju koji bi bio povezan

⁴¹ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 1–2.

⁴² Usp. Budak 2018: 238–244.

⁴³ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 2.

⁴⁴ Usp. Barada 1931; Šanjek 2017.

⁴⁵ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 2.

⁴⁶ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 2, 4.

s benediktincima u Biogradu.⁴⁷ Ovdje treba samo kao komentar ponoviti činjenicu da benediktinci u Biogradu nisu bili glagoljaši.⁴⁸

S druge pak strane važni su podaci koje fra B. Polonijo donosi iz vremena sebi suvremena, ali i napomene da su u Šibenskoj biskupiji glagoljali od 15. stoljeća nadalje franjevci trećoredci glagoljaši.⁴⁹ S druge pak strane dobro rezonira u pogledu drugih franjevačkih redova, napose vlastitoga-konventualskoga: “Ako ostali ogranci franjevačkog reda i nisu bili glagoljaši *ex professo*, ipak su joj bili susretljivi. Franjevačko-konventualački samostan sv. Frane u Šibeniku, na pr., prema njegovim sačuvanim inventarima iz 16. st. i dalje, ima trajno pokoji Messale Illirico, onako isto kao i u Krku, gdje apostolski vizitator Dalmacije nalazi g. 1603. kod franjevaca konventualaca ‘tria Missalia Romano-Illyrica’. Jesu li to držali za se, ili za svoje goste glagoljaše, ne znamo ni ja ni brat mi Mons. Pop Mate. O šibenskim konventualcima don Krsto Stošić (...) kaže i više veleći: ‘Nekoji od glagoljaša boravili su u Šibeniku u samostanu sv. Frane, dok su učili nauke i plaćali hranu kao Marko i Josip Petković, Luka Sikavica koncem 18. vij.’ To bi imalo značiti, da je kod konventualaca u Sv. Frane u Šibeniku postojala bogoslovska škola za nadobudne popove glagoljaše u smislu statuta biskupske šibenske sinode iz g. 1618. (...)”.⁵⁰

U nastavku svoga izlaganja donosi ulomke sinodalnih akata Šibenske biskupije iz 1602., 1611. i 1618. godine glede sakramenata i liturgije.⁵¹

Nakon toga fra B. Polonijo nabraja korištene publikaciju prilikom pisanja svoga rada, uz pokoji zanimljiv komentar. To su *Status personalis et localis dioecesis Sibenicensis* (1928.) “izdan zadnji put od blagopok. biskupa dr. fra Jeronima Milete”: “(...) iz njega se o glagoljici ne može izravno ništa doznati. Pozitivno se iz njega smije zaključiti samo to, da je glagoljica cvala u mjestima o kojima veli taj Status (Šematizam), da su tu i tu imali samostan ili dušobrižničku jurisdikciju benediktovci i samostanski trećoredci sv. Frane Asiškoga”.⁵² Potom citira poznato djelo Luke Jelića *Fontes historici liturgiae Glagolito-Romanae a XIII ad XIX saeculum* (Krk/Veglae, 1906.) s napomenom: “Ali usuđujem se reći i ja, da to djelo neće biti posve pouzdano, jer sastavljeno u žurbi, najviše zato, da bi nam biskupi u njemu imali dokumentarno uporište u obrani glagoljice, kojoj se prema austrijskim

⁴⁷ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 2, 4.

⁴⁸ Galović 2014.

⁴⁹ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 2, 4.

⁵⁰ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 2, 4.

⁵¹ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 4–5.

⁵² AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 5.

i talijanskim računima imalo g. 1905. zakrenuti vratom”.⁵³ Ovo komentira na sljedeći način: “Za onu se odlučnu borbu bio spremio i krčki biskup blagopok. dr. Antun Mahnić, izdavši u svojoj tiskari Kurykta u Krku ozbiljno, dokumentima providenu omašnu radnju o upotrebi glagoljice po kvarnerskim otocima.”⁵⁴ Tu valjda ima govora i o glagoljanju po Istri. Zadnji sam je put pročitao sa zanimanjem kod franjevaca na Pašmanu za vrijeme svojeg zbjega g. 1943–45. Prvi su joj listovi falili, ali iz poznatih mi Kuriktinih slova sam zaključio, da je objelodanjena u Krku, možda baš kao prva publikacija krčke Staroslavenske Akademije, koju sad vodite Vi, Gosp. Profesore u Zagrebu, ili je baš ta publikacija⁵⁵ potakla Mahnića⁵⁶ i krčko svećenstvo na osnutak navedene akademije. O tomu će znati više njen prvi tajnik moj brat Mons. Pop Mate, koji je još živ u Krku”.⁵⁷

Na kraju ove cjeline konstatira fra B. Polonijo da navedena djela ne daju jasnu sliku o glagoljanju po Šibenskoj biskupiji, već jedino Stošičevo djelo *Sela šibenskoga kotara* “govori podrobno o glagoljici u većem dijelu popovskih župa šibenske biskupije”.⁵⁸ Međutim, koristio je fra B. Polonijo i arhivska vrela te niz drugih radnji koje su mu bile pri ruci i o pomoći. Njih na pripadajućim mjestima i citira. To su: Ivo Prodan (*Uspomene X. Borba za glagolicu. I. dio: Poviest glagolice i nje izvori*, 1900.; *Je li glagolica pravo svih Hrvata?*, 1904.), Ivan Krstitelj Tkalčić (*Slavensko bogoslužje u Hrvatskoj*, 1904.), Ivan Milčetić (*Prethodni izvještaj o izučavanju hrvatske glagoljske književnosti*, 1909.; *Hrvatska glagoljska bibliografija, I. dio. Opisi rukopisâ, sa dva priloga i dodatkom*, 1911.), Svetozar Ritig (*Povijest i pravo slovenštine*

⁵³ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 5.

⁵⁴ Ovdje se vjerojatno radi o knjizi/studiji Josipa Vajsa *Memoria liturgiae Slavicae in dioecesi Auxerensi ex archivo dioecesano Auxerensi excerpisit* ~, Veglae (Glagolitica. Publicationes Palaeoslavicae Academiae Veglensis, fascic. 1. – 4.), 1906.

⁵⁵ Ovdje je fra B. Polonijo vjerojatno zbog teksta na prvih par stranica zaključio da je spomenuta publikacija objavljena prije osnutka Staroslavenske akademije u Krku, a što nije točno.

⁵⁶ O A. Mahniću v. Nazor 1970; Galović 2023.

⁵⁷ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 5. Potom nadodaje sljedeće: “Dopunjak toj krčkoj publikaciji je djelo franjev. Trećoredca o. Stjepana Ivančića iz Cresa ‘Povjestne crte o samostanskom III Redu sv. o. Franje po Dalmaciji, Kvarneru i Istri i Poraba glagolice u istoj redodržavi sa prilozima’, Zadar 1910.”

⁵⁸ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. [6]. Potom iste nabroja: 1) Zaton u šibenskoj luci, 2) Vrhpoljac u šibenskom polju, 3) Rakitnica u okolici Vodica, 4) Sustipanac, 5) Prvić Luka, 6) Prvić Šepurine, 7) Kaprije, 8) Žirje, 9) Tisno, 10) Jezera, 11) Betina, 12) Murter, 13) Krapan ili Krapanj (župa franjevaca opervanata), 14) Grebaštica ili Grebac, 15) Primošten, negda Primošćen, 16) Rogoznica. Odnosno: “Ostaje još 13 popovskih župa, o kojima Stošić ne kaže ni da se jesu ni da se nisu služile glagoljicom: Šibenik-grad, Šibenik-Dolac, Rasline, Skradin, Vodice, Tribunj, Zlosela (sada Pirovac), Zlarin, Mandalina, Zablacé, Jadrtovac, Ljubitovica-Boraja, Marina” (AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. [7]).

u crkvenom bogoslužju, sa osobitim obzirom na Hrvatsku, 1910.), Stjepan M. Ivančić (*Povjestne crte o samostanskom III Redu sv. O. Franje po Dalmaciji, Kvarneru i Istri i poraba glagolice u istoj redodržavi sa priložima*, 1910.), Karlo Horvat (*Glagolaši u Dalmaciji početkom 17. vijeka t. j. godine 1602. – 1603.*, 1911.), Petar Kaer (*Povjestne crte grada Šibenika i njegove okolice*, Dio drugi: Od krunisanja kralja Kolomana do predaje Šibenika Mletačkoj Republici, [1912./1913.]), Petar Kolendić (*Fra Pavao Posilović i njegovo "Naslađenje"*, 1915.), Ivan Pivčević (*Povijest Poljica*, 1921.) i Arturo Cronia (*L'enigma del glagolismo in Dalmazia dalle origini all'epoca presente*, 1922. [1925.]). Napose pak apostrofira da se vrijedna građa nalazi u Mihovila Priolia, apostolskog vizitatora mletačke Dalmacije (1602. – 1603.), u njegovu izvještaju sv. Stolici koji obuhvaća preko 1000 stranica. Djelomično je to koristio dr. Karlo Horvat u svome radu. Takvi izvještaji apostolskih vizitatora postoje i za druga razdoblja.

Na koncu, nakon svega gore izrečenog o stanju glagoljice u Šibenskoj biskupiji, fra B. Polonijo sumira svoje viđenje ove tematike i problematike, ali fokusiravši se na 19. i prvu pol. 20. stoljeća. Tako piše: "(...) sredinom 19. stoljeća stala je glagoljica jenjati s više razloga, a valjda najviše s ponestajanja staroslavenskih misala i uslijed političkog saveza između novostvorene kraljevine Italije i Austrije. Ova je druga po rasulu mletačke republike (1797.) i nakon poraza Napoleonova (1814.) postala gospodaricom Istre i Dalmacije i stala nametati germanizam a progoniti panslavizam, ili rusizam. To je činila i za volju svoje saveznice Italije, protiv čijega gramzjenja za našim primorjem je glagoljica dokazivala svemu svijetu, da su Istra i Dalmacija stare i još uvijek svježije hrvatske zemlje".⁵⁹ Ovakva ocjena u načelu stoji uz napomenu da ovdje ipak Strossmayerova nastojanja u svemu ovome nisu dobila zasluženu pažnju.⁶⁰ No, s druge strane s pravom ističe da je za pape Leona XIII. "osobitim prijateljem Slavena"⁶¹ glagoljica, tj. staroslavenska liturgija, doživjela ponovni uspon. U vrijeme njegova pontifikata "izlazi Parčićev Glagoljski Misal i njegov Hrvatski Obrednik; pa tako ima svaki naš svećenik mogućnosti da glagolja i da u narodnom jeziku dijeli sakramente i blagoslove".⁶² Na ovome mjestu treba samo ponoviti riječi Vatroslava Jagića da je objava Parčićeva misala (1893.) – "trijumf slavenske filologije".⁶³ Polonijo također pozdravlja nastojanja pape Pija XI. slijedećim riječima: "Ova mogućnost pretvara se u

⁵⁹ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, "Glagoljica", str. [7].

⁶⁰ Usp. Galović 2016.

⁶¹ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, "Glagoljica", str. [7].

⁶² AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, "Glagoljica", str. [7].

⁶³ Usp. Blažević Krezić 2020.

najveću lakoću kad pod Papom Pijem XI. (1922–39) dolazimo do glagoljskog misala transkribirana od dr. Josipa Vajsa latinicom. Navedeni Papa dopušta i Obrednik na narodnom jeziku Hrvatima i Slovencima, te daje svakomu slobodu, da sv. misu služi glagoljski, i da dijeli svetotajstva i obavlja vanmisse obrede na živu narodnom jeziku. Prema tome od g. 1921., kad su tal. oružane sile napustile Krk i Dalmaciju (osim Zadra i Lastova) odjeknuše opet glagoljicom sve župske crkve i šibenske biskupije. Otada se čuje glagoljanje i u crkvama grada Šibenika, u nekoj trajno, u ponekoj u svečanijim zgodama, premda one, ako se ne varam, nisu bile glagoljaške ni pod Venecijom, ni pod Austrijom”.⁶⁴ Ovim riječima završava svojevrsni uvod u samu radnju fra B. Polonija.

7. Don Krsto Stošić i njegova pisana ostavština

U svom rukopisu fra Bernardin Polonijo donosi prijepis jednoga dijela iz Stošićeve ostavštine, a koji se odnosi na glagoljicu i ćirilicu u Šibenskoj biskupiji. Zbog zanimljivosti ovdje donosimo taj tekst u cijelosti, koji je u Polonijevom rukopisu priložen tipkan na pisačkoj mašini i potom umnožen. Više je nego očito kako je upravo taj Stošićev tekst bio glavni orijentir fra B. Poloniju za njegovo istraživanje i pisanje.

Tekst je naslovljen: “Prilog izvještaju dr. fra Bernardina Polonija o glagoljici u šibenskoj biskupiji, ustupljen na prijepis od prof. Frane Dujmovića, iz ostavštine don Krsta Stošića († 1944)”, a glasi: “Glagoljica i bosančica. – Šibenik je neko vrijeme pripadao ninskoj biskupiji, koja je bila sva glagoljaška i svoju staroslavensku službu Božju živo branila. Ninska je biskupija obuhvatala cijelu Bijelu Hrvatsku, a već god. 886. nalaze se u njoj učenici sv. Metoda pobjegli iz Moravske. Po bilješkama iz raznih stoljeća vidi se, da je po svoj šibenskoj biskupiji bila raširena glagolica. Evo nekoliko podataka. Najstariji su bili benediktinski samostani u Žirjama, Prviću Luci i sv. Nikole u šib. kanalu, a poznato je da su naši benediktinci bili glagolaši. Oni su iz porušenog Biograda g. 1126. došli u Šibenik i sigurno glagolali. God. 1481. pop glagolaš Toma Barbačić iz Konjevratu izabran je da služi okužene u Šibeniku i Mandalini. Don Luka župnik Pokrovnika g. 1487. spominje se kao glagolaš. Tako plovnik Don Mate u Srimi g. 1496. Župnik Toma u Grebcu (Grebaštici), rodnom iz Vrane, g. 1486. nazivlje se glagolašem. Župnici u Grebcu i u Krapnu u 16. i 17. vij. su glagolaši. U Krapnu još se čuvaju župske matice g. 1642–52, koje je pisao glagolskim slovima župnik Mate Despot i fra Stjepan Skijavunić

⁶⁴ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. [7].

župnik i gvardijan, a od. 1686–93 pisao ih je bosančicom pop Ivan Pakojević. – Glagolicom se služio neprekidno samostan Trećoredaca sv. Frane u Prvić Luci od svog postanka g. 1463. do danas. Dapače glagolskim pismenima ima i sada na grobnim pločama. Isto tako njihov samostan na Sustipancu bio je glagolaški. – U samostanu sv. Frane u Šibeniku postoji glagol. misal od g. 1507. Na nekoj tiskanoj knjizi od g. 1504. nalazi se u istom samostanu bilješka bosančicom pisana: ‘od Ludovika sina meštra Mihoča Kamenara od Dubrovnika’ (Ljetopis Jugosl. Akademije za g. 1908., sv. 23, str. 189). – U Vatikanskoj knjižnici postoji *stari glagol. misal*, u kome piše rukom: ‘To pisa pop Mavrović iz Zlarina’ (I. Milčetić, Hrvaglagol. bibliografija, Starine knj. 33, str. 31) U Vodicama spominje se glagolaš Mate Vuković u 16. vij. Na početku 17. vij. su takovi župnici neki Bare. U Vodicama se neprekidno glagolalo do 1876. – U Murteru je g. 1511. župnik glagolaš Ivan Boržić, a g. 1543. Ivan Ušić. Župske su matice pisane glagolskim slovima g. 1635–1704. – Godine 1603. biskupski generalni vikar glagolskim pismenima poziva na crkveni sud Jurja Despotovića župnika Murtera i Betine, Šimuna Matešića župnika Tisnoga, koji se potpisuju glagolski. Početkom 17. v. spominje se kao glagolaš Petar Meštrović murterski i betinski župnik. – U Murteru se neprekidno glagolalo do 1823. Na prozoru nekog Vodopije nalazi se glagol. natpis. U Betini se glagolalo do 1860., a matične knjige su glagolske do g. 1719. Jedna i druga župa imaju glagolske misale. G. 1688. spominju se niži svećenici u Murteru, Jezerima i Tisnomu. U ovom zadnjem mjestu župnik je Šime Obratov (svoju) oporuku pisao glag. pismenima g. 1717. – U Rogoznici su glagolaši župnici Lovro Mrkušić, Niko Zaninović i Marin Bujuklin u 18. vij., a u 19. Ante Ivanišević, Nikola Vulić i Stjepan Curavić. God 1602. papa Klement VIII. imenovao je apostol. vizitatorom Mihovila Priula vinentinskog biskupa, koji je obilazio šibesku biskupiju od 12 do 21 aprila g. 1603. i o tome učinio latin. izvješće. Po njemu se vidi, da je glagolica bila u porabi u Vodicama, Tribunju, Tisnomu, Jezerima, Zloselima, Mureteu, Žirjama, Kaprijama i Prviću Luci (Dr. Karlo Horvat, Glagolaši u Dalmaciji početkom 17. v. t. j. g. 1602–1603, str. 552–554). – U početku 17. v. spominje se župnik glagolaš u Žirjama Martin Strikelić rodod iz Betine, a matice su glagolske od g. 1812–25. – U Kaprijama umro je 4. 4. 1891. pop Ivan Ninčević zadnji glagolaš šib. biskupije, koji nije znao latinski. Zadnji seoski glagolaš u Vrhpoljcu bio je Josip Bajica, koji je umro g. 1835. – U Primoštenu se neprekidno glagolalo do g. 1831, a matice (koje su još ostale od požara) g. 1685–95. pisane su glagolicom. – U Zatonu – se glagolalo do 1817., a uz prekide do 1888., u Raslinama do 1870., u Šepurinama do 1859, pa u Marini do 1861. Stari su ljudi pripovijedali, da su seoski glagolaši gonili ovce na pašu noseći sobom kakvu svetu knjigu. Imali su na sebi crni ‘veladun’ i opanke. U Šibeniku je

ustanovljeno sjemenište za glagolaše, g. 1564., ali je poslije pet-šest godina zbog rata prestalo. Opet je otvoreno g. 1603. pod upravom Ivana Tomka Mrnavića, poznatog glagolaša i pisca. Prema zaključku sinode g. 1602. glagolaši su bili dužni prevesti formulu odriješenja ispovijedi 'na svoj jezik'. Po zaključku sinode g. 1618. glagolaši su morali učiti u Šibeniku tri godine. Dr. Petar Kolendić kaže da je bosančica (ćirilovica) bila raširena po šiben. okolici. Takovih spomenika ima u Jadrtovcu g. 1712. i 1714., u Jezerima 1717., u Krapnju 1688., u Miljevcima 1712. i 1723., u Mirlovićima 1697., 1715., 1726., u Murteru 1604., 1682., 1719. i 1725., u Šibeniku 1603., 1604., 1693., u Tribunju 1683. i 1705., na Visovcu 1700. i 1739., u Vodicama 1737., u Vrhpolju 1715., 1720., 1732., 1746. i 1769. u Zloselima. Na Ogorju su najstarije matice pisane bosančicom od bosanskih fratara, kao i u Šiben. Varošu. – U skradinskoj i šibenskoj okolici bilo je zanimivih sveza između bosančice i glagolice. Na primjer 1. VI. 1683. piše bosančicom fra Ignacij župnik Velima o nekoj ženidbi popu Andriji Kapovu, a ovaj o toj stvari piše glagolicom šibenskom biskupu 5. VI. – Fra Filip Pogrančić 20. VIII. 1712 javlja iz Miljevaca nešto bosančicom Jakovu Fantinu popu u Radašišovcu,⁶⁵ a ovaj 29. istog mjeseca piše glagolicom biskupu. – Don Andrija Papešić iz Murtera piše 29. X. 1719. bosančicom, a 25. novembra 1723. glagolicom na nekom aktu... U samostanu sv. Lovre u Šibeniku klerici su učili pisati bosančicom u 18. vij., i nisu mogli biti obučeni u fratarsko odijelo, niti primiti više redove, ako nisu naučili to pismo. To je bilo naredjeno g. 1749. i 1775. U Gradskom Muzeju (u Šibe.) ima poseban sveščić pisan bosančicom”.⁶⁶

U navedenom tekstu sabrani su rezultati dugogodišnjih arhivskih istraživanja don K. Stošića. Šteta je što svoju “Povijest Šibenika” nije pristigao završiti i tiskati.⁶⁷ Kao rukopis to je djelo od velikog značaja za povijest Šibenika, a što je prepoznao i fra B. Polonijo. No, najslabiji je dio te radnje

⁶⁵ Naknadno korigirano u: Radošišovcu (op. T. G.). Riječ je dakako o današnjem Radošinovcu.

⁶⁶ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 7, 9. Napomena: str. 8 ostala je neispisana. Slijedi potom navod literature: “Literatura: Ovi su podaci većinom sakupljeni iz arhiva. Nekoliko mršavih podataka o glagolici donosi Dr. L. Jelić u *Fontes historici liturgiae glagolito-romanae*, Veglae (*Šib. biskupija XXVIII*). Ivan Berčić sakupio je glagol. dokumente šib. biskupije u Ljetopisu Jugosl. Akad. za g. 1911. –268 i dalje. – Dr. P. Kolendić: Fra Pavao Posilović i njegovo Nasladjenje duhovno, Rad Jugosl. Akad. knj. 206., str. 183 (o bosančici i glagolici). Dr. Karlo pl. Horvat: Glagolaši u Dalmaciji početkom 17. vij. *Starine Jugosl. Akad. knj. 33*, str. 552–554. To se odnosi na god. 1602. i 1603. – Traži u kuriji (šib. biskupije) izvješće Ivana Vidovića o glagolici u šibenskoj biskupiji iz god. 1905.” Na kraju ovoga dijela rukom je naknadno dopisao napomenu fra B. Polonijo: “NB. Fra Bernardina Polonijo: Pretražio sam u biskupskom šibenskom arhivu zadnji dio god. 1904. i sve godište 1905. i 1906., ali ne nađoh nikakva izvješća šib. kanonika Ivana Vidovića o glagoljici u šib. biskupiji” (AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 9).

⁶⁷ Muzej grada Šibenika, Šibenik, Rukopisna ostavština don Krste Stošića: “Povijest Šibenika”.

upravo rani srednji vijek jer se iznesene činjenice manje temelje na izvornim podacima, a glavninom na analogijama i pretpostavkama. Međutim, sve što je izrečeno te svoje utemeljenje ima primjerice na notarskoj građi razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, nije ni najmanje suspektno u historiografskom smislu.

8. Indeks mjesta u djelu Luke Jelića *Fontes historici liturgiae Glagolito-Romanae* (Krk, 1906.)

U svom rukopisu fra B. Polonijo donosi podroban indeks mjesta za djelo Luke Jelića *Fontes historici liturgiae Glagolito-Romanae* (Krk 1906.), gdje se izravno ili neizravno govori o glagoljanju u Šibenskoj biskupiji kroz stoljeća.⁶⁸ Kako to izgleda, pokazat ćemo navođenjem nekoliko izabраниh primjera:

“1) XIV, 12-13, 29: po češkom hronografu Pulkavi postoji glagoljica u metropolijama zadarskoj, splitskoj i dubrovačkoj, dakle u biskupijama skradinskoj, kninskoj, trogirskoj i šibenskoj”.⁶⁹

“8) XV, 33, 139: Odlomak glagoljskog misala nađen od Ivana Brčića g. 1849. u Prvić Luci u šib. biskupiji”.⁷⁰

“31) XVIII, 88, 56^a: Župa Tisno ima matice krštenih, vjenčanih i pokojnih pisane samo glagoljicom od g. 1614. do 1620, a dalje do g. 1742. pisane izmjenično glagoljicom i latinicom. *Gdje su sad, znat će Zagreb valjda bolje od Šibenika! Ovo vrijedi i za ostale šibenske župe*”.⁷¹

“40) XIX, 55, 59, IV: Glagoljaške župe u šib. biskupiji g. 1857. spale na tri same: Prvić Luka, Prvić Šepurine i Kaprije. – Ove jer su bile svojina franjevaca III. reda, glagoljaša ex professo”.⁷²

Prvi broj indeksa (arapski) označava njegov redni broj, drugi (rimski) podrazumijeva dio (stoljeće) Jelićeve knjige, a treći stranicu u istom dijelu. Četvrti je redni broj dokumenta, navoda ili bilješke u tom dijelu (stoljeću). Na koncu dolazi kratak sadržaj označena dokumenta, navoda ili bilješke, a ponegdje iza vodoravne crtice i opaska fra B. Polonija.⁷³

⁶⁸ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 11–19.

⁶⁹ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 11.

⁷⁰ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 12.

⁷¹ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 15.

⁷² AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 16.

⁷³ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 4–5.

9. Treći dio rukopisa: “Dodatak gornjim podacima prema sjećanju pišućega”

U ovom odjeljku svoga rukopisa fra B. Polonijo kronološki iznosi vlastita svjedočanstva. Tu je zapravo riječ o njegovu izvornom prinosu razumijevanju problematike glagoljaštva i staroslavenske liturgije na hrvatskom crkveno-društvenom prostoru u 19. i 20. stoljeću. Tu je zapravo ponovljeno, u nešto opširnijem izričaju,⁷⁴ ono što je već djelomično iznio prethodno.⁷⁵ Tako za papu Pija X. kaže da je “miljenik Italije i Austrije” te da će se “glagoljici već jednom zakrenuti vratom u svemu našemu primorju”.⁷⁶ Prva teži za Dalmacijom kao sljednica Mletačke Republike, a Austrija nastoji oteti se “žarazi’ panslavizma” i Dalmaciju učiniti “sebi vjernu pokrajinu”.⁷⁷ Spominje potom i nastup naših biskupa u Rimu, u svibnju 1905. pred papom Pijem X. koji “tu zagovaraju glagoljicu, poduprti spomenicom istaknutijih Hrvata”.⁷⁸ U drugačijem, pozitivnom tonu opisuje papu Pija XI.⁷⁹ Ovime završava ovaj dio rukopisa.

10. “Popovske župe i samostalne kapelanije šibenske biskupije u kojima se po izlasku Vajsova staroslav. misala glagolja, prema obavijesti dobivenoj u biskupskoj pisarni u Šibeniku”

Ovaj dio nosi oznaku IV. poglavlja u rukopisu fra B. Polonija. Tu se nabrajaju “Popovske župe i samostalne kapelanije” Šibenske biskupije u kojima se nakon izlaska Vajsova staroslavenskog misala glagolja, a prema podacima dobivenim iz “biskupske pisarne u Šibeniku”. Redom to su:

“Betina (Krapanj), Mandalina, Marina, Murter, Primošten (Prvić Luka), Rogoznica, Šibenik-Dolac, Tisno, Vodice, Zaton, Zlarin, Zlosela (sad Pirovac), Žirje, NB! Krapanj je franj. operv. Župa; Prvić Luka franj. trećoredska. Od samostalnih kapelanija u ovima: Jadrtovac, Jezera, Kaprije, Prvić Šepurine, Račice (Rogoznica), Rasline, Tribunj, Zablaće. Dakle, od 26 popovskih župa i samostalnih kapelanija šib. biskupije glagolja ih poslije izdavanja Vajsova glag. misala (1927. g.) do danas 21 (dvadeset i jedna) + 2 (dvije) fratarske, usve 23, ukoliko još imaju svećenika koji u njima boravi ili onamo zalazi. Samo iznimno,

⁷⁴ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 19–20.

⁷⁵ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. [7].

⁷⁶ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 19.

⁷⁷ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 19.

⁷⁸ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 20.

⁷⁹ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 20.

za vanrednih zgoda glagolja se još i u župama Šibenik-Grad i Šibenik-Varoš (franjevačka observ. župa).⁸⁰

Fra B. Polonijo potom napominje kako: “Slobodno glagoljaju svećenici glagoljaši putnici i u svim ostalim crkvama grada i sela, koje su stoga sve, popovske i fratarske, od davnine providene glag. misalom, odnosno misalom staroslavenskim pretiskanim latinicom. Ali za ovo zadnje nisam posve siguran glede pojedine župe”.⁸¹ Slijede zanimljivi podatci i zapažanja o liturgijskom jeziku u ostalim crkvama u Šibenskoj biskupiji.⁸²

11. “Izvodi iz navoda...”

Tako glasi predzadnje poglavlje rukopisa fra B. Polonija – “Izvodi iz navoda iznesenih tu sprijeđa iz Jelićevih *Fontes historici liturgiae glagolito-romanae*, sravnjenih s općom hrvatskom povijesti i ost.”. Tu se iznose opći podatci iz povijesti te se u njih smješta povijest Šibenika: “1) Šibenik je po svoj prilici osnovan s temelja od Hrvata u VII. stoljeću (...). Zato je i u liturgijskom pogledu morao biti čisto hrvatski grad. Prigrlivši i Šibenčani sv. krst spadaju crkveno pod jedinog tada hrvatskog biskupa koji stoluje u Ninu i pojavljuje se u povijesti kao najstariji pobornik za glagoljicu (...)”.⁸³

Cijelo ovo poglavlje ime repetitivnu funkciju, tj. da sve prije izrečeno i napisano fundira još jednom u vrelima i literaturi.⁸⁴

Istaknuti možemo nekoliko Polonijevih misli i zaključaka koji se odnose na mletačko razdoblje: Venecija u 15. stoljeću radi “na zatoru glagoljice po Dalmaciji, pa i u šib. biskupiji”, a to radi tako da biskupi u Dalmaciji “budu iz talijanskog dijela republike, koji ne poznaju naše duše ni tradicija, pa ni jezika”.⁸⁵ Za primjer uzima šibenskog biskupa Ivana Dominika Calligarija koji je zbog nepoznavanja hrvatskog jezika “biskupiji više na štetu nego na korist”.⁸⁶ U suglasju s time drugo sredstvo Venecije “protiv glagoljice jesu otvoreni nastupi protiv naših glagoljaša u XV. st., što od nje same, što od biskupâ iz njena tal. područja, te humanistički duh vremena”.⁸⁷ Međutim,

⁸⁰ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 20–21.

⁸¹ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 21.

⁸² AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 21-22.

⁸³ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 23.

⁸⁴ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 23–26.

⁸⁵ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 25.

⁸⁶ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 25.

⁸⁷ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 25.

nakon uvođenja potpune mletačke uprave u Dalmaciji, u 16. stoljeću dolazi do njezine promjene odnosa prema glagoljaštvu. Tako nakon “jalova posla Venecije protiv glagoljice do predvečerja XVI. vijeka ista, načudo postaje njenom zaštitnicom. Iz rečenog gore pod a) – *ne iz ljubavi, već iz državničke mudrosti*. Ovaj preokret znači, *da je glagoljica kod našeg naroda bila opće dobro, te da ga se nije dao odreći nikako*. Stoga mletačka vlada, da ne poigra simpatije, ili bar vjernost Hrvata, koji su joj bili najbrojniji i svojim geografskim položajem najvažniji, stade podupirati stari hrvatski jezik u bogoslužju. Zato se glag. misal tiska nesmetano u Veneciji g. 1483., 1528. i 1562. Za ovim su se u tom gradu nizala izdanja epistola i evanđelja (Ščavet), naučnih, nabožnih i rodoljubnih knjiga (Kačić, Razgovor ugodni). Izdavanje pak strogo liturgijskih knjiga: misala, brevijara i rituala preuzima rimska sv. Stolica prema odlukama sveopćeg tridentskog crkvenog sabora (g. 1545–1563)”.⁸⁸

Fra B. Polonijo naklonost mletačke države prema glagoljici očitava i do pred sam kraj postojanja Mletačke Republike. Kao potvrdnu činjenicu za to uzima franjevce trećoredce glagoljaše koji u procesu “slabljenja i uništavanja crkvenih redova” prolaze “najmanje zlo” i to iz razloga “zato što su bili jedini izrazito glagoljaški red”. Nasuprot tomu, “najgore doba po glagoljicu” bila je Prva i Druga austrijska uprava u Dalmaciji (1815. – 1918.). Sjetno će Polonijo zaključiti: “Složili se Nijemci, Mađari i Talijani, da naš Jadran, napučen pretežno slavenskim življem, pretvore u svoje primorje, te *viribus unitis* zatiru mrtve i žive svjedoke jugoslavenstva, pa i glagoljicu kao najstariji i najrječitiji dokaz našeg života i kulture na Jadranu. Ona im je političko panslavističko strašilo. Austrougarska je progledala istom g. 1915., kad kraljevina Italija londonskim paktom u žepu napušta tu svoju saveznicu i pristupa protivničkom taboru, jer da ‘il sacro egoismo’ tal. naroda traži od nje osvojenje Istre i Dalmacije do Visa i Trogira”.⁸⁹

12. Umetnuti prilozi, cedulje, bilješke...

Polonijev rukopis prati i nekoliko naknadno dodanih priloga, cedulja, bilješki itd. Tako na jednoj cedulji piše, rukom i na pisačkoj mašini, sljedeće: “Tragovi glagoljice i bosančice u Sv. Frane u Šibeniku. 1) U samostanu sv. Frane u Šibeniku postoji glagoljski misal od 1507., jedan od 1741. i nepotpuni glagoljski brevijar od 1668. 2) Na jednoj tiskanoj knjizi od 1504. u istom samostanu nalazi se bosančicom pisana bilješka: ‘Od Ludovika sina mestra

⁸⁸ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 26.

⁸⁹ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 26.

Mihoča kamenara od Dubrovnika'. Saopćenje prof. Ante Šupuka iz Šibenika prema bilješkama pok. don Krste Stošića. Fr Brn. Polonijo, 18. IV. 1953.”.⁹⁰

Također, između str. 16. i 17. rukopisa “Glagoljica u Biskupiji Šibenskoj negda i danas” umetnut je na zasebnom papiru prijepis odluka o liturgiji pod naslovom: “Staroslavenski i hrvatski živi jezik u crkvi. Odluka rimskog zbora za sv. obrede”, I.^a od 5. VIII. 1898 (pod Papom Leonom XIII) – br. 3999; II.^a od 18. XII. 1906 (pod p. Pijem X), br. 4196.⁹¹

13. Zaključak i “Post scriptum”

Na samom kraju rukopisa fra B. Polonijo ovako sumira obrađenu temu pravdajući se N. Žicu da je učinio što i kako je mogao crpivši podatke “iz pisaca i živih pouzdanih svjedoka pripuštajući njima odgovornost; a čisto moji jesu samo izvodi iz njihovih tvrdnja”.⁹² Jer – samozatajno će fra B. Polonijo: “Ja sam glede glagoljice puki amateur; no rado do potrebe i zaglagoljam, kako što to čine i još nekoja naša braća franjevci konventualci; kako su činili i neki naši pokojni do potkraj 19. vijeka, na pr. fr. Jeronim Marinković s Brača († 1894.) i o. fr. Frane Junković iz Šibenika († 1907.)”.⁹³ Svemu tomu dodaje još *Post scriptum*, u kojem donosi komentar don Mate Klarića na svoju radnju “Glagoljica u Biskupiji Šibenskoj negda i danas”.⁹⁴ Svemu iznesenom Polonijo

⁹⁰ Na poledini iste cedulje stoji Polonijev *Post scriptum*: “Don Krste Stošić je bilješku tu sprijeda iznesenu po svoj prilici prepisao iz Milčetićeva ‘Prethodnog izvještaja o izučavanju hrvatska glagoljske književnosti’ izašla u ‘Ljetopisu’ Jugosl. Akademije svezak 23, Zagreb 1909, koji je bio preštampan iste godine. Tu na str. 22–23 govoreći prof. Ivan Milčetić o biblioteci konv. samostana sv. Frana u Šibeniku kaže uz ostalo. ‘Zamjerna je u Šibeniku knjižnica Franjevaca konventualaca Glagoljsko ništa, do štampani misal od godine 1741. i nepotpuni brevijar iz 17. vijeka. U jednoj lat. inkunabuli [sic!] od g. 1504. našoh poveću ćirilsku bilješku: ‘Od Lodovika, sina meštra Mihoča Kamenara od Dubrovnika’, pa i starinsku crkvenu pjesmu ‘U se brieme [sic!] godišta’. (...)’”. Potom nastavlja fra B. Polonijo: “Kod Milčetića je napisano ćirilicom što je ovdje prepisano od mene među navodnim znakovima [Ni Milčetiću dakle nije bio poznat kakav glagoljski misal iz g. 1507. – *in margine* dodano naknadno od fra B. Polonija, op. T. G.]. Tu Milčetić još spominje zbornik hrv. molitvi, blagoslova i crkvenih pjesama iz 17. ili 18. vijeka, te hrv. molitvu ‘oracio pulcra et devota ad b. v. mariam’ valjda iz 14. vijeka, i drugo ništa od naše nar. književnosti. Ja pak g. 1953. ne našoh od crkvenih glag. knjiga ni sve što je g. 1908. našao Milčetić, nego *samo glagoljski tiskani misal iz g. 1741.* Šibenik, 6. V. 1953. Dr. fr. Bernardin Polonijo” (AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, umetnuta cedulja između str. 22–23).

⁹¹ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, umetnuti prijepis (4 stranice) između str. 16–17.

⁹² AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 26.

⁹³ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 26.

⁹⁴ “Pregledavši don Mate Klarić gornju moju radnju u konceptu dao mi je pismeno ove svoje

još pridodaje svoje upozorenje kako bi bilo korisno pregledati pisanu ostavštinu D. Farlatija i suradnika, kada se radilo veliko djelo crkvene povijesti Ilirika – *Illyricum Sacrum* – jer su njima “na preporuku sv. Stolice, bili [su im] otvoreni svi mogući arhivi, privatni i javni. Odnijeli su sobom ogromnu množinu dokumentata u Italiju: u Padovu, u Cesenu itd., koji nikada nisu vraćeni, niti se znade gdje se uopće toliki svesci nalaze. Je li ih ko tražio? Nehaj, indolentnost, kao što samo kod nas može da vlada”.⁹⁵ Također ukazuje na vrijednu ostavštinu talijanskog povjesničara, kartografa i generala Luigija Ferdinanda Marsiglija (1658. – 1730.) koja se čuva u Bologni i u kojoj ima vrijednih izvora za povijest hrvatskih prostora u ranom novom vijeku.⁹⁶

Svoju radnju fra B. Polonijo završava ne baš pozitivnim primjerima po hrvatsko glagoljaštvo: “Za tal. okupacije naših krajeva domaći popovi izrodi, na pr. u Istri, trgali su glagoljske matice, palili misale, obrednike itd. Vlasti pak rušile su glagoljske natpise u tucanik za posipavanje cesta, ili su ih utapale u more. U Žirju znam, da je na hrv. jeziku postojala najstarija ‘madreregola’ bratovštine. Kad sam je g. 1934. ili 1935. tamo tražio, rečeno mi je, da ju je ondašnji župnik za I. tal. okupacije don Petar Vlahov (sad već pokojni) predao Talijancima”.⁹⁷ Nakon zadnje rečenice dolazi još samo *Finis* – kao oznaka fra B. Polonija o završetku rukopisa.

obavijesti, jadikovke i želje: 1) ‘Trebalo bi organizirati rad, da se iz Vatikanskog arhiva prepíše opširno Izvješće (preko 1000 stranica) apostolskog vizitatora M. Priola, koji je po odredbi sv. Stolice obašao mletačku Dalmaciju g. 1602–3. Iz tog Izvješćaja objelodanio je samo kratak odlomak dr. Karlo Horvat (dakako s netočnim tumačenjem, jer nepoznavao dalmat. topografije) u knj. XXXIII Starina pod naslovom Glagolaši u Dalmaciji. Tu je majdan histor. podataka za domaću crkv. kulturnu povijest.’” 2) Pitanje ‘biskupa’ glagolaša Cedede (Sdeda) treba pomaknuti za splitskog nadbiskupa Pavla (koga ne pozna ni šematizam splitske biskupije iz g. 1925. Op. mene fra Brna. Polonija). Sačuvao se je naime kameni stup sa natpisom, gdje je govora, kako je Hrist odbacio ‘Sdehu’, a Pavao (spl. nadb.) u zahvalu tomu podigao pobjednu zastavu. Natpis je s uspjehom pročitao prof. Barada. Napokon naše glag. kao i ostale povjesne spomenike prati neka kob prokletstva: zatiru se svijesno i nesvijesno” (AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 27). Međutim, takvo tumačenje navedenog natpisa nije prihvaćeno u historiografiji. Naime, navedeni stih treba čitati ovako: *vir apostata seden simula[bat] abere* (“muž se otpadnik pravio kao da ima biskupsku stolicu”), usp. Katičić 1998 (2007): 538–539.

⁹⁵ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 27.

⁹⁶ “Kad se je sklappao Požarevački mi s Turcima, na preporuku austr. cesara, konte Marsiglia, koji je imao da prouči povjereni materijal za sklapanje mira, su također bili širom otvoreni svi domaći arhivi, javni i privatni. Pribrano je ogromno povijesno, zemljop. i književno blago. Sačuvao se je detaljni popis istoga. Ima i glagolj. i ćirilovskih spomenika. Kad je pak konte Marsiglia pao u nemilost, radi čega – ne znam, pobjegao je sa svim tim blagom u Italiju, i ono se danas valjda još nalazi u gimnazijalnoj biblioteci u Bolonji. Ja sam svojedobno bio interesirao vlasti za to, da se filmuje, prepíše itd. Primljeno je sa zahvalnošću, ali se nije poduzelo ništa” (AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 27).

⁹⁷ AHPSJFK: 11. kutija, Polonijo, “Glagoljica”, str. 27.

* * *

Izneseni podaci i opis rukopisa fra Bernardina Polonija “Glagoljica u Biskupiji Šibenskoj negda i danas” govore o savjesnom radu i prikupljanju podataka o glagoljaškoj prošlosti šibenskog kraja. Navedeni rukopis sadrži 30-ak ispisanih stranica jedne bilježnice, kao i njegov predložak (radnu inačicu) te različite dopune, napomene i bilješke koje ga prate. Iako nekoherentan – riječ je u svakom pogledu o zanimljivom tekstu u kojem se primarno tematizira glagoljica, ali se dotiče i pitanja hrvatske ćirilice (bosančice) na prostoru Šibenske biskupije kroz stoljeća. Najslabiji dijelovi dakako su ona povijesna razdoblja koja autor opisuje, a siromašna su povijesnim vrelima ili pak ona potpuno izostaju. To se ponajprije odnosi na rani srednji vijek gdje se vrlo nekritički pristupa fragmentarnim podatcima ili historiografskim tumačenjima. S druge pak strane autor donosi prihvatljive zaključke za razdoblje ranoga novoga vijeka, dok za sebi vremenski bliža razdoblja iznosi impresije i podatke do kojih je mogao doći na terenu i među subraćom redovnicima i svećenicima Šibenske biskupije i vlastite Provincije sv. Jeronima franjevac konventualaca. Uz navode iz djela *Illyricum Sacrum* te nezaobilaznog Jelićeva djela *Fontes historici liturgiae Glagolito-Romanae a XIII ad XIX saeculum* – posebno tu treba istaknuti rad don Krste Stošića koji je u mnogočemu bio polazna točka fra B. Poloniju.

Iako se, dakle, štošta može kritički uputiti na račun iznesenih zaključaka u Polonijevoj radnji “Glagoljica u Biskupiji Šibenskoj negda i danas”, ona ipak predstavlja jedan zaokružen pogled na glagoljičnu i ćiriličnu baštinu šibenskoga kraja te je poticaj i smjerokaz za nova, poglavito arhivska istraživanja.

IZVORI

- Arhiv Hrvatske provincije sv. Jeronima franjevac konventualaca, Zagreb: 9. kutija – Polonijo, Bernardin: *Radovi* (2).
- Arhiv Hrvatske provincije sv. Jeronima franjevac konventualaca, Zagreb: 11. kutija – Polonijo, Bernardin: *Varia*.
- Arhiv Hrvatske provincije sv. Jeronima franjevac konventualaca, Zagreb: *Bartolijev zbornik krčkih isprava* I (priredio fra Bernardin Polonijo).
- Arhiv samostana sv. Frane u Splitu: IV-48. Bernardin Polonijo, *Sveti Frane u Krku na Kvarneru, konventualački od oko g. 1284. do 1781.*, Krk – Šibenik, 1952.
- Muzej grada Šibenika, Šibenik, Rukopisna ostavština don Krste Stošića: “Povijest Šibenika”.

LITERATURA

- Bačić, Stanko. 1995. *Don Krsto Stošić (1884. – 1944.). Bibliografija i rukopisna ostavština / Tiskani radovi i radnje ostale u rukopisima*. Muzej grada Šibenika. Šibenik.
- Badurina Stipčević, Vesna. 2014. Muka Kristova po Marku u hrvatskoglagoljskom Pariškom zborniku Slave 73. U: *Glagoljaška Muka Kristova. Odabrane kulturološko-filološke studije*, ur. Antonija Zaradija Kiš i Mateo Žagar. Hrvatska sveučilišna naklada, Državni arhiv u Pazinu i Institut za etnologiju i folkloristiku. Zagreb. 139–171.
- Barada, Miho. 1931. Episcopus Chroatensis. *Croatia Sacra – arhiv za crkvenu povijest Hrvata* 1. 161–215.
- Blažević Krezić, Vera. 2020. *Književnimi radnjama za Crkvu i Domovinu*. O novocrkvenoslavenskome jeziku Parčićeva misala iz 1893. Matica hrvatska. Zagreb.
- Bolonić, Mihovil. 1967. Mato Polonijo. *Bogoslovska smotra* XXXVII (3–4). 481–484.
- Bozanić, Anton. 2012. *Svećenici i župe na području Krčke biskupije od 1900. godine do danas*. Biskupija Krk i Glosa d.o.o. Rijeka. Krk.
- Bratulić, Josip. 2004. Nikola Žic. U: *Glagoljica i hrvatski glagolizam. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta*, ur. Marija-Ana Dürriegl, Milan Mihaljević i Franjo Velčić. Staroslavenski institut i Krčka biskupija. Zagreb – Krk. 53–56.
- Budak, Neven. 2018. *Hrvatska povijest od 550. do 1100*. Leykam international. Zagreb.
- Cronia, Arturo. 1922. [1925.]. *L'enigma del glagolismo in Dalmazia dalle origini all'epoca presente*. Estratto dalla *Rivista Dalmatica*, Anno VI-VII-VIII. Zara.
- Eterović, Ivana 2015. Glagoljaške teme Nikole Žica. U: *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okružju. Zbornik radova Međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 110. obljetnice Staroslavenske akademije i 60. obljetnice Staroslavenskoga instituta, Krk, 5. i 6. listopada 2012.*, ur. Vesna Badurina Stipčević, Sandra Požar i Franjo Velčić. Staroslavenski institut. Zagreb. 37–57.

- Farlati, Daniele. MDCCLXIX. *Illyrici sacri tomus quartus: Ecclesiae suffraganeae metropolis Spalatensis*. Apud Sebastianum Coleti. Venetiis.
- Filinić, Bernardin. 2008. O. Bernardin Polonijo (1885. – 1958.). U: *Posljednjih stotinu godina (1907. – 2007.) / Hrvatska provincija sv. Jeronima franjevac konventualaca. Prvi svezak: Kapituli, samostani, sjemeništa, poznatiji likovi, pokojna braća*, ur. Ljudevit Anton Maračić. Veritas. Zagreb. 341–358.
- Franjo među Hrvatima. Zbornik radova franjevačkih zajednica u prigodi 750. obljetnice smrti sv. Franje Asiškoga (1226. – 1976.)*. 1976. Ur. Hrvatini Gabriel Jurišić. Središnji odbor za proslavu 750. obljetnice smrti sv. Franje Asiškoga. Zagreb.
- Fučić, Branko. 1987. Granična područja glagoljice i ćirilice. *Brački zbornik XV*. 17–28.
- Galović, Tomislav. 2011. *Vjesnik Staroslavenske akademije u Krku (1912 – 2012). Krčki kalendar 2012*. 43–47.
- Galović, Tomislav. 2014. Benediktinci i benediktinke u Biogradu u ranom srednjem vijeku. U: *Glagoljica i glagoljaštvo u biogradskom kraju. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Glagoljica na biogradskom području održanoga 17. studenoga 2012. u Biogradu*, ur. Vjekoslav Ćosić. Grad Biograd, Ogranak Matice hrvatske u Zadru i Sveučilište u Zadru. Biograd – Zadar. 95–116.
- Galović, Tomislav. 2015. Hrvatska glagoljička, ćirilička i latinička pisana kultura u ranome srednjem vijeku. U: *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, ur. Zrinka Nikolić Jakus. Matica hrvatska. Zagreb. 272–295.
- Galović, Tomislav. 2016. Uloga i značenje (studija) povijesti u Strossmayerovu djelu. *Godišnjak Ogranak Matice hrvatske u Novoj Gradiški 2015/16*. 124–132.
- Galović, Tomislav. 2018. Šibenik u kartularu *Libellus Policorion*. U: *Šibenik od prvog spomena. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa 950 godina od prvog spomena Šibenika, Šibenik, 26. do 28. rujna 2016.*, ur. Iva Kurelac. Muzej grada Šibenika i Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Odsjek za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Zagrebu. Šibenik – Zagreb. 101–119.
- Galović, Tomislav. 2018. Krčki kulturni krug – *vagina rerum glagoliticarum*. U: *Putovima Frankopana. Frankopanska baština u Primorsko-goranskoj županiji*, ur. Ines Srdoč-Konestra i Saša Potočnjak. Primorsko-goranska županija i Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet. Rijeka. 314–315.
- Galović, Tomislav. 2019. Fra Feliks Marija Bartoli (1679–1744) i fra Bernardin Polonijo (1885–1958): njihov rad na diplomatskim vrelima otoka Krka. U: *Utile cum dulci. Zbornik u čast Pavlu Knezoviću*, ur. Rudolf Barišić, Marko Jerković i Tamara Tvrtković. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb. 399–416.
- Galović, Tomislav. 2020. *Croatia Benedictina: Hrvatsko Kraljevstvo, Petar Krešimir IV. i Ordo sancti Benedicti*. U: *Abbatissa ingenuitate precipua. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija “950. obljetnica Samostana benediktinki Sv. Marije u Zadru (1066. – 2016.)”*, ur. Pavuša Vežić i Ivan Josipović. Sveučilište u Zadru i Samostan benediktinki Sv. Marije u Zadru. Zadar. 53–74.

- Galović, Tomislav. 2023. Bishop at the turn of the century: Antun Mahnić (1850–1920). U: *Zbornik Antona Bozanića. Papers in honour of Anton Bozanić*, ur. Tomislav Galović. Povijesno društvo otoka Krka. Krk. 359–391.
- Galović, Tomislav; Majnarić, Ivan. 2019. Hrvatska i Šibenik u Taveličevo doba. Presjek kroz povijest Kraljevine i grada u 14. stoljeću. U: *Sv. Nikola Tavelić mučenik – njegovo vrijeme i trajna poruka. Zbornik radova Četvrtog međunarodnog znanstvenog skupa “Franjevački velikani” o sv. Nikoli Taveliću (Šibenik, 20. – 21. listopada 2017.)*, ur. Daniel Patafta, OFM i Nedjeljka s. Valerija Kovač. Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda i Hrvatska provincija sv. Jeronima franjevaca konventualaca. Zagreb. 48–67.
- Glasnović, Franjo. 2014. *Život, rad i djelovanje don Krste Stošića (1884. – 1944.)*. Biskupski ordinarijat. Šibenik.
- Horvat, Karlo. 1911. Glagolaši u Dalmaciji početkom 17. vijeka t. j. godine 1602. – 1603. *Starine JAZU XXXIII*. 537–564.
- Hrvatski franjevački biografski leksikon*. 2010. Ur. Franjo Emanuel Hoško, Pejo Ćošković i Vicko Kapitanović. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža” i Vijeće franjevačkih zajednica Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Zagreb.
- Ivančić, Stjepan M. 1910. *Povjestne crte o samostanskom III Redu sv. O. Franje po Dalmaciji, Kvarneru i Istri i poraba glagolice u istoj redodržavi*. Odlikovana Tiskarna E. Vitaliani. Zadar.
- Jelić, Luka. 1906. *Fontes historici liturgiae Glagolito-Romanae a XIII ad XIX saeculum*. Sumptibus Societatis libris Catholicis edendis Zagrabiae. Veglie.
- Juran, Kristijan. 2003. Građa iz dosad nepoznatih betinskih, prvičkih i tribunjskih glagoljskih matica i drugih spisa. *Čakavska rič XXXI*, 1-2. 109–138.
- Juran, Kristijan. 2014. *Murterske glagoljske matice (1658. – 1706.)*. Državni arhiv u Šibeniku. Šibenik.
- Juran, Kristijan. 2015. *Tišnjanska matica krštenih i vjenčanih (1608. – 1638.)*. O starim tišnjanskim prezimenima i obiteljima. Državni arhiv u Šibeniku. Šibenik.
- Juran, Kristijan. 2017. *Otok Murter u 16. i 17. stoljeću*. Ogranak Matice hrvatske u Murteru – Narodna knjižnica i čitaonica Murter. Murter.
- Juran, Kristijan. 2018. *Knjiga računa Bratovštine sv. Marije u Jezerima (1683. – 1861.)*. Državni arhiv u Šibeniku. Šibenik.
- Juran, Kristijan. 2020. Svećenici glagoljaši na području Šibenske biskupije u vrijeme biskupa Vicencija Arrigonija (1599. – 1626.). U: *Svećenici glagoljaši i njihova ostavština. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija održanog 20. listopada 2017. u Zavodu za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, ur. Tado Oršolić, Grozdana Franov-Živković. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za povijesne znanosti u Zadru. Zagreb – Zadar. 9–21.
- Kaer, Petar. [1912./1913.?.]. *Povjestne crte grada Šibenika i njegove okolice (Dio drugi: Od krunisanja kralja Kolomana do predaje Šibenika Mletačkoj Republici)*. Hrvatska tiskara (Dr. Krstelj i dr.). Šibenik.
- Kapitanović, Vicko. 1999. Gradački glagoljski grafit. *Slovo* 47–49. 169–175.
- Kapitanović, Vicko. 2007. Četiri bosanička natpisa. *Starohrvatska prosvjeta* III (34). 337–354.

- Katičić, Radoslav. 1998 (2007). *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Matica hrvatska. Zagreb.
- Kolendić, Petar. 1915. Fra Pavao Posilović i njegovo "Naslađenje". *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Razredi historičko-filologički i filozofičko-juridički* 206 (88). 168–217.
- Kovačić, Slavko. 1993. Glagoljsko bogoslužje i glagoljaši na području srednje Dalmacije od 16. do 20. stoljeća. *Kačić* 25. 449–459.
- Kuštović, Tanja. 2021. Pariški zbornik (1375) i Hvalov zbornik (1404) u suodnosu. *Društvene i humanističke studije* 3 (16). 231–246.
- Lipovac, Mirna. 2017. Glagoljica i glagoljski natpisi u Prvić Luci. *Baščina. Glasilo Društva prijatelja glagoljice* 18. 100–102.
- Lipovac, Mirna. 2018. Glagoljica na otoku Prviću. *Osvit. Godišnjak za promociju kulturne i prirodne baštine šibenskog kraja* II. 9–17.
- Lisac, Josip. 2014. Šibenska dionica hrvatske ćirilične baštine. *Filologija* 62. 131–138.
- Lisac, Josip. 2020. *Šibenske i druge kroatističke teme*. Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić" Šibenik i Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Šibenik – Zadar.
- Malić, Dragica. 1973. Šibenska molitva (filološka monografija). *Rasprave Instituta za jezik* 2. 81–190.
- Maračić, Ljudevit Anton. Polonijo, Bernardin, odgojitelj i arhivist (Vrbnik, 18. VIII. 1885 – Šibenik, 10. IX. 1958). U: *Hrvatski franjevački biografski leksikon*, ur. Franjo Emanuel Hoško, Pejo Čošković i Vicko Kapitanović. Leksikografski zavod "Miroslav Krleža" i Vijeće franjevačkih zajednica Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Zagreb.
- Milčetić, Ivan. 1909. Prethodni izvještaj o izučavanju hrvatske glagoljske književnosti. *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godinu 1908*. 23. 169–200.
- Milčetić, Ivan. 1911. Hrvatska glagoljska bibliografija (I. dio. Opisi rukopisâ, sa dva priloga i dodatkom). *Starine JAZU XXXIII*. I–XIV + 1–505.
- Mučalo, Nataša. 2013. Biobibliografija: Ante Šupuk – jezikoslovac, povjesničar i arhivist. U: *Ante Šupuk i njegov rukopis o starim primoštenskim maticama. Poznato i nepoznato o stanovništvu Primoštena tijekom povijesti*, za tisak priredili Kristijan Juran i Nataša Mučalo. Državni arhiv u Šibeniku. Šibenik. 9–16.
- Najstariji hrvatski latinički spomenici (do sredine 15. stoljeća)*. 2004. Priredila Dragica Malić, uvodne rasprave napisale Dragica Malić i Dunja Fališevac. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (Stari pisci hrvatski 43). Zagreb.
- Nazor, Anica. 1970. Biskup Mahnić i glagoljica. *Svesci Kršćanske sadašnjosti* 17–18. 120–121.
- Oreb, Marin. 1976. Polonijo, fra Bernardin, FKN, (Vrbnik, 18. VIII. 1885. – Šibenik, 10. IX. 1958). U: *Franjo među Hrvatima. Zbornik radova franjevačkih zajednica u prigodi 750. obljetnice smrti sv. Franje Asiškoga (1226. – 1976.)*, ur. Hrvatinić Gabrijel Jurišić. Središnji odbor za proslavu 750. obljetnice smrti sv. Franje Asiškoga. Zagreb. 262.
- Oreb, Marin. 1973. *Zaslužni članovi Hrvatske provincije Sv. Jeronima franjevacâ konventualaca od njezina postanka do naših dana*. Samostan sv. Jeronima Vis – Prirovo. Split.

- Pivčević, Ivan. 1921. *Povijest Poljica*, I. dodatak *Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku* god. 1921. Split.
- Pivčević, Ivan. 1996. *Povijest Poljica*. Društvo Poljičana sv. Jure – Priko. Split.
- Polonijo, Bernardin. 1939. *Kroz Šibenik grad i okolicu stopama bl. Nikole Tavilića Šibenčanina. Prigodom 50-godišnjice njegova poblaženja 1889 – 6.VI – 1939*. [Samostan] Sv. Frane u Šibeniku. Šibenik.
- Posljednjih stotinu godina (1907. – 2007.) / Hrvatska provincija sv. Jeronima franjevac konventualaca. Prvi svezak: Kapituli, samostani, sjemeništa, poznatiji likovi, pokojna braća*. 2008. Ur. Ljudevit Anton Maračić. Veritas. Zagreb.
- Prodan, Ivo. 1900. *Uspomene X. Borba za glagolicu. I. dio: Poviest glagolice i nje izvori*. Tiskarnica Vitaliani. Zadar.
- Prodan, Ivo. 1904. *Je li glagolica pravo svih Hrvata?*. Zadar.
- Rimac, Marko; Botica, Ivan. 2011. Hrvatska ćirilica u glagoljskim matičnim knjigama za padno od Krke. U: "Az grišni diak Branko pridiivkom Fučić" – *Radovi međunarodnoga znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920. – 1999.)*, priredio Tomislav Galović. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Institut za povijest umjetnosti, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Staroslavenski institut, Sveučilišna knjižnica Rijeka i Općina Malinska-Dubašnica. Malinska – Rijeka – Zagreb. 521–550.
- Ritig, Svetozar. 1910. *Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju, sa osobitim obzirom na Hrvatsku*. Tiskara i litografija C. Albrechta. Zagreb.
- Runje, Petar. 2012. *Prema izvorima II. Rasprave i članci o hrvatskim franjevcima trećoredcima glagoljašima*, ur. i prir. Tomislav Galović. Povijesno društvo otoka Krka (*Krčki zbornik*, sv. 68. Posebno izdanje, sv. 61.) i Provincijalat franjevaca trećoredaca glagoljaša (Biblioteka Novaja i vethaja, knj. 9). Krk – Zagreb.
- Status personalis et localis Dioecesis Sibenicensis et Administraturae Apostolicae partis Jugoslavicæ Archidioecesis Jadrensis anno domini 1928*. Curia Episcopalis (Typographia "Kačić", Šibenik). Šibenici 1928.
- Stošić, Krsto. 1941. *Sela šibenskoga kotara*, Vlastita naklada (Tiskara "Kačić", Šibenik). Šibenik. [Pretisak: Naklada Nediljko Dominović (Djela iz hrvatske duhovne i kulturne baštine, knj. 12). Zagreb 2020.].
- Strčić, Petar. 1967. In memoriam Mate Polonijo. *Novi list XXI* (Rijeka, 21. septembra 1967) 220. 8.
- Šibenik – spomen zbornik o 900. obljetnici*. 1976. Ur. Slavo Grubišić. Muzej grada Šibenika. Šibenik.
- Šimić, Marinka. 2021. Glagoljica na šibenskom području. *Osvit. Godišnjak za promociju kulturne i prirodne baštine šibenskog kraja V*. 19–32.
- Šimić, Marinka. 2022. Glagoljska baština Šibenika i okolice. *Baščina. Glasilo Društva prijatelja glagoljice* 23. 46–51.
- Šanjek, Franjo. 2017. Episcopus Chroatensis/Hrvatski biskup. U: *Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja*, prir. Franjo Šanjek i Branka Grbavac. Školska knjiga. Zagreb. 213–214.
- Štefanić, Vjekoslav. 1964. Roko Rogošić (2. IV 1897. – 15. XII 1963.). *Slovo* 14. 130–131.

- Šupuk, Ante. 1957. *Šibenski glagoljski spomenici*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb.
- Šupuk, Ante. 1976. Prilozi šibenskim glagoljskim spomenicima. U: *Šibenik – spomen zbornik o 900. obljetnici*, ur. Slavo Grubišić. Muzej grada Šibenika. Šibenik. 489–498.
- Šupuk, Ante. 1986. Sedam stoljeća glagoljice u Šibeniku. *Čakavska rič* XIV (2). 27–33.
- Tadin, Marin. 1954. Recueil glagolitique croate de 1375. *Revue des études slaves* 31 (1–4). 21–32.
- Tandarić, Josip Leonard. 1993. *Hrvatsko-glagoljska liturgijska književnost. Rasprave i prinosi*, prir. Petar Bašić, Stjepan Damjanović i Marko Mišerda. Djela Instituta za ekumensku teologiju i dijalog Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu (Odjel za hrvatski glagolizam, knj. 1), Kršćanska sadašnjost i Provincijalat franjevac trećoredaca. Zagreb.
- Tkalčić, Ivan Krstitelj. 1904. *Slavensko bogoslužje u Hrvatskoj*. Naklada i tisak Dioničke tiskare. Zagreb.
- Vajs, Joseph. 1906. *Memoria liturgiae Slavicae in dioecesi Auxerensi ex archivo dioecetano Auxerensi excerpit* ~. Glagolitica. Publicationes Palaeoslavicae Academiae Veglensis, fascic. 1.-4. Veglæe.
- Velčić, Franjo. 1994/1996. Pop Mate Polonijo – život i djelo. *Slovo* 44/46. Prilozi: “Staroslavenska akademija i njezino značenje”. Zagreb. 394–405.
- Vlahov, Dražen. 2014. *Tri glagoljske matične knjige s otoka Prvića (1689. – 1711.)*. Državni arhiv u Šibeniku. Šibenik.
- Zelić-Bučan, Benedikta. 2000. *Bosančica ili hrvatska ćirilica u srednjoj Dalmaciji* (novo prošireno izdanje). Državni arhiv u Splitu. Split.

ON FR BERNARDIN POLONIJO’S MANUSCRIPT “THE GLAGOLITIC SCRIPT IN THE DIOCESE OF ŠIBENIK: PAST AND PRESENT” (ŠIBENIK, 1949/1950)

Abstract

This paper introduces the scientific and professional audience to the manuscript entitled “The Glagolitic Script in the Diocese of Šibenik: Past and Present”, written in Šibenik in 1949/1950, which is now kept in the Archives of St. Jerome’s Croatian Province of the Order of Friars Minor Conventual at Sveti Duh, Zagreb (archive signature mark: 11th box – Polonijo, Bernardin: *Varia*). The author of the manuscript is Fr Bernardin Frane Polonijo (Vrbnik on the island of Krk, 18 August 1885 – Šibenik, 10 September 1958), member of St. Jerome’s Province of the Order of Friars Minor Conventual or, as he identified himself: “Franciscan-Conventual from Vrbnik on the island of Krk, ex-provincial, with a M.A. and Ph.D. in theology, retired religion teacher in Šibenik’s elementary schools”, who spent a large part of his monastic life in Šibenik. The manuscript “The Glagolitic Script in the Diocese

of Šibenik: Past and Present” was written at the request of Professor Nikola Žic (1882 – 1960), who worked as “the head of the Krk Academy of Old Church Slavonic, with the head office in Zagreb, Demetrova ul. 11”, as the response to his correspondence of 24 December 1949 (No. 489). According to a note in the manuscript, it was typed in 1950, encompassing 17 pages of text, in three copies, by don Josip Veljko Jadronja (1920 – 2008), who at the time served as the vicar choral and organist at the Šibenik Cathedral. The first copy was sent to N. Žic, the second delivered to Monsignor Rudolf Pian, the head of the Šibenik Diocese, and the third to Fra B. Polonijo’s own brother – Monsignor Mate Polonijo (1876. – 1967.), the provost of the Cathedral Chapter in Krk and the bishopric delegate for the island of Krk. In this paper, we shall present and analyze the said manuscript, containing about 30 written pages from a notebook, and its draft version, as well as different additions, notes and comments accompanying the manuscript. This is definitely an intriguing text, the primary subject of which is the Glagolitic script, but it also addresses the Croatian Cyrillic script (*bosančica*) in the territory of the Šibenik Diocese throughout the centuries. The information presented and the description of Fr Bernardin Polonijo’s manuscript “The Glagolitic Script in the Diocese of Šibenik: Past and Present” testify to the meticulous work and collection of data on the Glagolitic past of the Šibenik region. Although the conclusions stated in the manuscript can be criticized on several grounds, it nevertheless presents a well-rounded perspective of the Glagolitic and Cyrillic heritage of the Šibenik region and is both an encouragement and a guideline for new, (primarily) archival research.

KEYWORDS: Fr Bernardin Polonijo (1885 – 1958), Glagolitic script, Cyrillic script, Šibenik, Diocese of Šibenik, manuscript “The Glagolitic Script in the Diocese of Šibenik: Past and Present”

Vuk-Tadija Barbarić
 Marijana Horvat
 Institut za hrvatski jezik, Zagreb
 vtbarbar@ihjj.hr
 mhorvat@ihjj.hr

UDK 821.163.42-97Banovac, J.
 27 546.2
 Izvorni znanstveni članak

BANOVČEV *BLAGOSOV OD POLJA*: DIGITALIZACIJOM I ANALIZOM GRAFIJE DO NJEGOVA STAVLJANJA U KONTEKST MISALSKO-LEKSIONARSKÉ TRADICIJE ZAKLINJANJA

Knjiga *Blagosov od polja* (Ancona, 1767.) Josipa Banovca veoma je opsežna zbirka blagoslovnih i zaklinjalačkih tekstova. U ovom se radu kreće putom istraživanja podrijetla Banovčevih zaklinjalačkih tekstova, i to u kontekstu misala (mahom glagoljičnih) i lektionara (latiničnih). Za potrebe istraživanja digitalizirana je navedena knjiga te temeljito proučena njezina grafija. To je drugo tako obrađeno Banovčevo djelo (uz *Predike od svetkovina došašća Isukrstova...*, Venecija, 1759.), te je time stvoren i važan digitalni resurs za daljnja istraživanja.

KLJUČNE RIJEČI: Josip Banovac, zaklinjanje, grafija, grafematika, digitalizacija

1. Uvod¹

Fra Josip Banovac hrvatski je vjerski pisac rođen oko 1703. u Čisti kraj Skradina, a preminuo 1771. u Šibeniku. Bio je lektor moralnoga bogoslovlja u Sinju (1725. – 1726), župnik u Šibeniku (1727. – 1730. i 1754. – 1755.), gvardijan franjevačkih samostana u Šibeniku (1732.) i Karinu (1736.).²

¹ Ovaj rad nastao je u okviru projekta *Razvoj i primjena modela za normalizaciju grafije starih latiničnih tiskanih tekstova* (MONOGRAF), koji u Institutu za hrvatski jezik financira Europska unija – NextGenerationEU. Izneseni stavovi i mišljenja pripadaju samo autorima i ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

² Prema *Hrvatskoj enciklopediji* <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=5737>; pristupljeno 15. veljače 2023. Više detalja iz Banovčeve biografije vidi npr. u Knezović 2004: 25–34 te u drugim radovima iz istoga zbornika posvećenoga njemu.

O njemu se piše kao o vrlo plodnom piscu, izvrsnom govorniku i propovjedniku.³ Posebno se ističu dvije knjige propovijedi: *Pripovijdanja na svetkovine korizmene i druge predike od zloća većma u sadanja vrimena običajni. Skupljene iz veće knjiga latinski i složene u dični hrvatski jezik za službu M. M. P. P. parosijanah i slavonsjanah, po otcu fra Josipu Banovcu, pripovidaocu Reda S. O. Frančeska male bratje, provincije Presvetoga Otkupitelja u Dalmaciji* (Venecija, 1747.) i *Predike od svetkovina došastja Isukrstova, složene i na svitlost date po otcu fra Josipu Banovcu, pripovidaocu Reda S. O. Frančeska od obluženja Provincije Prisvetoga Odkupitelja* (Venecija, 1759.), koje su namijenjene svećenicima koji se ne služe latinskim jezikom. U tome smislu njegove propovijedi pripadaju angažiranoj književnosti, kakve franjevačke propovijedi i jesu jer su potaknute duhovnim i kulturnim potrebama onih kojima su namijenjene.

Knjiga *Blagosov od polja i zaklinjanja zli vrimena u četiri dila razdiljeni, veoma kripostni i mogući suprot svakoj živini škodljivoj i vlastima ajerskim, data na svitlost za službu misnika slovinskih* (Ancona, 1767.) veoma je opsežna zbirka blagoslovnih i zaklinjalačkih tekstova.

Prema *Općem religijskom leksikonu* (2002: 106) *blagoslov* (lat. *benedictio*) je “obredna prozbenica da Bog štiti osobu ili stvar, bilo da je osoba skrivenom dobročinstvu neposredno prisutna (papinski blagoslov) ili posebnom uporabom blagoslovljene stvari (blagoslovljena voda)”, odnosno “kultna ili obredna riječ ili niz riječi kojima se izriče spas, zaštita i pomoć božanstva”; u kršćanstvu je blagoslov “obredna molitva nad osobama, životinjama ili predmetima kojom vjernik zahvaljuje Bogu na udijeljenim darovima, zazuje njegovu pomoć i zaštitu”, dok je *zaklinjanje* (lat. *adjuratio demonum*) “obred kojim se osoba ili stvar izuzimaju od prokletstva grijeha i vlasti zla (→ egzorcizam).”

“Zaklinjanja (*adiurationes, coniurationes, exorcismi*) su molitve koje su molili svećenici, ali i vjernici, protiv nepoznatih zlih sila shvaćenih kao djela zloduha. U kršćanskoj se teologiji za njih, prema grčkom, uvriježio naziv egzorcizmi, a u starijim hrvatskim tekstovima naziv zaklinjanja i u novije vrijeme naziv otklinjanja.” (Kapitanović 2013: 309).⁴ Egzorcizam je posebice izražen u sakramentu krštenja (Kapitanović 2013: 311).

³ O Banovčevim djelima v. Knezović 2004: 21–64.

⁴ Zaklinjanja protiv zlih duhova poznata su u starim religijama. Njihovih tragova ima i u Starome zavjetu (Zah 3, 2; Jd 9). U evanđeljima se opisuje kako je Krist liječio bolesne i istjerivao zloduhe, a u njegovo su ime to činili i drugi koji nisu pripadali krugu njegovih učenika (Mt 7, 22 i Mk 9, 38). Krist je i sam slao učenike da idu liječiti bolesne i istjerivati zloduhe (Mt 10, 8). Zaklinjanje i istjerivanje zloduha u kršćanskom su bogoslužju kao sredstva spasenja od starine povezana uz katekumenat i obred krštenja, a preuzimana su iz

Blagoslov i zaklinjanje spadaju u *blagoslovine* (lat. *sacramentalia*). Blagoslovine su u kršćanstvu vrlo stare (nastavljaju se na starozavjetne tradicije), ustanovljuje ih Crkva (za razliku od sakramenata koje je ustanovio Krist), a proizvode određene duhovne učinke; osobito su se umnožavale u srednjem vijeku (blagoslov kralja, viteza, zastave).⁵ To su, dakle, obredi za posebne svrhe, pripadaju im još npr. *posveta (konsekracija) osobe* (opata, redovnika, redovnice) i *posveta stvari* (crkve, kaleža, zvona, oltara, groblja, ulja, vode).

Što se zaklinjanja tiče, treba razlikovati zaklinjanje kao *adjuratio demonum*, što je predmet ovoga istraživanja, i zaklinjanje kao neku vrstu prisege, uvjeravanja. Sam Banovac u predgovoru naslovljenom *Bogoljubnomu zaklinjaocu*, među ostalim, kaže: “Imajući misnik pečat od misništva, ne samo ima oblast posvećivati tilo i krv G. N. Isukrsta, odrišivat od griha i ostale sakramente služiti, da li još ima oblast djavle i njiove naslidnike zaklinjati, proklinjati i progoniti, polja blagosloviti i svaka koja su na službu ljudsku posijana i posađena, iz njih škodljivu živinu izgoniti.” U nastavku ističe da je svećeniku za posvećivanje tijela i krvi Kristove, odrješivanje grijeha i istjerivanje đavla potrebna istinska vjera i pouzdanje “u jakosnu i prveliku pomoć Božju, koja sama tira i progona strašnu silu djavaosku, a misnik je samo priprostiti služitelj”.

2. Motivacija

Autori ovoga rada surađivali su na internome projektu Instituta za hrvatski jezik *Razvoj modela za normalizaciju grafije starih latiničnih tiskanih tekstova* (<http://ihjj.hr/projekt/razvoj-modela-za-normalizaciju-grafije-starih-latiničnih-tiskanih-tekstova/102/>) te su nastavili suradnju na projektu *Razvoj i primjena modela za normalizaciju grafije starih latiničnih tiskanih tekstova* (MONOGRAF), koji financira Europska unija – NextGenerationEU. Prva knjiga koja je bila u cijelosti digitalizirana za potrebe obaju projekata i danas je besplatno dostupna na profilima V.-T. Barbarića na istraživačkim mrežama Academia.edu i ResearchGate jest upravo jedna od spomenutih Banovčevih knjiga *Predike od došašća Isukrstova*.

biblijskih tekstova ili su prema njima sročena. Posebice se utvrdilo zaklinjanje katekumena, krštenika i opsjednutih od zloduha te zaklinjanje ulja, vode i soli pri slavljenju nekih sakramenata koji su blagoslivljanjem i sami postajali sakramentalima. Usp. Kapitanović 2013: 312–313.

⁵ Prema *Hrvatskoj enciklopediji* <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=5737>; pristupljeno 15. veljače 2023.

Zbog toga je u okviru znanstvenoga skupa *Glagoljična i ćirilična baština šibenskoga kraja*⁶ tematska cjelina *Banovčev Blagosov od polja u kontekstu glagoljskih zaklinjanja* odmah privukla pozornost autora. Tu je temu ipak trebalo prilagoditi ciljevima navedenoga projekta te tekstološkom iskustvu koje su autori dosad stekli. Stoga je prirodan put bio pokušati povezati Banovčeva zaklinjanja s misalsko-lekcionarskom tradicijom, koja nije samo glagoljična ili ćirilična nego je i latinična.

Ovaj prilog je u svojem prvome dijelu preliminarni rad na rasvjetljavanju izvora iz kojih je Banovac crpio sastavljajući svoju zbirku, ali to je posao koji svakako treba odraditi. Misali i lekcionari ne sadržavaju ni približno toliko različitih vrsta zaklinjanja kao Banovčeva zbirka. U misalima i lekcionarima najčešće ćemo zateći blagoslove vode i soli, koji su katkad važni za misne obrede. No kad razlučimo što Banovac preuzima iz te tradicije, daljnje će rasvjetljavanje Banovčevih izvora biti nešto lakše. To više što je nusproizvod ovoga istraživanja digitalizirana i besplatno dostupna još jedna Banovčeva knjiga – *Blagosov od polja*.⁷ Trebamo možda samo naglasiti da je riječ o tome da su digitalizirane knjige koje se izrađuju za potrebe projekta zapravo računalno pretraživi tekstovi. Na slici 1 vidi se kako izgleda jedna stranica u pripremi.

34
 dravgliene vodde ovve, i nechie bitti
 ù gnimâ vechie smârt, i neplôdfctina,
 tako pò ovvomu smiffanju Solli, i Vo-
 dee niedno bojazagnie ottrovitoga Zma-
 ja vechie budde ù ftvoregnii Boxgimâ.
 U' Imme Otcza † i Siina † i Dùha
 Svetôga, komu jest pofctegnie, i slava
 ù viike viikov. Amen.
 ZAKLIGNAGNIE SVARHU VODE
 SOGLIU SMISSANOM.
 ZAkligniâm tebbe ftvoregnie Solli,
 i Vode Bogôm xivim † Bogom
 iftinim † Bogôm Stvoritegliem fvega:
 i onnim tebbe zakligniem, koi tebbe
 fvojom oblafctju zaftavi fvarhu Nebbe-
 laa, skuppi nâ zemgliu, smiffâ ù mo-
 ore, od ftudenza Raja techi učinni,
 i ù četirih Riikah izvirratti zapovid-
 di, i fvù zemgliu natopitti zapovididi.
 Ovdife razdilli voda nâ četiri
 strane nâ priliku kriixa.
 DA'

Slika 1: *Blagosov od polja* – digitalizirana inačica u nastajanju

⁶ Ovaj se rad temelji na izlaganju na Međunardonome znanstvenom skupu *Glagoljična i ćirilična baština šibenskoga kraja*, Šibenik, 22. veljače 2023.

⁷ Treba svakako naglasiti da je riječ o računalno pretraživu tekstu u izvornoj grafiji, tj. o računalnoj kopiji teksta, ali ne i slikama izvornika.

U najkraćim crtama, cilj je projekta stvaranje elektroničkoga korpusa, koji će se pretraživati unošenjem jednostavnih upita današnjim slovoapisom, a kao rezultat dobivat će se riječi zapisane nekadašnjom grafijom ili, bolje rečeno, nekadašnjim grafijama. Da bi se to postiglo, trebat će digitalizirati znatan broj knjiga i razviti model koji će to omogućiti na osnovi preciznih opisa grafije. Stoga drugi dio ovoga rada čini jedan takav opis.

3. Analiza

Budući da je jedan od ciljeva našega rada tekstološke prirode, u nastavku ćemo uvodno usporediti ulomke iz Banovčevih zaklinjanja s ulomcima iz Kašićeva *Rituala rimskoga* (1640.), koji sadržava propisane tekstove i postupke za obrede izvan mise,⁸ te s hrvatskom misalsko-lekcionarskom tradicijom, odnosno s *Bernardinovim lektionarom*, *Bandulavičevim lektionarom*, glagoljičnim prvotiskom *Misalom po zakonu rimskoga dvora* (= *Prvotisak*) i *Hrvojevim misalom*.⁹

3.1. *Blagosov od polja i Ritual rimski*

Banovac: <i>Blagosov od polja</i>	Kašić: <i>Ritual rimski</i>
<p><i>Blagosov vodeni svagdanji</i></p> <p>V: Pomoć naša u ime Gospodinovo Odg. Koji stvori nebo i zemlju.</p>	<p><i>Način za činiti vodu blagosovljenu</i></p> <p>U dnevni nediljne Gospodinove i kad godir potreba bude, pripravivši soli i vode čiste za blagosoviti u crkvi ili sakristiji, misnik s kotom i stolom modrom obučen prvo govori: V: Pomoć naša u imenu Gospodinovu. Odg. Koji je učinio nebo i zemlju. Pak posobito počnje zakletvu od soli</p>

⁸ *Blagosov od polja* sadržava tekstove preuzete iz *Rituala rimskoga*; v. u ovome članku poglavlje 3.1.

⁹ Vidi popis izvora na kraju, gdje su oni popisani po ovdje navedenim imenima, uključujući *Blagosov od polja* i *Predike*.

<p style="text-align: center;"><i>Zakletva vrhu soli</i> [str. 356]</p> <p>Zaklinjam tebe, stvorenje soli, Bogom † živim, Bogom † istinim, Bogom † svetim, Bogom koji tebe po Elizeju proroku u vodu usuti zapovidi da bi se ozdravila neplodščina vode, da budeš so zakleta na spasenje virnih i da budeš svim koji te uzimaju zdravlje duše i tila, i da pobigne i otide od onoga mista gdi prosuta budeš svaka sablazan i zloća ali himba djavaoske privare i svaki duh nečisti zaklet onim koji prići ima suditi žive i mrtve i svit ognjem. Amen.</p> <p>[Nakon navedenoga teksta slijedi molitva.]</p>	<p style="text-align: center;"><i>Zakletva</i> [str. 250–251¹⁰]</p> <p>Zaklinam tebe, stvoren'je soli, Bogom † živim, Bogom † pravim, Bogom † svetim, Bogom koji je tebe po Elizeju proroku zapovidio u vodu vrći neka bi ozdravila neplodnost vode, da se učiniš sol zakleta na spasen'je od virujućih i da budeš svima uzimajućima tebe zdravje duši i tilu, ter da pobigne i otide od mista u komu budeš biti prosuta svaka nakazan i zloba ili podhibnost vražje privare i svaki duh nečisti zaklet onim koji će doći suditi žive i mrtve i svit po ognju. Odg. Amen.</p> <p>[Nakon navedenoga teksta slijedi molitva.]</p>
<p style="text-align: center;"><i>Zakletva vrhu vode</i> [str. 357–358]</p> <p>Zaklinjam tebe, stvorenje vode, imenom Boga † Otca Svemogućega, imenom Isukrsta †, sina njegova, i kripostju Duha † Svetoga, da budeš voda zakleta na izaganje oblake svasti [graf fvašti] neprijatelja i istoga iskoreniti i izguliti da moći budeš s anđeli njegovimi odmetnici kripostju istoga gospodina našega Isukrsta, koji priti ima suditi žive i mrtve i svit ognjem. Amen.</p> <p>[Nakon navedenoga teksta slijedi molitva.]</p>	<p style="text-align: center;"><i>Zakletva od vode</i> [str. 251¹¹]</p> <p>Zaklinam tebe, stvoren'je od vode, imenom Boga Oca † Svemogućega, imenom † Isukrsta, sina njegova, Gospodina našega, i kripostju Duha † Svetoga, da se učiniš voda zakleta za prognati svaku moć neprijateljsku i istoga neprijatelja uzmožeš izkoripiti i izguliti i s angeli svojimi odmetnici po kriposti istoga gospodina našega Isukrsta, koji će doći suditi žive i mrtve i svit po ognju. Odg. Amen.</p> <p>[Nakon navedenoga teksta slijedi molitva.]</p>

Na temelju usporedbe odabranih tekstova iz Banovčeva *Blagosova od polja* s tekstovima iz Kašičeva *Rituala rimskoga* razvidna je podudarnost i na strukturnoj i na sadržajnoj razini. *Blagosov od polja* također sadržava poglavlje naslovljeno *Jošte zaklinjanja primoguća i vridna suprotiva zlim godinam i vlastima ajerskim izvadjena iz Rituala rimskoga* (str. 323–336). Iako se u *Blagosovu* ne donosi podatak iz kojega su izdanja *Rituala rimskoga* preuzeti

¹⁰ U izvorniku stranica označena pogrešno 252.

¹¹ U izvorniku stranica označena pogrešno 252.

tekstovi, i u tome se poglavlju Banovčeva djela uočava sličnost s Kašićevim izdanjem. Svakako valja istaknuti da navedeno poglavlje u *Blagosovu od polja* s tekstovima preuzetim iz *Rituala* ne sadržava sve dijelove koji se nalaze u Kašića u poglavlju *Zaklinan'ja primoguća i vridna*. Primjerice, Kašićev *Ritual* na početku donosi poglavlje *Od pripravljen'ja misnikova prije zaklinjan'ja*, što se ne potvrđuje u Banovca. U Kašića potom dolazi *Zakletva soli i vode*,¹² što Banovac također nema u poglavlju za koje izriječom kaže da ga preuzima iz *Rituala*.¹³ Poglavlje u *Blagosovu od polja* počinje molitvom, a tekst je usporediv s Kašićevim od posljednjega ulomka u *Ritualu* na str. 427. do kraja 431. stranice te u poglavlju *Pomoljen'ja Davidova*.

Prema Kapitanoviću (2013: 314) poglavlja *Zaklinan'ja primoguća i vridna* i *Blagosov od vode na Vodokršte* Kongregacija obreda zabranila je 1725. pa se ne nalaze u *Ritualu rimskom* koji je izdan po nalogu pape Benedikta XIV., a na hrvatskom objavljen 1827. Unošenje tekstova iz zabranjenih poglavlja u zbirke blagoslova, zaklinjanja i molitava nakon 1725., pa tako i u Banovčev *Blagosov od polja* objavljen 1767., Kapitanović (2013: 314) vidi u tome što “[u]hodanu praksu puka, mučena često raznim nevoljama, nije bilo jednostavno promijeniti jednom odredbom iz dalekoga Rima, tim više što se čini kako po mnogim župama nisu ni imali *Rituale Romanum* prije nego što je preveden na hrvatski”.

Unatoč utvrđenim sličnostima tekstovi zaklinjanja u Banovca i Kašića daleko se češće razlikuju. Očekivano je da se potvrđuju tekstovi, primjerice blagoslova soli i vode, kojima su zajednički motivi i poruka, ali ne i iskaz, tj. način na koji se oblikuje tema.

¹² *Ritual rimski: Zakletva soli i vode* [str. 425]

Zaklinam tebe, stvoro od soli i vode, u ime gospodina našega Isuŕkrsta Nazaranina, sina Boga živoga, da budeš očisten'je i izčisten'je u onih mistih na kojih budeš biti poskropljena za izgoniti nečiste i skitačne duhove i svake nepodobne pute vražje prognati, i svake slike i strašen'ja nakazni sotonske satarisati, i gromov, triske i strile ognjene koje se vide da su vržene na kuće, stabre, dubove, njive, baštine, turne ili koja godir pribivališta da ne naude ni ljudem, ni živinam, ni voću, nego da otidu i pobignu po zazivan'ju imena gospodina našega Isukrsta, koji ima doći suditi žive i mrtve i svit po ognju. Odg. Amen.

¹³ Motive iz Kašićeve *Zakletve soli i vode* (iz poglavlja *Zaklinan'ja primoguća i vridna*) nalazimo, primjerice, u Banovčevu *Blagosovu od polja* na početnim stranicama djela u poglavlju *Blagosov vode*: V. Pomoć naša u ime Gospodina.; *Od*. Koji stvori nebo i zemlju; V. Gospodine, usliši molitvu moju.; *Od*. I vapaj moj k tebi da pride.; V. Gospodin s vami.; *Od*. I s duhom tvojim. Zaklinjam tebe, stvorenje vode, u ime Otca † i Sina † i Duha † Svetoga, da ne budeš općiti s nijednim duhom nečistim, da li daj poštenje živomu i kraljujućemu Bogu da gdi godir poškropljena budeš, svaki duh nečisti, svaka sablazan skoti otrovne otide. Takojer, zaklinjem tebe, vodu, u ime Isukrsta Nazaranina, sina Boga živoga, Odkupitelja i Sudca, da budeš opranje i posvećenje mista i ljudih, koje Bog stvori na priliku i slavu svoju. Pomolimo se [...] (str. 14–15).

Banovac: <i>Blagosov od polja</i>	Kašić: <i>Ritual rimski</i>
<p style="text-align: center;"><i>Blagosov soli i vode</i></p> <p>V: Pomoć naša u ime Gospodina. Od. Koji stвори nebo i zemlju</p>	<p style="text-align: center;"><i>Blagosov od vode koji se čini u nadvečerje od Vodokršta</i></p>
<p style="text-align: center;"><i>Zaklinjanje soli</i> (ulomak, str. 9)¹⁴</p> <p>Opet zaklinjam tebe, stvorenje soli, Bogom † živim, Bogom istinim †, Bogom svetim †, Bogom koji tebe po Elizeju proroku u vodu usuti zapovidi da bi se ozdravila neplodština vode, da budeš so zakleta na spasenje virnih i da budeš svim koji te uzimaju zdravlje duše i tila, i da pobigne i otide od onoga mista gdi prosuta budeš svaka sablazan i zloća ali himba djavaoske privare i svaki duh nečisti zaklet onim koji prići ima suditi žive i mrtve i svit ognjem. Amen. V: Gospodin s vami. Od. I s duhom tvojim. [Nakon navedenoga teksta slijedi molitva.]</p>	<p style="text-align: center;"><i>Zakletva vrh soli spiva se</i> (str. 408–409)</p> <p>Zaklinam tebe, stvoro soli, Bogom istinim, Bogom svetim, Bogom svega stvoren'ja stvoriteljem: ovim koji tebe po Elizeju proroku zapovidi vrci u vodu da bi ozdravila neplodnost vode, koji po apostolu Pavlu dostojio se jest reći: "Budi srce vaše solju začinjeno." Zato se učini sol za zakleti, za prognati i za iztirati neprijatelja i svu silu njegovu i nečistoću vražju, u ime gospodina našega Isukrsta, koji ima doći suditi žive i mrtve i svit po ognju. Amen. [Nakon navedenoga teksta slijedi molitva te pjevanje nove zakletve (<i>Pjeva se ova zakletva</i>, str. 409–410).]</p>

3.2. *Blagosov od polja* i misalsko-lekcionarska tradicija

Takvi se motivi potvrđuju i u *Prvotisku, Misalu po zakonu rimskoga dvora* (1483.), ali jednako tako bez veće sličnosti koja bi upućivala na izravna preuzimanja:

[str. 214a] Gredetъ suditi živ(imъ) • zdê solъ vsipli • 3• kratъ g(lago)le budi sie smêšenie soli i vodi sil(o)û s(ve)t(a)go k(r)iža va ime o(t)ca i s(i)na i duha s(veta) go•am(e)n(ъ) [str. 214b] Znam(e)na+vaû te tvari solnaê i vodnaê v ime o(t)ca + i s(i)na + i d(u)ha + s(ve)t(a)go iže te elisêemъ pror(o)k(o)m' va vodu vsipati pov(e) lêl est' g(lago)lûcû emu se g(lago)letъ g(ospod)ъ iscêlaû vodi sie i ne budetъ ottudu semrti ni besčediê iže usti b(o)ž(a)stva svoego r(e)če vi este solъ z(e)mli po ap(usto) lu tvoemu soliû srce učineno estъ da vsi iže ot tebe okusetъ budutъ svečeni d(u)šami i telesi • i kadî lûbo razliêna budetъ dast' vsêemъ otpručenje grêhovъ sp(a)s(e)nie i zdravie i začičenie umomъ къ otgoneniû i otpručeníû napasti dêmunskie • v ime o(t)ca i s(i)na i d(u)ha s(veta)go • iže gre(detъ) pom(o)li(mъ) [str. 215c] Zaklinau te

¹⁴ Poglavlje *Zaklinjanje soli* počinje na 7. str., a završava na 14.

d(u)še nečisti b(ogo)mь v(se)mogučimь (!) iže stvorilь estь n(e)bo i z(e)mlu mora i vsa sučae v nihь da vsaka sila supostatna i vsač(a)sko voinstvo dьêvlsko i vsač(as) ko napadanie vražie i vsaki zrakь ego otidetь i otbêgnetь ot see t'vari vodnie da budetь s(ve)ta i sp(a)sena ognemь goručimь na vsaku supostatь napadanie vražie prizvanimь imenemь g(ospod)a n(a)šego i(su)sa h(rьst)a • iže gredetь [str. 216b] zn(a)m(e)nati solь i vodu vsaku n(e)d(ê)lu pop gl(agole)t' • g(ospod)i po(milui) • h(rьst)e po(milui) o(t)če n(a)š(ь) • Zn(a)m(e)nau te tvari solnaê b(ogo)mь + živim' [str. 216c] b(ogo)mь + istin'nimь + b(ogo)mь s(ve)timь iže te elisèemь pr(o)r(o)komь vь vodu vrêci stvori da iscêlit se neplodstvo vodi • da budeši solь zn(a)m(e)n(a)na + v sp(a)s(e)nie vèruučimь • i budeši vsêmv svršeno iscêlenie d(u)ši i têlu da izbêgnetь i otidetь edro ot mêsta togo v nemže budeši pokroplena vsako blazanstvo i krivostь i zledь dьêvle lasti i vsakь d(u)hь nečisti zakletь g(ospode)mь.

Što se tiče jasnijih veza Banovčevih zaklinjanja i misalsko-lekcionarske tradicije, na slici 2 vidimo usporedbu nekih odsječaka Banovčeva teksta i odgovarajućega teksta iz lekcionara Ivana Bandulavića. Poznato je da je taj lekcionar, koji je nastao u prvoj polovici 17. st. te je u čvrstoj tekstološkoj vezi s *Bernardinovim lekcionarom*, bio veoma čitan, a i distribuiran u velikome broju izdanja. Stoga nije čudno da smo naišli na neke podudarnosti. Navedena slika pokazuje veoma veliku korespondenciju s tekstom *Bandulavićeva lekcionara*, a u ovome bi se slučaju moglo govoriti i o identičnosti.

BANOVAC	BANDULAVIĆ
zakligniam tebbe stvoregnie Solli Boggom † xiviim, Boggom iftiniim † Boggom Svetiim † Boggom, koi tebbe pò Elifeu Prorohu ù voddu ufluti zapoviddi, dabiše ozdravila neplodfctina vode, dà budefc soo zakleta nà ifpallegne virniih, i dà budefc fviim, koite uzimaju zdravglie duufcè, i tiila, i dà pobighne, i ootidee od onnoga mišta, gdi, profluta budefc, fvaka fablazan, i zlochia, alli himba Diavaoske privarè: i fvaki duuh nečiftii zaklèl onniim, koi priichi immmà fuditti xiive, i martve, i fviit oggniem. Amen.	Zaklinam tebe stvorenye Soli Bogom † Xiuium: Bogo(m) † iftinnim: Bogom † fuetim: Bogo(m) koyi te po Elizeu Proroku u vodu vfluti zapovuidi: dabiše ozdrauila neplodfctina vode dà budefc Soo zakleta nafpallegne virnijh: i dà budefc fuim koyite vzmù zdrauye dufce, i tijla: i dà pobigne: i odtijde od onnoga mišta, gdi profuta budefc, fvaka fablaza(n), i zlochia: alli himba diyauoske prijuarè: i fuachi duh nečifti zaklet, onnim, koyi prijti imma fuditi xiuae, i martuee, i fuit oggniem. Amen.
Zaklignam tebbe stvoregnie Solli, i Vode ù imme Otca †, i Siina †, i Dùha † Svetôga. Zakligniam tebbe u Imme Gña nafcega Iflukarfta, koi fvarhu tebbe fvoim fvetiim noghamii hoddj. Zakligniam tebbe onniim, koite od Vrutka Raja izvedde. Zakligniam tebbe onniim, koi Apofctolom fvoim zapoviddi, govorechi: Pojdite, karfite fve narode ù Imme Otca †, i Siina †, i Duuha † Svetoga. Gniegovim immenom tebbe zakligniam: dà gdigodi pofckropgliena budefc, fvaka fablazan od kuchie onne, i fvako nadskoçegnje diavaosko iskorenife, i odbighne. Boggom † xivim, Boggom † iftinnim, Boggom fvega stvoregniâ Stvoritegliem. † Dà ni gliudem, ni pribivalfctem, ni Brodovom, ni dobitkom, ni vochiu, ni ftablom nè naudifc. Gospodinom nafciim Iflukarftom Siinom tvoim, koi priichi imma súditi xive, i martve, i fviit oggniem. Amen.	Zaklinam tebe stvorenye Soli, i vodæ u imme Otčæ: i Siřna: i Duha † Suetoga. Zaklinam tebe u imme Gospodina nafcega Iflufa Karfta, koyi fvarhu tebe fuoyim fuetim nogam hodi. Zaklinam tebe onim, koyite od Vrutka Raya izuede. Zaklinam tebe onnim, koyi Apofctolom fuoyim zapovuidi, gouorecchi. Poydite, karfite fue narode u ime Otča: i fina: i duha fuetoga, Gniegouim imeno(m) tebe zaklina(m): dà gdigodi pofckropgliena; budefc fvaka fablazan od Kuchie onne: i fvako nadskoçenye diyauaosko, iskorinife, i vbigne. Bogom xiuium: Bogom iftinim † Bogom fuega stvoritegliem † Dà ni gliudem: ni pribivalfctem: ni Nauem, ni dobitko(m): ni vochiu: ni ftablom naudijfç. Gospodinom nafciim. Iflukarftom finom tuoyim. Koyi prijti ima suditi xiuee, i martuee, i fuit oggniem. Amen.

Slika 2: Usporedba Banovčevih i Bandulavićevih zaklinjanja što pokazuju visoku razinu identičnosti

Slika 3, pak, pokazuje Banovčev tekst koji je sigurno u vezi s Bandulavićevim, ali su u njemu načinjene nekakve preinake. Nije uopće isključeno da je moglo biti i nekih razlika među izdanjima *Bandulavićeva lekcionara*. Mi se ovdje oslanjamo na izdanje iz 1613. čiji je pretisak objavila Elisabeth von Erdmann-Pandžić. No razlike mogu imati različite uzroke. Moguće je da je i sam Banovac doradaivao tekst kad je smatrao da je to potrebno.

BANOVAC	BANDULAVIĆ
ZAkliĝniâm tebbe stvoreĝnie vodê ù Imme Otcza †, i Siina †, i Duuha † Svetoga, dà nè buddefc opchitti s' nijednim dũhom neçiftim, dalli dâj poſctegnie xivomu, i kragliujuchiemu Boghu, dà ĝdigodir poſckropgliena buddefc, fvkii duuh neçiftii, fvakâ ſablazan skotti otrovne ottide; takoyer zakliĝniem tebbe voddo ù imme Iſſũkarſta Nazaranina Siina Bogha xivoga Odkupiteĝlia, i Sudcza, dà buddefc oppragnie, i poſvechieĝne Miiftâ, i gliudiih, koje Bôĝh ſtvori nâ priliku, i ſlavu fvoju.	ZAklinam tebe ſtuorenye vodê imenom Otſca: i Siſtna: i Duha † Suetoga, da neopccchifc s'niyednim duhom neçiftim: nego, da podadefc poſctenye xiuuyuchiemu, i Kraglieuyuchiemu Otcu, i Sinu: i Duhu ſtutomu, da ĝdigodir budefc poſckropgliena; duh necifti od onnoga miſta odſtupij.
Boxe Abramov, Boxe Ixakov, Boxe Jakovĝliev, zakliĝnijuchi, i blagoſivajuchi ja † ovvo ſtvoreĝnie Solli, i Vode, molim te, da me uſliſfati doſtoifcfe ù Imme iſtoga Goſpodina naſſeĝa Iſſũkarſta Nazaranina Siina tvôga Bogga xivoga, kraglia, i Sudcza naſceĝa	I takoyer zaklinam tebe ſtuorenye vodeno u imme Iſſũkarſta Nazaranina, ſina Boga xiuoga: Kraglia, i sudcza naſceĝa: da budefc oçifctenye, i poſuechieĝne gliudsko, koye Bog k'ſuoyoi miloſti ſuetoy zuati raçioſe yeſt.
Boxe Abraamov, Boxe Ixakov, Boxe Jakovĝliev, zakliĝnijuchi, i blagoſivajuchi ja † ovvo ſtvoreĝnie Solli, i Vode, molim te, da me uſliſfati doſtoifcfe ù Imme iſtoga Goſpodina naſſeĝa Iſſũkarſta Nazaranina, ſina Boga xiuoga, Kraglia, i sudcza naſceĝa	Boxe Abraamou: Boxe Ixakou: i Iakouagl, zaklinayucchi ya ouo ſtuorenye Soli, i vodê, molim tebe: da mene vſliſfati doſtoyaſcfe u imme Goſpodina naſceĝa Iſſũka Karſta Nazaranina, ſina Boga xiuoga, Kraglia, i sudcza naſceĝa

Slika 3: Usporedba Banovčevih i Bandulavićevih zaklinjanja što pokazuju neke važne razlike

Na idućim slikama osvrnut ćemo se i na moguće poveznice s misalskom tradicijom zaklinjanja, a ovdje pod misalskom tradicijom prije svega mislimo na glagoljičnu misalsku tradiciju. A korisnim će se pokazati i uvođenje teksta *Bernardinova lekcionara*, s kraja 15. stoljeća, u usporedbu. Na slici 4 vidimo u usporedbi dio teksta iz glagoljičnoga prvotiska *Misala po zakonu rimskoga dvora*. Općenito se može reći, bez ulaženja u detalje, da se Banovčev tekst nekad doima sličnijim Bernardinovu, a nekad tekstu *Prvotiska*. U slučaju oslanjanja na *Prvotisk* to se više osjeća kao sadržajno podudaranje nego leksičko. No, ipak su sličnosti s Bernardinom daleko očitije, a to sigurno nije slučajno jer se i sam Bandulavić jako oslanjao na Bernardinov tekst.¹⁵ Stoga je sličnosti u ovom slučaju moguće tumačiti različito, tj. najsigurnije je pretpostaviti da su pred nama faze jedne tekstne tradicije, ali nikako ne mora značiti da je riječ o izravnim vezama među promatranim tekstovima. Dapače, to je malo vjerojatno.

¹⁵ Vidi Barbarić 2017: 112–116.

BANOVAC	BERNARDIN	PRVOTISAK
zakligniam tebbe štvoregnie Solli Boggom † xiviiim, Boggom ištiniim † Boggom Svetiim † Boggom, koi tebbe pò Elifeu Prorohu ù voddu ušfuti zapoviddi, dabife ozdravila neplodšćina vode, dà buddefc soo zakleta nà špallēgnie virniih, i dà buddefc fviim, koite uzimaju zdravglie duufce, i tiila, i dà pobighne, i ootidee od onnoga mišta, gdi, profluta buddefc, fvaka fablazan, i zlochia, alli himba Diavaoskē privarre; i fvaki duuh nečiftii zaklēt onniim, koi priichi immmā fuditti xiive, i martve, i fviit oggniem. Amen.	Zakliám tebe, stvorenje soli, Bogom živim, Bog†om jistin[n]im, Bog†om ki te po Elizeju proroku u vodu usuti zapovidi da bi se izdravila neplodšćina vode, da budeš sol zakleta na spasenje vernih, da budeš vsim ljudem ki te vazmu zdravje duše i tiila, da pobigne i otide od onoga mišta gdi prosuta budeš vsaka sablazan i vsaki nečisti duh, onim ki priti jima suditi žive i martve i svit ogñem! R(espondetur): Amen!	Zn(a)m(e)naù te tvari solnaē b(ogo)mь † živim' b(ogo)mь † istin'nimь † b(ogo)mь s(ve)timь iže te elisēemь pr(o)r(o)komь vь vodu vrēci stvori da iscēlit se neplodstvo vodi • da budeš solь zn(a)m(e)n(a)na † v sp(a)s(e)nie vēruičimь • i budeš vsēmь svršeno iscēlenie d(u)šī i tēlu da izbēgnets. i otidetь edro ot mēsta togo v nemže budešī pokroplena vsako blazanstvo i krivostь i zledь dьēvle lasti i vsakь d(u)hь nečisti zaklets g(ospode)mь...

Slika 4: Usporedba Banovčevih zaklinjanja s onima iz *Bernardinova lektionara* te *Prvotiska*

Slika 5, za razliku od slike 4, sad pokazuje tekst *Hrvojeva misala* namjesto *Prvotiska*.

BANOVAC	BERNARDIN	HRVOJEV MISAL
Zakligniam tebbe štvoregnie vodē ù Imme Otcza †, i Siina †, i Duhu † Svetoga, dà nē buddefc opchitti s' nijednim dūhom nečiftiim, dalli dāj poštegnie xivomu, i kragliujuchiemu Boghu, dà gdigodir pošćropgliena buddefc, fvakii duuh nečiftii, fvakā fablazan skotti otrovne ottide; takojer zakligniem tebbe voddo ù imme Iškarkta Nazaranina Siina Bogha xivoga Odkupiteglia, i Sudcza, dà buddefc oppragnie, i pošvechiegne Miiftā, i gliudiih, koje Bōgh štvori nà priliku, i slavu svoju.	Zaklinam te, stvorenje vode, va ime Otčca i Si'na i Duha † Svetoga, da ne budeš opčiti s nijednim duhom nečistim, da hoćeš dati počtenje živućemu i cesarjućemu Otcu, i Sinu i Duhu Svetu, da gdi godi budeš ošćroplena, duh nečisti da odonuda otide. I takoje tebe zaklinam, stvorenje vodeno, va ime Isusa Karsta, Nazaranina, Sina Boga živoga, kraja vičnēga i sudca našega, da budeš očišćenje lūsko i posvećenje, kih je Bog na svoju slavu dostojal se zvati. Tebe zato sazivam, Gospodine, sveti Otče, vsemogi, vični Bože, da ovu vodu po tvomu smilovanju zakleti i blagošloviti dostojaj se, da nijedan nečisti duh misto u ņoj ne jima, veče da gdi godi bude pošćroplena, anjelov tvojih pridi mnoštvo.	Zn(a)m(e)navaju te tvari vodnaē vь ime o(t)ca i s(i)na i d(u)ha s(ve)t(a)go da ne držišī se s nikimže d(u)homь zalimь v mirē semь na dai sl(a)vu živućumu b(ogu) is(u)h(rst)u s(i)nu ego i d(u)hu s(ve)tu i kadē ljubo izliēna budešī vsakь d(u)hь dēmun'ski ottudē da pobig'netь • zaklinaju te v' ime is(u)h(rst)a nazaranina c(ēsa)ra velikago i suditela n(a)šego da budešī vь očešćenie i v' svećenie vsei čeladi b(o)žiei ke g(ospod)ь k' svoei m(i)l(o)sti prizivaets i t(e)be pokon'no m(o)l(im)' g(ospod) i • da siju vodu očistišī i s(ve)tišī tvoeju m(i)l(o)stiju da vsaka zledь d'ēvla ot nee oštupitь idēže koliždo izliet' se tu pristupi an'j(e)hь tvoihь voin'stvo

Slika 5: Usporedba Banovčevih zaklinjanja s onima iz *Bernardinova lektionara* te *Hrvojeva misala*

Hrvojev misal nije uveden u usporedbu samo da bi se predstavila raznolikost konzultiranih izvora. Naime, čini se da odgovarajućega teksta uopće nema u *Prvotisku*, ali oba su teksta na posljednjim dvjema slikama posredovana *Bernardinovim lekcionarom* dalje u tradiciju. Općenito govoreći, ovdje se prvo uočava da se *Bernardinov lekcionar* i *Hrvojev misal* bolje međusobno sadržajno podudaraju. Ispušten je na slici završetak Banovčeva teksta jer je posve drukčiji i ne može se sravniti s drugim dvjema tekstovima. To je dobar primjer pred kakve nas tekstološke poteškoće dovodi Banovčev tekst. On se, dakle, u sastavljanju svoje zbirke očito oslanjao na mnoge izvore, što će nama sad, ali i budućim istraživačima biti velik izazov.

4. Rezultati grafijske analize

Opisom grafije knjige *Blagosov od polja* bavio se već Maretić (1889: 248–252). Ovdje ćemo dopuniti taj opis s obzirom na to da raspoložemo naprednijim metodama analize, a važno će biti i osvrtnje na grafijsku analizu *Predika* (Barbarić 2020), pri čemu ćemo ovdje sažimati ono što je već rečeno i naglašavati što je novo i dosad neprepoznato. Gledajući zajedno Maretićev i Barbarićev opis, možemo utvrditi da je u literaturi dovoljno rečeno o geminaciji (udvajanju slova), rasporedu nadslovaka i konsonantskim kombinacijama (analiza morfo(no)loškoga pravopisa) te ćemo se usredotočiti na temeljni grafemski inventar. Sve to činimo u okviru grafematike, discipline grafolingvistike koja proučava “grafičke konstitutivne elemente pisanoga jezika, njihove funkcije i svojstva te njihovu sistematsku organizaciju” (Amirova 1985: 53, naš prijevod; za grafolingvistiku vidi pregled u Barbarić 2023).

Analiziraju se samo grafemi koji zahtijevaju kakav komentar. Prvo se u kosim zagradama navodi fonem notacijom uobičajenom u Akademijinu rječniku (AR), a zatim odgovarajući grafemi u šiljatim zagradama uz detaljniju analizu gdje je to potrebno.

/cl/: <cz> – *tamnicze*

Nešto češće nego u *Predikama* razumljivom slagarskom pogreškom može stajati <çz> umjesto <cz> (npr. *Golubiçza*). Maretić bilježi isključivo <cz>.

/čl/: <ç> – *poçetak*

Kao i u *Predikama*, slagari su se za realizaciju ovog grafema morali nekada snalaziti različitim kombinacijama, a osobito u verzalu (<Ç> = <C,>). Rijedak primjer *niczicze* (*ničice*) teško da može biti nešto drugo nego

pogreška.¹⁶ Neobično je da Banovac prijedlog *cića* ('radi', s genitivom) bilježi isključivo *čichia*, kao i u *Predikama*, što nije registrirano u AR-u. To ne može biti dokaz da je nekad /č/ = <ç>, nego je vjerojatnije da je Banovac taj prijedlog poznavao samo iz predložaka kojima se služio.

/č/: <chi> – *obrachim*; <ch> – *pomoch*, *rechi*, *posvechivati*, *nemochnikaa*

Jednako kao u *Predikama* i ovdje imamo slučaj da su dva alografa u komplementarnoj distribuciji. Alograf <chi> pojavljuje se ispred *e*, *a*, *o*, *u* (npr. *fmuchiegnie*, *vrachia*, *odichiom*, *vochiu*), dok alograf <ch> pokriva ostale pozicije, prije svega finalnu poziciju u riječi¹⁷ (npr. *pomoch*, *noch*) ili u slijedu *chi* /či/ na finalnoj poziciji (npr. *mochi*, *govorechi*), u slijedu *chi* /či/ ispred svih znakova koji nisu *e*, *a*, *o*, *u* (npr. *dajuchima*, *opchiti*) te <ch> ispred svih znakova koji nisu *i*, *e*, *a*, *o*, *u* (npr. *moghuchstvo*, *pomochnicza*). U Barbarić 2020: 38 te su pozicije definirane ponešto drukčije uvođenjem pretpostavljenog slijeda **chii* (jednako tako i **gnii* i **glii* za /ń/ i /ł/)¹⁸, koji se pojavljuje samo u sažetom obliku, što je možda i elegantnije objašnjenje u smislu lakšeg uočavanja komplementarne distribucije (jer je intuitivno teško zanemariti da znakovi *i*, *e*, *a*, *o*, *u* stoje za samoglasnike).

Status potencijalnih ostalih alografa <tj>, <tchi> i <tch> (uključujući i sljedove *fctj/fchi* za /šč/ – pri čemu je riječ o sažetome slijedu *fcchi*¹⁹) objašnjen je detaljno za Banovca u Barbarić 2020: 38–40, djelomično i na osnovi Maretićeva opisa grafije *Blagosova od polja*, te se ovdje nema što dodati osim što ćemo ponoviti da je riječ o morfo(no)loškome pisanju (npr. *uputjegnia* i *uputchiegnia*, *bratjo* i *bratchi*, *mudrofctju*). Ako postoji praktična potreba, i takve bi se kombinacije slova mogle smatrati alografima za /č/ (s jedne strane dvostrukosti tipa *bratjo* i *bratchi* svjedoče da se na tom mjestu doista i izgovaralo /č/, a s druge o tome kakve je još sve podatke o riječima pisac htio prenijeti). Tada bi osnova za njihov opis postala činjenica da se nalaze isključivo na tvorbenim šavovima. Za potrebe ovoga rada smatramo da ih je jednostavnije razvrstati u slučajeve morfo(no)loškoga pisanja.

¹⁶ Ipak treba spomenuti da možda Banovac etimologizira s obzirom na to da su u AR-u zabilježeni i prilozi *nic* i *nica* (doduše korijen je *nik*-).

¹⁷ U ovoj analizi zanaglasnice koje se uobičajeno pišu sastavljeno s prethodnom riječju gledamo kao da su nesastavljene (npr. *nahodechife* = *nahodechi se* 'nahodeći se').

¹⁸ U tekstu se doista može naići na sljedove *chii/gnii/glii*, ali se ta pojava mahom može objasniti geminacijom u svrhu označivanja dužine (npr. *čekajuchiiim*, *kogniike*, *nepriateglii*).

¹⁹ Koji se čak može i pojaviti u punome obliku, npr. *iščifcchiujem*).

/ǵ/: —

Nema dobrih primjera za pokušaje bilježenje toga fonema. Samo se može reći da kod zapisivanja riječi *srdžba* dolazi do kolebanja, *farxbe* i *farçbe*, kakva nema u *Predikama*.

/đ/: <gi> – *megiu, dogioh, takogier*; <g> – *izage, doge, rogeni*

Sve što je rečeno za *Predike* u Barbarić 2020: 40–41 u vezi s grafemima za /đ/, stoji i za *Blagosov od polja* (osim što ne nalazimo mogućnost <gj>). Dakle, <gi> ima manja ograničenja u distribuciji od <g> s obzirom na to da <g> može stajati praktički samo u slijedu *gi* /đi/, npr. *pruigi*, i *ge* /đe/, npr. *prige* (ali *prigiu*).

Za status potencijalnih ostalih alografa <dj> i <dg>, unatoč tomu što ih je Maretić uključio u grafemski inventar, ostajemo pri tome da je riječ o činjenicama morfo(no)loškoga pravopisa, npr. *xedja, rodjen, xedgi, utvardgeni* – osobito je to jasno iz posljednjih dvaju primjera, koji se, stoga što <g> katkad stoji samostalno za /đ/²⁰, mogu transkribirati i *žeddi, utvrđeni*. Ti se svi primjeri ne bi smjeli promatrati izdvojeno od analognih slučajeva s potencijalnim alografima <tj>, <tchi> i <tch>, kao ni od ostalih primjera u kojima se vidi da se u zapisima fiksira stanje prije provođenja sekundarne jotacije (npr. *priporodjenje*). Prihvatanje svih tih alografskih mogućnosti može imati neke prednosti, ali mi nastojimo u svojem opisu definirati što je Banovčev osnovni grafemski inventar te iz njega isključiti sve suvišno. To konkretno znači da npr. slijed *dj* u *xedja* analiziramo kao <d> + <j>, a ne kao <dj>, bez obzira na to što je izvjesno da se i jedno i drugo preklapa s fonemskom vrijednošću /đ/. Uzimanjem u obzir karakteristika morfo(no)loških zapisa sinkronijski fonološki inventar više ne mora biti jedino mjerilo određivanja grafemskoga i alografskoga inventara. Također nam takav pristup omogućuje objasniti zašto možemo tako lako čitati nešto što na površini izgleda kaotično – jednostavno zato što grafemski inventar nije onoliko opsežan koliko bi proizrazilo samo iz površnih fonemsko-grafemskih korespondencija. Dakle, u sljedovima *tj, tchi, tch, dj* i *dg* nisu kodirane informacije jednake vrste kao u <chi>, <ch>, <gi> i <g>.

/gl/: <g> – *blaga*; <gh> *slughe, dragh*

Kao i kod *Predika*, element *h* služi za sprečavanja neželjene interpretacije zapisa (obvezan u sljedovima *ghi* i *ghe* da se spriječi čitanje /đi/ i /đe/)

²⁰ I u tom slučaju postoji pravilo, unatoč malobrojnosti primjera, da <g> /đ/ dolazi samo ispred <e> i <i>, što ne govori u prilog proglašavanju slijeda *dg* alografom – to je upravo <d> /d/ + <g> /đ/ bez obzira na to ostvaruju li se i u čitanju (izgovaranju) oba glasa.

i pojavljuje se statistički prije svega ispred *i, e, a, o, u* i *g, l* (da se izbjegne pogrešna identifikacije s grafemima <gn(i)> i <gl(i)> te u specifičnim okolnostima kad treba jasno razgraničiti /g/ od /ǰ/ ili /ń/, npr. *ughglieni* i *oghgniem*) te na kraju riječi (npr. *ubogh*).

/h/: <h> – *biahu*

Za potrebe grafijske analize dovoljno je utvrditi da Banovac upotrebljava *h* za /h/. Pitanje zašto ga nekad ne stavlja na prava mjesta može biti predmet zasebnoga istraživanja koje bi bolje bilo provesti kad se digitalizira više njegovih knjiga. Maretić je smatrao da se Banovac popravio u pogledu pisanja *h* u *Blagosovu od polja*.

/i/: <i> – *uzdarxati*

Za dugo /i/ javlja se <j> (npr. *odkupj*). Međutim, ne može se utvrditi da je u odnosu komplementarne distribucije s <i>. Funkcionalno gledajući, riječ je o drukčijem bilježenju geminacije *ii*. O tome svjedoče mogućnosti tipa *ottvori/ottvori/ottvorj* i *vami/vamii/vanj*.

Iznimno rijetko <j> mijenja <i>, npr. *Sobbstvo, j trii bitja*, a pojavu bilježimo nekad i u verzalu, npr. *Jffukarsta*. Jednako rijetko mijenja slijed *ji*, npr. *k' Marijse priblixati* ('k Mariji se približati'). No, to je sve na razini statističke pogreške, a takvo bi se odstupanje od temeljne grafije djela u starim tekstovima očekivalo i u većoj mjeri.

/j/: <j> – *Ottajstvo*

Pod /i/ komentirali smo što sve može značiti <j>. Ovdje možemo dodati rijedak primjer *Maie* (osobno ime), u kojem <i> stoji umjesto <j>, međutim s očitom mogućnošću stranoga uzora. Očekivano je nedosljedno umetanje <j> u različitim kombinacijama između *i, e, a, o, u*, ali je to između *o* i *e, a* i *e* te u *i* e najdosljednije. Već iz navedenoga proizlazi da se <j> nekada ne piše na mjestima gdje bi ga se moglo zapisati (više o tome u Barbarić 2020: 42–43).

/ǰ/: <gli> – *pogliubgliegniu*; <gl> – *zemaglskih, kragl*

Odnos <gli> i <gl> potpuno je analogan prethodno komentiranu odnosu <chi> i <ch>, a jednako je tako i u *Predikama*. Alograf <gli> pojavljuje se ispred *e, a, o, u* (npr. *zdravglie, higliada, vogliom, gliubav*), dok alograf <gl> pokriva ostale pozicije, prije svega finalnu poziciju u riječi (npr. *branitegl, dilitegl*) ili u slijedu *gli /ǰli* na finalnoj poziciji (npr. *zemgli, vogli*), u slijedu *gli /ǰli* ispred svih znakova koji nisu *e, a, o, u* (npr. *ganutgliv, haglinah*) te <gl> ispred svih znakova koji nisu *i, e, a, o, u* (npr. *neprijateglska, gliubkoxeglnii*). Ovdje

treba primijetiti da je <gl> /l/ u komplementarnoj distribuciji sa slijedom *gl* /gl/ jer kad god se slijed *gl* nađe pred *e*, *a*, *o*, *u*,²¹ riječ je isključivo o slijedu *gl* /gl/, pri čemu treba imati na umu da pisac raspolaže i opcijom razbijanja slijeda *gl* elementom *h* – *ghl*.

/ń/: <gni> – *pripovidagnia*, <gn> – *gnihovim*, *offign*

Jednako kao i u *Predikama*, odnos alografa <gni> i <gn> umnogome je usporediv odnosu <chi> i <ch> te <gli> i <gl>. Nećemo stoga ponavljati ono što je očito, nego ćemo samo istaknuti ono što odudara od pravila. Iako je veoma jaka tendencija da <gni> /ń/ dolazi ispred *e*, *a*, *o*, *u*, ipak u ograničenu broju slučajeva sâm <gn> ispred navedenih znakova može imati vrijednost /ń/, npr. *gnegovi*, *zaklignagna*, *gnoj*. Postavlja se pitanje zašto je tako, a nakon analize grafije *Predika* i *Blagosova od polja* možemo ponuditi vjerojatan odgovor, a on leži u kudikamo manjoj frekvenciji slijeda *ghgl* u odnosu na *ghgn*. Budući da je Banovac uglavnom jasno razgraničavao sljedove koji označavaju /gń/ (npr. *ghgniv*)²², oslabila je potreba da se u sljedovima koji označavaju /ńel/, /ńal/, /ńol/, /ńu/ dodaje element *i*. Drugim riječima, čitatelj lako shvaća da je svaki slijed *gn* = /ń/ jer je *ghgn* = /gn/, i to s veoma rijetkim iznimkama *dostignuti* i *prignut* (za primjere smo morali posegnuti u tekst *Predika*). S druge strane, slijed *gl* za /gl/ posve je uobičajen (npr. *glava*, *glaas*, *glad*, *poglaviczaa*), a *ghgl* za /gl/ izniman (npr. *proghgliedati*, *produghglio*, pri čemu je potonji primjer iz *Predika* i posljedica je morfo(no)loškoga pisanja). Drugim riječima, čitatelj se u velikoj mjeri može pouzdati u to da odsutnost elementa *i* ispred *e*, *a*, *o*, *u* znači da se čita slijed /gl/, a dodatnu sigurnost u to ulijeva i činjenica da je mahom riječ o inicijalnoj poziciji u lako prepoznatljivim i čestim riječima (tipa *glava*), čemu osobito ne proturječi ni rijedak primjer *poglaviczaa* (jer je to zapravo lako prepoznatljivo *po* + *glavica*).

/r/:<r> – *umiriti*; slogotvorno = *ar* – *czarkve*, *karv*

Slogotvornost se isključivo bilježi s popratnim *a*. Maretić ističe primjer *umro* jer je poznato da su *i* u takvim pozicijama (gdje je finalno *o* nastalo od *l*) stari pisci mogli pisati *umaro*, ali bez obzira na to tu nije riječ o slogotvornome *r*.

²¹ Treba se tu uvrstiti i *i*, ali stavljamo to odvojeno u bilješku jer treba eksplicirati da je to samo ako je cijeli slijed *gli* ili u finalnoj poziciji ili ispred znakova koji nisu *e*, *a*, *o*, *u*.

²² Čemu je moguće pridonijela činjenica da se riječi izvedene od *gńiv*, *ogań* i *gńiliti* veoma često pojavljuju.

/s/: <s> – *blagoslouglieno*; <f> – *fvaka*

Sve što je za *Predike* rečeno o odnosu slobodne varijacije između <s> i <f>, stoji i za *Blagosov od polja*. I ovdje <f> nema svoj majuskulni oblik, a <s> ima <S>, ali <f> je također frekventniji od <s> i <S>, pri čemu <f> služi za geminaciju (<s> se geminira iznimno rijetko), a na kraju riječi pojavljuje se isključivo <s>.

Poprilično je nesretna okolnost, imajući u vidu optimalnu funkcionalnost grafijskoga sustava, da se pojavljuju primjeri tipa *vefseglie* (*veseļe*) i *usfilovao* (*usilovao*), za koje se čini da se mogu uspostaviti alografi <fs> i <sf>. Međutim, dublja analiza otkriva da je riječ o geminaciji (puno češće nailazimo na zapise tipa *veffeglie* i *uffilujem*, ali pojava je razumljiva jer se u njoj očituje svijest da je <s> (gotovo) jednako <f>.

/š/: <fc> – *nifctar*; <sc> – *scibicza*; <ff> – *duffu*; <fs> – *vafsu*; <sf> – *nafsega*

Iako nije savršeno realizirano, alografi <fc> i <sc> stoje prema <ff>, <fs> i <sf>²³ u odnosu komplementarne distribucije, što Maretić ili nije primijetio ili nije smatrao relevantnim za svoj tip opisa, pri čemu drugu skupinu odlikuje to da se pojavljuje između znakova *i*, *e*, *a*, *o*, *u*, tj. intervokalno, a prva skupina pokriva ostale pozicije. To je sve bitno različito od grafije *Predika*, koja raspolaže samo sa <fc> i <sc>. Moglo bi se pomisliti da vizualno preklapanje druge skupine s također intervokalnom geminacijom <s> i <f> potencijalno otežava razlikovanje zapisa za /s/ i /š/, međutim na veće probleme u interpretaciji zapisa nismo nailazili, dok je osmišljavanje načina za njihovo formalno razlikovanje ovim ipak posve otežano.

/v/: <v> – *Divicza*

Iznimno se rijetko, što Maretić nije zabilježio, nailazi na alternacije *u/v* kao u primjeru tipa *uiffe* ‘više’.

/ž/: <x> – *xivot*

Rijetki su primjeri tipa *zelechiim* umjesto *xelechiim*. Ta je zamjena poznata i iz opisa grafija *Predika*, a ovdje nalazimo i ekstreman obratan primjer *cxarkve* umjesto *czarkve*, što je razumljiva pogreška ako se pretpostavi da se složenomu grafemu tipa <cz> nehotice pristupilo analitički (usp. više primjera u Barbarić 2020: 46).

²³ Maretić uopće nije registrirao i tu mogućnost u svojem opisu.

5. Zaključak

Za što kvalitetniju obradu filoloških (i lingvističkih) tema digitalni resursi danas postaju sve važniji. Za potrebe tekstološkoga istraživanja digitalizirana je knjiga Josipa Banovca *Blagosov od polja*, a da bi se postigao optimum u izvlačenju relevantnih podataka iz navedenoga digitaliziranog teksta, temeljito smo analizirali njegovu grafiju, što je prikazano u drugome dijelu rada s obzirom na to da smo općenito stavili naglasak na pitanje odakle je Banovac preuzimao zaklinjalačke tekstove. Digitalno izdanje *Blagosova od polja* kao besplatno dostupni resurs moći će poslužiti i za mnoga druga istraživanja sličnoga ili sasvim drukčijega tipa. Ovdje smo se dotaknuli nekoliko mogućih Banovčevih uzora te svime navedenim postavili čvrste temelje za daljnja istraživanja očito kompleksnoga tekstološkog problema s obzirom na to da smo se dotaknuli samo dijela zaklinjalačkih tekstova, i to onih standardno opetovanih u misalima i lekcionarima, koji uopće nisu reprezentativni za tu tekstnu vrstu, ali su veoma utjecajni kao nezaobilazne knjige u bogoslužju.

IZVORI

- AR = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1880. – 1976. I–XXIII. JAZU. Zagreb.
- Bandulavićev lekcionar* = 1997. *Pistole i evangelya: das Perikopenbuch des Ivan Bandulavić von 1613. Teil a: Nachdruck*. Ur. von Erdmann-Pandžić, Elisabeth. Quellen und Beiträge zur kroatischen Kulturgeschichte 7a (Vrela i prinosi za hrvatsku kulturnu povijest). Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien. [Pretisak]
- Bernardinov lekcionar* = Barbarić, Vuk-Tadija; Štrkalj Despot, Kristina. 2020. *Bernardinov lekcionar 1495*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb. 2020.
- Blagosov od polja* = Banovac, Josip. 1767. *Blagosov od polja i zaklinjanja zli vrimena u četiri dila razdijelni, veoma kripostni i mogući suprot svakoj živini škodljivoj i vlastima ajerskim, data na svitlost za službu misnika slovinskih*. Ancona.
- Hrvojev misal* = 1973. *Hrvatskoglagoljski missal Hrvoja Vukčića Hrvatinića. Transkripcija i komentar. / Croato-glagolitic Missal of Hrvoje, Duke of Split. Transcription and Commentary. / Missale Hervoiae Ducis Spalatensis croatico-glagoliticum. Transcriptio et commentarium*. Redaktor: Vjekoslav Štefanić. Priredile: Biserka Grabar, Anica Nazor, Marija Pantelić. Zagreb – Ljubljana – Graz.
- Predike* = Banovac, Josip. 1759. *Predike od svetkovina došašća Isukrstova*. Venecija. [usp. digitalno izdanje na <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.10728.39682>]
- Prvotisak* = 2023. *Misal po zakonu rimskoga dvora*. 2. svezak. Ur.: Josip Galić. Mozaik knjiga – Katedra Čakavskoga sabora Roč – Nacionalna i sveučilišna knjižnica – Staroslavenski institut. Zagreb.
- Ritual rimski* = Kašić, Bartol. 1993. *Ritual rimski*. Pretisak izdanja iz 1640. Kršćanska sadašnjost – Zavod za hrvatski jezik Hrvatskoga filološkog instituta. Zagreb.

LITERATURA

- Amirova 1985. = Аморова, Тамара Александровна. 1985. *Функциональная взаимосвязь письменного и звукового языка*. Наука. Москва.
- Barbarić, Vuk-Tadija. 2017. *Nastajanje i jezično oblikovanje hrvatskih lekcionara*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- Barbarić, Vuk-Tadija. 2020. Grafija *Predika* Josipa Banovca s osobitim obzirom na Maretićevu *Istoriju hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima. Dijalekti, jezična povijest i tradicija. Zbornik u čast Josipu Liscu*. Ur. Bratulić, Josip; Čupković, Gordana; Galić, Josip. Sveučilište u Zadru – Matica hrvatska – Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar. 31–53.
- Barbarić, Vuk-Tadija. 2023. Grapholinguistics. *The Cambridge Handbook of Historical Orthography*. Cambridge University Press. 118–137. <https://doi.org/10.1017/9781108766463.006>
- Hrvatska enciklopedija*. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=5737>; pristupljeno 15. veljače 2023.
- Kapitanović, Vicko. 2013. Zaklinjanja, zapisi i svete moći u pučkoj religioznosti od antike do suvremenoga doba. *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 14. prosinca 2012. u Unešiću*. Ur.: Vicko Kapitanović. Kulturni sabor Zagore – Filozofski fakultet u Splitu, Odsjek za povijest – Veleučilište u Šibeniku. Split. 309–350.
- Knezović, Pavao. 2004. Banovac i njegova djela u književnoj historiografiji. *Zbornik o Josipu Banovcu. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa "Josip Banovac j homiletička književnost", Šibenik – Skradin – Visovac, 6. – 8. Studenoga 2003*. Gl. urednik: Alojz Jembrih. Izvr. urednik: Marinko Šišak. Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić" – Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. Šibenik – Zagreb. 21–64.
- Maretić, Tomo. 1889. *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*. JAZU. Zagreb.
- Rebić, Adalbert (ur.). 2002. *Opći religijski leksikon*. Leksikografski zavod "Miroslav Krleža". Zagreb.

JOSIP BANOVAC'S *BLAGOSOV OD POLJA*: FROM ITS DIGITIZATION AND
GRAPHEMATICAL ANALYSIS TO ITS CONTEXTUALIZATION IN THE LITURGICAL
TEXTUAL TRADITION OF EXORCISMS

Abstract

Josip Banovac's book *Blagosov od polja* (Ancona, 1767) is a comprehensive collection of blessings and exorcisms. This paper explores the textual origin of Banovac's exorcisms within the context of missals (primarily in the Glagolitic script) and lectionaries (in the Roman script). The mentioned book has been digitized for research purposes, and its writing system, being in Roman script, has been thoroughly studied. This is the second work by Banovac processed in this way (alongside *Predike od svetkovina došašća Isukrstova...*, Venice, 1759), creating an important digital resource for further research.

KEYWORDS: Josip Banovac, exorcism, writing system, graphematics, digitization

Luka Velić
 Knin
 lukavelic11@gmail.com

UDK 811.163.42'366.2(497.581.2Šibenik)
 Izvorni znanstveni članak

O RAZVITKU IMENIČNIH DLI MN. U ŠIBENSKOME GOVORU OD “ŠIBENSKE MOLITVE” PREKO JEZIKA FAUSTA VRANČIĆA I JAKOVA ARMOLUŠIĆA DO DANAŠNJEGA ŠIBENSKOGA GOVORA

U ovome radu opisat će se razvitak imeničnoga DLI mn. u šibenskom govoru od razdoblja još uvijek čakavske tzv. “Šibenske molitve” preko već donekle poštokavljena (no i dalje čakavskoga) jezika Fausta Vrančića i Jakova Armolušića do današnjega šibenskoga, dominantno novoštokavskoga ikavskoga govora, uz detaljnu analizu tendencija u tim trima padežima u Vrančića i Armolušića. Također, govori se o mogućnosti da su naslijeđeni i rjeđi nastavci *-ima*, *-ama* iz jezika tih dvaju pisaca. Posebnosti današnjega šibenskoga govora i njegovih povijesnih etapa za ta tri padeža na kraju analize u kraćim crtama smještaju se u okvir širega šibenskoga područja (južnočakavskih i novoštokavskih ikavskih, podrijetlom zapadnoštokavskih, govora koji okružuju šibenski) te nekih drugih južnočakavskih i novoštokavskih ikavskih govora čije je stanje donekle blisko onomu u šibenskome govoru.

KLJUČNE RIJEČI: “*Šibenska molitva*”, *DLI mn.*, *govor Šibenika*, *južna čakavština*, *zapadna štokavština*

1. Uvod

U ovome radu pod “starijim oblicima” DLI mn. podrazumijevamo oblike iz starijih šibenskih tekstova, gdje ta tri padeža još uvijek imaju različite, naslijeđene i mjestimice u nešto mlađim tekstovima inovativne nastavke ovisno o imeničnoj (*a-*, *e-* i *i-*) vrsti, a pod “sinkretizmom” ili “sinkretiziranim oblicima” DLI mn. podrazumijevamo oblike u novijem, današnjem šibenskom govoru, gdje oblici tih triju padeža imaju isti nastavak ovisno o imeničnoj vrsti. Dakle, glede oblika DLI mn., koji su se pomlađivali s vremenom, uspoređuju se prema tome stariji šibenski tekstovi, počam od tzv. “Šibenske molitve”, i današnji šibenski govor.

Tzv. “Šibenska molitva” (dalje: ŠM), čuvana u jednom latinskom kodeksu u šibenskom Samostanu sv. Frane te jednim od triju hrvatskih latiničnih zapisa kustosa zadarske kustodije Pavla Šibenčanina (ŠM, *Cantilena pro sabbatho* i tumač *Božjih zapovijedi*), i koju je pronašao i s Ivanom Milčetićem prvi objavio fra Joso Milošević (1911), pripada šibenskomu čakavskomu jezično-kulturnomu krugu srednjovjekovnih hrvatskih latiničnih spomenika. Žanrovski je po temi i sadržaju posrijedi hvalospjev Majci Božjoj i pripada skupini srednjovjekovnih marijinskih lirskih tekstova (Kapetanović, Malić i Štrkalj Despot 2010: 277). Premda se uglavnom držala prijevodom neke talijanske ili latinske laude, “od njezina otkrića do danas, usprkos višekratnim pokušajima traženja, ni u latinskoj ni u talijanskoj srednjovjekovnoj književnosti nije pronađen njezin pretpostavljeni izvornik” (*isto*). Glede sama njezina sadržaja, neki su autori u pojedinim jezičnim formulacijama u njoj prepoznali protuheretički stav (*isto*). S jezičnoga stajališta posrijedi je srednjodalmatinskočakavski tekst ikavsko-ekavskoga tipa s pretegom ikavizama (*isto*; nazivlje je prema Malić 2004: LXVII, LXXI), s nekim konzervativnim (npr. DLI mn. (npr. L mn. *a*-vrste *na nebesih*, I mn. *a*-vrste *vsimi Božjimi dari*) i, u *e*-vrsti, oprjeka palatalnoga *-e* (npr. *gospoje, Marije*) i nepalatalnoga *-o* (npr. *Divo, zvezdo*) u V jd., u *a*-vrsti L jd. *-i* (npr. *Dusi, teli*) i inovativnim crtama (npr. dolaze samo nastavci bivše zapalatalne promjene u *e*-vrsti u G jd., primjerice *vere, nevere*). Neusustavljenost i neujednačenost grafije s nekim nejasnim mjestima i brojnim pogriješkama upućuju na to da zapisivač ŠM vjerojatno nije bio i njezinim sastavljačem (Kapetanović, Malić i Štrkalj Despot 2010: 277). Premda ni glede točna nadnevka ni točna mjesta nastanka izvornoga teksta još ništa nije poznato, za njezinu dataciju oko 1385. godine posredno je ključnim otkriće pjesme *Cantilena pro sabbatho* (dalje: CS) od Lászla Hadrovicsa (Malić 2004: X, XII–XIII). Iako je već po otkriću nazvana “Šibenskom molitvom” prema mjestu (Šibeniku) u kojem je nađena, jezično je taj zapis ŠM na područje Šibenika ili njegove najbliže okolice do danas smjestila Dragica Malić (1973: 112–123, 186–187; Kapetanović, Malić i Štrkalj Despot 2010: 277) sljedećim, prema našem mišljenju uvjerljivim argumentima:

1) po odrazu jata, koji je ikavsko-ekavski s izrazitom prevagom ikavizama, čak i u mješovitim osnovama (Malić 1973: 186), s dokazom upravo za šibensko područje po tome što ima a. više ekavizama nego u Pariškom kodeksu sa splitskoga područja, a manje nego u zadarskim spomenicima XV. i XVI. stoljeća, te b. s gotovo potpunom podudarnosti ekavizama ŠM s ekavizmima u šibenskim spomenicima XV. i XVI. stoljeća (*isto*: 186–187) i s činjenicom da se ekavizmi u Fausta Vrančića ne udaljuju od onih u ŠM (*isto*: 117–118; što smo i mi primijetili),

2) po popratnom samoglasniku *u* uza slogotvorno *l*, koji se “u istim osnovama kao u *Šibenskoj molitvi*, pored novijeg refleksa *u*, nalazi još dva stoljeća kasnije kod šibenskog pisca [Fausta, op. a.] Vrančića.” (*isto*: 187) i

3) po razvitku slogotvornoga *r > ar* ispred nepalatala i *> er* u *potverjen'je* ispred palatala *d'* (*isto*: 121–122).

O jeziku ŠM, mjestu nastanka i njezinoj izvornosti (nepostojanju strana predložka), žanrovskoj pripadnosti te načinu izvođenja, tematskom ustroju i posebnostima slovopisa (grafije) pisalo je više istraživača, usp. npr. Milčetić i Milošević 1911, Malić 1973, Vončina 1975, Kolumbić 1994: 43–46, Malić 2004: VIII–XIII, XVIII, LXXI–XCIX, CXIV–CXIX, Kapetanović, Malić i Štrkalj Despot 2010: XXX–XXXI, XXXVIII–XLVII, 276–283.

Šibenik kao mjesto gdje je ŠM zapisana prihvaćamo i mi u ovom radu, te se analizom DLI mn. u ŠM služimo kao polazištem analizi daljnijega razvitka DLI mn. u šibenskome govoru do najnovijega vremena. Pritom, kako ŠM nema posvjedočene sve oblike DLI mn., za komplementarne oblike onima u ŠM služimo se i oblicima iz CS, čiji je vjerojatni predložak bio, izgleda, nešto južniji, možda s područja oko Splita (Malić 2004: XIII), no obje pjesme (ŠM, CS) zapisao je Pavao Šibenčanin te se u ovom obliku koji je posvjedočen vežu jezično uza Šibenik (CS ima još inačica osim šibenske, usp. *isto*: XII–XIII). Postupan razvitak DLI mn. do današnjega šibenskoga govora pokazuju, osim ŠM i CS, i svi kasniji šibenski spomenici, između ostalih i *Sudac gnjivan hoće priti* (dalje: SG), koji je malo mlađi od ŠM i CS i dosadašnje analize smještaju ga na početak XV. stoljeća. Pritom se analizom vidi da stari spomenici (ŠM, CS, SG) u DLI mn. imaju staro stanje (usp. i Malić (2004: LXXX)).¹ U ovom istraživanju analizirali smo detaljno daljnji razvitak DLI mn. u šibenskome govoru u jeziku Fausta Vrančića (konac XVI. st.) i Jakova Armolušića (oko sredine XVII. st.), čije je stanje u DLI mn. još uvijek uglavnom konzervativno. Pritom je nužnom ograda jer je Armolušić podrijetlom s Raba, te treba vidjeti koji je njegov organski idiom. S obzirom na to da i Vrančićev i Armolušićev jezik ima dovoljno građe iz koje izvodi se razvitak u DLI mn. do suvremenoga šibenskoga govora, ostale šibenske spomenike iz XVI. i XVII. stoljeća analiziramo prema Šupukovim (1957–8: 144) podatcima. Pritom je razvitak DLI mn. u šibenskome govoru do današnjih dana (kao i drugih značajka u današnjem šibenskom govoru) osim jezičnim pomlađivanjem povezan i s utjecajem novodoseljenih štokavaca ikavaca uslijed osmanlijskih osvajanja,

¹ Malić (2004: LXXX) ističe da stari srednjovjekovni latinični čakavski i štokavski tekstovi osim “pojedinačnih (...) utjecaja jednih deklinacija na druge” čuvaju starinu.

što je u svojoj analizi starijih šibenskih tekstova i današnjih šibenskih oblika zapazio i Šupuk (*isto*: 144 i dalje). Prema Liscu (2003: 50; 2020: 7) današnji je šibenski govor dominantno novoštokavski ikavski (dočim je povijesno bio čakavski, što se vidi u starim spomenicima poput ŠM i dva stoljeća pomlađenu Vrančićevu jeziku), dok su otoci pred Šibenikom južnočakavski.²

2. Metodologija

U raspravi o DLI mn. koristimo propedeutičke radove (npr. Lisac 2003; 2010; 2020), Finka 1971, Matasović 2008, Lukežić 2015) i dijalektološke opise dalmatinskih štokavskih i južnočakavskih govora koji se danas nalaze na području koje je prije migracija izazvanih osmanlijskim osvajanjima bilo čakavsko (usp. kartu u Brozović 1970: 27, ondje karta broj 1, 31). To su opisi govora Šibenika, zatim južnočakavskih i novoštokavskih ikavskih govora širega šibenskoga područja i nekih drugih južnočakavskih i novoštokavskih ikavskih govora, čije je stanje u DLI mn. blisko šibenskomu ili se u određenim pojedinostima razlikuje od onoga u šibenskome govoru. Za čitanje ŠM, CS i SG služimo se izdanjem iz 2010. (Kapetanović, Malić i Štrkalj Despot 2010: 278–283). *Molitva sv. Margariti* (suvremenik zapisima Pavla Šibenčanina (*isto*: 259), dakle otprilike četvrta četvrt XIV. st.) nema u ovom sačuvanom obliku podataka za DLI mn., te nam nije od koristi.³ Od mlađih tekstova, koji uz još pretežito staro stanje u DLI mn. pokazuju i inovacije, uz podrobnju analizu Vrančićeva (analiziramo njegov rječnik (1595.) i *Život nekoliko izabranih divic* (1606., dalje: ŽNID), oboje nastalo oko 1585. godine (Putanec 1971: 6–7)) i Armolušićeva jezika (analiziramo njegovu *Slavu žensku* (1643.; dalje: SŽ)) analiziramo prema Šupukovim (1957–8: 143–144)

² Neposredno poznavanje šibenskoga govora od autora ovoga rada vrlo je ograničeno i većinom posredno. Premda je rođen u Šibeniku i živio ondje poslije rođenja tri godine te ga poslije sve rjeđe pohodio, malo toga zna o šibenskome govoru iz vlastita iskustva, zbog čega njegovo je poznavanje šibenskoga gotovo isključivo iz dijalektoloških radova. Posredna doticaja sa šibenskim govorom ima preko vlastita oca, koji je dugo radio u jednoj šibenskoj tvrtki te pasivno naučio nešto šibenskoga, zbog čega u ovome radu bio je autoru potvrdom da je nastavak -in DLI mn. u šibenskome govoru zapravo dug, tj. [i:n]. Također, donekle dodira sa šibenskim autor ima i preko dijela obitelji koji stalno boravi u Šibeniku te im je taj govor utjecao na njihov (autor i sva njegova obitelj inače su iz Vrpolja i Kninskoga Polja u gradu Kninu u Kninskoj krajini).

³ *Život sv. Margarite* bio nam je nedostupan analizi jer ga nismo uspjeli pronaći. Međutim, analiza ranije ŠM i kasnijih izvora o šibenskome govoru, kojima se ovdje služimo (npr. pisanja Šimuna Glavića te podrobno Vrančića i Armolušića), pokazuje da *Život sv. Margarite*, premda ga nažalost nismo uspjeli imati, nije “ključan” za razvitak DLI mn. u šibenskome govoru jer nam dostupni izvori za nj nude dovoljno građe.

navodima usput i jezik Šimuna Glavića (koji je pisao uglavnom tijekom druge četvrti XVI. st.), Benedikta Zborovčića (sredina XVI. st.) i Ivana Tomka Mrnavića (sredina prve polovice XVII. st.). Jezik Vrančićeva ŽNID-a (i dio gdje nalazimo DLI mn. u njegovu rječniku (dalje: Rj.)) i Armolušićeve SŽ proučavamo kako bismo uočili točan razvitak DLI mn. do Šupukova opisa današnjega šibenskoga govora. Nakon analize jezika tih dvaju pisaca te ukratko (prema Šupukovim navodima) drugih šibenskih spomenika koji su im prethodili, analiziramo razvitak DLI mn. od Vrančića i Armolušića do današnjega šibenskoga govora, u kojem u tim padežima nalazimo samo sinkretizam. Svi ti spomenici opisuju šibenski govor do XVII. stoljeća. Za najnoviji šibenski govor od početka XX. st. konzultirani su Šupukov (1957–8) i opis Menac-Mihalić (2005; za DLI mn.), te studije (Finka i Šojat 1973–4, Moguš 1977, Lisac 2003; 2020, Kurtović Budja 2010). Tom ćemo analizom nastojati utvrditi da su i nastavci *-in*, *-an* i rjeđi *-ima*, *-ama* organskoga podrijetla u šibenskome govoru. Ukratko uzevši, za razvitak DLI mn. u današnjem šibenskom govoru konzultirani su i stariji i mlađi tekstovi te današnji šibenski govor, pri čemu posebno se analiziraju tipovi analogije u DLI mn. koji su se razvili u Vrančića i Armolušića.⁴ Za poveznice s drugim govorima u šibenskoj okolici i šire također se služimo odgovarajućim izvorima (npr. Jurišić 1966, Juraga 2007, Menac-Mihalić 2021).

U sljedećem poglavlju prije opisa razvitka DLI mn. u današnjem šibenskom govoru prvo kratko govorimo o dijalektološkoj pripadnosti toga govora prema dosadašnjim spoznajama. Nakon toga, razvitak DLI mn. u šibenskom govoru do današnjih dana analiziramo sljedećim redoslijedom: pokazujemo podudarnosti u jeziku ŠM i CS te stanje u SG. Zatim proučavamo šibenske spomenike XVI. stoljeća, dok za XVII. stoljeće Mrnavićev jezik analiziramo nakon Vrančićeva i Armolušićeva, odnosno iako je Mrnavić pisao kronološki između tih dvaju pisaca, analiziramo ga nakon Armolušićeva jezika da bismo upotpunili analizu jezika Vrančića i Armolušića. Vrančićev i Armolušićev jezik analiziramo temeljito, uspoređujući ih i međusobno i s današnjim šibenskim. Na kraju donose se rezultati istraživanja u DLI mn. u šibenskom govoru i sličnosti oblicima DLI mn. u drugim govorima oko Šibenika i šire (novoštokavskima ikavskima i južnočakavskima).

U daljnjem tekstu dijelom se rabe i kratice: čak. = čakavski, jčak. = južnočakavski, štok. = štokavski, nštok. ik. = novoštokavski ikavski, nštok. (i) jek. = novoštokavski (i)jekavski, hrv. knj. = hrvatski književni jezik.

⁴ Metodologija ovoga istraživanja za šibenski govor zapravo je vjerno preslikana od Malić (1973: 112), koja je istraživala ikavsko-ekavski odraz jata u ŠM i suvremenim čak. govorima šibenskoga otočja te ih je uspoređivala.

Tablica 1. Prikaz konzultiranih izvora za stariji šibenski govor glede razvitka DLI mn.

IME (I AUTOR) IZVORA (SPOMENIKA)	VRIJEME NASTANKA IZVORA
ŠM	oko 1385.
CS	~1385.
SG	početak XV. st.
pisanje Šimuna Glavića ⁵	uglavnom sredina prve četvrti XVI. st.
<i>Stumačenje</i> Benedikta Zborovčića (naslov je naveden prema Šupuku)	1548.
Rj. i ŽNID, Faust Vrančić	na prijelazu iz XVI. u XVII. st.: 1595. (Rj.) i 1606. (ŽNID), no oba (Rj., ŽNID) nastala oko 1585.
<i>Istumačenje obilnije nauka krstjanskoga</i> , Ivan Tomko Mrnavić	1627.
SŽ, Jakov Armolušić	1643.

3. O današnjem šibenskom govoru i o razvitku DLI mn. u šibenskom od ŠM do najnovijega vremena i s osvrtom na govore širega šibenskoga područja

Šibenski je govor izvorno bio čakavski, što je vidljivo po starijim spomenicima, kako npr. po ŠM tako i npr. još u Vrančića. Kasnijim doseljavanjem novoštokavaca ikavaca, čiji je govor (zapadni ili, ovdje, novoštokavski ikavski) podrijetlom zapadnoštokavski, šibenski se govor sve više poštokavljuje, što i Šupuk (1957–8: 143–145) ističe već za spomenike XVI. i XVII. stoljeća. Doseljavanja su novoštokavaca ikavaca na šibensko područje bila uzrokovana osmanlijskim osvajanjima počam od XIV. stoljeća, a poštokavljivanju Šibenika pomogla je i kasnija kuga koja je bila poharala Šibenik (Šeđzik 1985: 214, 215). Šibenski je govor danas dominantno novoštokavski ikavski, no Dolac donedavno je aktivno čuvao, a danas pasivno čuva čakavizam, te je prema ovjerenosti čakavizma i nekih drugih čakavizama bio dijelom čakavski (čakavskim ga drži Moguš 1977: 68, a sam čakavizam čakavskom pojavom

⁵ Za pisanje Šimuna Glavića navod je opisni prema Šupuku, koji ne daje naslov ni godinu za nj, stoga za vremenski opseg njegova djelovanja navodimo podatke iz Hrvatskoga biografskoga leksikona: <https://hbl.lzmk.hr/clanak/6918> (pristupljeno 29. siječnja 2024.).

jer ondje gdje ga ima, posrijedi je čakavski govor (*isto*: 79) budući da se cakavizmom unutar čak. narječja upotpunjava niz palatala tipa *ć*, te dobivamo u jednom trenutku i *š*, *ž*, koji prvo u govorima s cakavizmom potiru etimološke *č*, *ž*, *š* uslijed artikulacijske bliskosti, a onda asimilacijom i etimološke *c*, *z*, *s* (*isto*: 78)). Nepotpunu štokaviziranost Šibenika, osim Šupuka i Mogaša, spominju i Finka i Šojat (1973–4: 29) i Kurtović Budja (2010: 90, 137). Sam cakavizam čuvao se u starijih Dolčana već u Šupukovo vrijeme (1957–8: 149), navode ga i drugi autori kao specifičnost (Moguš 1977: 68; Lisac 2003: 55), no danas je on “donekle živ (...) u sjećanjima” (Lisac 2020: 7).⁶ Već Šupuk (1957–8: 148) navodi da se Varošani Dolčanima rugaju zbog cakavizma, koji su u to vrijeme još imali stariji Dolčani. Osim po cakavizmu, Dolac je bio izniman i po najboljem čuvanju promjena *-m > -n* i *l > j* (*isto*). Šupuk (1957: 147–148) još primjećuje da, iako u Dolcu nema čakavskoga *ča*, oblika ni akcentuacije, mogao bi se naći još tko stariji da govori miješano čakavski, kao i to, da je Dolac nekoliko desetljeća prije njegova opisa (dakle, početkom XX. stoljeća, op. a.) mogao biti podosta čakavski. I Lisac (2020: 7) navodi da je “[t]aj starinom čakavski grad sačuvao (...) ponešto od čakavštine sve do novijega vremena, posebno u Dolcu i još ponegdje uz more”. Inače je (*isto*) “[u] Šibeniku (...) riječ o dominaciji doseljenoga govora južnoga zapadnohercegovačkog, ljubuškog tipa”. Iz Šupukova (1957–8: 148–156) opisa vidi se da je šibenski govor u cjelini (a Dolac ponajviše) očuvao neke čakavske crte. Navodimo ih ovdje uz kraći osvrt na neke od njih: *vajk*, *sa : s* (oboje odraz slaboga poluglasa), *Ervat/ervatski* (slogotvorno *r > er*), depalatalizacija u *lajnski* (dok je *kniga* vjerojatno arhaizam jer je *nj* sekundarno u mlađemu *knjiga*, što ima npr. hrvatski standard), češći obrazac *širji* (epenteza samo u: *laglji*), običniji obrazac *graski* (po Liscu 2008: 109 kao u čakavaca), šcakavizam manjim dijelom medijalno očuvan (*zvižđati*, *čašćen* – potonje očekivano *šč* za govore koji su bili šćakavski kao šibenski jer u šćakavskim govorima tijekom jotacije tipa *st + j* glas *j* jotira cijelo *st* u *šč* (usp. Vončina 1993: 415), dok u šćakavskim govorima, kakvim je i hrvatski standard, u glagola poput *čistiti*, *častiti* u *st + j* to *j* jotira isprva cijelo *st* u *št*, a onda analogijom prodire i *t* u *ć* kao u *pratiti* – *praćen* (usp. Matasović 2008: 149), čime se također dobiva slijed *šč* u npr. *čašćen* i u standardu, no ondje nešćakavskoga je podrijetla, dok također u hrvatskom standardu glagoli poput *koristiti*, *častiti* tijekom *st + j* imaju očuvanu šćakavsku jotaciju *st + j > št*), gubitak *d* u *jena* ‘jedna’,

⁶ Lisac (2020: 7) šibenski cakavizam drži vjerojatno venecijanskim utjecajem, no Mogaš (1977: 68) drži to čakavskom pojavom kao i cakavizam u cjelini, te i šibenski Dolac po cakavizmu drži još čakavskim mjestom, odnosno izrijekom da su ostala naselja u Šibeniku šćakavska.

pane ‘padne’, oblik *dunbok*, potpuna analogija u *menon* I jd. (Vrančić ima analoški *meni* D jd., ali još uvijek *manom* I jd.), kratka množina česta, oblik *po tleju* ($s\ j < *x$), *čerima* i *čerama*, uza *kaživan* i *kažijen* 1. l. jd. prez. (prezente na *-ije-* imamo u jčak. “jugoistočno od Drvenika”, Lisac 2010: 153). Pritom neke od tih oblika (npr. *menom* I jd., *zvižđati*, *čerama* DLI mn.) imaju i neki štokavski govori. Dakle, temeljem tih podataka (postojanje cakavizma i drugih čakavskih posebnosti Dolca, od čega cakavizam danas se samo pasivno čuva u sjećanju) šibenski je govor do novijega vremena (sredina XX. stoljeća) bio nepotpuno poštokavljen novoštokavski ikavski, s određenom čakavskom starinom najviše u Dolcu, a kako ni danas nije sigurno koliko je tih starih čakavskih crta u optjecaju u Šibeniku, možemo reći da je šibenski i danas dominantno, ne posve, novoštokavski ikavski. Dotle je šibensko zaleđe novoštokavsko ikavsko i (i)jekavsko (usp. Šupuk 1957–8: 147), a otoci pred njim ostali su južnočakavski (usp. i Lisac 2020: 7). U nastavku slijedi analiza razvitka DLI mn. u šibenskome govoru. Navodimo sve nastavke, no za jezik Vrančića i Armolušića za rijetke nastavke i oblike navodimo sve primjere, a za nastavke koji imaju više potvrda (a takvima su uglavnom polazni nastavci, npr. u *a*-vrsti *-om* D mn., *-ih* i mlađe *-i* L mn., i *-i* I mn.) ilustracije radi navodimo samo neke od primjera. Uz nastavke s više potvrda i ističemo da navodimo samo neke oblike. Pritom su svi nastavci i oblici obrađeni prema tome koji su od njih stariji, a koji mlađi u sustavu i prema tome jesu li česti ili rijetki. Nakon analize uspoređujemo razvitak DLI mn. u šibenskome govoru s podacima koje o razvitku DLI mn. u čakavskom nude Finka (1971), Matasović (2008) i Lukežić (2015) i s rezultatima u drugim jčak. i nštok. ik. govorima šibenske okolice i šire.

ŠM nam daje materijal za L (*na nebesih*) i I (*vsimi Božjimi dari urešena, sa vsimi vernimi*), i situacija je dosljedno konzervativna⁷ kao i u Šibenčaninovoj *Cantileni pro sabatho* (gdje imamo i *vsim, vikom* D mn., *u mnozih* L mn. (sintaktički može i G mn.), *slzami* I mn.).

U SG-u imamo istovjetnu konzervativnost, iako isto nemamo sve oblike, nego samo: (*s*) *zlimi vragi, s aganjci, s dobrimi* (poimeničeno), dakle sve instrumentali.

Dakle, prije osmanlijskoga osvajanja Like i Dalmacije situacija je konzervativna u DLI mn. prema dostupnim podacima.

⁷ S obzirom na to da se u (Kapetanović, Malić i Štrkalj Despot 2010: 282) i slovo pisno prijeoran primjer *ueličastvum* tumači kao *veličastvom* I jd., a ranije se (Malić 1973: 138) navodio kao *veličastvimi* I mn., s analoškim *-imi prema pridjevima što se poslije odbacuje, u DLI mn. u ŠM nema nikakvih preinaka, te je to polazno stanje za kasniji razvitak u šibenskome.

U Šimuna Glavića imamo prema Šupuku (1957–8: 144) *kšćeram i sestram* D mn., *sa zlimi ženami*, zamjenično *š njimi* I mn., a *na križi* mogao bi biti izvan konteksta troje: stari L jd. (~ *na konci* u ŠM, takvi lokativi još su rjeđi poslije, ali ih imaju i Vrančić i Armolušić povremeno), A mn. na *-i* (oni pretežu u Vrančića, a Šupuk (1957) bilježi ih i u kasnijim glagoljskim ispravama iz šibenske okolice kao varijantu, npr. *ti pinezi* A mn.) ili analoški L mn. prema I mn., kakvih poslije ima Vrančić u pretezi nad lokativima na *-ih*. Glavićev oblik *kšćeram*, ali samo s mlađim *-ama* uz *-ima* (s *šč > č*) ima i današnji šibenski (Šupuk 1957–8: 153). Dakle, već u Glavića moguće su inovacije za jezik prve polovice XV. st.

U Benedikta Zborovčića (*isto*: 144) imamo *mestrom od chnig* (iako je u pitanju slovopis, i današnji šibenski, prema Šupuku 1957: 149, ima *kniga*), što ovisno o kontekstu može biti I jd. ili D mn., no D mn. *-om* savršeno se čuva još u Armolušića te je i dalje arhaičan, *u kih* L mn. ili i G mn. (oboje dolazi i u Vrančića). Dakle, stanje je nastavno na Glavića konzervativno, odnosno još se čuvaju izvorni DLI mn.

Vrančić je u svojem Rj.-u i ŽNID-u konzervativan ukupno gledano, no ima i inovacija.

U imenica *a*-vrste D mn. još je gotovo uvijek na *-om* (neki primjeri: *ulasom*, na tom mjestu m. r., *dvanadestim apostolom*, *pisцем* (pregl. *-em*)) osim jednom *popoma* (Vrančić 1995: 37), s podrijetlom dvojinskim D, L mn. uglavnom ima mlađe *-i* prema I mn. (neki primjeri: *u svih cirkvah i monastiri*, *u onih svetih misti*, *na svojih ramenih*; Vrančić inače savršeno čuva *x* te je bez *-x* u L mn. analogija prema I mn.), no dolazi i izvorno *-ih*, npr. (rjeđe, približio sam samo *u tašćih idolih i prilikah*), a I mn. gotovo je uvijek na *-i* (neki primjeri: *s junaci*, *sa svetimi otcima*, *mezu jinimi dili*) osim jednom u *čripima* (s preinačenim podrijetlom dvojinskim I, *isto*: 113).

U *e*-vrsti situacija je konzervativnija, te imamo gotovo dosljedno D mn. na *-am* (neki primjeri: *ka tvojim nogam*, *sestram*, *slugam*) osim jednom u *rukama* (*isto*: 37; oblik podrijetlom dvojinski jer ruke dolaze u paru obično, no ovdje misli se na više parova, čime i množinu jer je kontekst *rukama zalih ljudi*), L mn. dosljedno na *-ah* (neki primjeri: *u svih cirkvah i monastiri*, *u tašćih idolih i prilikah*, *u rukah*), te i I mn. dosljedno na *-ami* (neki primjeri: *suzami*, *i nogami i rukami*, *slatkimi besidami*) osim dvaput s analoškim *-am* (i *-im* iz D mn. na pridjevu) u *besidam tvojim* (*isto*: 18), *ni lipim ni grubim besidam* (: 112) te po jednom s podrijetlom dvojinskim *-ama* u *ženama* (Vrančić 1992 (= Rj.): 128) i *suzama* (Vrančić 1995: 41, 54), pri čemu svi su ti oblici rjeđi od etimoloških na *-ami* I mn. Iako je stanje u *e*-vrsti još konzervativnije nego u *a*-vrsti, takvo je stanje nakon gubljenja posebnosti distantno već naslijedio, a nakon gubitka L mn. proveo suvremeni šibenski, koji može

imati *-an* ili *-ama* u DLI mn. (Menac-Mihalić 2005: 56). Kako je već Vrančić mogao rubno imati novu tendenciju pojavljivanja *-am* u I mn., dakle moglo se rabiti *-am* u DI mn., a D i I mn. mogli su imati i novije (iz dvojine) *-ama*, te kasnijim gubitkom L mn. (koji se još perfektno čuva u Vrančića) imamo u šibenskome u DI i L *-an* (< Vrančićevo *-am* za DI mn.) i *-ama* (< Vrančićevo *-ama* za DI mn.). Dakle, već ovdje vidimo kako su se stekli uvjeti da šibenski dalje pojednostavi sustav u sinkretizam DLI mn. Također, vidi se kako se u Vrančića izvrsno čuva L mn., što je danas tipično, primjerice, za čakavski Murter na otoku Murteru pred Šibenikom, za koji Jurišić (1966: 80) navodi *kufiñah* L mn. (premda se to L mn. *-ah* polako povlači u današnjem murterskom jer stariji imaju svega dva primjera *-ah*, a srednja generacija samo jedan dok mlađi nijedan u korpusu u Juraga, 2021: 42).

U *i*-vrsti Vrančić je najinovativniji te ima vrlo dosljedno *-em* u D mn. u *ljudem* (nalazim samo taj primjer), jednom *-ama* u *zvirama* (Vrančić 1995: 5) i jednom *-ima* u *zapovidima* (*isto*: 45), u L mn. ima *-i* (češće, bilježim u: *u tvojih zapovidi, po čari*, stari m. r. *i*-vrste *pri ljudi*) osim *-ah* (< *e*-vrsta) samo u *raskošah* (*isto*: 25, 27), ali i starije *-ih* (bilježim u: *u pisnih, u Božjih zapovidih*), a u I mn. dolazi pretežito mlađe *-i* prema L mn. *-i* iz *-ih* ili prema *-i* I mn. *a*-vrste (neki primjeri: *tvojimi psosti, mnozim kriposti, ovimi satvari*), no dolazi i analoško *-ami* dvaput u *čarami* (*isto*: 36, 37) i *-ima* višeput u *ričima* (: 34, 75, 113; uza *riči* I mn. drugdje, npr. : 42). Izvorni se nastavak **-mi* I mn. ne čuva nigdje osim možda u tako zapisanu i transkribiranu *ustni mojimi* (dvaput, : 38, 45; moguće da je to stalno mjesto), ako to treba čitati **ustmi*. Čitanje **ustmi* tim je vjerojatnije jer se na drugome mjestu izvorno zapisani oblik *meu koyinij* (: 57) transkribira od priređivača (1995) kao *meu kojimi*.⁸ Međutim, i s nastavkom *-mi* to je vjerojatno analoški I mn. *a*-vrste budući da su *ústa* u hrv. knj. jeziku s. r. *a*-vrste (a kao *plurale tantum* s. r. ima ga u A mn. Armolušić: *za vam usta zatvoriti*, Armolušić 1993: 80). Izvorni nastavak *-mi* čuva dalje u *i*-vrsti Armolušić (*isto*: 51) u *ričmi*, dakle on je postojao i u vrijeme Vrančića, odnosno Armolušićev jezik tu je kontinuantom Vrančićeva.

Ukupno uzevši, u Vrančića najbolje se čuva *e*-vrsta, zatim *a*-vrsta te napokon *i*-vrsta. Međutim, pokraj toga što su se u *e*-vrsti već stekli uvjeti za daljnji sinkretizam preko početka jednačenja DI mn. u Vrančića i kasnijega gubitka L mn., vidljivo je da su u Vrančića u *a*-vrsti i u *i*-vrsti uza specifičnosti u svakom od oblika L i I mn. zapravo većinom jednaki ili s tendencijom jednačenja (oboje na *-i*), a sjajno se čuva D mn. (*a*-vrsta *-om*, pregl. *-em*), a *i*-vrsta *-em* u

⁸ Među kojima = od kojih, od njih, usp. za kontekst u izvornom pisanju (Vrančić 1995: 57): (...) *fzaamo muskee dà i xenzkee glave, meu koyinij Libia, l koyoy-fzu glavu odhvatilj; (...)*. Dakle, posrijedi je dijelni instrumental (među kojima = od kojih (što je dijelni genitiv)).

ljudem), s rijetkim probijanjem izvorno dvojinjskih *-oma* (*a*-vrsta, samo jednom) odnosno *-ima* (*i*-vrsta, također samo jednom). Kako modificirano *-ima* (*i* za *a*- i *i*-vrstu) dolazi i u I mn., a u *i*-vrsti i *-ama* za D mn., u *a*-vrsti i *i*-vrsti ishodišno su izjednačeni LI mn. s posebnosti D mn., dok mlađi podrijetlom dvojinjski nastavci dolaze u DI mn. vrlo rijetko. Pritom u tim ujednačenim oblicima LI mn. spram D mn. nastavci su *a*-vrste i *i*-vrste u Vrančića vrlo slični, praktično istovjetni (iako genetski drukčiji): *-om*, (pregl.) *-em* D mn., *-i* LI mn. (*a*-vrsta) prema *-em* D mn., *-i* LI mn. (*i*-vrsta). Tu vidimo mogućnost daljnje analogije među *a*-vrstom i *i*-vrstom u DLI mn. nakon Vrančića, što ćemo sad i razložiti. Situacija je tim ključnija za razvitak u suvremeni šibenski sinkretizam znamo li da se u Vrančića u *a*-vrsti, koja je najčešća u jeziku (u jeziku m. r. inače je u relativnoj premoći), analogija pokreće iz I mn. u L mn., a Armolušić imat će jednom i za D mn. analoško *-i* iz LI mn. u *k vojnici*. Kad Armolušić dovrši tendenciju ujednačivanja *-i*, koja je vjerojatno i u njega nepotpuna, te se D mn. osim u tom primjeru još savršeno čuva (vidi dalje), imat ćemo situaciju da su jednaki DLI mn. *-i*. Dotle specifičnim ostaje najviše D mn. *-om*, te se iz toga *-om -m* poslije navezuje na ustaljeno *-i*, dobivajući time suvremeno kontaminirano *-in* (usp. Menac-Mihalić 2005: 50, 52; [i:n] prema usmenoj potvrdi autorova oca ima biti dugo, odnosno s duljinom prema [i:] u izvornom L mn. *[i:x] i I mn. *[i:] u muškome rodu (Kapović 2010: 90)),⁹ s *-i*- podrijetlom iz I (i naknadno L) mn., a s *-m* iz D mn. Budući da su se već razvili u brojnijoj *a*-vrsti, a kako još je u Vrančića u DLI mn. s ujednačenim LI mn. *-i* stanje otprilike jednako u *a*- i *i*-vrsti, takvi oblici proširit će se onda i u *i*-vrsti, gdje također srećemo *-in* (*isto*: 58; isto vjerojatno dugo, po usmenoj potvrdi autorova oca, odnosno kao i u *a*-vrsti nakon širenja toga nastavka iz nje). U *e*-vrsti, širit će se, kako vidjesmo, DI mn. preko L mn.

U Armolušićevu jeziku imamo nastavak pretežitih oblika koje ima Vrančić, no ondje srećemo i mlađe inovacije. U *a*-vrsti imamo *-om* D mn. (neki primjeri npr. *Židovon* (s **-m > -n*), *pinezom*, *Turkom*) osim jednom analoško (< LI mn.) *-i* u *k vojnici* u rimi s (D jd.) *kraljici* (Armolušić 1993: 69), u L mn. imamo i mlađe (< I mn.) *-i* u (češće, bilježim ove primjere) *nebesi*, *pri pinezi i dari razlici* (s također mlađim pridjevskim *-i* u *razlici*) i starije *-ih* (bilježim samo u) *u nebesih*, a u I mn. samo izvorno *-i* u imenica (npr. *nada svi pisnici* (s analoškim pridjevskim *svi* << **svimi*, osim ako to nije A mn. *-i*, koji imaju imenice u Armolušića ponekad)). U pridjeva u L mn. dolazi i mlađe *-i* jednom

⁹ Usp. Kapovićevo (2010: 90) zapažanje za čakavski: “Što se tiče lokativa i instrumentala množine, njihov trag, osim u izravnim odrazima *-ihl-ēh* (= L mn., op. a.) i *-ī* (= I mn., op. a.), vidimo i u novijem nastavku dli. *-in* (koji postaje od staroga *-ī(h)* + *-n* (< **-m*, tj. od **-m* iz dativoga **-om*, op. a.) iz dativa množine)”.

u navedenu *razlici* (: 77), a u I mn. i mlađe *-i* jednom u navedenu *svi*, kao jednom i podrijetlom dativno *-im* u (: 38) *prida žudiskim vitezi*, s analoškim *-im* u pridjeva, a izvornim *-i* u imenice. U (: 40) *svojima rukami* I mn. pridjev bi i dalje mogao čuvati i semantički i morfološki dvojninsko *-ima* jer ruke dolaze u paru (iako je oblik *rukami* s *-ami* I mn.). Pridjevi su u Vrančića još vrlo konzervativni jer mlađi dativnomnožinski nastavak dolazi u značenju I mn. samo uz oblik *besidam* također mlađi I mn. (*ni lipim ni grubim besidam, besidam tvojim*), ali javlja se i izvorno *-imi* I mn. jednom u (Vrančić 1995: 78) *pri ostalimi* L mn. Dotle u Armolušića vidimo nešto inovativnije stanje, odnosno analoške oblike *razlici* L mn. sintaktički i *svi*, *žudiskim* oboje u I mn. Nastavak *-i* LI mn. u tim oblicima pridjeva (*razlici* L mn., *svi* I mn.) podrijetlom je analoški iz imeničnoga *-i* LI mn., koje se nepotpuno proširilo još u Vrančića iz I mn. u L mn., a u Armolušića, gdje je još uvijek nepotpuno prošireno u L mn., dolazi jednom i u D mn. (*k vojnici*). Osim tih inovacija, u Armolušića dolazi i mlađe *s njima* I mn., kao i D mn. *onima*, što je izrazita inovacija u odnosu na Vrančića, iako u Armolušića i dalje dolaze pretežito izvorni nastavci u zamjenica, npr. (oboje : 76) *k njim* D mn., *meju nami* I mn.

U *e*-vrsti dolaze samo izvorni nastavci *-am* D mn. (neki primjeri: *dušam, onim ženam*), samo *-ah* L mn. (neki primjeri: *po slugah, po ženah*) i samo *-ami* I mn. (neki primjeri: *gorami, ženami*), u čemu Armolušić biva konzervativniji od Vrančića. Međutim, Armolušićevo je djelo kraće i jednostavnijega i negusta jezika te se po drugim osobitostima vidi da je Armolušić naslijedio Vrančićev jezik i da ima usto mlađe inovacije, iako je i u Vrančića *e*-vrsta posve konzervativna izim nekoliko primjera i većinom u I mn. i s fakultativnim mlađim nastavcima: *ni lipim ni grubim besidam, besidam tvojim* i *rukama, suzama, ženama*.

U *i*-vrsti i Armolušić ima dosljedno *-em* D mn. u starom muškom rodu *i*-vrste *ljudem*, ali i analoški *-ami* (< I mn.) jednom u *zvirami* u rimi sa *ženami* I mn. (: 40), lokativne primjere nisam primijetio jer sintaktičkih lokativa u *i*-vrsti nije bilo zbog apstraktna značenja većine imenica te sklonidbe,¹⁰ a u I mn. imamo *-mi* u *ričmi* (: 51), što bi imalo biti podudarno analoškomu (*a*-vrsta) *ustni* (vjerojatno zapravo **ustmi*) *mojimi* u Vrančića. Druge instrumentale u *i*-vrsti ne bilježim, tako da Armolušić ostaje konzervativan po *-mi* u *ričmi*. No, to je najvjerojatnije prividna konzervativnost jer Vrančić upravo od te imenice ima vrlo dosljedno *riči* I mn. uz mlađe *ričima* I mn., kao i druge

¹⁰ Čini se da je sintagma *raskoši ljubljani* (Armolušić 1993: 87), odvojena od ostatka rečenice zarezima, sintaktički lokativ jednine, i to besprijedložni, usp. za kontekst (*isto*): *Onda se porodi človik na ovi svit | kad u dobro zgodi, cvate kakono cvit | i žive mnogo lit, raskoši ljubljani, | kako vodom prolit perivoj zeleni.*

primjere na mlađe *-i* kao u *riči* (neki primjeri npr. *pismi i molitvami*, Vrančić 1995: 71), *svitovnimi misli* (: 81), a od ostalih i izvorni *masculinum i*-vrste s *onimi ljudi* (: 93)), te je nastavak *-i* po svoj prilici dominantan i u Armolušića.

Prije nego prijedemo na analizu Armolušićeva jezika, navest ćemo i oblike nešto vremenski starijega Ivana Tomka Mrnavića prema Šupuku (1957–8: 144): imamo *mornarom* D mn. (dakle, i dalje *-om*), *u ovih dvanadesete članih* L mn. (i dalje *-ih* unatoč tomu što Vrančić ima uglavnom *-i*), ali analoško *-ah* u *u ričah* L mn., što je podudarno Vrančićevu *-ah* (u ŽNID-u, 1995: 25, 27) *u raskošah* (inače je L mn. *-i* ili *-ih*). Inače i u Vrančića i u Armolušića nastavci *e*-vrste u DLI mn. *i*-vrste dolaze samo u nekih primjera (prikupljeno od obaju pisaca u imenica: *čar, raskoš, zvir*), i oni se poslije povlače jer većina oblika ima mlađe, dijelom ujednačene nastavke *i*-vrste. Stoga je Mrnavićevo *u ričah* za *rič* ondje u manjini, te će se povući kao i drugi primjeri DLI mn. s takvim nastavcima (Vrančić, Armolušić za: *čar, raskoš, zvir*).

Sad možemo zaključiti temeljem jezika Vrančića i Armolušića, a nastavno na raniju analizu Vrančića o daljnjem razvitku DLI mn. u Armolušića i do današnjega šibenskoga sinkretizma. Budući da Armolušić ima dovoljno inovacija koje vode k sinkretizmu i u imenica i u pridjeva, iz njegovih oblika izvodi se sinkretizam u današnjem šibenskom govoru i za imenice i pridjeve u DLI mn.

Armolušić ima u *a*-vrsti mogućnost da se *-i* iz I mn. pojavi i u DL mn., što Vrančić još nema za D mn., a u pridjeva imamo da se pokraj *-imi* u I mn. javlja i analoško *-im* iz D mn. u *prida žudiskim vitezi*, dok u Vrančića da se *-imi* I mn. pojavi i u L mn. u *pri ostalimi*. Premda je *-om* u D mn. imenica još stabilno, pomoću mlađega *-i* D mn. u *k vojnici* te pod utjecajem *-m* iz izvornoga *-om* D mn. (npr. u *Turkom*, Armolušić 1993: 74, 76) kontaminacijom ima nastati suvremeni nastavak *-in* DLI mn. (to [i:n], ako je dugo, ima duljinu, kako smo već spomenuli, prema [i:] iz starijih imeničnih (*a*-vrsta) *[i:x] L mn. i *[i:] I mn.). Naime, Armolušić je u imenica postigao sinkretizam u DLI mn. s *-i* iz I mn., a suvremeni nastavak *-in* predstavlja kontaminaciju toga nastavka s *-m* iz u Armolušića još uvijek dominantna *-om* D mn.: *-i + [-o] m > -in* (ako dugo, = [i:n]), s *-m > -n* (često za Šibenik prema Šupuku, *isto*: 148–149). Osim toga, premda su mlađi oblici *k vojnici* D mn. i *žudiskim* I mn. u *prida žudiskim vitezi* još rijetko posvjedočeni u Armolušića jer dotada nisu postojali, a književnik obično i čuva starije stanje iz stilističkih razloga, svi su ti nastavci novi i vode k današnjemu stanju, a ono što je u jeziku novo tek ima dobiti na čestoti. To vrijedi izravno za oblik *-im* u I mn. (< D mn.) pridjeva u Armolušića, koji će poslije biti uzet za DLI mn. unatoč tomu što je Vrančić prethodno bio gotovo posve konzervativan u pridjeva (osim oblika *svima* (: *svimi*) za zamjenice (Vrančić 1995: 39, 88), jednom u analoškome

pri ostalimi L mn. i dvaput u analoškome *ni lipim ni grubim besidam, besidam tvojim* oboje I mn.). Dakle, u Armolušića imamo uvjete za današnji sinkretizam: on je postignut s fakultativnim DLI (posve mlado u D) mn. *-i* u imenica, a utjecajem izvornoga (još jako česta) *-m* iz *-om* D mn. i izvorne duljine u [i:] iz izvornih imeničnih (*a*-vrsta) *[i:x] L mn. i *[i:] I mn. dolazi do kontaminacije u suvremeno imenično *-in* (= vjerojatno [i:n]) DLI mn. Drugim riječima, mlađe *-i-* iz DLI mn. stapa se sa starijim i češćim *-m* iz *-om* D mn. u suvremeno *-in* DLI mn. (= vjerojatno dugo [i:n]), te upravo zato, što je *-[o]m* još bilo jako često a *-i* u D mn. vrlo mlado i rijetko, došlo je do kasnije prevage starijega i češćega *-[o]m*, ali uz utjecaj novijega i prvotno vrlo rijetka *-i-* iz *-i* D mn. (češće LI mn.) i duljine iz [i:] iz izvornoga imeničnoga (u *a*-vrsti) *[i:x] L mn. i *[i:] I mn. u obliku suvremenoga imeničnoga nastavka *-in* (= vjerojatno [i:n]) u *a*-vrsti.

Pridjevi u Armolušića imaju i mlađe *-i* u LI mn. (oboje analoški iz nepotpuno ujednačenih imeničnih LI mn. *a*-vrste) te mlađe *-im* u I mn. iz D mn., koje se nakon Armolušića širi na L mn., gdje u Armolušića u obliku *razlici* već imamo mlađe analoško *-i*. Kontaminacijom mlađega podrijetlom imeničnoga *-i* LI mn. i mlađega DI mn. *-im* dobivamo suvremeno *-in* u pridjeva.

Ako je [i:] dugo i u suvremenom imeničnom *-in* u *a*-vrsti, tj. *-in* = [i:n], tu je duljina samo prema izvornomu imeničnom (*a*-vrsta) [i:] iz *[i:x] L mn. i *[i:] I mn. Ti oblici *a*-vrste tijekom sinkretizma širili su se na *i*-vrstu, te i ona danas ima *-in* (Menac-Mihalić 2005: 58; moguće isto dugo [i:n] jer se taj nastavak proširio iz *a*-vrste). Osim toga, već su u Vrančića imenice *a*-vrste i *i*-vrste imale uglavnom identične D=D i LI=LI, a kasnijim Armolušićevim sinkretizmom DLI u *a*-vrsti stvorili su se uvjeti za potpuni sinkretizam i u *i*-vrsti.

U *e*-vrsti, koja je najkonzervativnija i u Vrančića i u Armolušića, Vrančić ima mogućnost porabe *-am*, osim u D mn. izvorno, i u I mn., tako da tijekom kasnijega sinkretizma otpadanjem *-x* u L mn. (gubljenje *x* tipično je za nštok. ik. govore, pa i za inače dominantno nštok. ik. šibenski, usp. Šupukove (1957–8: 148) primjere zamjena) *-m* iz DI mn. *-am* dolazi na krnje *-a u L mn., i imamo suvremeni nastavak *-an* DLI mn. u šibenskome. Stoga za razliku od *a-* i *i*-vrste, gdje imamo širenje *-m* pod utjecajem D mn. i pridjeva, u *e*-vrsti *-m* se širi u imenica iz DI mn. na L mn. Posebnost L mn. u *e*-vrsti i u drugim vrstama u odnosu na DI mn. od šibenskih otoka danas čuva npr. Murter na Murteru u oblicima poput (Jurišić 1966: 80) *kufiñah* (iako se oni polako danas povlače, te ih nema mlađa generacija govornika u korpusu Juraga (2021: 42)). Kako današnji šibenski govor nema posebnosti u L mn., gubitak se *-ax > *-a L mn. pod utjecajem DI mn. nakon Armolušića kasnije očekuje za šibenski jer je kao dominantno nštok. ik. govor inovativniji od spomenutih otočnih čakavskih govora, pa tako i murterskoga. Dakle, iz

Armolušićeva sustava posve se izvodi suvremeni šibenski sinkretizam DLI mn., ukratko (napomena: samo su oblici *-in* (vjerojatno = [i:n]), *-īn*, *-an* iz današnjega šibenskoga govora):

a-vrsta = *i*-vrsta: *-in* (vjerojatno = [i:n]) s *-i-* iz LI mn. i rijetko D mn. *-i*, a s *-m* iz obična *-om* D mn. Ako je to imenično [i:n] dugo prema usmenoj potvrđi autorova oca, duljina je prema [i:] iz izvornih nesinkretiziranih imeničnih oblika *a*-vrste *[i:x] L mn. i *[i:] I mn. Trebalo bi potvrditi je li imenično [i:n], ako je dugo, dugo i u *a-* i u *i*-vrsti jer se sinkretizam povijesno u šibenskome širio iz *a*-vrste u *i*-vrstu. Imamo povijesno samo utjecaj imenica na pridjeve (u Armolušićevu *svi* I mn. imamo *-i* I mn. iz *a*-vrste);

e-vrsta: *-an* iz D mn. i rjeđe I mn. *-am* širenjem na L mn. (gdje **-ax* > **-a* prethodno).

I u *-in* (= vjerojatno [i:n]) i u *-an* imamo naknadno promjenu *-m* > *-n*.

S obzirom na povijesno doseljavanje novoštokavaca ikavaca i (i)jekavaca na šibensko područje, sinkretizam DLI mn. u šibenskome govoru, tj. nastavci *-in* (tj. ako dugo, [i:n]) i *-an*, mogli su nastati na tri načina: 1) izravno u Šibeniku, 2) u nštok. ik. i nštok. (i)jek. govorima u zaleđu Šibenika, koji su zatim utjecali na šibenski govor te 3) i u Šibeniku i u zaleđu, koji su bili u doticaju.

Tablica 2. Prikaz starijih i mlađih nastavaka DLI mn. prema čestoti prema analiziranim izvorima

IZVOR	REDOVITO ILI NAJČEŠĆE	RJEĐE ILI RIJETKO	IZNIMNO
ŠM	<i>-ib</i> L mn. <i>a</i> -vrste <i>-i</i> I mn. <i>a</i> -vrste <i>-imi</i> I mn. pridjeva		
CS	<i>-om</i> D mn. <i>a</i> -vrste <i>-ami</i> I mn. <i>e</i> -vrste <i>-ib</i> L mn. pridjeva <i>vsim</i> D mn. neodr. zamj. 'omnis'		
SG	<i>-i</i> I mn. <i>a</i> -vrste <i>-imi</i> I mn. pridjeva		

Šimun Glavić	<p>*-i L mn. <i>a</i>-vrste -<i>am</i> D mn. <i>e</i>-vrste -<i>ami</i> I mn. <i>e</i>-vrste -<i>imi</i> I mn. pridjeva <i>njimi</i> I mn. os. zamj. ‘on’ *Budući da se <i>na križi</i> navodi prema Šupuku, nejasno je je li čest ili je li baš L mn.</p>		
Benedikt Zborovčić	<p>*-<i>om</i> D mn. <i>a</i>-vrste *<i>kih</i> L mn. odn. zamj. ‘ki’ *Budući da se navodi prema Šupuku, nejasno je jesu li ti oblici zaista D mn. odnosno L mn., no svakako su stari jer ih imaju i kasniji autori</p>		
Rj. i ŽNID (Faust Vrančić)	<p>-<i>om</i> D mn. <i>a</i>-vrste -<i>i</i> L mn. <i>a</i>-vrste -<i>i</i> I mn. <i>a</i>-vrste -<i>am</i> D mn. <i>e</i>-vrste -<i>ah</i> L mn. <i>e</i>-vrste -<i>ami</i> I mn. <i>e</i>-vrste -<i>em</i> D mn. <i>i</i>-vrste (bilježi se samo primjer: <i>ljudem</i>) -<i>i</i> L mn. <i>i</i>-vrste -<i>i</i> I mn. <i>i</i>-vrste -<i>im</i> D mn. pridjeva -<i>ih</i> L mn. pridjeva -<i>imi</i> I mn. pridjeva -<i>imi</i> I mn. neod. zamj. ‘omnis’</p>	<p>-<i>ih</i> L mn. <i>a</i>-vrste -<i>ih</i> L mn. <i>i</i>-vrste -<i>ima</i> I mn. <i>i</i>-vrste -<i>ima</i> I mn. neod. zamj. ‘omnis’</p>	<p>-<i>oma</i> D mn. <i>a</i>-vrste (jednom) -<i>ima</i> I mn. <i>a</i>-vrste (jednom), *-<i>mi</i> I mn. <i>a</i>-vrste možda u <i>ust[m]i mojimi</i> -<i>ama</i> D mn. <i>e</i>-vrste (jednom) -<i>am</i> I mn. <i>e</i>-vrste (dvaput), -<i>ama</i> I mn. <i>e</i>-vrste (dvaput) -<i>ima</i> D mn. <i>i</i>-vrste (jednom), -<i>ama</i> D mn. <i>i</i>-vrste (jednom) -<i>ah</i> L mn. <i>i</i>-vrste (jednom) -<i>ami</i> I mn. <i>i</i>-vrste (dvaput) -<i>imi</i> L mn. pridjeva (jednom) -<i>im</i> I mn. pridjeva (dvaput)</p>

Ivan Tomko Mrnavić	<p>-om D mn. <i>a</i>-vrste *<i>-ih</i> L mn. <i>a</i>-vrste</p> <p><i>-ih</i> L mn. pok. zamj. ‘hic’</p>		<p>*<i>-ah</i> I mn. <i>i</i>-vrste u <i>ričab</i> *Nejasno je li nastavak <i>-ah</i> čest jer navodimo prema Šupuku, no i u Vrančića i u Armolušića nastavci podrijetlom iz <i>e</i>-vrste dolaze u izoliranim primjerima u <i>i</i>-vrsti, a poslije povlače se jer ih današnji šibenski nema u <i>i</i>-vrsti, te ni <i>ričab</i> nije obrazac koji prevladava u Mrnavića, nego je najvjerojatnije izoliran/rijedak/izniman primjer</p>
SŽ (Jakov Armolušić)	<p>-om D mn. <i>a</i>-vrste <i>-i</i> L mn. <i>a</i>-vrste <i>-i</i> I mn. <i>a</i>-vrste <i>-am</i> D mn. <i>e</i>-vrste <i>-ah</i> L mn. <i>e</i>-vrste <i>-ami</i> I mn. <i>e</i>-vrste <i>-em</i> D mn. <i>i</i>-vrste (bilježi se samo primjer: <i>ljudem</i>) za L mn. <i>i</i>-vrste nema primjera <i>-mi</i> I mn. <i>i</i>-vrste (bilježi se samo primjer: <i>ričmi</i>) <i>-im</i> D mn. pridjeva <i>-ih</i> L mn. pridjeva <i>-imi</i> I mn. pridjeva <i>-ima</i> I dv. pridjeva u: <i>svojima rukami</i> <i>nami</i> I mn. os. zamj. ‘mi’ <i>njim</i> D mn. os. zamj. ‘on’ *<i>njima</i> I mn. os. zamj. ‘on’ *Nejasno je koliko je čest jer ga autor bilježi samo jednom. *<i>onima</i> D mn. pok. zamj. ‘iste’ *Nejasno je koliko je čest jer ga autor samo jednom bilježi.</p>		<p><i>-i</i> D mn. <i>a</i>-vrste (jednom) <i>-ih</i> L mn. <i>a</i>-vrste samo jednom <i>-ami</i> D mn. <i>i</i>-vrste (jednom) <i>-i</i> L mn. pridjeva (jednom) <i>-im</i> I mn. pridjeva (jednom), <i>-i</i> I mn. pridjeva (jednom u pridjevski uporabljeni <i>svi</i>)</p>

Današnji šibenski govor ima *-in* (= vjerojatno [i:n]), *-an* DLI mn., koje smo upravo izveli iz starijih Armolušićevih fakultativno sinkretiziranih oblika u tim padežima.¹¹ Uz nastavke *-in* (= vjerojatno [i:n]), *-an* u današnjem šibenskom govoru nahodimo i oblike na *-ima*, *-ama*, koje navodi i Šupuk (1957–8: 148–149), iako su i po njemu i po podacima Menac-Mihalić (2005: 50, 52, 56, 58) oni puno rjeđi od *-in* (= vjerojatno [i:n]), *-an*, a i Lisac (2020: 9) navodi da su nastavci *-in*, *-an* češći, ali dolazi i *-ima*, *-ama*. I ti oblici vjerojatno su naslijeđeni iz starijega Vrančićeva i Armolušićeva jezika, gdje su također dolazili (pri čemu katkad još možda znače dvojину), usp. (Vrančić) *lipimi ričima*,

¹¹ Takve nastavke (*-in*, *-an/-on*) ima i nštok. ik. govor Perkovića (u *a*-vrsti dolazi pritom usporedo i udvojeno *-imon* < *-ima-n, s -o- < *-a-, usp. Šimundić HJA – razni primjeri, npr. str. 3, 5, 7, 8, 9, 28, 55), a jčak. vrgadinski ima nastavke *-in/-imîn*, *-amîn* (Jurišić 1966: 75, 80). Prema Menac-Mihalić, u nštok. ik. govorima u Republici Hrvatskoj općenito prevladava sinkretizam DLI mn. s dvojstvom *-in/-ima(n)* (*a*- i *i*-vrsta) i *-an/-ama(n)* (*e*-vrsta) (Lukežić 2015: 194–195). Tako je i u Badnju prema podacima Cestarić (1966: npr. 17, 19, 20, 28, 32, 33, 55), a slično jest i u Kninskoj krajini, gdje u Vrpolju i u Kninskome Polju dolazi u starijih *-im* za *a*-vrstu u dugoj množini, a u *e*-vrsti *-ami* (što je srodno fakultativno sinkretiziranu *-ami* u današnjem otočaćkom i brinjskom srednjočakavskom govoru u Gackoj (usp. Kranjčević 2019: 340; stariji govor okolice Otočca prema Ivićevu (1964: 130) opisu i govor Brinja prema opisu Finke i Pavešića (1968: 13) nemaju još sinkretizma) prema Veliću (2023: 102–103)), npr. (Kninsko Polje) *gùz'cami i kùkovim*, dok u *i*-vrsti dolazi *-im* (u Kninskom Polju i *-in*) u imenica *pràsād* i *màgarād*. Inače u srednjoj i mlađoj generaciji dolazi *-ima*, *-ama* (sve prema isto: 94, 102–103, 106–107). Naknadno je autor ustanovio da u Vrpolju i u Kninskom Polju u *a*- i *i*-vrsti u starijih *-im* može doći i u drugim slučajevima, npr. u *gòstim*, *dànùm*, *po sèlim*, *nòčim*, *kokòšim*, prema izvorno dvojniskomu *òčma*, *ùšma* u tim govorima (potežnje primjere usp. u isto: 106; još je u nekim nštok. ik. i jčak. govorima barem djelomice očuvana razlika između starih množinskih i dvojniskih nastavaka za 'oko' i 'uho', npr. u imotsko-bekijskim nštok. ik. govorima (gdje *òcima* ≠ *kokošiman* (Šimundić 1971: 68)) i u jčak. trogirskom čakavskom govoru (gdje GL mn. u 'oko' i 'uho' ima *-iju* (Geić 2019: 44))). U Vrličkoj krajini (s Kijevom, koje je zemljopisno bliže Kninu nego Vrlici) srećemo samo *-im* (*a*-vrsta), *-om* (*e*-vrsta), npr. *bèštijom*, *gòd'nom*, *Klèp'čim*, *òrasim* (Galić 2019: 82, 88). S druge strane, u zadarskoj okolici prema Magašu (2022: 212–214) srećemo uza *-an/-am* u manjini govora i nastavak *-ami* u *e*-vrsti (negdje dominantno (Islam Grčki, Jasenice, Kruševo), negdje usporedo s *-an* i(li) *-am* (Popovići, Starigrad)), a u *a*-vrsti imamo i *-in* i *-ima* (*-iman*), pri čemu *-ima* puno je rjeđe nego *-in* i uvijek dolazi uza *-in* (i nešto češći je u Vrsima jer je govornik bio pod utjecajem obrazovanja, inače vrški tekstovi imaju nastavak *-in* (isto: 214)). Pritom prema autorovu sudu *-ami* i u tim govorima može biti staro jer ga ima i npr. zemljopisno razmjerno blizak kukljički govor (gdje imamo *-ami(n)*) i rjeđe *-ama*, usp. Benić 2014: 133–134). Ima slučajeva da u *e*-vrsti nastavak *-ami* (iznimno uza *-ama*, što je podudarno stanju u sjeverozapadnim nštok. (i)jek. govorima prema Liscu (2003: 102), gdje je često *-ami* i *-ama*), a *-ima* u *a*-vrsti nalazimo u nštok. (i)jek. govoru, a *-an*, *-in* u nštok. ik. govoru, kako je slučajem u susjednim govorima nštok. ik. škabrnskom i nštok. (i)jek. govoru Donjih Biljana (Magaš 2019: 378, 380). Sjevernodalmatinski nštok. (i)jek. govori imaju također *-ami* DLI mn. (Bjelanović 1977: 48), kao u nštok. (i)jek. govoru Donjih Biljana. Dakle, glede ishoda sinkretizma DLI mn. postoje razlike, kako među pojedinim nštok. ik. govorima, tako i između nštok. ik. i nštok. (i)jek. govora. Šimundićev upitnik ovdje navodim s oznakom "HJA".

(Armolušić) *svojima rukami* ~ (Zablaće, Kurtović Budja 2010: 148) *mojima sinima*. I u Vrančića i u Armolušića ti su oblici rijetki, što se slaže sa stanjem u današnjem šibenskom govoru. Nastavak *-ima* bilježe i drugi čak. govori na širem šibenskom području (Tribunj i Zablaće te Jezera na Murteru (Kurtović Budja 2010: 148, 150; Juraga 2007: 401)), dok u Primoštenu dolazi udvojeno *-iman*, *-aman* (Perkov 2020: 28 – *lipiman ljudiman*, *žestokiman igraman*) < *-ima-n, *-ama-n, a udvojeno *-iman* uza *-ima* dolazi i u Jezerima na Murteru također prema Juragi (2007: 401). U samu Murteru danas osim posve sinkretizirana *-ima(n)* prevladava i *-ama(n)*¹² budući da se stariji L mn. *-ah* polako povlači, te ga prema korpusu u Juraga (2021: 42) stariji imaju u dvama primjerima, srednja generacija jednom, a mlađa generacija nijednom (Juraga 2004: 260 također navodi da se L mn. *-ah* prorjeđuje). Nastavak *-ima*, *-iman* za Žirje bilježi i Lisac (2020: 9), ranije i Finka i Šojat (1968: 166), dok Finka i Šojat (*isto*: 167) za *e*-vrstu navode da je obično DL mn. *-ama(n)* (rijetko i L *-ami*), a I mn. obično *-ami* (rijetko i *-ama*), odnosno na Žirju dogodilo se ujednačivanje, no sinkretizam biva nepotpun. Dakle, da zaključimo preciznije za rjeđe *-ima*, *-ama* u današnjem šibenskom govoru: teoretski bi ti nastavci mogli biti iz književnoga jezika, no s obzirom na postojanje toga *-ima*, *-ama* u starijim šibenskim tekstovima (Vrančić, Armolušić) te s obzirom na njegovo postojanje u okolnim čakavskim govorima, bit će da je to rjeđe šibensko *-ima*, *-ama* vjerojatno i organskoga podrijetla. Odnosno, možemo zaključiti da su se i nastavci *-in* (= vjerojatno [i:n]), *-an* i rjeđe *-ima*, *-ama* svi pravilno naslijedili u današnjem šibenskom govoru. U Murteru prema Jurišiću (1966: 80) te u manjoj mjeri i danas prema Juragi (2004: 260) i Juraga (2021: 41–42) imamo čuvanje starine u L mn. (*kufiñah*), kao i u Jezerima na Murteru (*na naši njiva*, Lukežić 2015: 156) te u Šepurinama na otoku Prviću (*na prsi isto*)), dok je u Zlarinu na otoku Zlarinu potpuni sinkretizam (npr. *crkovinarima*, *ženama isto*).¹³ Ovom prilikom možemo primijetiti da mlađi Armolušićev

¹² Usp. i potvrde također za naselje Murter (Menac-Mihalić 2021: 197) *uštiman*, *očiman*.

¹³ Posebnost se L mn. u nekim primjerima čuva prema sinkretiziranim DL mn. i npr. na Hvaru i Braču, ali rijetko, te je L mn. obično ondje sinkretiziran s DI mn. (na Hvaru) na (*a*- i *i*-vrsta) *-ima(n)* i (*e*-vrsta) *-ima(n)/-ami(n)/-on* (od toga u vrbanskom govoru dolazi usporedno i *-ami* i *-on*, a ondje najbolje se od hvarskih govora čuva i stari L mn. *e*-vrste *-oh*, dakle vidi se dosta ostataka staroga nesinkretiziranoga stanja u nastavcima DLI mn. *e*-vrste) odnosno (na Braču) (*a*-vrsta) *-ima(n)* (L mn. o *Ūzmih* bilježi se za govor Ložišća) i (*e*-vrsta) *-ami(n)/-ima(n)/-on* (dok se u bračkom dračevičkom govoru čuva i L mn. *e*-vrste *-oh* u nekoliko primjera). Za hvarske govore usp. Hraste 1937: 17, 22, 26, 29, 31; za bračke govore 1940: 37, 41, 43. Slično se stanje bilježi i u novijim izvorima za bračke (*-ima* D mn. za govor Bola po jednom u imenice *e*-vrste (I mn.: *beštijima*) i poimeničenoga pridjeva (D mn.: *drugima*) (Menac-Mihalić i Celinć 2012: 40, 41), a *cúryma* D mn., (nepoznat ovdje N jd.) *špicima* I mn. (taj primjer nije akcentuiran u tekstu) za milnarski govor (*isto*: 118, 120); Galović

imenični dativ množine *k vojnici* te pridjevski *razlici* L mn. i *svi* I mn. odgovaraju formalno morfološki oblicima DL mn. pridjeva u današnjim Jezerima na Murteru, za koje Juraga (2007: 401) navodi da imaju nastavak *-i* (dok je *-ima* ondje za imenice), a ne navodi kako je u I mn. u pridjeva.

Sada o šibenskom govoru s osvrtnom na morfološke posebnosti govora širega šibenskoga područja zaključujemo sljedeće povijesno i zemljopisno: uvjete za sinkretizam DLI mn. u imenica u današnjem šibenskom govoru postigao je već Vrančić, a dovršio Armolušić (u njega imamo i uvjete za kasniji sinkretizam DLI mn. i u pridjeva) premda u obaju pisaca ima još uglavnom konzervativnih crta. U *a*-vrsti temeljem građe tih pisaca prvo se *-i* proširilo iz I mn. u DLI mn. fakultativno (u Vrančića još samo u LI mn., ne i u D mn.), a zatim u kasnijem šibenskom govoru nakon razdoblja tih dvaju pisaca *-m* iz *-om* D mn. kontaminirat će se s tim *-i* DLI mn. u *-in*, koje, ako je dugo (= [i:n]), ima duljinu prema starom L mn. **-ix* i I mn. **-ī*. Taj će se nastavak *-in* (= vjerojatno [i:n]) proširiti nakon Armolušića u *i*-vrsti u DLI mn., gdje je već u Vrančića i Armolušića bila tendencija da je D različit od L=I kao i u *a*-vrsti u tih pisaca, pri čemu takvi su nastavci D, LI mn. bili slični ili istovjetni i za *a*- i *i*-vrstu. Potonja sličnost nastavaka *a*- i *i*-vrste i ustanovljeni način

(2013: 192) za govor Ložišća *-ima(n)* DLI mn. u *a*-vrsti i češće *-on* i rjeđe *-ima(n)* DLI mn. u *e*-vrsti, a za milnarski govor (2012: 92) bilježi cakavski *kokošan* DLI mn. u *e*-vrsti i hvarske govore (*škobjman* L mn. (Menac-Mihalić i Celinić 2012: 148) za govor Pitava). U Blatu na Korčuli L mn. još se javlja u nizu oblika, npr. *po gorq̄h*, *po Vrsq̄h* (Milat Panža 2015: 16). Na Šolti nesinkretizirani su se oblici izgubili još za vrijeme Hrastina (1948: 146, 148) istraživanja te danas završavaju na sinkretizirano (*a*- i *i*-vrsta) *-ima(n)* i (*e*-vrsta) *-an* (Galović 2019a: 147, 155, 171, 176). U Dugome Ratu pokraj Omiša (Galović 2019b: 92, 94, 98, 100, 101) i u Slatinama na Čiovu (Galović 2018: 142) imamo (*a*-vrsta) *-ima* i (*e*-vrsta) *-an*, što je većinom podudarno stanju u bračkim i hvarskim govorima prema iznesenim podatcima, gdje u *e*-vrsti dolazi još i *-imal-ami*. Ističemo stanje u trogirskom cakavskom govoru, gdje su uvijek jednaki G i L mn. (pričemo u nekih imeničnih tipova G uzima izvorni nastavak L mn. *-i(k)* < **-ix*, a u drugih L mn. uzima genitivnomnožinsko -0, a ima i imeničnih tipova gdje supostoje obje analogije), a također jednaki su i D i L s modificiranim (*a*- i *i*-vrsta) *-iman*, (*e*-vrsta) *-aman* iz nekadašnje dvojine. Stoga imenice srednjega roda, imenice *e*- i *i*-vrste imaju trojni sinkretizam u množinskoj promjeni, koji po distribuciji izjednačenih padežnih oblika odgovara dvojinom, no nastavci uglavnom su iz množine: N=A=V, G=L i D=I. Pritom riječi *jōci* i *jūši* čuvaju u potpunosti negdanje dvojinke nastavke (s jedinom razlikom što je u DL mn. (ili, čisto morfološki, DL dv.) *-iman* umjesto **-ima*): npr. za 'oko' NAV *jōci*, GL *jōciju*, DI *jōcīmān*. Za analogiju u GL usp. primjere: a. *postōlik* G mn. od 'postola' (s G mn. *-ik* < L mn.), b. *plemēn* (s L mn. -0 < G mn.) i c. *čūdi(k)/cudēs* (s objema analogijama: s *-es-0* iz G mn. u L mn. i s *-i(k)* iz L mn. u G mn.). Svi su podatci za trogirski cakavski govor prema Geiću (1998: 29–44). Dio govora, za koje iznijeli smo podatke, čuva posebnost L mn., dok ga dio ne čuva, odnosno u dijelu govora posrijedi je nepotpuni sinkretizam D=I≠L s čuvanjem L mn. (uključujući i trogirski cakavski govor, no ondje biva G=L u množini), a u dijelu on je potpun D=L=I i posebnost L mn. biva izgubljena.

kasnijega sinkretizma u *a*-vrsti u suvremenom *-in* (= vjerojatno [i:n]) DLI mn. omogućili su da se sinkretizam iz *a*-vrste u suvremenom govoru isto tako proširi i na *i*-vrstu, gdje također imamo *-in* DLI mn. (isto vjerojatno dugo [i:n] jer se proširilo iz *a*-vrste). U *e*-vrsti, koja je bila najkonzervativnija u obaju pisaca, no pokazivala mlađe je tendencije, mlađe *-am* DI mn. iz Vrančićeva jezika kasnije će se proširiti na L mn., koji je u obaju pisaca još uvijek na *-ah*, čime u *e*-vrsti dobivamo sinkretizam ujednačivanjem *-m* iz DI mn. i u L mn. Današnji šibenski ima posve ujednačeno i *-in* (= vjerojatno [i:n]), *-an* i *-ima*, *-ama*, pri čemu oba su niza nastavaka naslijeđena jer su i Vrančić i Armolušić također nuzgredno imali u svojem jeziku i oblike na *-ima* (Vrančić još uvijek i nepreinačeno *-oma*) i *-ama*. Međutim, kao i u tih pisaca, i danas dominantniji su oblici na *-in* (= vjerojatno [i:n]), *-an* nad rjeđima, podrijetlom dvojinskim *-ima* (Vrančić još i: *-oma*), *-ima*. Uz građu odnosno uvjete za današnji sinkretizam DLI mn. u imenica, Armolušić isto tako ima i dovoljno mlado stanje za današnji sinkretizam u pridjeva, gdje se Armolušićevo mlađe LI mn. *-i* i DI *-im* poslije Armolušića predvidljivo kontaminiraju u današnje *-in* DLI mn. Ukupno gledano, u šibenskome govoru tijekom povijesti razvoja DLI mn. nije bilo rjeđih nesustavnih analogija (tipa Judita, Marulić 1995: 51, 60, 83) *vratoh* L mn.) ili sustavnih širenja (širenje nastavaka *e*-vrste dolazi povijesno samo u nekih primjera *i*-vrste). Sam sinkretizam DLI mn. u današnjem šibenskom govoru uzrokovan je povijesno jednim dijelom štokavskim migracijama na šibensko područje iz razdoblja osmanlijskih osvajanja te je nastajao na trojak način i jednim dijelom u doticaju s nštok. ik. i (i)jek. govorima u zaleđu Šibenika, no promjene koje su mu prethodile u Vrančića i Armolušića polako su se razvijale u samu govoru (tj. to ne bi bio štokavski utjecaj u potpunosti ili većinom, što bi valjalo dalje istražiti). Za nešto širu usporednicu, u drugim čakavskim govorima širega šibenskoga područja imamo podudarnih crta današnjim ili povijesnim etapama šibenskoga govora: u više govora imamo nastavak *-ima(n)* kao i u samu Šibeniku (no u Šibeniku on je rijedak), naselje Murter prema Jurišiću, a i Jezera na Murteru i Šepurine na Prviću čuvaju starinu u L mn. (npr. Murter: *kufiñah*; šibenski je izgubio L mn. **-ax > *-a* prije sinkretizma s DI mn.), dok Jezera na Murteru prema Juragi imaju sinkretizirano *-i* DL mn. u pridjeva (dok je *-ima* DLI mn. u tom govoru u imenica, ali uz nesinkretizirano L mn. *na naši njiva*), što je podudarno povijesnomu šibenskomu (sve Armolušić) imeničnomu *k vojnici* D mn. te pridjevskomu [*pri pinezi i dari*] *razlici* L mn., [*nad*] *svi* [*pisnici*] I mn.

Također, sve tendencije u DLI mn. u Vrančića s Armolušićem i u današnjem šibenskom govoru odgovaraju građi koju za razvitak DLI mn. u hrvatskome donose Finka (1971: 46, 49) za čak. te Matasović (2008: 187, 194,

199) i Lukežić (2015: 67–69, 72–74, 85–97, 112, 154–156, 183–195; za čak. Lukežić navodi i primjere iz Divica koje smo ovdje analizirali) za štok. i čak.: a. s Finkinim navodima: 1) da je već Vrančić inovativan u *i*-vrsti po obliku I mn. *ričima*, kao i primjer čak. govora koji navodi Finka s fakultativnim I mn. na *-ima* uza *-imi*, te da je *i*-vrsta najinovativnija od svih vrsta i u Vrančića i u današnjem čak. (za čak. to jasno pokazuju i Matasovićeve prikaz i analiza Lukežić), 2) to, da je u *a*-vrsti u Vrančića *-imi* samo jednom posvjedočeno izvan I mn. u L mn. u *pri ostalimi*, što se slaže s Finkinim zaključcima da se u *a*-vrsti može provesti sinkretizam na *-imi*, no da je to *-i-mi* tipičnije samo za I mn. u nekim govorima i 3) u Vrančića najkonzervativnija je *e*-vrsta, zatim *a*-vrsta te na koncu *i*-vrsta, a tako jest i u Finke za današnji čakavski.

b. s Matasovićevom razradbom: 1) primjer *k tvojima stari* u dubrovačkoga pisca Dominka Zlatarića blizak je morfološki i jezerskomu *-ima* DLI mn. u imenica i *-i* DL mn. u pridjeva i Armolušićevu šibenskomu *k vojnici* D mn., 2) Vrančić ima u *a*-vrsti samo stalno *ustmi u *ustni mojimi* (tj. <ust[m]i moji-mi>), što se slaže s tim da se oblici poput *grad(i)mi* prema Matasoviću javljaju do XVII. st., 3) i u Vrančića i u Kašićevoj gramatici imamo *-ih*, *-i* oboje u L mn. *a*-vrste (što za jčak. pisce XVI. st. donosi i Lukežić), 4) L mn. se ne mora čuvati samo u *a*-vrsti, nego i u *e*-vrsti (npr. na Murteru), 5) i u Vrančića i u Matasovićevu prikazu vidi se konzervativnost *e*-vrste u odnosu na *a*-vrstu jer Matasović navodi da u *a*-vrsti mlađe *-ima* prodiere od konca XV. st., a u *e*-vrsti mlađe *-ama* od početka XVI. st., 6) Vrančićeva mogućnost pojave *-am* u DI mn. *e*-vrste slaže se s Matasovićevim prikazom da se kasnije češće ujednačuje *-am* od *-ami*, 7) u današnjem šibenskom govoru imamo ujednačeno *-an* u *e*-vrsti kao i *-am* u Andrije Kačića Miošića, čije primjere Matasović navodi, 8) *i*-vrsta najinovativnija i u Vrančića i u svim trima prikazima te 9) Vrančić ima ograničen utjecaj nastavaka *e*-vrste na *i*-vrstu, što je konzervativnije nego u Kašićevoj gramatici (no Vrančić u *i*-vrsti ima i *-i* i *-ih* i *-ah* L mn., što je inovativnije od Kašićeve gramatike, iz koje Matasović donosi *-ih* L mn.).

c. s analizom Lukežić: 1) na šibenskome području (otoci i obala) uočavamo i jčak. govore s djelomičnim (tipa D=I, npr. Murter, Jezera) i potpunim sinkretizmom (npr. Zlarin, Primošten, pa i sam Šibenik, koji je dominantno novoštokavski ikavski), 2) u Vrančića *i*-vrsta najinovativnija je kao i u prikazu Lukežić (i u onomu Matasovića i Finke), 3) uza starije *-ih* L mn. (čak.) i *-ih*, *-ijeh* L mn. (štok.), i u čak. i u štok. u L mn. dolazi u XVI. st. i mlađe *-i* prema prikazu Lukežić, tako i u Vrančića, 4) Vrančić je još konzervativan u I mn. *a*-vrste, gdje je jedinim inovativnim oblikom *čripima*, dok Lukežić za čak. pisce XVI. st. navodi i uza *-i* i mlađe *-mi* u I mn. (no kao i mi, pronalazi u ŽNID-u samo *-i*), 5) *e*-vrsta u Vrančića gotovo posve konzervativna osim *besidam* I mn., što se slaže s prikazom Lukežić za čak. XVI. st., 6) današnji

šibenski ima sinkretizam s dvojtstvom *-in* (= vjerojatno [i:n]) / *-ima, -an/-ama* (koji po Miri Menac-Mihalić prevladava u nštok. ik. govovima u RH), no oba reda oblika podrijetlom su od Vrančića, s nštok. ik. utjecajem u sinkretizmu tipa *-in* (= vjerojatno [i:n])/*-an* poslije Vrančićeva vremena i 7) u Šibeniku vjerojatno pod temeljitijim nštok. ik. utjecajem imamo potpuno ujednačen DLI mn., no neki otočni govori ispred Šibenika mogu čuvati i posebnosti u L mn. (Jezerca na Murteru, sam Murter, Šepurine na Prviću).

4. Zaključak

Dok se u ŠM i njoj onodobnim spomenicima čuva najstarije stanje u DLI mn., kasniji šibenski govor polako i postupno pomlađuje stanje i unutar izvornoga čakavskoga govora te kasnijom štokavizacijom pod naletom osmanlijskih osvajanja od (prema Sędziku) XIV. stoljeća, te su već u Vrančićevu, a osobito Armolušićevu jeziku stvoreni uvjeti za današnji sinkretizam DLI mn. s nastavcima *-in* (što je vjerojatno dugo [i:n]), *-an*. Također, temeljem uporabe u Vrančića i Armolušića, i nastavci *-ima, -ama* DLI mn. naslijedili su se pravilno kao i *-in* (= vjerojatno dugo [i:n]), *-an* u današnjem šibenskom, iako su rijetki i danas i u Vrančića i Armolušića. Pritom je sinkretizam, osim izravno u šibenskome govoru, tekao i pod utjecajem nštok. ik. i nštok. (i)jek. govora iz šibenskoga zaleđa. Morfoloških sličnosti šibenskomu govoru ima i u inače konzervativnijim čakavskim govovima oko Šibenika, te je rjeđe šibensko *-ima, -ama* tipično (dakle obično) u nekim čakavskim govovima na otocima i na obali (npr. u Tribunju, Zablaću i za imenice u Jezerima na Murteru), pri čemu ima i čuvanja starijega *-ah* L mn. npr. u Murteru, a u Jezerima na Murteru *-i* DL mn. pridjeva odgovara Armolušićevim povijesnim šibenskim oblicima, imeničnomu *k vojnici* D mn. te pridjevskomu *razlici* L mn. i *svi* I mn. I Vrančićev jezik i današnji šibenski govor po razvitku DLI mn. uklapaju se u već donesene prikaze (Finkin, Matasovićev i onaj Lukežić) o razvitku DLI mn. u hrvatskome.

LITERATURA

- Armolušić, Jakov. 1993. *Slava ženska*. Prir. Fališevac, Dunja; Damjanović, Stjepan. Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić". Šibenik.
- Benić, Mislav. 2014. *Opis govora Kukljice*. Doktorski rad. Filozofski fakultet. Zagreb. http://www.crosbi.znanstvenici.hr/datoteka/684741.Opis_govora_Kukljice.pdf (pristupljeno 29. siječnja 2024.).
- Bjelanović, Živko. 1977. Novoštokavski govori sjeverne Dalmacije i čakavski supstrat. *Radovi Pedagoške akademije Split* 2. 47–56.
- Brozović, Dalibor. 1970. Dijalekatska slika hrvatskosrpskoga jezičnog prostora. *Radovi. Razdio lingvističko-filološki* 8/5. 5–32.
- Cestarić, Vesna. 1966. *Upitnik za srpskohrvatski dijalektološki atlas: Badanj*. Jugoslavenski komitet za dijalektološke atlase. Beograd.
- Finka, Božidar. 1971. Čakavsko narječje. *Čakavska rič* I/1. 11–71.
- Finka, Božidar; Pavešić, Slavko. 1968. Rad na proučavanju čakavskoga govora u Brinju i okolici. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 1/1. 5–44.
- Finka, Božidar; Šojat, Antun. 1973–4. Obalna toponimija zadarsko-šibenskoga kopna i šibenskoga otočja. *Onomastica Jugoslavica* 3–4. 27–64.
- Galić, Josip. 2019. Fonološki opis novoštokavskih ikavskih govora Vrličke krajine u svjetlu drugih govora Dalmatinske zagore. *Croatica et Slavica Iadertina* 15/1. 73–104.
- Galović, Filip. 2012. Fonološke značajke govora Milne na otoku Braču. *Čakavska rič* XL/1–2. 87–101.
- Galović, Filip. 2013. Jezične osobitosti mjesnoga govora Ložišća na otoku Braču. *Fluminensia* 25/1. 181–198.
- Galović, Filip. 2018. Dijalektološke zamjedbe o mjesnome govoru Slatina na otoku Čiovu. *Ethnologica Dalmatica* 25. 137–145.
- Galović, Filip. 2019a. *Govori otoka Šolte*. Hrvatsko katoličko sveučilište. Zagreb – Općina Šolta.
- Galović, Filip. 2019b. O govoru Dugoga Rata pored Omiša. *Fluminensia* 31/2. 87–104.
- Geić, Duško. 1998. *Gramatika trogirskoga čakavskog govora*. Matica hrvatska. Trogir.
- Hraste, Mate. 1937. *Čakavski dijalekat ostrva Hvara*. Biblioteka Južnoslovenskog filologa. Beograd.
- Hraste, Mate. 1940. *Čakavski dijalekat ostrva Brača*. Srpska kraljevska akademija. Beograd.
- Hraste, Mate. 1948. Osobine govora Šolte, Čiova, Drvenika i susjedne obale. *Rad JAZU* 272. 123–156.
- Hrvatski biografski leksikon – Šimun Glavić: <https://hbl.lzmk.hr/clanak/6918> (pristupljeno 29. siječnja 2024.).
- Ivić, Pavle. 1964. O govoru ličkih čakavaca (okolina Otočca). *Zbornik za filologiju i lingvistiku* VII. 127–139.

- Juraga, Antea. 2021. *Novije jezične mijene u govoru Murtera*. Diplomski rad. Filozofski fakultet. Rijeka. <https://www.unirepository.svkri.uniri.hr/islandora/object/ffri%3A2646> (pristupljeno 29. siječnja 2024.).
- Juraga, Edo. 2004. Neke osobine i osobitosti murterskog govora. *Murterski godišnjak* 2. 253–268.
- Juraga, Edo. 2007. Suglasnici i suglasnički skupovi u jezerskom govoru. *Čakavska rič* XXXV/2. 397–404.
- Jurišić, Blaž. 1966. *Rječnik govora otoka Vrgade. Dio 1. Uvod*. JAZU. Zagreb.
- Kapetanović, Amir; Malić, Dragica; Štrkalj Despot, Kristina. 2010. *Hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- Kapović, Mate. 2010. Naglasak o-osnova muškoga roda u hrvatskom – povijesni razvoj. *Filologija* 54. 51–109.
- Kolumbić, Nikica. 1994. *Po običaju začinjavac*. Književni krug. Split.
- Kranjčević, Milan. 2019. Gacki čakavski govori s područja Otočca – zaštićeno nematerijalno kulturno dobro Republike Hrvatske. *Senjski zbornik* 46/1. 337–344.
- Kurtović Budja, Ivana. 2010. Kopneni čakavski govori u okolici Splita, Šibenika i Zadra. *Prinosi hrvatskoj dijalektnoj fonologiji*. Ur. Lončarić, Mijo. Književni krug – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Split – Zagreb. 77–157.
- Lisac, Josip. 1999. *Hrvatski govori, filolozi, pisci*. Matica hrvatska. Zagreb.
- Lisac, Josip. 2003. *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.
- Lisac, Josip. 2008. Govori Dalmatinske zagore kao dio novoštokavskog ikavskog dijalekta. *Croatica et Slavica Iadertina* 4/4. 105–114.
- Lisac, Josip. 2010. *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.
- Lisac, Josip. 2020. *Šibenske i druge kroatističke teme*. Gradska knjižnica “Juraj Šižgorić” – Ogranak Matice hrvatske. Šibenik – Zadar.
- Lukežić, Iva. 2015. *Zajednička povijest hrvatskih narječja. Sv. 2, Morfologija*. Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci – Katedra Čakavskoga sabora Grobnišćine. Zagreb – Rijeka – Grobnik.
- Magaš, Ivan. 2019. Usporedna analiza govora Donjih Biljana i Škabrnje. *Croatica et Slavica Iadertina* 15/2. 361–392. <https://dr.nsk.hr/islandora/object/unizd%3A6943> (pristupljeno 29. siječnja 2024.).
- Magaš, Ivan. 2022. *Novoštokavski ikavski govori sjeverne Dalmacije (od Starigrada do Biograda)*. Doktorski rad. Sveučilište u Zadru. Zadar.
- Malić, Dragica. 1973. ŠIBENSKA MOLITVA: filološka monografija. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 2/1. 81–190.
- Malić, Dragica. 2004. *Najstariji hrvatski latinički spomenici (do sredine 15. stoljeća)*. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb.
- Marulić, Marko. 1995. *Judita*. Prir. Vukmanić, Miroslav. Zagrebačka stvarnost. Zagreb.
- Matasović, Ranko. 2008. *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*. Matica hrvatska. Zagreb.

- Menac-Mihalić, Mira. 2005. *Frazeologija novoštokavskih ikavskih govora u Hrvatskoj*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje – Školska knjiga. Zagreb.
- Menac-Mihalić, Mira. 2021. Fonološki opis govora Murtera. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 25. 195–206.
- Menac-Mihalić, Mira; Celinić, Anita. 2012. *Ozvučena čitanka iz hrvatske dijalektologije*. Knjigra. Zagreb.
- Milat Panža, Petar. 2015. *Rječnik govora Blata na Korčuli*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- Milčetić, Ivan; Milošević, Joso. 1911. Šibenska molitva (14. vijek). *Starine* 33. 572–592.
- Moguš, Milan. 1977. *Čakavsko narječje: fonologija*. Školska knjiga. Zagreb.
- Perkov, Dušan. 2020. *Govor Burnjega i Južnoga Primoštena*. Naklada Bošković. Split.
- Putanec, Valentin. 1971. Apostile uz “*Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum*” (1595) Fausta Vrančića. *Čakavska rič* I/2. 5–18.
- Sedzik, Wladislaw. 1985. Poštokavljivanje čakavskoga narječja. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 1/7. 213–222.
- Šimundić, Mate. HJA. *Upitnik za srpskohrvatski dijalektološki atlas: Perković*. Jugoslavenski komitet za dijalektološke atlase. Beograd.
- Šimundić, Mate. 1971. *Govor Imotske krajine i Bekije*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo.
- Šupuk, Ante. 1957. *Šibenski glagoljski spomenici*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb.
- Šupuk, Ante. 1957–8. ŠIBENSKI GOVOR: Osvrt na prošlost šibenskoga govora. *Pitanja književnosti i jezika* IV–V/B. 143–156.
- Velić, Luka. 2023. *Fonologija i morfologija novoštokavskih ikavskih govora Vrpolja, Kninskoga Polja i Knina*. Doktorski rad. Filozofski fakultet. Zagreb. <https://dr.nsk.hr/islandora/object/ffzg%3A8068> (pristupljeno 29. siječnja 2024.).
- Vončina, Josip. 1975. Zagonetka “Šibenske molitve”. *Croatica: Journal for Croatian Language, Literature and Culture* 6/6. 7–38.
- Vončina, Josip. 1993. Jezik renesansne hrvatske književnosti. *Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu* 23–24/37–38–39. 411–422.
- Vrančić, Faust. 1992. *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum: Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae*. Prir. Jonke, Ljudevit; Putanec, Valentin. Novi liber. Zagreb.
- Vrančić, Faust. 1995. *Život nekoliko izabranih divic*. Prir. Bratulić, Josip; Glavičić, Branimir; Lisac, Josip; Šokota, Mirjana. Gradska knjižnica “Juraj Šižgorić”. Šibenik.

ON THE DEVELOPMENT OF THE NOMINAL DLI PL. IN THE
 ŠIBENIK DIALECT FROM “THE PRAYER OF ŠIBENIK” THROUGH THE
 LANGUAGE OF FAUST VRANČIĆ AND JAKOV ARMOLUŠIĆ UNTIL THE
 PRESENT-DAY ŠIBENIK DIALECT

Abstract

In this paper we have found the continuity between the Čakavian PŠ (= ŠM) and the contemporary Šibenik Neo-Štokavian Ikavian dialect by way of gradually having had innovations in dli pl. in that dialect by means of analysing in detail the already partially Štokavised Čakavian dialect of Faust Vrančić and Jakov Armolušić, as well as that of other earlier texts in the Šibenik dialect. It is clear that the dli pl. forms of Vrančić, and especially (directly) those of Armolušić, although still mostly not levelled, but which exhibit enough younger innovations with limited and facultative levelling (*a*-type nouns in Armolušić’s writing), serve as a precursor to the levelled endings *-in* (= possibly a long [i:n]), *-an* among nouns (*-in* among adjectives) in the present-day Šibenik dialect. Also, inherited are – in Šibenik rare whilst normal in some surrounding Čakavian dialects – the original dual endings *-ima*, *-ama*, with preservation of some non-levelled (older) forms (L mn. of *e*-type nouns) in, e.g. Murter, as well as the correspondence of the adjectival *-i* dl pl. in Jezera on Murter to the historical forms of Armolušić’s Šibenik dialect, such as the nominal *k vojnici* d pl. “towards soldiers”, and the adjectival [*pri pinezi i dari*] *razlici* l pl. “[by having money and] different [gifts]”. We have concluded that during the evolution of the dli pl. endings in the Šibenik dialect there were no rarer/occasional or frequent analogies (such as *vratoh* l pl. “(on the) door” in the Split dialect of Marulić’s *Judita*).

KEYWORDS: “*The Prayer of Šibenik*”, *dli pl.*, *Šibenik dialect*, *Western Štokavian*, *South Čakavian*.

Neven Isailović

Istorijski institut, Beograd
neven.isailovic@iib.ac.rs

UDK 003.349“14“

Izvorni znanstveni članak

ĆIRILIČNA KORESPONDENCIJA IZMEĐU OSMANSKIH NAMJESNIKA HERCEGOVINE I MLETAČKIH UPRAVITELJA ŠIBENIKA KONCEM 15. STOLJEĆA

U radu se iznose osnovni podatci iz nedavno pronađenih pisama koja su razmjenjivana 1495. godine između mletačkog kneza i kapetana Šibenika Ivana Kanala s jedne te osmanskih namjesnika Hercegovine (sandžakbega Mustafe i njemu potčinjenoga mostarskog vojvode Husejina) s druge strane. Pisma osmanskih dužnosnika napisana su ćirilicom, na slavenskom jeziku, a sačuvani su i neki prijevodi na onodobni talijanski jezik. Također su poznata, na temelju talijanskih prijepisa, dva pisma šibenskog kneza Ivana Kanala koja su bila upućena u Hercegovinu na slavenskom jeziku. Sva pisma svjedoče o slučajevima otmice kršćana od strane osmanskih martoloza, kao i od strane poljičkog vojvode u službi Venecije Žarka Dražojevića te o pregovorima o oslobođenju otetih. Pisma tako postaju važno svjedočanstvo političko-društvene povijesti i diplomatske korespondencije u južnohrvatsko-dalmatinskom pograničju koncem 15. stoljeća. Rad sadrži i integralno izdanje pisama u ćiriličnoj transkripciji.

KLJUČNE RIJEČI: Ivan Kanal, Musta(fa)-beg hercegovački, Husejin vojvoda mostarski, Šibenik, Hercegovina, ćirilica, diplomatska prepiska, 15. stoljeće.

U ovom će se radu predstaviti jedna dosad nepoznata skupina ćiriličnih pisama koja je prije nekoliko godina pronađena u Državnom arhivu u Veneciji, u ostavštini mletačkog plemića, kneza i kapetana Šibenika, Ivana (Zuana) Kanala, koji je gradom upravljao koncem 15. stoljeća, točnije od 1494. do 1496. godine. Njegova se ostavština, sačuvana u okviru fonda *Procuratori di San Marco*, sastoji iz većeg broja spisa među kojima se nalaze i izvornici i prijepisi dokumenata koji predstavljaju diplomatsku korespondenciju.¹ Od

¹ Archivio di stato di Venezia, Procuratori di San Marco, De ultra, busta 72, Commissaria Canal (da) Giovanni qd. Gerolamo, conte a Sebenico (1494–1496), fasc. VI.

svih sačuvanih izvornika, samo pet su ćirilčna pisma osmanskih namjesnika Hercegovine upućena knezu Kanalu.² Ta su pisma zanimljiva za temu ovoga zbornika ne samo zato što su originalna, napisana na slavenskom jeziku i ćirilici, već i zato što sadrže dragocjene historijske podatke i svjedoče o načinu vođenja diplomatske prepiske između organa osmanske i mletačke vlasti na istočnojadranskom prostoru s njegovim zaleđem. Ovaj je tekst prvenstveno koncipiran kao povijesno-diplomatičko-egdotički, dok će temeljna analiza jezika i leksika, (paleo)grafije i morfologije, kao i dijalektnih osobitosti sačekati neku kasniju, primarno filološku obradu.

Uz napomenu da govorimo isključivo o diplomatičkoj pismenosti, dakle o ispravama kao što su povelje i pisma svih formalnih obrazaca i namjenske tipologije, a ne o drugim vrstama sastava poput književnosti, liturgijskih knjiga, natpisa i slično, treba istaknuti da je upotreba ćirilice na prostoru Hrvatske južno i istočno od Krke, ponekad zahvaćajući i prostor zapadno od Krke do rijeke Zrmanje (Rimac, Botica 2011: 525–547; Lisac 2014: 131–138; Franov-Živković 2016: 170–189), bila prilično rasprostranjena u kasnom srednjem vijeku, a i kasnije (Zelić-Bučan 1961: 9–17; Isailović 2011: 106–108; Isailović 2018: 137–141). Imajući u vidu izrazito mali broj od oko dvadeset sačuvanih primjeraka dokumenata iz predturskog razdoblja, čemu su svakako pridonijela i osmanska osvajanja, teško je procijeniti obujam ove produkcije (Isailović 2018: 137–139). Korespondencija sa središnjim vlastima u Budimu, kao i Mlečanima, uglavnom se vodila na latinskom i talijanskom jeziku. Međutim, može se pretpostaviti da je prepiska između slavenskog stanovništva (Hrvata, Vlaha i susjeda) na spomenutom prostoru vođena na hrvatskom jeziku i to na ćirilici (Hercigonja 2006: 84–90, 101–107, 119–123, 232–237).

Brojni su filolozi pisali o tipu minuskurnoga ćirilčnog pisma na kojem su sastavljena i ova pisma, raspravljajući o njegovom imenu (bosančica, zapadna ćirilica, hrvatska ćirilica, “arvacko pismo”, ćirilčki brzopis itd.), morfologiji, podrijetlu i (ne)posebnostima, a opće suglasnosti o tim pitanjima još uvijek nema (Nedeljković 1955: 271–284; Zelić-Bučan 1961: 17–26; Mladenović 1965: 53–66; Raukar 1967: 485–499; Đorđić 1990: 145–179; Žagar 2009: 107–207; Nakaš 2010: passim). Sačuvane primjerke ćirilčnih isprava na hrvatskome jeziku izdavali su hrvatski banovi, knezovi, plemićke zajednice i rotni stolovi, a većina njih je datirana na Klisu, u Sinju, u Omišu, u Čačvini (Šurmin 1898: 136, 138–139, 156, 164–165, 213, 246–247, 280,

² Riječ je o dva pisma mostarskog vojvode Husejina i tri pisma hercegovačkog sandžakbega Mustafe (Musta-bega) koji je bio nadređen vojvodi. Sva pisma potječu iz 1495. godine, a unutar fasc. VI nemaju posebnu numeraciju.

361–362, 432–435; Šurmin i Klaić 1903: 54–64; Lopašić 1904: 1–12; Ivšić 1943: 83–87; Isailović 2011: 106–108, 113–123; Isailović 2014: 244–252; Bratulić 2017: 71–72, 107–109, 302–303; Isailović 2018: 137–152). Znamo, međutim, da je ćirilica korištena i u šibenskom zaleđu o čemu svjedoči isprava sudbenog stola Lučke županije iz 1492. godine, izdana u Vukšiću. Postoje i spomeni isprava “in littera et lingua bulgarica” koje je Kninski kaptol istumačio, što sugerira na korištenje ćirilice, jer je njena upotreba nesumnjiva, pogotovo ako se odnosi na dokumente istočno i južno od Krke, s obzirom da na tom prostoru nema glagoljičnih diplomatskih spomenika, barem od polovine 14. stoljeća (Kukuljević Sakcinski 1863: 147–148, 170–171; Šurmin 1898: 361–362; Šurmin i Klaić 1903: 58–59; Bratulić 2017: 302–303).³

O opstojnosti ovih tradicija u vremenu osmanske ugroze i osmanske vlasti svjedoče brojni podaci. Možda je i suvišno govoriti o opće poznatoj praksi korištenja slavenskog jezika za diplomatsku prepisku osmanskih vladara i namjesnika sa susjedima, koja je na najvišoj razini potrajala sve do sredine 16. stoljeća, a na razini lokalnih dužnosnika i znatno kasnije. O tom su fenomenu u novije vreme najviše pisali Lejla Nakaš i Vladimir Polomac (Radojčić 1954: 343–367; Stolz 1985: 747–759; Biliarsky 2000: 291–305; Nakaš 2011: passim; Isailović i Krstić 2015: 185–195; Nakaš 2016: 269–297; Nakaš 2017: 62–113; Polomac 2023: passim; Mišević 2023: 281–310). Taj je pristup bio logičan ne samo zbog mogućnosti međusobnog razumijevanja većine južnih Slavena unatoč jezičnim i dijalektalnim razlikama već i zbog činjenice da su brojni osmanski dužnosnici toga vremena, osobito od sredine 15. do sredine 16. stoljeća, bili Slaveni ili su u slavenskoj sredini živjeli (Truhelka 1911: 437–451, 455–465; Zlatar 2010: 11–65). Albanci su primat na Porti i u provincijama stekli tek pred kraj 16. stoljeća, što je ujedno i vrijeme kada su dragomanske službe preuzele ulogu posrednika, pa je svatko mogao pisati na službenom jeziku svoje države – Osmanlije na osmanoturskome, a Mlečani na talijanskome (Rothman 2021; Hanß 2023). Vrijedi isto tako spomenuti da je priljev vlaških skupina iz Bosanskoga i Hercegovačkoga sandžaka, koje su repopulirale napuštena naselja, dodatno osnažio diplomatsku produkciju na ćirilici jer su potjecale s područja na kojima se dominantno koristio slavenski jezik i ćirilčno pismo (Hrabak 1986: 69–100; Hrabak 1988: 107–258; Hrabak 1990: 67–87; Juran 2014: 129–160; Juran 2015: 163–208; Juran 2016: passim; Jakovljević i Isailović 2019: 215–265; Juran 2020: 29–43). Upotreba ćirilice bila je najistrajnija na području Omiša, Poljica, Radobilje i

³ HR-HDA-25: Hrvatski državni arhiv, Hrvatske plemićke obitelji i vlastelinstva, Neoregistrata acta, br. 1650/7 (=Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai levéltár 34345).

Makarskog primorja, gdje je do početka 19. stoljeća bila sveprisutna, osobito u lokalnoj korespondenciji, funerarnoj epigrafici i matičnim knjigama, a održavala se, u znatno manjoj mjeri, i do početka 20. stoljeća (Jurišić 1998: 189–212).

Prije nego što se prezentiraju sama pisma, koja će zasigurno zahtijevati posebnu filološku i paleografsku obradu, treba ponešto reći o kontekstu njihova nastanka i njihovom sadržaju. Nažalost, ne raspoložemo pismima obiju strana u prepisci. Svih pet pisama sačuvanih u izvorniku odaslale su dvije osobe – Musta-beg (tj. Mustafa-beg), hercegovački sandžakbeg u razdoblju između 1495. i 1497. godine (tri pisma) te njemu podređeni, ali nesumnjivo značajni mostarski vojvoda Husejin (dva pisma). Je li ovaj Mustafa-beg istovjetan s Mustafa-begom Milivojevićem, sinom kneza Milivoja Mikočevića Utvičića, vlastelina i trgovca iz Foče, koji je bio hercegovački sandžakbeg od 1483. do 1486. godine, a zatim i od kraja 1489. do kraja 1493. godine, nije moguće sa sigurnošću tvrditi jer postoji dokument s kraja 1493. koji spominje dotičnog Mustafu Milivojevića kao pokojnog (Truhelka 1911: 74, 77–81, 94–95, 97–105, 112–113, 440–442; Elezović 1940: 189–191, 198–207, 240–242, 245–247; Božić 1952: 242, 320, 325; Kurtović 2016: 27–28; Jakovljević 2018: 133; Zilić 2023: 41–86).⁴ O vojvodi Husejinu ne zna se pak doslovno ništa. S druge strane, dok imamo prilično precizno vrijeme nastanka Musta-begovih pisama (od travnja do srpnja 1495.), Husejinova pisma uopće nisu datirana, ali je očito da su napisana otprilike u istome razdoblju. To je vrijeme nakon Krbavske bitke, kada je došlo do proširenja Hercegovačkog sandžaka na račun Hrvatske i istovremeno je razdoblje kada je službeno vladao mir između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva koji je nastupio još 1479. godine, a prekinut je otpočinjanjem rata 1499. godine (Klaić 1985: 240–259; Grgin 2002: 128–143, 171–186). Za razliku od Mlečana, odnosi s Ugarskim Kraljevstvom nisu bili regulirani sličnim mirovnim sporazumom, već nizom primirja koja su dovedena u pitanje nakon smrti kralja Matijaša Korvina. Hrvatski ban od početka 1495. godine bio je njegov nezakoniti sin Ivaniš Korvin (Grgin 2002: 171–186; Salihović 2020: 12–80). Situacija se može detaljnije pratiti zato što su sačuvana dva pisma kneza Ivana Kanala u prijepisu i talijanskom prijevodu upućena Musta-begu. Korespondencija s mostarskim

⁴ Nasuf Turčin se pojavio u Dubrovniku u studenom 1493. godine kao nasljednik svoga preminulog oca Milivoja Mikojevića (Mikočevića) i osoba koja je preuzela prava svoga pokojnog brata Mustafe. HR-DADU-9: Državni arhiv u Dubrovniku, Razne isprave notarije (Diversa notariae) knj. LXXII, fol. 70: “Naxuph Turchus filius et heres olim Miliuoi Michoeuich de Coza et tanquam cessionarius olim Mustaphe fratris sui” (22. 11. 1493.). Adis Zilić smatra da se najvjerojatnije radi o pogrešci Dubrovčana i da je Musta-beg koji je upravljao Hercegovinom od 1495. do 1497. godine isti taj Mustafa Milivojević (Zilić 2023: 71–72).

vojvodom Husejinom ostaje jednostrana jer nisu sačuvana Kanalova izvorna, kao ni povratna pisma, u bilo kakvom obliku.

Koji je bio povod za ovu intenzivnu prepisku vođenu u proljeće i rano ljeto 1495. godine? Svi dokumenti ukazuju na otmice kršćana, pri čemu su dvije strane imale različite stavove o identitetu otetih ljudi. Osmanska strana je tvrdila da su oteni ljudi “hrvatska čeljad”, tj. “ugarski ljudi”, za koje ne bi priličilo da se za njih zalažu Mlečani, dok je s druge strane knez Ivan zahtijevao povratak konkretne otete djece, dva sina i kćer stanovitog Radiča, za koje je tvrdio da su mletački podanici te još dvoje ljudi koji su naknadno oteni.⁵ Vojvoda Husejin pisao je pak o odraslom čovjeku čije je vraćanje Kanal također zatražio.⁶ O tim otmicama Hrvata, koje često nisu završavale otkupom, već dugotrajnim sužanjstvom, postoje sudski spisi iz Istanbula s početka 16. stoljeća koji opisuju pokušaje bijega Hrvata iz zarobljeništva i ponekad sadrže fizički opis nesuđenih bjegunaca (Kursar 2021: 106–110). Otvorenim ostaje pitanje zašto su Osmanlije otimali “ugarske ljude” posebno ako je nedavno bilo zaključeno primirje između Osmanlija i kralja Vladislava II., kako sugerira dokument sultana Bajazida II. iz 1498. kojim se produžava primirje zaključeno 1495. na tri godine. Iako u korespondenciji osmanskih namjesnika i šibenskog kneza nema naznaka o tom primirju, moguće je pretpostaviti da su se prve otmice dogodile tijekom pregovora ili neposredno prije njih (Salihović 2020: 55–60, 63, 71–72).

Većina pisama obilježena je tonom koji oscilira između posve diplomatskog i neprijatnog, pa čak i prijetećeg. Primjerice, u slučaju otete djece, Mustabeg je uzvratio svojim zahtjevom – da Mlečani osiguraju povrat Marka, sina jednog kršćanina koji je osmanski podanik, iz zarobljeništva znamenitog Poljičanina, vojvode Žarka Dražojevića, optužena da je pod mletačkom zaštitom i služi Mlečane.⁷ Ovaj je slučaj došao i do dužda Agostina Barbariga koji je knezu Kanalu izdao dukal kojim ga je ovlastio da od mletačkog kneza Splita zatraži posredovanje kako bi se navedeni Marko, sin stanovitog Vukote Dobrušića, pustio.⁸ Kako je završio ovaj slučaj nije nam poznato, dok iz

⁵ Vidjeti prva dva pisma kneza Ivana Kanala upućena Musta-begu i prvo pismo (odgovor) Musta-bega Ivanu Kanalu, datirana u travnju ili početkom svibnja 1495. godine. Više o turskim otmicama kršćana i otkupu otetih vidjeti u: Božić 1952: 326–339.

⁶ Vidjeti prvo pismo mostarskog vojvode Husejina (nedatirano, potječe vjerojatno iz istog razdoblja 1495. godine). Čovjek se, čini se, zvao Antun (Antul).

⁷ Vidjeti druga dva pisma Musta-bega upućena knezu Ivanu Kanalu, napisana sredinom svibnja i u srpnju 1495. godine. Nisu sačuvana pisma Ivana Kanala o ovom pitanju.

⁸ Archivio di stato di Venezia, Procuratori di San Marco, De ultra, busta 72, Commissaria Canal (da) Giovanni qd. Gerolamo, conte a Sebenico, fasc. VI, dukal Agostina Barbariga (13. 8. 1495.): “Augustinus Barbadico, Dei gratia Dux Venetiarum etc. Nobili et Sapienti viro Ioanni de Canali, de suo mandato Comiti Sibenici fideli dilecto salutem et dilectionis

pisma vojvode Husejina jasno proizlazi da je njegov zarobljenik otkupljen.⁹ Svi akteri otmica, s obje strane, označeni su kao “martoloz”, što se odnosi na pomoćne trupe lokalnog stanovništva koje je ratovalo na granici. Imajući u vidu sastav martoloskih jedinica u to vrijeme, sva je prilika da su u svim slučajevima kršćani otimali kršćane za jednu ili drugu stranu u pograničju (Vasić 1967: 32–161).

Osobe koje se izravno spominju, isključimo li auktore i glavne aktere pisama Musta-bega, Husejina i Ivana Kanala, nisu brojne, a mnoge se ne mogu pouzdano identificirati. Spomenuli smo nesporno poznatog poljičkog plemića, vojvodu Žarka Dražojevića, koji je iz svoje utvrde Nutjak nizvodno od današnjeg Trilja na Cetini uglavnom služio hrvatske banove i banovce, ali je kasnije ušao i u službu Mlečana koji su mu dukalom iz travnja 1494. dali subvenciju (Alacevich 1881: 151–154; Pavić Pfauenthal 1903: 65; Laušić 1993: 604). Što se tiče Vukote Dobrušića, turskog čovjeka čijeg su sina Marka oteli Žarkovi martoloz predvođeni Tvrtkom Nemičićem, još uvijek nam nije poznata njegova identifikacija.¹⁰ Nije posve jasno je li Antul ili Antun (možda prezimena Sokačić), koji se spominje u pismu vojvode Husejina, ujedno čovjek koji je bio oslobođen.¹¹ Poruku šibenskog kneza donio je stanoviti knez Božić koji se također spominje kao posrednik između Musta-bega i Ivana Kanala. Zahvaljujući Kristijanu Juranu koji nam je ustupio određene podatke, možemo samo pretpostaviti da je Božić ili nekadašnji zapovjednik šibenskih stratiota podrijetlom iz grčkog Nauplionia (upisivani kao vitez Juraj Božić) ili, vjerojatnije, sin šibenskog trgovca Nadalina (Bože) Toljića koji je bio poznat po trgovini s Turcima na području Hercegovačkog sandžaka.¹² Razlog

affectum. Per vostre littere de 29 del passato havemo inteso quanto ne haveti scripto in la materia dela retention del fiol del quel Vuchota et quanto ne aricordate de scriver al Conte nostro de Spalato che operi cum el Conte Xarco circa tal restitution, perche poi l'habi a sequir la restitution de quelli garçoni etc. et laudando tal vostro ricordo havemo scripto in optima forma al prefato Conte et credemo l'optignera tal restitution in el qual caso el ve debia dar noticia et intendervi insieme aço cum ogni maturita se possi consequir el desiderato fine. Datum in nostro Ducali palatio, Die XIII Augusti, Indictione XIII, MCCCCXXXV”. Izvana: “Nobili et sapienti viro Ioanni de Canali, Comiti Sibenici (Recepta a di 25 augusti 1495 per mano de Sarcho)”.

⁹ Vidjeti dva pisma mostarskog vojvode Husejina, vjerojatno iz prve polovine 1495. godine.

¹⁰ U srednjovjekovnoj Bosni, točnije na prostoru Huma zapadno od Neretve, postojala je plemićka obitelj Nimičić. S obzirom na rijetkost prezimena i na prostor na kojem su živjeli, ova bi se obitelj mogla povezati s predvoditeljem martoloz Žarka Dražojevića (Rudić 2021: 104–105).

¹¹ Vidjeti prvo pismo mostarskog vojvode Husejina.

¹² Stanoviti Juraj Božić javlja se 1488. godine kao “strenuus dominus Georgius Busichio caput strathiotarum” u Šibeniku gdje opoziva punomoć koju je dao Nikoli de Nasi “de Neapoli Romanie” (iz Nauplionia u Grčkoj), dok njegov nećak “Gigni Bosich” istovremeno daje

zašto bi bilo koji od njih imao plemićki rang kneza nije lako objasniti, ali bi se moglo raditi o počasnom zvanju koje im je dodjeljivao vojvoda Husejin (Mažuranić 1922: 514–516). Nažalost, nijedno pismo koje spominje Božića nije sačuvano u talijanskom prijevodu, pa nemamo alternativnu verziju zapisivanja njegovog imena. Najzad, kao još jedan posrednik između Kanala i Musta-bega javlja se šibenski plemić Florio Tavelić, koji je hercegovačkom namjesniku odnio poruku šibenskog kneza, kao i sol na dar kako bi se pospješili pregovori (Isailović 2020: 92–94).

Kako će sadržaj pisama biti objavljen u prilogu, a ovaj je zbornik prvenstveno filološkog karaktera, treba pobliže razmotriti i neke diplomatske osobitosti dokumenata. Sva su pisma napisana na pravokutnim komadima papira manjih dimenzija. Što se tiče orijentacije teksta, pisma Musta-bega su atipična za turske dokumente – tekst se proteže dužom stranicom pravokutnog dokumenta koja ima promjer od oko 20 cm. Husejinova pisma su tipičnija za osmanske dokumente jer tekst teče kraćom stranicom pravokutne isprave koja ima promjer oko 10 cm (Čremošnik 1976: 27–30, 39–42). Musta-begova pisma nemaju na početku ispisanu monogramsku pendžu (himzu), već pečat s natpisom *ketebehu el-hakir Mustafa daima* (u prijevodu: “napisa vazda ponizni Mustafa”), dok Husejinova imaju himzu (na pendži stoji: *hakir-ül-fakir abad Hüseyin daima*, tj. u prijevodu: “vazda ponizni rob božji Husejin”).¹³ Zanimljivo je primijetiti da su hercegovački namjesnici i vojvode koristili pendže s četiri tuga (nacrtana konjska repa), što je bila počast neuobičajena

punomoć nekomu drugome (HR-DAŠI-263: Državni arhiv u Šibeniku, Bilježnici Šibenika, kut. 24–25, Nicolaus de Rubeis, fol. 9v). Isti se Božić 1491. pojavljuje kao “Bosichio miles” iz Nauplionia, bivši zapovjednik stratiota, što implicira da je i sam podrijetlom iz Grčke (HR-DAŠI-263: Državni arhiv u Šibeniku, Bilježnici Šibenika, kut. 23/I, sv. d, fol. 56r). S druge strane, Nadalin (Bože) Toljić, zabilježen je 1480-ih i 1490-ih godina kao šibenski pomorac koji je nabavljao tursku robu u Makarskoj i na području Neretve. Božić iz pisama hercegovačkih namjesnika vjerojatno je sin ovoga Bože koji je nosio patronimik po ocu. O tome svjedoči i jedan dokument od 22. 12. 1504. godine (Archivio di stato di Venezia, Senato, Deliberazioni, Secreti, Reg. 40, fol. 71v–72r), u kojem se navodi da se “mostarski” (hercegovački) sandžakbeg i njegovi ljudi ponašaju kao da su u ratu, da su oteli 500 ljudi iz trogirskog i šibenskog distrikta i nanijeli mnoge druge štete mletačkim podanicima, nakon čega su ponovili upad i odveli još stotinu ljudi. Poslije toga su uzvratili Šibenčani, poslavši svog izaslanika Božića (*Boxichio*) iz Šibenika, koji je opisan kao “persona molto da bene”, sandžakbegu, da uloži veliki prosvjed i zatraži kažnjavanje počinitelja. Očekivalo se da će on biti siguran u svojstvu poslanika, kako je navedeno u dokumentu: “iudicando luy poter andar per el paese del Signor securissimo, come e conueniente, par che per el vayuoda dal ponte de esso sançacho, sia sta facto tagliar auanti sii ariuato ala presentia del sançacho, che come sapote li ambassatori in tempo de guerra sono securi, et passano per tuto sença alcuno pericolo”. Nesumnjivo se radi o istom Božiću koji je djelovao kao posrednik 1495. godine, a za pretpostaviti je da je to netko čiji je otac bio trgovac s Turcima na prostoru Hercegovačkog sandžaka.

¹³ Pečati se nalaze na poledini, a pendže na prednjoj stranici pisama.

za dužnosnike toga ranga (Truhelka 1911: 98–102, 112–113). Također je neobično što su dva Musta-begova pečata iz svibnja 1495. voštana (u crvenom vosku), dok je samo onaj iz srpnja 1495. otisnut tintom, što nije uobičajena praksa osmanskih dužnosnika. Sva su pisma pisana ćirilicom minuskulom i to crnom tintom. U Musta-begovim pismima nalazi se adresa na poleđini, dok Husejinova pisma to nemaju (na jednom od njegovih pisama nalazi se bilješka koja nije mogla stati na prednju stranu dokumenta). Od ovih pet pisama, samo su dva, čini se, pisana od iste ruke, a to su Musta-begova svibanjska pisma. Ako je to doista slučaj, materijal je tim dragocjeniji za paleografe i istraživače grafije. Premda sadrži sličnosti, jedan drugi nedatirani dokument Musta-bega sačuvan u Dubrovniku (koji su objavili Ćiro Truhelka i Lejla Nakaš) također djeluje kao da je pisan od neke druge ruke i sadrži pendžu s tekstom *ketebehu ül-fakir Mustafa* (u prijevodu: “napisa ponizni Mustafa”), što bi značilo da je hercegovački sandžakbeg imao veći broj pisara (Truhelka 1911: 112–113, tabla XIII.; Nakaš 2011: 79–80, 302).¹⁴ Nijedan dokument ne sadrži ni temporalne ni lokacijske elemente datiranja, osim bilježaka o njihovom prispjecu u ured kneza Ivana Kanala (3. svibnja, 21. svibnja i 31. srpnja).¹⁵ Husejinova pisma nemaju čak ni takve bilješke pa ih možemo datirati samo mandatom kneza Ivana Kanala u Šibeniku (1494. – 1496.). Pretpostavljamo da su Husejinova pisma bila sastavljena u Mostaru, a Musta-begova u Foči, koja je bila središte Hercegovačkog sandžaka od njegovog osnutka pa sve do 1572. godine (Šabanović 1982: 44–47).

Kada je riječ o formulama, primjetno je da ima razmjerno malo tipskih elemenata. Sva pisma započinju inskripcijom (adresom) i salutacijom u obliku pozdrava, a sva završavaju završnom salutacijom koja ima i ulogu aprekacije, tj. želje za dobrobit destinataru, kao i uspjeha u poslu koji je bio temom pisma (Stipišić 1972: 148–149, 151). Ove formule bliže su diplomatskoj praksi regije, osobito srednjovjekovne Bosne, nego slavenskim preradama tipičnih osmanskih adresa, epiteta i pozdrava. One nisu nepoznate i sretale su se u ponekim do sada poznatim slavensko-osmanskim dokumentima. Musta-beg tako naziva Ivana Kanala prijateljem, a vojvoda Husejin prijateljem i (starijim) bratom. Epiteti koji se koriste su “dragi”, “mudri”, “plemeniti”, “poštovani”, “svake časti dostojni” i slično (Ivanović 2017: 45–57). Musta-beg dosljedno sebe naziva gospodarom Hercegovine zemlje, dok se Husejin naziva jednostavno vojvodom mostarskim (Truhelka 1911: 98–102, 112–113; Nakaš 2011: 79–80). Početna salutacija podrazumijeva spominjanje zdravlja,

¹⁴ Nameće se i dodatno pitanje je li gospodar “zemlje arbanaške” s početka 16. stoljeća, Musta-beg, istovjetan hercegovačkomu Musta-begu iz razdoblja 1495. – 1497. godine (Truhelka 1911: 125–126; Zilić 2023: 71–79).

¹⁵ Bilješke o prispjecu nalaze se na poleđini pisama Musta-bega.

veselja i Božje milosti, a završna se javlja u obliku: “I Bog Vas veseli” (tri puta) te, po jednom, “I Bog Vam umnoži mnoga ljeta” i “I Bog mi (!) uzmoži”. U dva slučaja, nakon završne salutacije, dolazi i riječ “Amen”, s aprekativnom ulogom (Truhelka 1911: 86, 93, 120, 126, 130–131, 134, 136; Stipišić 1972: 148–149, 151; Isailović 2014a: 358–369, 489).

Ako izuzmemo ove skromne formule, uz napomenu da se inskripcija ponavlja i na vanjskoj adresi, većina pisama sadrži ekspoziciju i dispoziciju. U ovim dijelovima pisama raspravlja se o izvorištu problema s kojima su se strane suočile, mogućnostima rješenja i tumačenjima čitave situacije. Kao što je već istaknuto, ton se kreće od prijateljskog do prijetećeg. Osobito su zanimljive sljedeće rečenice iz Musta-begovih pisama koje donosimo u latiničnoj transliteraciji:

“Bogъ zna ere smo mi naručili našiemъ kraišnikomъ i martolozomъ da ni u što ne tiču što e vladanie gospode bnetačke, nego da sačuvaju i obaraju kako sve sluge careve. Ali vaša prijazanъ namъ piše za ludъe ugarske koi martolozъ uhvati, koe čelade ođъ Hгъvata, tako vaši lude tebe govore naše e zašto temi hoće uzrokomъ da ihъ izvade ere e nekoliko ljudi prebeglo ođъ Turaka u vaše kotare tere tamoō stoe, a carevu zemlu plenu. Ja zatoi molimъ vaše prijateljstvo da za takui stvarъ namъ ne piše štoō martolozъ uhvati ođъ sluga ugarъsciehъ...I mi činimo svaku pravdu i dobro srećnie vašiemъ ludemъ kako čuete ođъ nihъ. Zatoi nemoite menie pisati za hгъvacku čeladъ ere nie pristalo da se гъvate za Hгъvate.”¹⁶

“A što ni bieše pisaō za nekoju decu što su martoloze porob[i]lli prećъ kako e došla kniga ođъ vaše prijazni za dvoe dece tako smo mi oñui decu i ustavili kade dođe oтacъ nihъ da ihъ pustimo. Ali mi vašu prijazan molimo: tamo su uhvatili martoloze voevode Žarka sluga careva, sina Vukote Dobrušića, Marka, a Žarko stoi u vašemъ gradu i služi gospode bnetačkoi. Zatoi ođъ kole e Žarko vašъ sluga ne trebue da hvata careve seromahe. Nega vi pustete, a mi ćemo oñui decu koja su u nasъ. I kada pustite vi Dubrušića tako ćemo mi decu ere nie trebe da e meću nami preuzamъ za malu rabotu”.¹⁷

“...Zatoi vi oñui knigu pišemъ da vi careva slugu pustite, a u nasъ ako bude koe robie zašto pišete hoćemo ga pustiti i u vi pa takoō pišemъ: pustite me togai slugu careva. Ere ako ga ne biste pustili da znate: uhvatit ću ođъ vasъ ne istō dicu, negō i take ljudi kako se će uznati i u vaše gospode vaše činenie kako činite što nie zakonъ”.¹⁸

¹⁶ Prvo pismo Musta-bega (prije 3. svibnja 1495. godine).

¹⁷ Drugo pismo Musta-bega (prije 21. svibnja 1495. godine). Leksem *preuzam* označava kolektivnu odgovornost zajednice za postupke jednog ili više njezinih članova (Mažuranić 1922: 1110).

¹⁸ Treće pismo Musta-bega (prije 31. srpnja 1495. godine).

Već je najavljeno da će se analiza jezika, dijalekta i grafije prepustiti filozofima za buduće obrade. Ono na što, bez ulaženja u detalje, treba skrenuti pozornost jest da grafem *jat* označava samo glasovni slijed [ja]. Na ostalim mjestima *jat* je zamijenjen refleksom koji varira od pisara do pisara, a ponekad čak i unutar iste riječi, primjerice: *deca*, *djeca*, *dica* (usp. o tome Nakaš 2010: 18–19, 22, 29, 81–93, 99, 151, 190–203, 249–250). Slično se događa i s nekim stranim riječima, pa je tako kod vojvode Husejina upisan oblik *amin* (“amen”), a kod Musta-bega vokal izostaje tako da piše *amn*. Sva pisma, čini se, pripadaju štokavskom narječju (usp. Ivić 1985: 27–39). Zanimljivije su i neke terminološke pojedinosti, pa se tako npr. plemić (u talijanskom: *ser*, *gentilhomme*) navodi kao *vlasteličić*, a pismo se dosljedno naziva *knjigom* i slično (usp. Mažuranić 1922: 516–517, 1587–1588).

Spomenimo, na kraju, sačuvane prijevode dva Musta-begova pisma iz svibnja 1495., kao i sačuvane prijepise dva pisma Ivana Kanala iz istog razdoblja. Postojanje slavenske i talijanske verzije istog teksta izuzetno je korisno radi usporedbe. Ali, što je još važnije za temu ovoga zbornika, jest činjenica da su i Kanalova pisma hercegovačkomu sandžakbegu izvorno bila napisana na slavenskome i ćirilici. To znamo na osnovi jednoga posrednog i jednoga izravnog podatka. Posredni podatak je formular Kanalovih pisama sačuvanih u prijepisu ili, preciznije, u talijanskom prijevodu. Početak dispozicije identičan je obliku kojim počinju dispozicije u prijevodima Musta-begovih pisama: leksem *praeterea* odgovara izrazu *a potom*. Također, Kanal koristi završnu salutaciju: “E Dio ve conservi in sanita”, koja odgovara tipičnom izrazu “I Bog Vas u zdravlju udrži” (usp. Truhelka 1911: 120, 125, 129–130, 138, 149; Nakaš 2011: 149, 156, 166, 179, 191, 197, 203, 215, 239, 254, 256, 267; Isailović 2014a: 359–368).¹⁹ Premda su ove fraze mogle postati dio regionalnog rječnika tipskih izraza čak i u prijevodu, na poledini jednog od Kanalovih pisama stoji bilješka da je ono bilo poslano na “slavenskome” (*sc-hiavo*).²⁰ Naravno, za očekivati je da koncem 15. stoljeća osmanski krajišnici u Hercegovini ne bi ni mogli pročitati latinsko ili talijansko pismo. Čak i gotovo šezdeset godina kasnije, Mehmed-paša Sokolović pisao je ugarskomu kapetanu Temišvara da mu ne šalje pisma “na fruškom, već samo na srpskom” (Ivić 1909: 210–211; Polomac 2023: 89–109). Spomenuti fruški, odnosno franački, nesumnjivo je latinski jezik (Isailović, Krstić 2015: 193–194). Posljednje pitanje koje se nameće jest tko je sastavio i napisao slavensko pismo Ivanu Kanalu? Na to pitanje ne možemo dati konačan odgovor, ali postoji dovoljno

¹⁹ Prvo pismo kneza Ivana Kanala Musta-begu (vjerojatno iz travnja 1495. godine), sačuvano u talijanskom prijevodu.

²⁰ Isto.

izvora i literature koji sugeriraju da su neki predstavnici šibenske elite aktivno koristili hrvatski jezik i ćirilicu i u vrijeme mletačke vlasti. Djelatnost obitelji Zavorovića, čiji se jedan predstavnik, Dominik, nazivao “hrv(a)čke knjige piscem”, tijekom 16. stoljeća samo je jedan od primjera za to.²¹

Na koncu se može zaključiti da pronalazak ove korespondencije u zaostavštini šibenskog kneza Ivana Kanala, iako se odnosi samo na nekoliko konkretnih slučajeva otmice kršćana na prostoru gdje su se susretali Hrvatsko Kraljevstvo, Hercegovački sandžak i Mletačka Dalmacija, predstavlja važno otkriće. Ono je značajno kako za lokalnu povijest tako i za širu političku, društvenu i vojnu povijest pograničja u vrijeme osmanske ugroze. Druga osobita važnost ovih izvora vezana je uz jezik i pismo korespondencije između osmanskih i mletačkih vlasti na istočnojadranskom prostoru krajem 15. i početkom 16. stoljeća. Pisma namjesnika osmanske Hercegovine kao i podatci iz prijepisa pisama mletačkog kneza Šibenika, pokazuju da se komunikacija u to vrijeme odvijala uglavnom na slavenskom jeziku i uz korištenje ćiriličnog pisma. To se može objasniti dominacijom slavenske pisane kulture na prostoru koji su do tada kontrolirali Osmanlije, ali također i slavenskim podrijetlom osmanskih dužnosnika.

²¹ Arhiv HAZU, rukopis II d 106 (Kukuljević 315), Šibenski zbornik turskih, mletačkih i hrvatskih listina iz XV.–XVII. st., fol. 11v, 21r. Više o Zavorovićima u: Zavorović 2023: 15–60.

PRILOG

*Tekst pisama***1. Prvo pismo Husejina, mostarskog vojvode, šibenskom knezu i kapetanu Ivanu Kanalu**

Vojvoda Husejin izvještava da je knez Božić, mletački izaslanik, pokušao otкупiti nekog mletačkog podanika koji je bio uhvaćen na ugarskom teritoriju za 60 dukata. Istodobno kritizira šibenskog kneza da se zalaže za osobu koja je već više puta uhvaćena na tom teritoriju, što izaziva nepotrebne sukobe između Turaka i Mlečana. Još se spominju i pogranični incidenti, bojne sprave i konji u kotaru kod sela Žitnića.

Pendža vojvode Husejina: *hagir-ül-fakir abad Hüseyin daima*

Племенитому и мудрѡму и мноѡѡ високоѡ почтѡванѡму и свакога почтѡнѡ достѡиному стариѡму ми брату, кнезу и капѡтану шибеничкѡму, ѡдѡ Хусеинѡ воиводе мѡстарскѡга: здравье и веселье и милость божию запримешь. А потомѡ, авѡѡ разумихь што ми ваша милость писаше и наручеваше по кнезу Божићу за некога човека вашѡга кои е ухићѡнѡ на угарскѡи земље и биѡ продаванѡ чѡтири крѡать. И наћѡсьмѡ га на вѡг бѡсанью (!) и за велику лубавь и приѡзанѡ тѡвою и за великоѡ зазолѡнѡ (!) Божићевѡ ѡто ти га послахь ѡпеть, а не би га триби ѡпеть вратити зашто е ухићѡнѡ на угарскѡи земље ере коюу работу имаюу ваши лудье изъходити придѡ вои[ску] а у разьмирьну. И паке, кнеже, када се не бое ваши лудье ѡдѡ насъ, ни наши ѡдѡ васъ, господа су у миру. Заштоѡ насъ вакои главице ваши лудье луньбарье мећу када нашу воиску чуюу, [ч]ѡму е тѡи? Нека знашь, ако бихь зьнаѡ да ће мене затои царь присићи послати ћу ники дань да те луньбарье нике изьприсицаюу. Када се себи не бое, заштоѡ чуваюу разьмирьне земље ѡдѡ [з] насъ и туи миста. Ѣстала дѡва кона у котару конь Житьнићь, молимь те пошьли м[и] ихь. И Богь те весели вазьда. И нека ти е на зьнанье да мене кнезь Божићь шесть десеть дуката з_Анѡт(у) на ^{Лашудића} Сокачићь.

Poledina: И у томуи броду кои то сѡте Анѡтулу вратили, у немь е моихь .л. (30) дуката. Молимь те, како брата, тои ми на Божића напоручи.

2. Drugo pismo Husejina, mostarskog vojvode, šibenskom knezu i kapetanu Ivanu Kanalu

Vojvoda Husejin kratko obavještava kneza i kapetana Ivana Kanala da je pustio prethodno spomenutog čovjeka i predao ga Božiću, istovremeno zahtijevajući svojih 60 dukata.

Pendža vojvode Husejina: hakir-ül-fakir abad Hüseyin daima

Ѓѡѡь Хусеинь воеводе мостарьскога, брату и приѣтелу, kneзу и капетану шибеничъму. Здравье (!) и веселье, милость божию да имашь. Потомъ, тамо е вашъ Божићъ изьвадио човека сужьна по љ. (60) дукать. Молим вась, удаите ми те шесеть дукать одь Божића, да не буде међу нами з Божићемь ниеке гриже ни омьразе.

И Богъ вась весели. Аминь.

3. Prvo pismo Ivana Kanala, šibenskog kneza i kapetana, Musta-begu, hercegovačkom sandžakbegu (talijanski prijepis)

Knez Ivan Kanal čestita Musta-begu na stjecanju položaja sandžakbega Hercegovine i priopćuje mu da su iz mletačkog kotara neki martoloz i oteli djecu mletačkih podanika. Jedan od njih, Radič, tužio se da mu je oteto troje djece (dva sina i kćer). Kanal ističe kako to nije u skladu s dobrosusjedskim odnosima i mirom koji vlada između Osmanlija i Venecije te najavljuje misiju šibenskog plemića Florija Tavelića koji će nastojati osloboditi djecu, noseći sandžakbegu i kentenar (100 libara) soli na dar.

Magnifico e Potente Signor, essendo pasi Ferma e Amicicia bona tra illustrissimo Signor Turcho e Illustrissima Signoria de Venexia, et mi intendendo che Signoria tua e bon e cordial amico de Illustrissima Signoria nostra similiter de subditi e servidori loro, multo me piasi che la tua Signoria e venuta a salvamento per Signor e sanzacho in questo paeze de Cherceg. Preterea, notifico a gracia tua chome de questo paeze vostro vien qui da nu in Conta nostro li malfatori over martolosi e prendeno i puti de li servidori e subditi nostri. Una volta ano preso du puti e mina via, e un altra volta tre du puti e una puta. Et avemo manda [...] le littere nostre da nu el padre deli diti du puti e terco puta presi ultima volta, al qual e nome Radich. Prego Signoria vostra che ve sia recomanda, e quelli du presi prima volta sono sta visti dali çentilhomini

nostri Francisco Caltri li qual sono sta dala Signoria vostra e ano parla a nu per fato deli diti puti. E adeso ho ordina a ser Fiorio el qual le anda da vu che debia parlar per fato deli diti puti tuti a gracia vostra. E quel che ve dira per questo fato credili Signoria vostra e [puquave?] a far restituir questa famia a nu, perche questo e fato contra la justicia e vicinita bona, e contra la volunta de grande Signor Turcho e impromessa vostra. La qual a fato Signoria vostra a questa Cita e a Conte chome questo e ben noto a Signoria vostra e che quela dovesi obviar a questo e cartizar li homini vostri li qual vien a robar in el Conta nostro, che de cetero li non dovesino far questo. Per respeto de justicia e pasi bona la qual e tra li principi nostri e per amor el qual ho verso la gracia vostra a questa venuta vostra in questo paeze omanda a presentar a gracia vostra del Sal un centinaro et ho comesso a dito ser Fiorio che debia consignarlo dito Sal a Signoria vostra. E Dio ve conservi in sanita.

Poledina: Al magnifico e potente Signor Mustafabego, dignissimo sanzacho del paese de Chercego, frandelo e amico honorando. Zuan Canal, Conte e Capitaneo de Sibenco.

Naknadna bilješka: Lettera al sanzacho Musta [...]tata schiavo [...]

4. Prvo pismo Musta-bega, hercegovačkog sandžakbega, šibenskom knezu i kapetanu Ivanu Kanalu

Musta-beg odgovara na pritužbe o otimanju kršćanske djece od strane martoloza i priopćuje da je svojim krajišnicima i martolozima naredio da mletačke podanike nipošto ne otimaju, već da ih čuvaju, te da se pritužbe odnose na ugarske ljude, tj. na hrvatsku čeljad. Nadalje, izražava nezadovoljstvo zbog mnogih ljudi koji prelaze s turskog na mletački teritorij i odatle pljačkaju carevu zemlju, ističući da mu nije prihvatljivo što se, suprotno duždevim uvjeravanjima, šibenske vlasti zalažu za tuđe podanike.

Мудрому и племенитому и сваке части достоиному и намъ веле драгому приѣтелу, кнезу и капетану шибенчкому, ѿдъ Муста бега, господара земле Херцегове, много здравие и веселие и милость божию да прими ваша почтена приѣзанъ. А потомъ, евоѿ разумехъ што ми писаше ваша почтена приѣзанъ за некою децу што су некои мартолозе поробили. За тои Богъ зна ере смо ми наручили нашиемъ краишникомъ и мартолозомъ да ни у што не тичу што е владание госпode бнетачке, него да сачуваю и ѿбараю како све слуге цареве. Али ваша приѣзанъ намъ пише за лудѣе угарске кои мартолозѣ ухвати, кое

челаде ѿдъ Хрѣвата, тако ваши луде тебе говоре – наше е – зашто теми хоће узрокомъ да ихъ изваде ере е неколико луди пребегло ѿдъ Турака у ваше котаре тере тамоѿ стое, а цареву землю плену. Ја затои молимъ ваше приѣтельство да за такуи стваръ намъ не пише штоѿ мартолозь ухвати ѿдъ слуга угарьсциехъ ере и ваша приѣзанъ зна пређе затои што сте имали с нами парбу, а ѿдъ тога се ништа не нађе него е што е угарскоѿ, за што е намъ писаѿ господињ дуждь и пресветла господа, препоручуеће свое слуге и [п]акоће да се не умешую луде угарци у ваше котаре. И ми чинимо сваку правду и добро сређьние вашиемъ лудемъ, како чуете ѿдъ нихъ. Затои немоите мение писати за хрѣвацку челадь ере ние пристало да се рѣвате за Хрѣвате. И Бог ви умножи многа лета.

Poledina: Мудрому и племенит[ому] и сваке части достоиному и на[мъ] драгому приѣтелу, кнезу и капета[ну] шибенчкому.

Naknadna bilješka: Lettera ricevuda da Mustebe sançacho pro quei puti prexi da martolosi, recepta adi 3. mazo 1495.

5. Drugo pismo Ivana Kanala, šibenskog kneza i kapetana, Musta-begu, hercegovačkom sandžakbegu (talijanski prijepis)

Knez Ivan Kanal podsjeća Musta-bega na problem otetih ljudi. Priopćuje da je naredio Floriju Taveliću da o tome povede pregovore i poručuje hercegovačkom namjesniku da mu vjeruje. U međuvremenu su martolozi oteli još dvoje ljudi i mnoge životinje od mletačkog podanika, o čemu će biti izneseni detalji. Kanal moli Musta-bega da, u ime pravde, vrati sve ljude, mletačke podanike, koje su oteli turski martolozi.

Magnifico e potente Signor, dapoche la gracia tua ha el governo de questo paese piu [fondite]. Fo presse e menade le anime de questo Conta dali malandrini over martolossi, homini suto posti ala Signoria tua li qual vien di questo paese tuo in Conta nostro, chome za e scritto ala gracia tua per el fato dele dite anime et o ordina a Fiorio nobil Citadin Sibencan, el qual se trova apresso de vu, che debia parlar per le dite anime ala gracia tua. Et che hieri pur li martolosi vostri preseno e mino 2 anime e multi animali a questo servidor e subdito de la Illustrissima Signoria de Venexia. El qual mandemo a vu cum queste littere nostre e a un altro suo vicino li qual sono nascudi in el conta nostro. Et o anchora ordina a Fiorio predicto che ve debia parlar per questo fato, e credili Signoria vestra quel che vi dira per questo fato. Et la tua Signoria e justa e si save dove se la pasi die esser anche la justicia. Pero prego

la tua Signoria renderne tute queste anime le qual sono depredade deli subditi de la Signoria de Venexia dali martolosi vostri e quel che la gracia vostra fara de questo de me a saver per le littere vostre, azo che sapiemo quello che dovemo far. Ex Sibenico 1495, a di V di mazo.

Poledina: Al Magnifico et potente Signor del paese de Cherceg Mustabego, fradelo honorando. Zuan Canal, Conte e Capitaneo de Sibenico.

Naknadna bilješka: Chopia de [...] da [manda?] a Mustabe sanzacho per omeni tolti de martolosi.

6. Drugo pismo Musta-bega, hercegovačkog sandžakbega, šibenskom knezu i kapetanu Ivanu Kanalu

Musta-beg se zahvaljuje na primitku soli i ponovo priopćuje da je primio pritužbu zbog otete djece koju su uhvatili martolosi. Ističe da je voljan osloboditi tu djecu, ali pod uvjetom da Žarko Dražojević prvo pusti Marka, sina turskog podanika Vukote Dobrušića, te da se prestane skrivati u mletačkom gradu.

Мудрому и племенитому и сваке части достоиному и намъ веле драгому и сръчаному приѣтелу, кнезу и капетану шибенчкому одъ Муста бега, господара земле Херцегове, много здравие и веселие и милость Божию да прими ваша приѣзанъ. А потомъ, што е ваша приѣзанъ послала соли по вашемъ властеличићу Пору, на томе веле лубимо, захваламо. А што ни биеше писао за некою децу што су мартолозе пороб[и]ли пређь како е дошла книга одъ ваше приѣзни, за двое деце тако смо ми онуи децу и оставили, каде дође отаць нихъ да ихъ пустимо. Али ми вашу приѣзан молимо: тамо су ухватили мартолозе воеводе Жарка слуга царева, сина Вукоте Добрушића, Марка, а Жарко стои у вашемъ граду и служи госпode бнетачкои. Затои одъ коле е Жарко вашъ слуга не требуе да хвата царева серомахе. Нега ви пустете, а ми ћемо овуи децу коб су у насъ. И када пустите ви Дубрушића, тако ћемо ми децу, ере ние требе да е међу нами преузамъ за малу работу. И Бог ви весели.

Poledina: Мудрому и пл[емени]тому и сваке части достоин[ому и] намъ веле драгому приѣт[елу, к]незу и капетану шибенчко[му].

Naknadna bilješka: Recepta a di 21 mazo dal sanzacho Musta bego per ser Fiorio Taelic pro puti tolti 1495.

7. Treće pismo Musta-bega, hercegovačkog sandžakbega, šibenskom knezu i kapetanu Ivanu Kanalu

Musta-beg priopćuje da je preko mletačkog povjerenika Božića primio pisma o djeci porobljenoj od martoloza i još jednom ponovio da će ih osloboditi ako se pusti sin Vukote Dobrušića, kojeg je oteo Tvrtko Nemičić, čovjek Žarka Dražojevića, koji je sada u mletačkoj službi. Musta-beg optužuje šibenskog kneza da govori neistinu kada kaže da se Žarko ne krije kod njih i prijeti da će početi plijeniti ne samo djecu, nego i druge ljude, ako se bude postupalo suprotno sporazumima između Mlečana i Turaka.

Племенитому и мудрому и у свемъ почтованому и намъ драгому приѣтелу, Чувану Канану (!), kneзу и капетану шибеничкому одъ Муста б[е]га, господара земље Херцегове, поклонъ и здравие да имате. А потомъ, да ви е на знание: листе примихъ коее ми писахоте по Божићу, слугие вашемъ, и разумиехъ што ми писахоте и што ми биехоте наручили по Божићу чинећъ некое дице, говорехе да вамъ ю вратимъ што су мартолосоје поробилили (!). Ѓвакеи риечи ви с коиема очима ка мене посилате веће самъ вамъ и пръвѡ одъговориѡ. Ако би била таи дица у насъ, ке да ви пустите слугу господина цара, сина Вукоте Добрушића, кога е ухватиѡ Твѣртко Немичићъ, слуга Жарковъ, з дружином и сада е у слуге вашега Жарка Дражуевића (!). А ви говорите у васъ га ние, а ми добрѡ знамо да е у васъ и вушега (!) слуге, а нећете га пустити. Тои е ухваћенъ [умьривъ] царева ѡ землие, а ви мене одъговарате: затои ми не знамо. Прашаите дужда и госпoде бнетачке, а нее намъ. Зато посилате ни к дужду никoму другoму одъ кеда се може међу нами учините правда. Затои ви ѡвуи книгу пишемъ да ви царева слугу пустите, а у насъ ако буде кое робие зашто пишете хоћемо га пустити и у ви, па такоѡ пишемъ: пустите ме тогаи слугу царева. Ере ако га не бисте пустили, да знате ухватит ѣу одъ васъ не истоу дицу, негѡ и таке луди, како се ће узнати и у ваше госпoде ваше чинение како чините што ние законъ. [Ие савъ мавъ] поручиѡ по Божићу, нека ми ко речи хоће ви казати. И Б[о]г ви узможи. Ам[и]нь.

Poledina: Племенитому и м[удрум]у (!) и у свему многoчтованому [кн]езу и капетану шибени[чком]у да се да.

Naknadna bilješka: Receita adi [...] l'ultima di luio da Musta be sanzacho che [...] per mano da Sarcho.

IZVORI

- Archivio di stato di Venezia, Procuratori di San Marco, De ultra, busta 72, Commissaria Canal (da) Giovanni qd. Gerolamo, conte a Sebenico, fasc. VI
- Archivio di stato di Venezia, Senato, Deliberazioni, Secreti, registro 40
- Arhiv HAZU, rukopis II d 106 (Kukuljević 315), Šibenski zbornik turskih, mletačkih i hrvatskih listina iz XV.–XVII. st.
- HR-DADU-9: Državni arhiv u Dubrovniku, Razne isprave notarije (Diversa notariae) knj. LXXII
- HR-DAŠI-263: Državni arhiv u Šibeniku, Bilježnici Šibenika, kut. 23–25
- HR-HDA-25: Hrvatski državni arhiv, Hrvatske plemićke obitelji i vlastelinstva, Neoregistrata acta, fasc. 1650.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai levéltár

LITERATURA

- Alacevich, Giuseppe. 1881. Il conte Žarko Dražoević. *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 4. 84–86, 116–118, 151–154, 164–167, 179–183.
- Biliarsky, Ivan. 2000. Un page des relations Magyaro–Ottomanes vers la fin du XVe siècle. *Turcica* 32. 291–305.
- Božić, Ivan. 1952. *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*. Srpska akademija nauka. Beograd.
- Bratulić, Josip (prir.). 2017. *Hrvatske glagoljične i ćiriljične isprave iz zbirke Stjepana Ivšića 1100. – 1527*. HAZU. Zagreb.
- Čremošnik, Gregor. 1976. *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slavena*. ANUBiH. Sarajevo.
- Dorđić, Petar. 1990. *Istorija srpske ćirilice. Paleografsko-filološki prilozi*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Beograd.
- Elezović, Gliša. 1940. *Turski spomenici 1348–1520*, knj. I/2. Srpska kraljevska akademija. Beograd.
- Franov-Živković, Grozdana. 2016. Svakidašnji život na Mletačko-turskoj granici na području Zemunika u 17. st. na temelju dokumenata pisanih hrvatskom ćirilicom (bosančicom) i glagoljicom. *Zemunik u prostoru i vremenu*. Ur. Faričić, Josip; Dundović, Zdenko. Sveučilište u Zadru. Zadar. 170–189.
- Grgin, Borislav. 2002. *Počeci rasapa. Kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska*. Ibis grafika. Zagreb.
- Hanß, Stefan. 2023. *Narrating the Dragoman's Self in the Veneto-Ottoman Balkans, c. 1550–1650*. Routledge. London – New York.
- Hercigonja, Eduard. 2006. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Matica hrvatska. Zagreb.
- Hrabak, Bogumil. 1986. Turske provale i osvajanja na području današnje sjeverne Dalmacije do sredine XVI. stoljeća. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 19. 69–100.

- Hrabak, Bogumil. 1988. Vlaška i uskočka kretanja u severnoj Dalmaciji XVI. stoleća. *Benkovački kraj kroz vjekove*, sv. 2. Narodni list. Benkovac. 107–258.
- Hrabak, Bogumil, 1990. Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih Vlaha u Dalmatinsku zagoru u XIV, XV i XVI veku. *Migracije i Bosna i Hercegovina*. Institut za istoriju i Institut za proučavanje nacionalnih odnosa. Sarajevo. 67–87.
- Isailović, Neven. 2011. Dve ćirilske isprave Ivana VI (Anža) Frankopana Omišanima. *Mešovita građa – Miscellanea* 32. 101–124.
- Isailović, Neven. 2014. Povelja bana Damjana Horvata Dubrovčanima o slobodi trgovine. *Inicijal. Časopis za srednjovekovne studije* 2. 241–253.
- Isailović, Neven. 2014a. *Vladarske kancelarije u srednjovekovnoj Bosni*. Doktorski rad. Filozofski fakultet. Beograd. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/3333> (pristupljeno 20. rujna 2023.).
- Isailović, Neven. 2018. A Contribution to Medieval Croatian Diplomatics: Cyrillic Charters of Croatian Nobility from the Franciscan Monastery on Trsat in Rijeka. *Secular Power and Sacral Authority in Medieval East-Central Europe*. Ur. Jovanović, Kosana; Miljan, Suzana. Amsterdam University Press. Amsterdam. 137–152.
- Isailović, Neven. 2020. Povelja velikog vojvode Hrvoja Vukčića Šibeniku. *Građa o prošlosti Bosne* 13. 65–112.
- Isailović, Neven; Krstić, Aleksandar. 2015. Serbian Language and Cyrillic Script as a Means of Diplomatic Literacy in South Eastern Europe in 15th and 16th Centuries, *Literacy Experiences concerning Medieval and Early Modern Transylvania*. Ur. Andea, Susana ; Dincă, Adinel Ciprian. Editura Academiei Române. Cluj-Napoca. 185–195.
- Ivanović, Miloš. 2017. Cyrillic Correspondence Between the Commune of Ragusa and Ottomans 1396–1458. *State and Society in the Balkans Before and After Establishment of Ottoman Rule*. Ur. Rudić, Srđan ; Aslantaş, Selim. Institute of History – Yunus Emre Enstitüsü Turkish Cultural Centre. Belgrade. 43–63.
- Ivić, Aleksa. 1909. Neue cyrillische Urkunden aus den Wiener Archiven. *Archiv für Slavische Philologie* 30. 205–214.
- Ivić, Pavle. 1985. *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika: uvod i štokavsko narečje*. Matica srpska. Novi Sad.
- Ivšić, Stjepan. 1943. Hrvatski ćirilski testamenat Radoslavca Vladišića iz god. 1436. u priepisu iz god. 1448. *Časopis za hrvatsku poviest* 1–2. 83–87.
- Jakovljević, Aleksandar. 2018. Mustafa-beg, krajišnik, hercegovački sandžak-beg, *Srpski biografski rečnik* 7. Matica srpska. Novi Sad. 133.
- Jakovljević, Aleksandar; Isailović, Neven. 2019. *Petrovo polje u vrelima osmanskog razdoblja (1528. – 1604.)*. Državni arhiv u Šibeniku. Šibenik.
- Juran, Kristijan. 2014. Doseljavanje Morlaka u opustjela sela šibenske zagore u 16. stoljeću. *Povijesni prilozi* 46. 129–160.
- Juran, Kristijan. 2015. Morlaci u Šibeniku između Ciparskoga i Kandijskog rata (1570. – 1645.). *Povijesni prilozi* 49. 163–208.
- Juran, Kristijan. 2016. *Stari i novi stanovnici Šibenika i njegovih predgrađa u drugoj polovici 17. i početkom 18. stoljeća*. Državni arhiv u Šibeniku. Šibenik.
- Juran, Kristijan. 2020. Vratkovići i drugi Morlaci u trogirskome distriktu u 16. stoljeću. *Povijesni prilozi* 58. 29–43.

- Jurišić, Karlo. 1998. Posljednji poznati natpisi hrvatskom ćirilicom na prostoru oko Biokova (XIX. st.): prilog poznavanju hrvatske epigrafike napuštenih pisama. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 23–24. 189–212.
- Klaić, Vjekoslav. 1985. *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća* 4. Matica hrvatska. Zagreb.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1863. *Acta Croatica (Listine hrvatske)*. Zagreb.
- Kursar, Vjeran. 2021. *Croatian Levantines in Ottoman Istanbul*. The Isis Press. Istanbul.
- Kurtović, Esad. 2016. Utvičići iz Foče (bosansko ili dubrovačko porijeklo). *Prilozi. Institut za historiju* 45. 13–39.
- Laušić, Ante. 1993. Dražojević, Žarko. *Hrvatski biografski leksikon* 3. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Zagreb. 604.
- Lisac, Josip. 2014. Šibenska dionica hrvatske ćirilice baštine. *Filologija* 62. 131–138.
- Lopašić, Radoslav. 1894. *Hrvatski urbari*. Knjiga 1. JAZU. Zagreb.
- Mažuranić, Vladimir. 1922. *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*. JAZU. Zagreb.
- Mišević, Marijana. 2023. How and Why Was Slavic Learned at the Ottoman Court? Insights from the Fifteenth-Century Projects Dedicated to Learning Languages of the World. *Istorijski časopis* 72. 281–310.
- Mladenović, Aleksandar. 1965. Prilog proučavanju razvitka naše ćirilice. *Književnost i jezik* 12. 53–66.
- Nakaš, Lejla. 2010. *Jezik i grafija krajišničkih pisama*. Slavistički komitet. Sarajevo.
- Nakaš, Lejla (prir.). 2011. *Bosanska ćirilica pisma od 15. do 18. stoljeća (Antologija)*. Međunarodni forum Bosna. Sarajevo.
- Nakaš, Lejla. 2016. Portina slavenska kancelarija i njen utjecaj na pisare u prvom stoljeću osmanske uprave u Bosni. *Forum Bosnae* 74–75. 269–297.
- Nakaš, Lejla. 2017. Bosanski pisar sultana Selima. *Forum Bosnae* 77. 62–113.
- Nedeljković, Branislav M. 1955. O “bosančici”. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 21. 271–284.
- Pavich Pfauenthal, Alfons. 1903. Prinosi povjesti Poljica. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 15. 59–100, 241–272, 405–482.
- Polomac, Vladimir. 2023. *Srpski kao diplomatski jezik u XV i XVI veku: filološki pristup*. Filološko-umetnički fakultet. Kragujevac.
- Raukar, Tomislav. 1967. O nekim problemima razvitka ćirilice minuskule (bosančice). *Historijski zbornik* 19–20. 485–499.
- Rimac, Marko; Botica, Ivan. 2011. Hrvatska ćirilica u glagoljskim matičnim knjigama zapadno od Krke. “Az grišni diak Branko pridičkom Fučić”. *Radovi međunarodnoga znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920. – 1999.)*. Ur. Galović, Tomislav. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Institut za povijest umjetnosti u Zagrebu – Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu – Staroslavenski institut u Zagrebu – Sveučilišna knjižnica u Rijeci – Općina Malinska-Dubašnica. Malinska – Rijeka – Zagreb. 521–550.

- Rudić, Srđan. 2021. *Bosanska vlastela u XV veku. Prosopografska studija*. Istorijski institut – Centar za napredne srednjovekovne studije – Univerzitet u Banjoj Luci. Beograd – Banja Luka.
- Radojčić, Nikola. 1954. Pet pisama s kraja 15. veka. *Južnoslovenski filolog* 20. 343–367.
- Rothman, Natalie E. 2021. *The Dragoman Renaissance. Diplomatic Interpreters and the Routes of Orientalism*. Cornell University Press. Ithaca and London.
- Salihović, Damir. 2020. *Definition, Extent, and Administration of the Hungarian Frontier toward the Ottoman Empire in the Reign of King Matthias Corvinus, 1458–1490*. Doktorska disertacija. Cambridge University. Cambridge.
<https://api.repository.cam.ac.uk/server/api/core/bitstreams/a689173b-6d52-4d14-8cf8-a5c37904031f/content> (pristupljeno 20. rujna 2023.).
- Stipišić, Jakov. 1972. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Školska knjiga. Zagreb.
- Stolz, Benjamin A. 1985. Serbo-Croatian as a Balkan Diplomatic Language during the Fifteenth and Sixteenth Centuries. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* 27–28. 747–759.
- Šabanović, Hazim. 1982. *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*. Svjetlost. Sarajevo.
- Šurmin, Đuro; Klaić, Vjekoslav. 1903. Dvije hrvatske isprave XV. stoljeća. *Vjestnik Kraljevskog hrvatskoslavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva* 5. 54–64.
- Šurmin, Đuro. 1898. *Hrvatski spomenici*. Knjiga 1. JAZU. Zagreb.
- Truhelka, Ćiro. 1911. Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 23. 1–162.
- Vasić, Milan. 1967. *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*. ANUBiH. Sarajevo.
- Zavorović, Petar. 2023. *Posebna uputa u vezi s 33 šibenska sporna sela i ostalim mjestima (1569.)*. Priredila Iva Kurelac. Muzej grada Šibenika. Šibenik.
- Zelić-Bučan, Benedikta. 1961. *Bosančica u srednjoj Dalmaciji*. Historijski arhiv. Split.
- Zilić, Adis. 2023. Mustafa-beg Milivojević na funkciji hercegovačkog sandžak-bega. *Prilozi. Institut za historiju* 52 . 41–86.
- Zlutar, Behija. 2010. *Gazi Husrev-beg*. Orijentalni institut. Sarajevo
- Žagar, Mateo. 2009. Hrvatska pisma u srednjem vijeku. *Povijest hrvatskoga jezika*, knj. 1. Ur. Bratulić, Josip i dr. Croatica. Zagreb. 107–207.

CYRILLIC CORRESPONDENCE BETWEEN THE OTTOMAN GOVERNORS OF
HERZEGOVINA AND THE VENETIAN ADMINISTRATORS OF ŠIBENIK
AT THE END OF THE 15TH CENTURY

Abstract

The paper provides basic historical and philological data from the newly found letters written in the spring and summer of 1495 and belonging to the correspondence between the Venetian count and captain of Šibenik, Giovanni Canal, on the one hand, and the Ottoman governors of Herzegovina (sanjakkbey Mustafa and his subordinate, voivode Hüseyin of Mostar) on the other. The documents were found in Canal's personal archive in the Procuratori di San Marco series of the Venetian State Archives. The letters of the Turkish officials were written in Cyrillic, in the Slavic language (Štokavian with a jekavian-ekavian reflex), and some translations into late 15th-century Italian have also been preserved. Two letters from Count Giovanni Canal, which were sent to Herzegovina, were also written in Slavic or translated into Slavic based on Italian copies. All letters bear witness to cases of the abduction of Christians by the Ottoman auxiliary troops of martolos or by Žarko Dražojević, voivode of Poljica in the service of Venice. The negotiations for the release of the abductees are also an important topic and were conducted by the Venetian emissaries Florio Tavelić and a certain Božić. The positions of the two negotiating partners were at times quite contradictory. Mustafa-bey and Duke Hüseyin insisted on the release of one of their own subjects and claimed that the abducted men were Croats, Hungarian men, and not Venetian subjects. On the other hand, Canal and his representatives regarded the abductees as their subjects, which testifies to the permeability of the borderline. The letters are an important testimony to the political, social and military history as well as methods of diplomatic correspondence on the southern Croatian-Dalmatian border region at the end of the 15th century. The work also contains an integral edition of these diplomatic letters.

KEYWORDS: Giovanni (Zuan) Canal, Mustafa-bey of Herzegovina, Voivode Hüseyin of Mostar, Šibenik, Herzegovina, Cyrillic script, diplomatic correspondence, 15th century

Kristian Paskojević
 Staroslavenski institut, Zagreb
 kristian.paskojevic@stin.hr

UDK 003.349(497.581.2Šibenik)
 Izvorni znanstveni članak

PALEOGRAFSKI PRESJEK ĆIRILIČNIH AKATA ŠIBENSKOG ZBORNIKA

U Šibenskom zborniku uz dokumente pisane latinicom nalazi se i 6 ćiriličnih akata. U fokusu ovog kraćeg paleografskog istraživanja je ćirilična komponenta, a pod paleografskim “presjekom” podrazumijevamo sondiranje korpusa izborom dvaju vremenski bliskih dokumenata. Zbog toga korpus istraživanja čine: 1. Prijedlog bosanskog sandžak-bega Husrev-bega Porti da potvrdi sporazum skradinskog kadije i šibenskog kapetana o međama (HBP) (1531.) i 2. Prijepis akta Ivana Cetinjskog i kliškog kneza o sporazumu s općinom grada Šibenika u pitanju međa (PIC) (original datiran 23. 5. 1434.). Paleografsko istraživanje bazirano je na grafolingvističkoj metodi koja pisanje promatra kao nedovršen proces i komparativnim i deskriptivnim metodama prati razvoj pojedinog pisma.

KLJUČNE RIJEČI: Šibenik, ćirilična baština, slavenska ćirilična paleografija, hrvatska pismenost, grafolingvistika.

1. Uvod

Isprepletanje triju pisama (latinice, glagoljice, hrvatske ćirilice/bosančice) i triju jezika (hrvatskog, latinskog, staroslavenskog/crkvenoslavenskog) okosnica je tropismenosti i trojezičnosti hrvatskog srednjovjekovlja. Ovaj fenomen predstavlja jedno pozitivno povijesno iskustvo – svijest o istovrijednosti svih triju pismenih sustava, o potrebi njihova poznavanja kao svojevrsnom imperativu proizišlom iz realnosti geopolitičkog položaja i osobitosti kulturne evolucije (Hercigonja 2006: 8).

Svijest o istovrijednosti triju pisama koju naš veliki istraživač, pok. Eduard Hercigonja, spominje trebala se dosad razviti kako u znanstvenoj zajednici, tako i u široj javnosti. To, nažalost, još uvijek nije slučaj te su stoga razna (paleografska, lingvistička i sl.) istraživanja još uvijek manjkava u slučaju *ćirilične* komponente spomenute tropismenosti. Tu situaciju pokušavaju promijeniti istraživači poput Josipa Bratulića, Stjepana Damjanovića, Matea

Žagara i dr., tako da se nadamo kako će se i ova vrijedna epizoda hrvatske pisane baštine uskoro temeljito istražiti.

Povodom Dana hrvatske glagoljice i glagoljaštva 2023., Državni arhiv u Šibeniku organizirao je jednodnevni međunarodni skup “Glagoljična i ćirilična baština šibenskoga kraja”. Kako je između ostalog cilj skupa (kako stoji u programu) bio promišljanje, reinterpetacija i vrednovanje šibenske dionice glagoljične i hrvatske ćirilice pismenosti, održan je i istoimeni referat koji je temelj kraćeg paleografskog istraživanja predstavljenog u ovom članku.

Šibenski zbornik sastoji se od 15 zasebnih raznovremenih akata vezanih u zajednički omot od plavog papira. Čuva se u Arhivu HAZU-a pod signturom II d 106 (Kukuljević 315). Prema Mošinu i Traljiću (1956), ti su akti već prije bili uvezani u neku veću zbirku, jer imaju u desnom gornjem kutu staru folijaciju. Pismo varira između latinice i ćirilice, jezik dokumenata je hrvatski ili talijanski, a kronološki su ovi akti smješteni između 15. i 17. st.

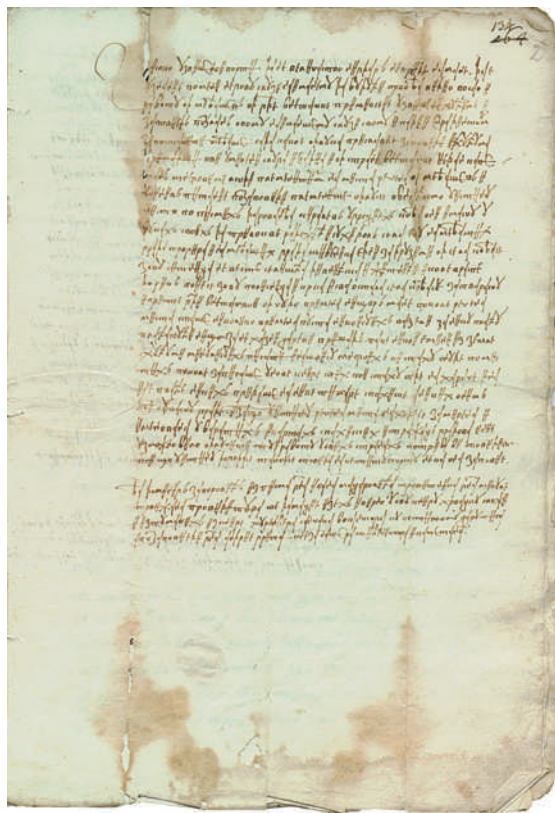
Puni naslov ove zbirke je *Šibenski zbornik turskih, mletačkih i hrvatskih listina iz XV. – XVII. v. – “Turcicorum ac Bosnens, passarum, capet. ac Dalm. districtuum, Litterae missiles”*, koja dosad nije značajnije istraživana. Ta činjenica bila je dodatan poticaj zamišljenom paleografskom istraživanju baziranom na grafolingvističkoj metodi. Ona proučava pismo ne kao monolitnu i završenu tvorevinu kao što je to slučaj u tradicionalnoj paleografiji, već kao proces koji se razvija i traje.¹ Pritom se oslanja na grafijske i kognitivne procese koji sudjeluju u vizualnoj prezentaciji teksta.

2. Kodikološki opis

Sam kodikološki opis bilo kojeg književnog spomenika gotovo je nemoguće bez da se isti prvo ne vidi uživo zbog provedbe svih potrebnih radnji za stvaranje istog – mjerenja, pregleda materijala dokumenta (bilo da je riječ o papiru, pergameni ili dr.) i sl. Nažalost, na početku samog istraživanja iskrsnula je problematika vezana uz vanjske faktore. Naime, Arhiv HAZU je u procesu selidbe i još uvijek ne postoji mogućnost uživo pregledati korpus istraživanja. Zbog toga su za potrebe istraživanja iz popisa u Mošin-Traljićevom prikazu izdvojena dva dokumenta koja svojim obilježjima (grafija, vremensko razdoblje) odgovaraju traženom uzorku te su uz pomoć ljubaznog osoblja Arhiva HAZU-a² nabavljene njihove digitalne fotografije. Na osnovu njih napravljen je ovaj kraći kodikološki opis.

¹ Kao polaznu točku za više informacija o grafolingvistici vidi Žagar 2007.

² Ovim putem se zahvaljujem Ivani Burnać iz Arhiva HAZU-a na pruženoj pomoći pri nabavi

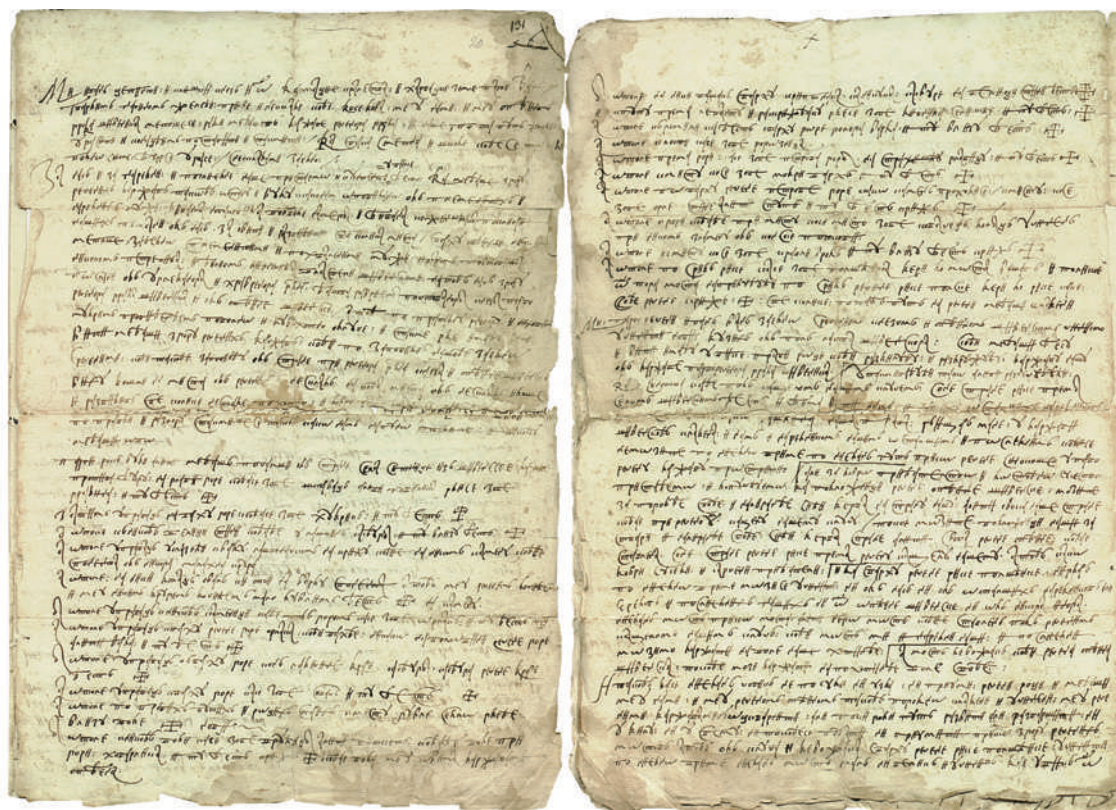
Slika 1. Prijedlog bosanskog sandžak-bega Husrev-bega Porti da potvrdi sporazum skradinskog kadije i šibenskog kapetana o međama (HBP) (1531.) Arhiv HAZU, sign. II d 106.

je još i ispupčenje nastalo utiskivanjem pečata na drugu stranicu lista. Također, ispod završetka teksta ostalo je prazno još oko $\frac{1}{4}$ stranice.

Drugi dokument, PIC, sadržajno je puno veći, te zauzima stranice f 20r–21. r. Na stranici f 20r tekst je ispisan u 40 redaka. Neki od njih su kraći i predstavljaju krajeve pojedinih poglavlja/rečeničnih nizova (20., 23., 32., 34., 40.). Razmaci između redaka su manji nego u HBP-u, što ostavlja dojam neurednosti ali i pokazuje pisarsku namjeru za štednjom prostora/materijala. Na stranici su vidljiva oštećenja prouzrokovana vlagom.

Stranica f 20v sadrži 42 retka, također zbijeno ispisana. I ovdje su prisutne uvlake u recima koje označavaju krajeve pojedinih rečeničnih nizova

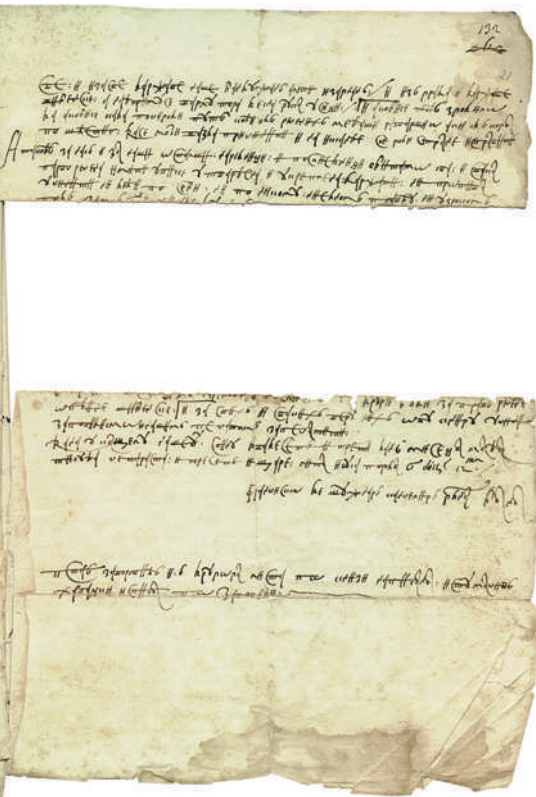
HBP zauzima stranicu f 2r, te broji ukupno 27 redaka. Nakon 24 retka dolazi povećani razmak u nastavku kojeg su zadnja tri retka, sadržajno potpis pisara Dominika Zavorovića i po čijoj je zapovijedi napisao pismo. Dimenzije papira na kojem je dokument ispisan trebale bi biti 21,5x31,5 cm (Mošin – Traljić 1956: 107), što zbog spomenute situacije nije bilo moguće provjeriti. Iz fotografija su vidljiva četiri oštećenja od vlage (po dva s gornje i donje strane), a čini se i kako je papir bio presavijan. Također, u gornjem desnom kutu prekrižena je numeracija 261, te je iznad nje natpisan broj 134. U istom kutu, odmah ispod prekrižene brojke, olovkom je dodan i broj 2 (sadašnja numeracija). Ovakva praksa nastavlja se i na drugim stranicama korpusa, te stoga neće biti više posebno spominjana. Na ovoj stranici vidljivo

Slika 2. Prijepis akta Ivana Cetinjskog i kliškog kneza o sporazumu s općinom grada Šibenika u pitanju međa (PIC) (original datiran 23. 5. 1434., prijepis 2. pol 16. st.) Arhiv HAZU, sign. II d 106.

(primjerice 4., 10. i 36. redak). Kako je sadržaj dokumenta sporazum o razgraničenju, formulacija rečenice obično ide tako da su spomenuta mjesta između kojih stoji križ (međaš), a iza toga slijedi nacrtani znak križa i uvučeni redak. Kako je riječ o istom listu, oštećenja od vlage su i ovdje vidljiva.

Stranica f 21 r je oštećena i zato nedostaje dio teksta, a uz to nije do kraja ispisana. Na osmom retku napravljen je rez i nedostaje komad papira velik sigurno 7 do 8 redaka. Nakon ovog hijatusa, tekst se nastavlja kroz još 8 redaka, s tim da nakon 6 redaka dolazi veća praznina, a zatim zadnja dva u kojima se spominje pisarevo ime (Petar Zavorović). Na stranici su također vidljiva oštećenja prouzrokovana vlagom.

3. Metodologija paleografskog istraživanja

Kao što je već u uvodu spomenuto, ovo paleografsko istraživanje bazirano je na grafolingvističkoj metodi. U paleografiji, grafolingvistička metoda se uglavnom oslanja na komparaciju i deskripciju pismovnih procesa u tekstu, pa i samih slovnih oblika kao što je to slučaj i u tradicionalnoj paleografiji. Glavni metodološki alat pri provedbi zamišljenog paleografskog istraživanja su paleografske kategorije. One u ovom istraživanju obuhvaćaju: 1. koordinaciju u linijskom ustroju, 2. grafijske posebnosti slovnih oblika, 3. kratični inventar, 4. razgodne znakove – uspostavljanje razdvojenog pisanja, uporaba interpunkcije i velikog slova. Osim toga, obrađen je i odnos grafemskog i fonemskog sustava.

Koordinacija u linijskom sustavu obuhvaća proces pojednostavljivanja i usklađivanja slovnih linija u središnjem dijelu retka te razvoj slovnih oblika unutar linijskog sustava s ciljem postizanja optimalne brzine u pisanju i očuvanja jednostavne prepoznatljivosti slova prilikom čitanja (Paskojević 2018: 29). Ova kategorija istražuje odnose ključnih slovnih dijelova unutar linijske strukture te objašnjava uspostavu linijskog ustroja i slovnog modula. Također, istražuje se frekvencija probijanja crtovlja slabijim slovnim dijelovima.

Morfološke/grafijske posebnosti slovnih oblika predstavljaju središnji fokus svakog paleografskog istraživanja. Njihovo proučavanje omogućuje kronološko i prostorno lociranje analiziranog pisanog spomenika, što su opći paleografski zadaci. Morfološke karakteristike također pomažu identificirati određenu pisarsku školu ili samog pisara, pružajući preciznije odgovore na pitanja podrijetla i postanka. Inicijali i majuskule, kao još specifičniji proizvodi pisarske djelatnosti, često mogu dodatno rasvijetliti pitanja ubikacije i kronologije pojedinog spomenika.

Kraćenje riječi prisutno je u svim europskim pismima, a njegova osnovna motivacija je ušteda vremena i prostora pisanja. Analiza kratičnog inventara može pomoći u prepoznavanju elemenata važnih za dataciju i ubikaciju

proučavanog književnog spomenika. Načini pisanja kratica mogu ukazivati na iste pisarske škole i/ili ruke. U srednjovjekovnim tekstovima europske pismenosti primjenjuju se četiri glavna načina kraćenja: stezanje (kontrakcija), odbijanje (suspencija), natpisivanje (superpozicija) i ligature.

Razgodni znakovi, uspostavljanje razdvojenog pisanja, uporaba interpunkcije i velikih slova predstavljaju pravopisne osobitosti svih europskih pisama. Analizom njihove uporabe moguće je prepoznati pravila i uzorke koji će pridonijeti ostvarivanju ciljeva istraživanja – datacije i ubikacije proučavanog književnog spomenika.

4. Koordinacija u linijskom ustroju

Slovna koordinacija³ je proces koji u suštini dovodi do promjene linijskog ustroja. Karakteristična je za europsku pismenost 12. i 13. st., kad je minuskulizacijom pisama četverolinijski ustroj retka zamijenio dvolinijski.

Ukoliko promatramo opći izgled pisma korpusa, već pri prvom pogledu jasno je kako je i u ovom slučaju riječ o minuskuli kancelarijskog tipa koja se koristila i u susjednim skriptorijima (Dubrovnik, Bosna, Srbija i sl.) te stoga i slijedi iste zakonitosti koordinacije u linijskom ustroju. Kako i samo ime govori, ovo pismo se koristilo više u svrhu diplomatske, poslovne, pravne i političke komunikacije. Za razliku od izgledom “svečanijeg” ustava koji se uglavnom koristio u liturgijske svrhe,⁴ te je stoga imao i sporiji, elegantniji ritam, diplomatska minuskula je pismo bržeg duktusa s karakterističnim slovnim oblicima koji se brže pišu i uklapaju se u četverolinijski ustroj.⁵

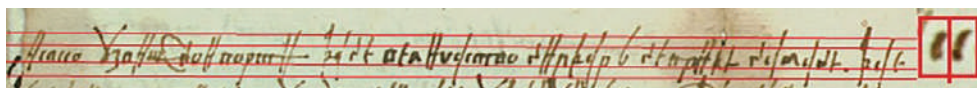
Zbog toga je i pismo proučavanih dokumenata četverolinijsko s jednostupnjevitim središnjim dijelom retka. Unutar njega glavni slovni dijelovi se uredno nižu jedan za drugim, dok slabiji (izdužene i naglašene slovne linije) često prelaze/probijaju linijski ustroj. Pojavljuje se i prepoznatljiv slovni modul/shema u obliku pravokutnika vertikalno podijeljenog na dva jednaka dijela, kao i neizostavna probijanja linijskog ustroja slabijim slovnim dijelovima

³ Kao dobru polaznu točku za više informacija o ovom procesu vidi Žagar 2007: 280–282.

⁴ Iako se u ranom srednjem vijeku, a nekad i kasnije ustav koristi i u diplomatskoj komunikaciji. Primjerice, *Povelja Kulina bana* (1189.) je pisana ustavnim pismom koje pokazuje začetke razvoja buduće minuskule. Također, u bosanskoj kancelariji kralja Stjepana Ostoje se krajem 14. st. vraća u uporabu ustavno pismo. Ova njegova odluka je bila političke naravi, jer je htio napraviti razliku u odnosu na Tvrtkovu kancelariju (od koga je preoteo vlast) u kojoj se pisala razvijena i lijepa diplomatska minuskula (Čremošnik 1949–1950: 148).

⁵ Za više informacija o postanku i razvoju pisma ćirilične diplomatske minuskule vidi Čremošnik 1963, Mošin 1965, Paskojević 2018, Žagar 2013.

(slika 3). Kod Dominika Zavorovića (HBP) linije retka probija relativno velik broj slovnih oblika – njih čak 17. Kod oba pisara postoje slovni oblici koji se pišu dvojako, što utječe na ovako visoku brojku. Donju liniju probijaju *g, z, r, h, ê i c*. Gornju liniju probijaju slova *b, ŷ, u, ê* i poluvokal *ʋ*. Obje linije probijaju *a, d, ž*, verzija slova *z, i* te verzija slova *e*. Kod *z* i *e* govorimo o slovima koja bi se mogla okarakterizirati i kao verzali, ali zbog pozicija na kojima se znaju naći, primjerice u sredini riječi, ova mogućnost je isključena. U PIC ukupno 15 slova prelazi linije retka. To su redom *g, ž, r, h i c* (donja linija); *b, d, u ê, ʋ* (gornja); te *a*, verzija slova *e, i*, verzija slova *s* (obje linije). Specifičan i u korpusu jedinstven je slučaj sa slovom *z* koje zna prelaziti donju ili gornju liniju retka, ali nikad obje istovremeno. Ovo je generalno rijetka pojava u ćiriličnoj diplomatskoj minuskuli.

Slika 3. Linijski ustroj ćirilične diplomatske minuskule na primjeru iz *Husrevbegovog prijedloga* i shema slovnog modula

5. Grafijske posebnosti slovnih oblika

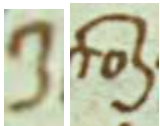

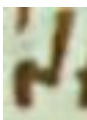

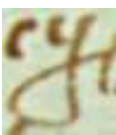

Naglašavanje, odnosno produživanje (slabijih) slovnih linija jedna je od glavnih karakteristika ćiriličnih minuskulnih pisama, a kao takva nameće se i u proučavanom slovnem inventaru korpusa. Azbučni nizovi dokumenata posjeduju slovne oblike karakteristične za pismo diplomatske minuskule, ali i individualne morfološke posebnosti.

U azbučnom nizu HBP-a spominjani karakteristični oblici diplomatske minuskule standardno počinju sa slovom *a*, čija vertikalna linija u lagano ukošenom ravnom potezu siječe redak. Jedna od karakteristika pisma diplomatske minuskule je rotacija glavnih slovnih dijelova zbog lakše koordinacije unutar središnjeg dijela retka. U razvijenoj fazi (15. st.) ta pojava zahvatila je i slovo *b*, koje je kod mnogih pisara (primjerice dubrovačke kancelarije, Nikša Zvijezdić ali i drugi) rotirano za 90 stupnjeva ulijevo i “položeno” na donju liniju retka (Paskojević 2018: 255). Kod oba pisara ova pojava izostaje, te slovo *b* prelazi gornju liniju retka. Slovo *v* se u korpusu piše standardnim minuskulnim oblikom, gdje je gubljenjem prepoznatljivih “trbuha” ogoljeno na pojednostavljeni “pravokutni” oblik. Situacija je identična i sa slovom *d*, s minimalnim razlikama između dvaju pisara. Naime, kod Dominika Zavorovića je glavna linija još jednom pravilnije izvedena te je zbog toga prepoznatljiviji kut između dvije linije također pravilniji. Slično, ali ne i identično slovo *d*

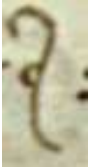
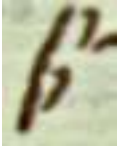

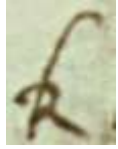

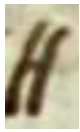
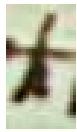

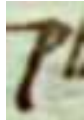
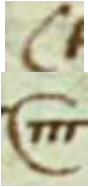
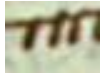

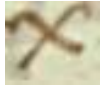
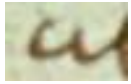
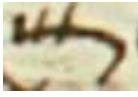

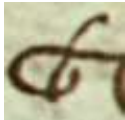
može se naći u susjednim bosanskim i hercegovačkim kancelarijama. Još krajem 14. st. dijak Radoslav Milosalić u *Povelji kojom knez Pavle Radenović daje Dubrovčanima slobodu trgovanja u svojoj zemlji* (25. 3. 1397. na Ljutoj u Konavlima) koristi se sličnim oblikom (Paskojević 2018: 168). Bitna razlika između Zavorovićevog i Milosalićevog pisanja slova *d* je da u slučaju potonjeg donja horizontalna linija koja zatvara trokut izostaje. Pojedini istraživači Milosalićevo slovo *d* smatraju jednom od glavnih karakteristika bosanske redakcije diplomatske minuskule (Nakaš 2010: 27). Ovakva morfologija slova *d* može se objasniti i pojednostavljanjem procesa pisanja, jer se na ovaj način slovo lako može napisati iz samo dva poteza.

Usporedbom azbučnog niza Dominika i Petra Zavorovića vidljive su pojedine grafijske sličnosti koje jasno povezuju dva pisara. Na prvom mjestu su to dvojaka pisanja pojedinih slova pri čemu se jedna slovna verzija piše kao verzal i obostrano probija linije retka. Dvojako (dubletno) pisanje slova također je specifičnost klasične diplomatske minuskule, te je zastupljeno u Dubrovniku, Srbiji kao i na dvoru prvoga bosanskog kralja (Nakaš 2010: 98). Jedno od dvojako pisanih slova u korpusu je *e*, koje susrećemo kod oba pisara. Na sličan način je dvojako pisano i slovo *z* u azbučnom nizu Dominika (HBP), ali ne i Petra Zavorovića. Slovo *i*, koje se u 15. st. u mnogim kancelarijama pisalo dvojako (s produženim vertikalnim linijama i bez) kod oba pisara piše se isključivo s produženim vertikalnim linijama. Produživanje linija je karakteristika ćirilične minuskule koju kasnije nasljeđuje i kurziv, a ovakvo pisanje slova u svim pismima olakšava “vizualnu fiksaciju”, odnosno orijentiranje čitatelja u tekstu i sam proces čitanja. Spomenuto dvojako pisanje slova vidljivo je i kod pisanja slova *s* u grafiji Petra Zavorovića. Još jednom se ne može govoriti o pisanju verzala, jer se “veće” pisano *s* zna nalaziti i u sredini riječi. Od ostalih specifičnih slovnih oblika izdvaja se slovo *c*, koje se na identičan način, nalik latiničnom ipsilonu, piše kod obojice. Azbučni nizovi razlikuju se i u tome što kod Petra Zavorovića nalazimo slovo *ō*, dok kod Dominika ono izostaje. Osim opisanih specifičnih oblika, oba azbučna niza obiluju i slovima karakterističnim za ćiriličnu diplomatsku minuskulu kao što su *k*, *u*, *č* i dr.

Tab 1. Azbučni niz prijepisa *Husrev-begovog Prijedloga*

A	B	V	G	D	E	Ž
						
З	Z	I	Ĵ	K	L	M
						
N	O	P	R	S	T	U
						
F	H	Ō	Ĉ	C	Č	
	 					
Š	Ь	Ê	Û			
						

Tab 2. Azbučni niz *Prijepisa akta Ivana Cetinskog*

A	B	V	G	D	E	Ž
						
Z	I	Ĵ	K	L	M	N
						
O	P	R	S	T	U	H
						
Ō	Ĉ	C	Č	Š	Ь	Ê
						

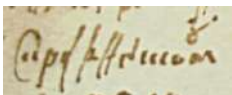
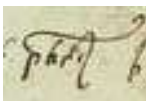
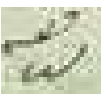
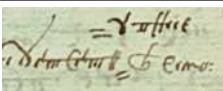
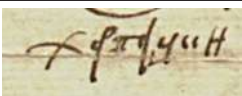
6. Kratični inventar

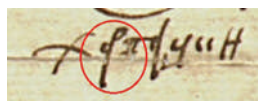
Kratice predstavljaju pismovni proces razvijen zbog potrebe za uštedom prostora i vremena pisanja. Obično se dijele na kontrakcije (stezanje), suspenzije (odbijanje), natpisivanja (superpozicija) i ligature (slijevanje) (Žagar 2007: 428). Osim njih, česte su i kombinacije više vrsta kraćenja, primjerice kontrakcija i natpisivanje. U svečanim, ustavnim tekstovima kraćenja su uglavnom rezultat ideološkog motiva da se "svete riječi" (*nomina sacra*) ne pišu u cijelosti, po židovskom načelu da se ne izgovara Gospodnje ime (Traube 1907: 24). Ligature su ponešto zaseban fenomen jer kombinacijom dvaju slovnih oblika nastaje jedan novi, ali svejedno pripadaju kratičnom inventaru.

U proučavanom korpusu identificiran je izuzetno malen broj kratica. Tako se u HBP-u nalazi samo jedna od najrasprostranjenijih kontrakcija -- *g(ospo)de*, a osim nje prisutno je samo još jedno natpisivanje slova *u* u prijevju *skradinskom* u 4. retku.

U PIC-u je situacija gotovo identična. Kontrakcija riječi *g(ospo)d(i)na* pojavljuje se i u ovom dokumentu, a identificirana su i mjestimična natpisivanja kao kod prijedloga \bar{o}^d . Ovakvo natpisivanje karakteristično je za gotovo čitavu srednjovjekovnu ćiriličnu pismenost te se pojavljuje i u ustavom pisanim dokumentima. U PIC-u se pojavljuju i natpisivanja koja su posljedica pisarske greške, kao primjer u 6. retku f 20r, gdje su naknadno natpisane riječi *u vike*. Bitna razlika u odnosu na HBP je i to što se u ovom prijepisu na par mjesta pojavljuje zanimljiva ligatura *ar* (slika 4.) koja dosad nije identificirana u tematski i kronološki sličnim dokumentima srednjovjekovne ili ranonovovjekovne ćirilične pismenosti. Pisar ne provodi dosljedno uporabu ove ligature u tekstu, na mnogim mjestima slova *a* i *r* su standardno pisana, bez provedenog slijevanja. Može se zaključiti kako je kratični inventar korpusa iznimno siromašan, te je jedina bitna paleografska karakteristika pisanje ligature *ar* u PIC-u, čiju točnu brojnost zbog oštećenosti teksta nismo uspjeli ustanoviti, ali ista nije ni presudna za dataciju ili ubikaciju dokumenta.

Tab 3. Kratični inventar korpusa

Primjer	Vrsta kraćenja	Transliteracija	Dokument i pozicija
	Kontrakcija	<i>g(ospo)de</i>	HBP, 3. r.
	Natpisivanje	<i>skradinskom"</i>	HBP, 4. r.
	Kontrakcija	<i>g(ospo)d(i)na</i>	PIC f 21r, 6. r. nakon oštećenja
	Natpisivanje	\bar{o}^d	PIC, kroz tekst
	Natpisivanje	<i>u vike</i>	PIC, f 20r, 6. r.
	Ligatura –ar-	<i>harvacki</i>	PIC, f 21r, zadnji redak

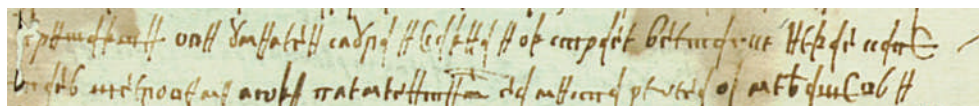
Slika 4. Primjer uporabe ligature –ar- u pridjevu *harvacki* (PIC)

7. Razgodni znakovi: uspostavljanje razdvojenog pisanja, interpunkcija i velika slova

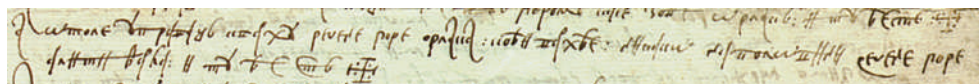
Razdvajanje pojedinih riječi u tekstu *bjelinama* skupa s ostalim razgodnim znacima jedan je od glavnih uvjeta funkcioniranja pisma. Razgodni znakovi i uporaba velikog slova temelji su svih današnjih modernih pravopisa, a baratanje njima odražava civilizacijske dosege pisanja. Temeljna im je svrha vizualna optimizacija pisane poruke i omogućavanje lakšeg snalaženja čitatelja u tekstu. U proučavanom korpusu bjeline, pisanje velikog slova (verzala) i uporaba pojedinih razgodnih znakova raširena su pojava.

U HBP-u bjeline pravilno razgraničavaju pojedine riječi u tekstu. Iznimke su manje čestice poput prijedloga (*s/s̄*) ili pomoćnog glagola *biti* u 3. l. j. (*je/e*) koji se znaju pisati zajedno s prvom sljedećom, odnosno prethodnom riječi (enklitički/proklitički). Razgodni znaci su slabo zastupljeni, vrlo rijetko se pojavljuje dvotočje u tekstu koje može označavati i kraj rečenice ili veće cjeline tj. poglavlja. Pisanje velikog slova i interpunkcije za označavanje kraja i početka nove rečenice izostaje. Od ostalih znakova povremeno se pojavljuju punktuacije na kraju redaka. Uz njih, u jednom konkretnom slučaju na kraju 7. retka pojavljuje se crtica kojom je obilježeno rastavljanje riječi u novi redak (*kape-tanъ*). Rastavljanje riječi na kraju retka na slogove pravopisno je pravilo koje se rijetko pojavljuje i nije standardizirano tijekom srednjeg vijeka, te predstavlja svojevrsnu inovaciju ranog novovjekovlja.

U PIC je tekst također pravilno razgođen bjelinama. Bitna razlika je češća uporaba dvotočja koje se piše unutar bjelina, a u kombinaciji s kosom crticom koristi se i za označavanje kraja rečeničnog niza, odnosno poglavlja. Kako se dobar dio PIC-a odnosi na popisivanje raznih međaša i njihovih položaja, konstrukcija rečenice/rečeničnog niza vrlo često počinje s verzalom (najčešće slovo *a*, *A otle...*), te završava spomenutom kombinacijom i/ili znakom križa. Za označavanje kraja/početka nove rečenice ili rečeničnog niza Petar Zavorović koristi i znak koji se najpreciznije može opisati kao znak matematičke operacije korjenovanja kojem je gornja horizontalna linija produžena.

Slika 5. Primjer razgođivanja teksta i rastavljanja riječi *kape-tanъ* na kraju retka (HBP)

Slika 6. Primjer razgođivanja teksta (PIC)

8. Odnos grafemskog i fonemskog sustava

Azbučni inventar oba dokumenta najvećim dijelom se poklapa s već uspostavljenim standardiziranim uzusima srednjovjekovne/ranonovovjekovne ćirilične pismenosti. Jedna od prvih karakteristika koja odmah upada u oči kod oba pisara je uporaba slova *ê* za bilježenje glasa /j/. Ono je prisutno i u grupama *ja* i *je*, s iznimkom slova *û* koje se u svom standardnom obliku pojavljuje kod Dominika Zavorovića. Slovo *ĵ* (đerv) kod oba pisara označava glas /ć/. Slovo *ê* kod obojice označava skupinu *št*. Kod Dominika Zavorovića pojavljuje se samo na jednom mjestu i to u riječi *čo*, a kod Petra češće, primjerice u riječi *kačel*. Posebno bilježenje glasa /đ/, ali i palatala (/lj/, /nj/) izostaje kod oba pisara. Čini se kako se od čitatelja očekuje da prepozna gdje ovi glasovi dolaze (primjerice riječ zemlja se piše *zemla* i sl.). U PIC-u se ipak povremeno za označavanje palatalizacije koristi poluglas (ь), uglavnom na kraju riječi. Na tom mjestu ovaj znak se i pojavljuje u oba dokumenta. Od ostalih specifičnosti, u PIC-u se često javlja slovo *ō* za bilježenje glasa /o/. Pritom, specifična pravopisna pravila – primjerice da slovo *ō* dolazi na početku ili na kraju riječi, izostaju. Jedino vidljivo pravilo je da uvijek dolazi na početku riječi *ōtole*.

9. Zaključak

Ovo kraće grafolingvistički bazirano paleografsko istraživanje imalo je za cilj proučiti dvije ćirilične povelje od njih ukupno 6 iz *Šibenskoga zbornika* opisanog u *Starinama* 46, te na taj način sondirati/presjeći ovaj korpus. Kako fizički pristup materijalu nije bio moguć, istraživanje je obavljeno pomoću ustupljenih fotografija iz Arhiva HAZU-a. Za korpus istraživanja izabrana su dva reprezentativna ćirilična dokumenta spomenuta u uvodu (HBP i PIC).

Proučavane karakteristike u paleografskim kategorijama pokazale su kako ovaj manji uzorak ćiriličnih dokumenata iz *Šibenskoga zbornika* posjeduje grafijske karakteristike pisma diplomatske ćirilične minuskule. Uz prepoznatljive morfološke oblike, korpus s ćiriličnom diplomatskom minuskulom dijeli i odgovarajući četverolinijski ustroj s pripadajućim slovnim modulom. Ipak, azbučni nizovi ovih pisara posjeduju i neke morfološke posebnosti, poput dvojakog/dubletnog pisanja pojedinih slova (primjerice slovo *e*) ili ligature *ar*. Ove posebnosti su toliko izražene, da bi na osnovu njih čak i u slučaju izostanka postojećih historiografskih podataka o vremenu nastanka korpusa i podrijetlu pisara (ista obitelj, prostor i pisarska škola) mogli zaključiti kako dokumenti dijele prostornu i vremensku bliskost, što je ujedno i glavni zadatak svakog paleografskog istraživanja. Zanimljiva karakteristika korpusa je

i nedostatak kratičnog inventara. Iako su kratice u ćirilichnoj pismenosti rjeđa pojava u usporedbi s glagoljicom,⁶ one se ipak standardno pojavljuju češće nego što je to ovdje slučaj. Pri uporabi bjelina i interpunkcija i pisanja velikog slova vidimo kako riječi i rečenični nizovi u korpusu pretežno pravilno razdvojeni bjelinama, ali usustavljivanje uporabe interpunkcija i velikog slova izostaje. Glavne karakteristike korpusa u odnosu grafemskog i fonemskog sustava su izostanak obilježavanja palatala (/lj/, /nj/), kao i glasa /đ/. Iako se u PIC-u za palatalizaciju povremeno koristi poluglas, njegova veća uporaba izostaje.

Kao autori, odnosno oni koji su “iz druge knjige prepisali i na harvacki jezik istumačili” proučavane dokumente, zapisani su Dominik (HBP) i Petar (PIC) Zavorović. Ovi pisari članovi su znamenite šibenske obitelji o kojoj postoje brojna svjedočanstva u notarskim ispravama šibenskih bilježnika (Kurelac 2007: 184.). Autorstvo i datacija prijepisa PIC-a nisu sporni, jer je Petar Zavorović bilježničku dužnost naslijedio od svog brata Ivana Krstitelja (Dominikovog oca) 1566.g. On je ujedno bio i jedan od šibenskih pregovarača s osmanskim vlastima 60-ih godina 16. stoljeća u vezi 33 zaposjednuta sela o kojima je pisao Juran (2014: 138).

Što se tiče autorstva HBP-a, osim Dominika (Dinka) Zavorovića, poznatog hrvatskog povjesničara i najistaknutijeg pripadnika ove obitelji, u arhivskim ispravama se spominje još jedan Zavorović imenom Dominik – njegov djed (Kurelac 2007: 187.). Upravo on piše ćirilicom, to jest čini prijepise i/ili prijevode akata Husrev-begove kancelarije iz 1531. Po svemu sudeći, ove prijepise valja datirati 1534. – 1537. jer je tada šibenski knez bio Andrija Gritti po čijem je nalogu Zavorović prepisivao, kako se spominje i na kraju proučavanog prijepisa Husrev-begovog prijedloga Porti.⁷

IZVOR

Šibenski zbornik turskih, mletačkih i hrvatskih listina iz XV. – XVII. v. – “Turcicorum ac Bosnens, passarum, capet. ac Dalm. districtuum, Litterae missiles”, Arhiv HAZU, sign. II d 106.

⁶ Ta razlika između glagoljice (pogotovo ugrlate) i ćirilice najviše se vidi u ligaturnom inventaru koji je u glagoljici puno veći zbog specifičnih zatvorenih slovnih polja koja se koriste u tu svrhu.

⁷ O navedenim podacima o pisarima i njihovim odnosima govorio je kolega Kristijan Juran u svom predavanju “O uporabi ćirilice u Šibeniku tijekom 16. stoljeća” koje je održano na međunarodnom znanstvenom skupu “Glagoljaštvo – baština, tradicija, inovacija” (Krk, 20. – 22. listopada 2022.)

LITERATURA

- Čremošnik, Gregor. 1949 – 1950. Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka II. *Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. IV – V.* 105 – 199.
- Čremošnik, Gregor. 1963. Srpska diplomatska minuskula. *Slovo* 13. 119 – 136.
- Hercigonja, Eduard. 2006. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskog srednjovjekovlja*. Matica hrvatska. Zagreb. Drugo, dopunjeno i izmijenjeno, izdanje.
- Juran, Kristijan. 2014. Doseljavanje Morlaka u opustjela sela šibenske Zagore u 16. stoljeću. *Povijesni prilozi* 46. 129–160.
- Kurelac, Iva. 2007. Novija saznanja o povjesničaru Dinku Zavoroviću, njegovoj obitelji i svojti. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Vol. 25. 183–202.
- Kurelac, Iva. 2008. *Dinko Zavorović: Šibenski humanist i povjesničar*. Gradska knjižnica Juraj Šižgorić. Šibenik.
- Mošin, Vladimir; Traljić, Seid M. 1956. Ćirilske isprave i pisma u Arhivu Jugoslavenske akademije. *Starine* (knjiga 46). 97–145.
- Mošin, Vladimir. 1965. Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici. *Slovo* 15-16. 150 – 182.
- Nakaš, Lejla. 2010. *Jezik i grafija krajišničkih pisama*. Slavistički komitet. Sarajevo.
- Paskojević, Kristian. 2018. Razvojni procesi diplomatske ćirilične minuskule u dokumentima srednjovjekovne dubrovačke kancelarije. Doktorski rad. Filozofski fakultet. Zagreb. http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10909/1/Paskojevic_Kristian.pdf (pristupljeno 13. lipnja 2023.).
- Traube, Ludwig. 1907. *Nomina Sacra, Versuch einer Geschichte der christlichen Kürzung*. Beck. München.
- Žagar, Mateo. 2007. *Grafologvistika srednjovjekovnih tekstova*. Matica hrvatska. Zagreb.
- Žagar, Mateo. 2013. Prilozi tipologiziranju pisma i pisanja dubrovačkih srednjovjekovnih ćiriličnih isprava. *A tko to ide? = A hto tam idze? / hrvatski prilozi XV. međunarodnom slavističkom kongresu [Minsk, 20. - 27. kolovoza 2013.]*. Ur. Marija Turk, Maja Opašić. Minsk – Zagreb. 25–35.

PALAEOGRAPHIC RESEARCH OF TWO CYRILLIC DOCUMENTS FROM
THE ŠIBENIK COLLECTION

Abstract

The *Šibenik collection* consists of 15 separate documents from different periods, bound in a common cover made of blue paper. It is kept in the HAZU Archives under the signature II d 106 (Kukuljević 315). According to Mošin and Traljić (1956), these acts were previously part of the larger collection, because they have an old foliation in the upper right corner. The script of the documents varies between Latin and Cyrillic, the language of the documents is Croatian or Italian, and they are dated chronologically between the 15th and 17th centuries. The focus of this shorter paleographic research is its Cyrillic component. The corpus of the research consists of two documents: 1. *The proposal of the Bosnian sandžak-bey Husrev-bey to Porta to confirm the agreement between the Skradin kadi and Šibenik captain regarding the borders* (HBP) (1531) and 2. *Transcript of the act of Ivan Cetinjski and the prince of Klis on the agreement with the municipality of the city of Šibenik regarding the border issue* (PIC) (originally dated 23. 5. 1434).

KEYWORDS: Šibenik, Cyrillic heritage, Slavic Cyrillic paleography, Croatian literacy, Grapholinguistics

Ivica Vigato
 Sveučilište u Zadru
 ivicavigato@gmail.com

UDK 003.349*16“
 Izvorni znanstveni članak

JEZIČNE, GRAFETIČKE I STILSKE POSEBNOSTI DVAJU HRVATSKOĆIRILIČNIH TEKSTOVA IZ FONDA MLETAČKI DRAGOMAN U DRŽAVNOM ARHIVU U ZADRU

U Državnom arhivu u Zadru u fondu *Mletački dragoman* nalaze se različiti dokumenti o pograničnim sukobima, trgovini, mirovnim ugovorima i pregovorima te o korespondenciji između Mletačke Republike i susjednih zemalja i pokrajina. Upravo rukopisi iz toga fonda pisani hrvatskom ćirilicom u središtu su pozornosti autorova istraživanja. Kulturološkim pristupom (jezik, pismo, stil, povijesni kontekst) autor raščlanjuje dva dokumenta iz 17. stoljeća. Jedan se odnosi na pogranične izgrede na mletačko-osmanlijskoj granici u koji su uključeni stanovnici otoka Murtera te mjesta Pakoštane, a drugi izvještava o skradinskoj skeli. Posebnosti hrvatskoćiriličnih rukopisa ogledaju se u individualnim duktusima pisara kao što su različite koordinacije slova te različita pravopisna rješenja. Također, jezična raščlamba pokazuje preklapanje čakavskih i štokavskih jezičnih elemenata na fonološkoj, morfološkoj i sintaktičkoj razini te utjecaj romanskih jezika. Što se tiče leksika, dakako, turcizama ima više nego romanizama jer dopis ipak dolazi od predstavnika osmanlijske vlasti. Kontaktna nam pak sinonimija odražava pisarovo nastojanje da se nedvosmisleno razumije sadržaj rukopisa. Rukopisi su pisani administrativnim funkcionalnim stilom te imaju sve značajke poslovnoga pisma s trodijelnom strukturom, zasićenošću pravnim nazivljem i kurtoaznim uljudbenim riječima te točnim navođenjem titula kako pošiljatelja tako i primatelja. Ovim radom želi se istaknuti kako i jezična analiza pisanih povijesnih spomenika može dopuniti naše spoznaje o nekadašnjem životu maloga čovjeka u nepovoljnim vremenima čestoga ratnoga sukoba.

KLJUČNE RIJEČI: hrvatska ćirilica, 17. stoljeće, povijest hrvatskoga jezika, administrativni stil, Murter, Pakoštane, Skradin, arhivski fond *Mletački dragoman*

Jedna od najznačajnijih karakteristika hrvatskoga jezika jest što su se Hrvati u svojoj povijesti služili trima pismima. Ta posebnost hrvatske kulture nije bila tek neka beznačajna epizoda, već je trajala čitavo tisućljeće te je sasvim razumljivo da je dolazilo do međusobnoga utjecaja različitih pisama, a nije rijedak slučaj da su pisari koristili više pisama u isto vrijeme.¹ Da bi se što vjernije istražilo neko područje, neko razdoblje, da bi doznali nešto o našim predcima pa onda i o nama samima, nužno je proučavati pisane spomenike na svim trima hrvatskim pismima: glagoljici, hrvatskoj ćirilici i latinici.

Budući da je skup² tematski vezan uz šibensko područje, za naše istraživanje uzeli smo dva rukopisa, prvi pod signaturom HR-DAZD-2 Mletački dragoman, kut. 41, filza CXXVI, br. 3/3, i to samo njegovu treću stranicu u kojoj se iznosi spor oko skradinske skele³, a drugi cjeloviti rukopis, pod signaturom HR-DAZD-2 Mletački dragoman, kut. 41, filza CXVI, br. 6/17, koji govori o sporu Murterina i Pakošanaca:

Smještaj	Opis dopisa	Godina	Toponimi, etnici	Oznaka ⁴
Kut. 41, filza CXXVI br. 3/3	Spor oko skradinskih brodice	1624.	Skradin, Šibenik, Zemunik	S
Kut. 41, filza CXVI, br. 6/17	Spor Murterina i Pakošanaca	1682.	Blato Vransko Pakošane, Betinjani, Serimčni	M

Budući da smo izabrane spise preuzeli iz fonda *Mletački dragoman*, trebalo bi i objasniti pojam dragomana. Dragoman je tumač odnosno posrednik u pismenoj i usmenoj komunikaciji bosanskih aga i paša te predstavnika mletačke vlasti u Dalmaciji. Morao je poznavati i druge jezike i pisma na kojima se odvija komunikacija (hrvatski i grčki jezik, ćirilicu i latinicu).

Dragomanska služba uvedena je u 16. stoljeću i obavljalo ju je istovremeno više osoba pri uredu Generalnog providura za Dalmaciju i Albaniju u Zadru. O spisima dragomanske kancelarije skrbila je posebna osoba zvana

¹ Možda je dobar pokazatelj hrvatske tropismenosti što se u sjemeništu Zmajević osnovanom za vrijeme nadbiskupa Karamana podučavalo alumne (sjemeništarce) glagoljičnoj, ćiriljičnoj i latiničnoj grafiji (usp. Franov-Živković 2017a).

² Dakako, riječ je o Znanstvenom skupu Glagoljična i ćiriljična baština šibenskoga kraja održanom u Šibeniku 22. veljače 2023.

³ U prve dvije stranice govori se o incidentima na širim prostorima oko mletačko-osmanlijske granice kao što su smrt popa na Berklačkoj polani, ubojstvo Miloša Županovića, šteta u goričkim vinogradima prouzročena osvetom Sukošanaca te problemi s naplatom soli na obrovačkoj skeli.

⁴ Kraticu dokumenta: M (Kut. 41, filza CXVI, br. 6/17) i S (Kut. 41, filza CXXVI, br. 3/3) stavljamo uz svaki citirani dio transliteriranoga ćiriljičnoga teksta.

arhivist. Arhiv generalnih providura osnovan je 1624. godine, a služba prestaje s radom padom Mletačke Republike 1797. godine.

Fond *Mletački dragoman* sadrži: izvješća o pograničnim sukobima, o trgovini između Mletačke Republike i susjednih zemalja i pokrajina, mirovne ugovore i pregovore između Venecije, Osmanskog Carstva i Habsburške Monarhije, korespondenciju između predstavnika mletačke i turske vlasti glede rješavanja različitih sporova ili incidenata, poglavito hajdučije ili zarobljavanja i pljačkanja trgovačkih brodova (Kolanović 2014: 63).

Rukopisi su nastali u 17. stoljeću, u mirnodopskim periodima između mletačko-osmanlijskih ratova (Ciparski rat 1570. – 1573., Kandijski rat 1645. – 1669. i Morejski rat 1684. – 1699.), kada su pogranični izgredi duž mletačko-osmanlijske granice u Dalmaciji bili česti, a vlasti obiju država nastojale svim silama održati kakav takav mir (usp. Vrandečić 2013 i Franov Živković 2017).

Prvo donosimo transliteraciju⁵ tekstova koji će nam poslužiti za jezičnu i stilsku analizu, s tim da ćemo, kako smo već naveli, od dužega dopisa (Kut. 41, filza CXXVI br. 3/3) izabrati samo stranicu koja se odnosi na šibensko područje, a govori o sporu oko skradinskih brodica.

Donosimo transliteraciju izabranih hrvatskoćiriličnih rukopisa:

Rukopis S

A zašto se ne može brez čestitoga paše i divana bosanskoga naplatiti Sol koja e vazeta na skeli obrovačkoi mi se obitamo arz učiniti i jistinu opoviditi kako se je stvar dogodila neka se mogu stisnuti da tu sol plate oni pri koih se nahodi i neka se s tom pravdom otvori rečena skala

Od brdov skradinskih klajnaečići se poniženo emeru i zapovidi čestitoga cara obitam da kako prisvitli g(ospodin) zeneral bude u Šibeniku činiti i ćemo da mu se u ruke pridadu svi brodi skradinski neka od jnih učini što kod mu drago kuntentajući se da njihovo gospostvo kad bude Onde na mistu izuvide i ispita kako u staro vrime od sto i pedeset godišć simo običai je bia i zakon i ako naide da su se vazda deržali ili jedan ili dva broda za brodanicu u koih se rika brodi da se onako i sada ostavi kako e u staro vrime bilo i ne veće i da u napridak nitkoko u Skradinu ne moži deržati nikakova broda pod penu od života i neka su sve zgora pisane stvari svako vrime potpuno obslužene

⁵ Kako bismo olakšali čitanje rukopisa, u jednom slučaju odstupamo od osnovnoga principa transliteracije, tj. da za svako slovo u ćiriličnom rukopisu nađemo adekvatno latiničko. Naime, kako ćemo vidjeti kasnije u abecedariju slovo đerv (Ѣ) ponekad ima vrijednost fonema /č/, a ponekad fonema /d/ te ćemo ih mi pri preslovljavanju tako i pisati npr.: *Begovića – dođoše*. Također, radi lakšeg čitanja vlastita imena pišemo velikim početnim slovom.

I svakojako ispujnene ove smo knjige našim muhurom zapečatili i glavom našom zašijilatali i toliko sve šu age muhre postavili da e virno i virovano i ako bi tko prigrišia da se kaštiga kako se bude dostojati i da mu se verha dojde – pisana u Zemuniku na dan penadesti miseca šabana godišća Mahometova tisuću i trideset i tri⁶

Rukopis M

Od nas Mohamde bega Dorak Begovića
 Sančak bega krečkoga i bihaćsekoga
 Uzvišenomu i i (!) plemenitomu i izabranomu
 g(ospodinu). g(ospodinu). vitezu i pravidoru i čeneralu od
 Dalmancije i Arbanije lobzenivu pzode
 ravnene kako sosidu i prijatelju
 a zatim dajem u zenati v(ašem). p(lemenitomu) g(ospodstvu). kako nam
 dođoše Sirimčani i Betinani te nam
 kazeše da so jih upadali Pakšotan
 ci kdo vaše g(ospodstvo) .g(ospodstvo). da na njihovo tera
 vo dogone životino i da paso tera
 vo ku jeso rečeni Pakšotanci pela
 tili nego dajem u zenati v(ašem) g(ospodstvu)
 da ne paso uvi Serimčani i Be
 tinani une terave koju pelaćaju reče
 ni Pakšotanci veće uni imaju sinor
 i knofin dokle neso koji drežali i pla
 ćali veće molimu v(aše) g(ospodstvo). da ne dadete
 činiti zolome rečenim Serimčanom
 i Betinanom jere so uni sevakoj
 pravdi knutneti ali niso pravli
 knutneti Pakoštanci veće dreže
 berode na blato Veranskomu i ne dajo
 ušora od ribe koju love u blatu
 Veransekomu niti će da plate voza
 rine koja nam se piš na rečenomu
 belatu i uzdamu se u v(aše) g(ospodstvo) da ćete uči
 niti da i uni bodo kajil pravdi
 i g(ospodin) Bog uzdreži v(aše) p(lemenito) g(gospodstvo) u zderav
 lu⁷

⁶ Transkripcija ovoga dokumenta objavljena je u Traljić, 1959: 413–414.

⁷ Čini nam se neobično da se stanovnici otoka Murtera (u dokumentu se javlja starije ime tog otoka – *Srimač*) kao podanici Mletačke Republike žale Mohamedu-begu u drugoj državi tj.

Svaki pisar ima svoj način pisanja, svoj duktus koji može biti rezultat njegova školovanja, mentora u kojeg se ugledao ako nije učio u nekoj pisarskoj školi ili skriptoriju, ali i navike pisanja te pojednostavljenja koja su rezultat duže pisarske prakse. Ako je riječ o pisaru koji usporedo piše na više različitih pisama, normalno je očekivati da svjesno ili nesvjesno miješa slova, da dolazi do interferencije više grafijskih sustava. Dakako, rukopis ovisi i o karakteru pisara pa i brzopletosti. Također, za rukopis su važni i dijakritički znakovi koji nisu ustaljeni niti propisani. Jedna je vrsta rukopisa kada se piše *ad hoc*, a druga kada ima vremena polako, pažljivo pisati. Sve grafetičke⁸ posebnosti doprinose čitljivosti teksta, ali je najbitnije uočiti razliku između najsličnijih slova. Dakle, slovo-znak mora se razlikovati od drugih slova kako bi prenio poruku. Prepoznavanje pojedinoga grafema preduvjet je svakom proučavanju starijih testova i zato nam se čini da je naročito važno prije transliteriranja sastaviti abecedarij koji će pokazati koje grafeme koristi za koje foneme, u kakvim kombinacijama te kojih grafema nedostaje.

Zato donosimo abecedarij dvaju rukopisa. U tablici koja slijedi u stupce su uvršteni svi grafemi koji se pojavljuju u rukopisima s naznakom koji fonem predstavljaju.

fonem	M	S
/a/		
/b/		
/v/		
/g/		
/d/		
/e/		
/ž/		

fonem	M	S
/z/		
/i/		
/j/ (jat)		
/k/		
/l/		
/m/		
/n/		

Osmanskom Carstvu. No sve postaje jasnije ako se u obzir uzme činjenica da su Murterini i Pakoštanci u tom razdoblju obrađivali i zemlje s osmanlijske strane granice (Juran, 2017: 62-66). I ovaj rukopis iz fonda *Mletački dragoman* to potvrđuje.

⁸ Profesor Žagar govoreći o grafetičkim sredstvima, kaže da su: “bez izravnog jezičnog odvjeka, ali da sudjeluju u organizaciji, optimalnoj vizualnoj prezentaciji svih jezičnih razina” (Žagar 2007: 60).

fonem	M	S	fonem	M	S
/o/			/f/		
P/			/h/		
/r/			/c/		
/s/			/č/		
/t/			/š/		
/u/			/ć/ /đ/ (đerv)		

Ono što abecedarijem nije u mogućnosti predočiti jest koordinacija slova. Jer kao što se pojedini fonem u govornom lancu ne ostvaruje izolirano,⁹ tako se i pojedinačno slovo najčešće bilježi zajedno s ostalim slovima. Kod brzoga pisanja, kakav i jest kancelarijski kurziv,¹⁰ često pisar zbog uštede vremena piše tako da je završni potez pri pisanju jednog slova ujedno i početak pisanja drugoga, a često i spaja više slova. Tako u primjeru rukopisa M pisar spaja slova *od*, a u sljedećim primjerima provlači vodoravnu crtu kroz nekoliko slova . Drugi pisar pak ima sasvim drugačiji duktus. On svako slovo piše odvojeno:

Ipak se primjećuje da i taj pisar, koliko god nastoji svako slovo pisati odvojeno, neka slova povezuje. Uvijek je to u kombinaciji sa slovom *m*: *mo*, *mu*. Rukopisi se razlikuju i po tome kako pisari razdjeljuju tekstove na manje djelove, tj. koje razgotke ili dijakritičke znakove upotrebljavaju. Dok u S rukopisu pisar tekst dijeli zarezima, a na kraju redaka ponekad stavlja crticu naglašavajući kraj odjeljka, dotle u M rukopisu pisar tekst razdjeljuje točkama koje bilježi po sredini središnjeg redačkoga polja. Također u oba teksta pisari pišu kratice obilježavajući ih titlami.

⁹ Osim u rijetkim slučajevima: čestica, prijedlog, usklik, veznik.

¹⁰ Nazvali smo ovo kancelarijski kurziv jer je riječ o službenim dokumentima (Dragomanska kancelarija).

Pravopisne posebnosti više su se temeljile na uzusu, a ne na propisanoj normi. Istovremeno, pisanje na više jezika također često dovodi do preuzimanja pravopisnih rješenja iz nekog drugog jezika. Romanski utjecaj vidljiv je na primjeru obilježavanja fonema /ń/ koji se u talijanskom pravopisu obilježava dvoslovom *jn*. U dokumentima su obilato zastupljeni primjeri takvoga pravopisnoga rješenja: *čijnejna M, ispujnene S, jnih S, jnihovo S, knjige S, vladajna M, znajne M*. U **M** rukopisu uočili smo i čestu metateza slova: *dreže M, lobzenivo M, pzoderavlene M, uzdreži M*. Takav način pisanja potvrđen je samo u rukopisu **M**. Možda se ugledao na talijanskih rukopis (*jn*) pa je pisar to obilježje proširio na *re* mjesto *er*, *zo* mjesto *oz* ...

Umetanje slova *e* koji nema vrijednost izgovorenoga fonema također je karakteristika pisara koji je napisao rukopis **M**. To može biti pisarska manira i ugledanje na stare dokumente.¹¹ Primjeri su sljedeći: *belatu M, pelatili M, Semirčanom M, treravo M, Veranskomu M, zderavlu M, zenati M*. Isti pisar ne samo da umeće slovo *e* i onda kada se ne izgovara, nego imamo i zamjenu slova *u* / *o* često i u oba smjera: *dajemu M, dogone životino i da paso teravo M, molimu M, pravidoru M, sosidu M, une M, uvi M, zolome M*, što ipak može biti i odraz izgovora tih riječi.

I samo letimični pogled na jezik može nam predočiti kompleksnosti govora koji se očituje u preklapanju štokavskih i čakavskih jezičnih značajki, a uvjetovane su povijesnim prilikama. Upravo te čakavske crte kod tekstova koji su zasićeni turcizmima, ali i venecijanizmima, pokazatelji su da velikih pomaka stanovništva i nije bilo u tolikoj mjeri, kako nam ih pokušavaju predstaviti neki povijesni mitovi, a može se pročitati i u nekim djelima starijih povjesničara.

Na fonološkoj razini izabrani tekstovi na tragu su ostalih tekstova toga razdoblja na području Sjeverne Dalmacije. Refleks jata očekivano je ikavski: *virno M, virovano M, vrime M, vridno S, virovano S, vrime S*. Uočena je i zamjena samoglasnika /o/ – /u/ jedino je teško odgovoriti na pitanje koliko je ta promjena kvalitete otvornika možda odraz pisareva zavičajnoga idiomata,¹² a koliko je to pisarovo shvaćanje pravopisa: *bodo M, lobeznivu M, so uni M, zolom M*. Slično je i s popratnim samoglasnikom uz slogotvorno /r/. Međutim, ta jezična činjenica karakteristična je za čakavsko narječje te i danas mnogi čakavci imaju popratne samoglasnike *ar*, *or*, *er* (Moguš 1977:

¹¹ Zahvaljujem recenzentu zbornika na napomeni kako razbijanje suglasničkih skupina u tom slučaju nastaje pod utjecajem osmanskoga jezika u kojem vlada slogovna harmonija te kako je i miješanje vokala vjerojatno odraz utjecaja arebice.

¹² Vidi npr. *uni* (Tokić i Magaš 2018), *un, una unoj* (Pavlović i Pavlović 2018), *uvin* (Babić 2022).

30–34). Uz to, pisanje popratnoga vokala uz *r* uobičajena je praksa u latiničnim štokavskim tekstovima tako da i u ćiriličnim tekstovima može biti riječ samo o grafijskoj osobitosti. U proučavanom tekstu popratno *e* dolazi i uz *r* koje nije slogotvorno: *teravo* (travu). U izabranim tekstovima u velikoj većini primjera potvrđen je samoglasnik *le/* uz slogotvorno *lr/*: *drežali* M, *deržati* S, *smerti* S, *uzderži* S, *uzdreži* M, *verha* S. Još jedna čakavska i stara zapadnoštokavska crta prisutna je u oba teksta: nepremetnuta sveza glagola *iti* i prefiksa, vidljiva u skupini *ljd/* (*dojde* M, *doide* S, *naide* S). Ipak, samo štokavski utjecaj je vidljiv u primjeru u kojem je došlo do premetanja i glasovne promjene: *dodoše* M. Samo jednom je potvrđena najnovija jotacija: *onđe* S, što je izrazita štokavska crta. Opet, refleks starohrvatskoga *st' /sk'* jest/ *šč/* što je i čakavska i stara zapadnoštokavska posebnost: *godišća* S, *godišč* S. Jednom je potvrđeno inicijalno *lj/*: *jih* M, kao i epentetsko *ln/*: *Dalmancije* S.

Od sklonidbe imenica bilo bi zanimljivo spomenuti množinski genitiv s nultim nastavkom: *godišč*, što je izrazito čakavsko obilježje, te nastavak *-om* u dativu množine: *Semirčanom*. Potvrđena je upitno-odnosna zamjenica *što* S¹³ i nastavak za l-particip: (*j*): *bia* S, *prigrišia* S, što su zasigurno karakteristike štokavštine. Opet čakavsku posebnost možemo vidjeti u kontrahiranom obliku zamjenice: *ke*. Od interesantnijih priloga spominjemo: *simo* M koji je tipičniji za čakavce.

Što se pak tiče skladnje, obim članka nam ne dozvoljava da se detaljnije pozabavimo ovom jezičnom razinom. Izdvajamo sintagme koje se sastoje od prijedloga *od* + genitiva: *ušoru od ribe* M, te dijelove rečenica koje se sastoje od negacije, modalnoga glagola i infinitiva: *ne može deržati* S, *ne dadete činiti zolome* M. Još je jedna jezična konstrukcija zanimljiva a spada u tzv. balkanizme, arealne jezične osobitosti koje se formiraju pod utjecajem grčkoga i turskoga jezika te se, u različitoj zastupljenosti, šire u sve južnoslavenske jezike (usp. Matasović 2001: 73), i sastoji se od negacije + *će* + *da* + prezenta: *niti će da plate* M.

Kao čuvanje starine treba spomenuti i tvorbu višechlanih brojeva u kojoj se još mogu uočiti sastavnice složene tvorbe, tj. prepoznajemo riječi od kojih su složene: *penadesti*.¹⁴

¹³ Upitno-odnosna zamjenica *što* je najpoznatija štokavska jezična posebnost, makar tu pojavu pronalazimo u govorima blizu mora pa su je i mnogi čakavci prisvojili.

¹⁴ Princip sklanjanja brojeva dalje od deset, po mišljenju Aleksandra Belića, dobiven je od općeslavenskoga: *jedѣнъ na desęte, dъva na desęte* – itd. Belić napominje da do početka 16. stoljeća u pisanim spomenicima nisu rijetki oblici takvoga tipa. Od kraja 14. stoljeća ti oblici se pojavljuju i bez krajnjega *e*: *dva na deset*. Ali vrlo rano, kako ističe Belić, svakako prije 15. stoljeća počelo je nestajati *e* između *c* i *t* u krajnjem slogu, kao i u našim primjerima hrvatskoćiriličnih dokumenata (v. Belić 1965: 177). Kasniji razvoj je tekao tako da je najprije ispalo *d*, a onda krajnje *e* i konačno predzadnje *e* (v. Jurišić 1990: 165).

Tadašnje političke prilike i svakidašnji život na graničnom području Mletačke Republike i Osmanlijskoga Carstva na prostorima Šibenske regije mislimo da nam veoma dobro ocrtavaju i leksičke posebnosti. Tako možemo primijetiti da su u predočenim rukopisnim tekstovima osim hrvatskih leksema i leksičkih sveza¹⁵ posvjedočeni mnogi turcizmi i romanizmi¹⁶: *emer* ‘zapovjed, naredba’ S, *godišća Mahometova S*, *kajil* ‘voljan’ M, *kaštigati S*, *knofin* [konfin] M, *kuntentajući S*, *kuntenti M*, *muhur* ‘pečat’ S, *sinor* ‘granica’ M, *šaban S*, *ušor* ‘naknada za ulov’ M, *zolom* [zulum] M, *zašijilatiti* (*sigil tal.* ‘pečat’) S.¹⁷

Proučavani tekstovi, koje možemo okarakterizirati kao poslovno pismo, pripadaju administrativnom funkcionalnom stilu što je vidljivo i u leksiku jer su tekstovi zasićeni pravnim nazivljem: *emer M*, *kail M* *konfin S*, *muhur M*, *obslužiti M*, *pravdi kontentati S*, *prigrišia M*, *sinor S*, *ušor M*, *virno i virovano M*, *zapovjed M*, *zašijilatiti M*, *zolom S*. To su ustaljeni izrazi koji bi trebali uvijek biti jednoznačni, nedvosmisleni kako bi se pojednostavila komunikacija. Ipak kada bi dragoman osjetio da neki termini možda ne bi bili razumljivi ili bi možda dobili drugačije značenje, upotrijebio bi kontaktnu sinonimiju. Tako je i u našim tekstovima posvjedočeno *emeri i zapovjedi S*, *sinor i konfin M*¹⁸. Također, pravno se nazivlje često iskazuje i višečlanim nazivom, tj. kao

¹⁵ Leksičke jedinice dijelimo na lekseme i leksičke sveze. Leksičke se sveze opet mogu dijeliti na slobodne leksičke sveze i frazeme (Blagus Bartolec 2014: 64–65).

¹⁶ U polunavodnicima donosimo prijevodnu semantizaciju za one lekseme za koje smatramo da su manje poznati čitateljima. Isto tako u nekoliko slučajeva u uglatim zgradama donosimo izgovor leksema.

¹⁷ Zanimalo nas je koliko su posvjedočeni turcizmi i romanizmi prisutni i danas. Zato smo konzultirali rječnike mjesnih govora zadarskoga i šibenskoga područja (iako su ta dva područja administrativno i crkveno podijeljena, predstavljaju jedinstveni gospodarsko-kulturni prostor): *brodarica* ‘pristanište pogodno za prijevoz između dva kopna’ u nekim rječnicima zadarsko-šibenskoga područja pojavljuje se samo kao toponim; *obslužiti* ‘izvršiti zakon’ nije pronađen u riječnicima zadarskoga i šibenskoga kraja, ali se često pojavljuje u starijih pisaca, npr. kod Zoranića i Barakovića (Zoranić i Baraković 1964); *konfin* /*kunfin* [Bibinje (Šimunić 2013), Ist (Smoljan 2015), Kolan (Oštarić 2005), Kukljica (Maričić Kukljičanin 2000), Novalja (Vranić i Oštarić 2016), Pag (Kustić 2002), Poveljana (Tičić 2004), Rava (Božin 2017), Rivanj (Radulić 2002), Zubovići (Zubović 2019)]; *zulum* [Benkovac (Pavlović i Pavlović 2018), Jasenice (Bucić 2016), Murter (Juraga 2010), Popovići (Tokić i Magaš 2018), Pridraga (Babić 2022), Radošinovac (Došen 2020), Suhovare (Ukalović 2020), Vrgada (Jurišić 1973), Zlarin (Bjažić i Dean 2002)]; *Serimčan(in)* [toga etnika nema ni u Rječniku govora otoka Murtera]; *kail* ‘voljan’ (Parčić 1887); *kuntenat* ‘zadovoljan’ [Bibinje (Šimunić 2013), Ist (Smoljan 2015), Jasenice (Bucić 2016), Kolan (Oštarić 2005), Kukljica (Maričić Kukljičanin 2000), Novalja (Vranić i Oštarić 2016), Ošljak (Valčić 2012), Pag (Kustić 2002), Popovići (Tokić i Magaš 2018), Poveljana (Tičić 2004), Pridrga (Babić 2022), Rivanj (Radulić 2002), Sestrunj (Fatović 2017), Vrgada (Jurišić 1973), Zlarin (Bjažić i Dean 2002); *kunten* Suhovare (Ukalović 2020)].

¹⁸ Kontaktna sinonimija nije tako rijetka u starim hrvatskim tekstovima (v. Vigato 2021: 411–421.)

skup riječi. Ovdje izdvajamo primjer: *jere so uni sevakoj peravdi knotneti alinijo peravli knutneti Pakoštanci* M. Fraza **pravdi kontenti* mogla bi imati značenje ‘držati se zakona’.¹⁹

Također, bitna odlika administrativnoga poslovnoga stila jest šabloniziranost, tj. pisanje po ustaljenom obrascu.²⁰ Naime, poslovno pismo uvijek je trodijelno, a prvi dio je redovito vezan za uljudbeno oslovljavanje s točnim navođenjem titula osoba kojoj se šalje poslovno pismo: *uzvišenomu i i plemenitomu i izabranomu /g(ospodinu) g(gospodinu) vitezu i pravidoru i čeneralu od / Dalmancije i Arbanije* M.

U poslovnom pismu i pošiljalac se mora predstaviti ne izostavljajući niti svoje titule: *od nas Mohamde bega Dorak Begovića /Sančak bega krečkoga i bihaćsekoga...* Također koliko god poslovno pismo nastoji bit što preciznije i kraće, toliko se obilato koriste uljudbene riječi, npr.: *lobzenivu pzoderavlene kako sosidu i prijatelju* M.

U središnjem dijelu dokumenta iznosi se uočavanje (promulgacija) spora (*dajemu zenati*) koji se naracijom konkretizira, tj. argumentira: *da ne paso uvi Serimčani i Betinani une terave koju pelaćaju rečeni Pakšotanci veće uni imaju sinor i knofin* te se predlaže i moguća rješenja spora: *peravdi kontenti...*

Završni dio dokumenta (dispozicija) izražava želju za rješavanjem spora: *i uzeamu se u v(aše) g(ospodstvo) da ćete učiniti da i uni bodo kajil peravdi*, te završava pozdravom upućenom primatelju koji je ujedno na suprotstavljenoj strani u sporu: *i Bog uzdreži v(aše) p(lemenito) g(ospodstvo) u zderavlu* M (Vigato 2021:17-19).

* * *

Dva dokumenta koje smo preuzeli iz fonda *Mletački dragoman*, a pisani su hrvatskom ćirilicom, višestruko su zanimljivi zbog posebnosti rukopisa koji se ogleda u različitim duktusima pisara kao što su koordinacija slova te pravopisne posebnosti poput umetanje samoglasnika, česta metateza slova. Također i jezične značajke su znakovite jer su pokazatelji postojanosti domicilnoga stanovništva bez većih migracija, od kojih spominjemo ikavizme, preklapanje čakavskih i štokavskih jezičnih elemenata na fonološkoj, morfološkoj razini

¹⁹ Možda bi se današnjem čitatelju koji govori nekim organskim idiomom sa zadarsko-šibenskoga područja moglo učiniti neobična ova fraza jer *kuntenat* u svim u ovom radu korištenim mjesnim rječnicima ima značenje ‘zadovoljan’ (v. bilješku 15). Međutim, u talijanskom jeziku može imati i druga značenja. Tako u Parčićevu rječniku (Parčić 1887) uz natuknica *contento* osim pridjevnoga značenja ‘zadovoljan, veseo’ može biti i imenica sa značenjem ‘voljnost’.

²⁰ O strukturi i kompoziciji ćirilčnih isprava usp. npr. Brković 2014: 33–71.

te utjecaj romanskih jezika. Leksička raščlamba pokazala nam je da su uz hrvatske riječi prisutni romanizmi i turcizmi. Dakako, turcizama ima više nego romanizama jer dopis ipak dolazi od predstavnika turske vlasti. Kontaktna nam pak sinonimija sugerira želju pisara da suprotna strana u sporu dobro i nedvosmisleno razumije sadržaj rukopisa i to u onim najključnijim dijelovima.

Bez svake sumnje da ovaj rukopis spada u administrativni funkcionalni stil i da ima sve značajke poslovnoga pisma s trodijelnom strukturom, zasićenošću pravnim nazivljem, točnim navođenjem titula kako pošiljatelja tako i primatelja te kurtoaznim uljudbenim riječima.

Budući da su mnogi dokumenti iz fonda *Mletački dragoman* slično koncipirani (stilski ujednačeni) to nam govori: da su dragomani svojom naobrazbom i te kako dobro znali posredovati u međudržavnoj komunikaciji, da su poznavali problematiku pograničnih područja, ali i mentalitet ljudi na ovim prostorima.

Iako nismo imali namjeru cjelovito prikazati pisanu baštinu šibenskoga kraja, odabirom dvaju hrvatskoćiriličnih tekstova željeli smo istaknuti kako svaki pisani dokument ima ne samo povijesni, već i kulturološki značaj te ukazuje na potrebu daljnjega proučavanja koja će donijeti nove spoznaje.

LITERATURA

- Babić, Zvonko. 2022. *Rječnik mjesta Pridrage*. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar.
- Belić, Aleksandar. 1965.) *Istorija srpskohrvatskog jezika, knj. II sv. 1: reči sa deklinacijom*. Naučna knjiga. Beograd.
- Blagus Bartole, Goranka. 2014. *Riječi i njihovo susjedi*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- Bjažić, Slavko; Dean, Ante. 2002. *Zlarin / Kratka povijest i rječnik*. Prometej. Zagreb.
- Božin, Davor. 2017. *Rječnik i govor starih žitelja otoka Rave*. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar.
- Brković, Milko. 2014. Neobjavljene poljičke ćirilčne isprave. *Filologija* 63. 33–71.
- Bucić, Ivan. 2016. *Rječnik govora sela Jasenice*. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar.
- Došen, Božo. 2020. *Rječnik Radošinovca i okolice*. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar.
- Fatović, Svetko. 2017. *Rječnik govora otoka Sestrinja*. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar.
- Franov-Živković, Grozdana. 2017. Stanje na mletačko-turskoj granici na području Vrane u 17. st. na temelju dokumenata pisanih hrvatskom ćirilicom (bosanicom) i glagoljicom. *Braća Vranjani i vransko područje tijekom povijesti / Zbornik radova*. Ur. Došen, Božo. Ogranak Matice hrvatske u Zadru – Općina Pakoštane. Zadar.
- Franov-Živković, Grozdana. 2017a. Školovanje glagoljaša od 14. do poč. 19. st. *Zbornik s međunarodnog znanstvenog skupa u povodu pedesete godišnjice učiteljskog studija u Zadru: "Stoljeća zadarskoga školstva"*. 9–52.
- Juraga, Edo. 2010. *Rječnik govora otoka Murtera*. Ogranak Matice hrvatske Murter – Županijski muzej Šibenik. Murter – Šibenik.
- Juran, Kristijan. 2017. *Otok Murter u 16. i 17. stoljeću*. Narodna knjižnica i čitaonica – Ogranak Matice hrvatske. Murter.
- Jurišić, Blaž. 1973. *Rječnik govora otoka Vrgade*. II. dio. JAZU. Zagreb.
- Kolanović, Josip (ur.). 2014. *Vodič Državnog arhiva u Zadru*. Državni arhiv. Zadar.
- Kustić, Nikola. 2002. *Cakavski govor grada Paga / s rječnikom*. Društvo Pažana i prijatelja Paga u Zagrebu. Zagreb.
- Maričić Kukljičanin, Tomislav. 2000. *Rječnik govora mjesta Kukljice na otoku Ugljanu*. Matica hrvatska. Zadar.
- Matasović, Ranko. 2001. *Uvod u poredbenu lingvistiku*. Matica hrvatska. Zagreb.
- Oštarić, Ivo. 2005. *Rječnik Kolanskog govora ili Ričnik mista Kolan na otoku Pagu*. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar.
- Parčić, Dragutin. 1887. *Rječnik talijansko – slovinski (hrvatski)*. Luster. Senj.
- Pavlović, Alojz; Pavlović, Eduard. 2018. *Rječnik novoštokavske ikavice benkovačkoga kraja*. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar.
- Radulić, Ladislav. 2002. *Rječnik rivanjskog govora*. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar.

- Smoljan, Ante. 2015. *Rječnik govora otoka Ista*. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar.
- Šimunić, Božidar. 2013. *Rječnik bibinjskoga govora*. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar.
- Tičić, Ante. 2004. *Rječnik govora mjesta Poveljane na otoku Pagu*. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar.
- Tokić, Nikola; Magaš, Ivan. 2018. *Rječnik sela Popovića*. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar.
- Traljić, M. Seid. 1959. Tursko-mletačko susjedstvo na zadarskoj krajini XVII. stoljeća. *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 4-5. 409–424.
- Ukalović, Zoran. 2020. *Naša bezda*. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar.
- Valčić, Ante Toni. 2012. *Rječnik govora otoka Ošljaka*. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar.
- Vígato, Ivica. 2021. Hrvatskoćirilični rukopis kao spomenik hrvatske jezičnopovijesne i kulturne baštine. *Memorabilika* 4/1. 9–21.
- Vígato, Ivica. 2021. Kontaktna sinonimija u glagoljskim rukopisima zadarskoga kraja iz 17. i 18. stoljeća. *Periferno u hrvatskom jeziku, kulturi i društvu / Peryferie w języku chorwackim, kulturze i społeczeństwie / Zbornik radoca / 2. svezak*. Ur. Brońkowski, Robert i dr. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. Katowice. 411–421.
- Vrandečić, Josip. 2013. *Borba za Jadran u ranom i novom vijeku: Mletačko-osmanski ratovi u venecijanskoj nuncijaturi*. Filozofski fakultet u Splitu, Odsjek za povijest. Split.
- Vranić, Silvana; Oštarić, Ivo. 2016. *Rječnik govora Novalje na otoku Pagu*. Ogranak Matice hrvatske u Novalji – Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci. Novalja.
- Zoranić, Petar; Baraković, Juraj. 1964. *Planine / Vila Slovinka*. Matica hrvatska – Zora. Zagreb.
- Zubović, Šime. 2019. *Rječnik govora sela Zubovića na otoku Pagu*. Matica hrvatska, Ogranak Novalja. Novalja.
- Žagar, Mateo. 2007. *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Matica hrvatska. Zagreb.

LINGUISTIC, GRAPHETIC AND STYLISTIC DISTINCTIVE FEATURES OF THE TWO CROATIAN CYRILLIC TEXTS FROM THE ZADAR STATE ARCHIVES' VENETIAN DRAGOMAN HOLDINGS

Abstract

The Venetian Dragoman holdings kept in the Zadar State Archives contain different documents related to border conflicts, trade, peace treaties and negotiations, as well as the correspondence between the Venetian Republic and neighboring countries and provinces. The manuscripts from these holdings, written in the Croatian Cyrillic script, are the focus of the author's research. Using a culturological approach (language, script, style, historical context), the author analyzes two documents from the 17th century. One of them relates to border incidents along the Venetian-Ottoman border, involving the residents of the island of Murter and the village of Pakoštane, while the other provides a report on the Skradin ferry-boat. The idiosyncrasy of the Croatian Cyrillic manuscript is reflected in the individual scribes' ducti, such as different letter coordinations and different orthographical strategies. Also, the linguistic analysis shows an overlap between Čakavian and Štokavian linguistic elements at the phonological, morphological and syntactic levels, as well as the influence of Romance languages. Regarding the lexical level, there are, predictably, more loanwords from Turkish than from Romance languages, given that the document was delivered by the representatives of the Ottoman authorities. The contact synonymy, on the other hand, reflects the scribe's effort to provide unambiguous manuscript contents. Manuscripts written in the administrative style also bear all the characteristics of a business letter with a tripartite structure, and are saturated with legal terminology and courtesy phrases, listing the exact titles of both the sender and the recipient. This paper aims to emphasize that a linguistic analysis of written historical documents can also complement our knowledge of the past lives of common people in unfavorable times riddled with frequent wars.

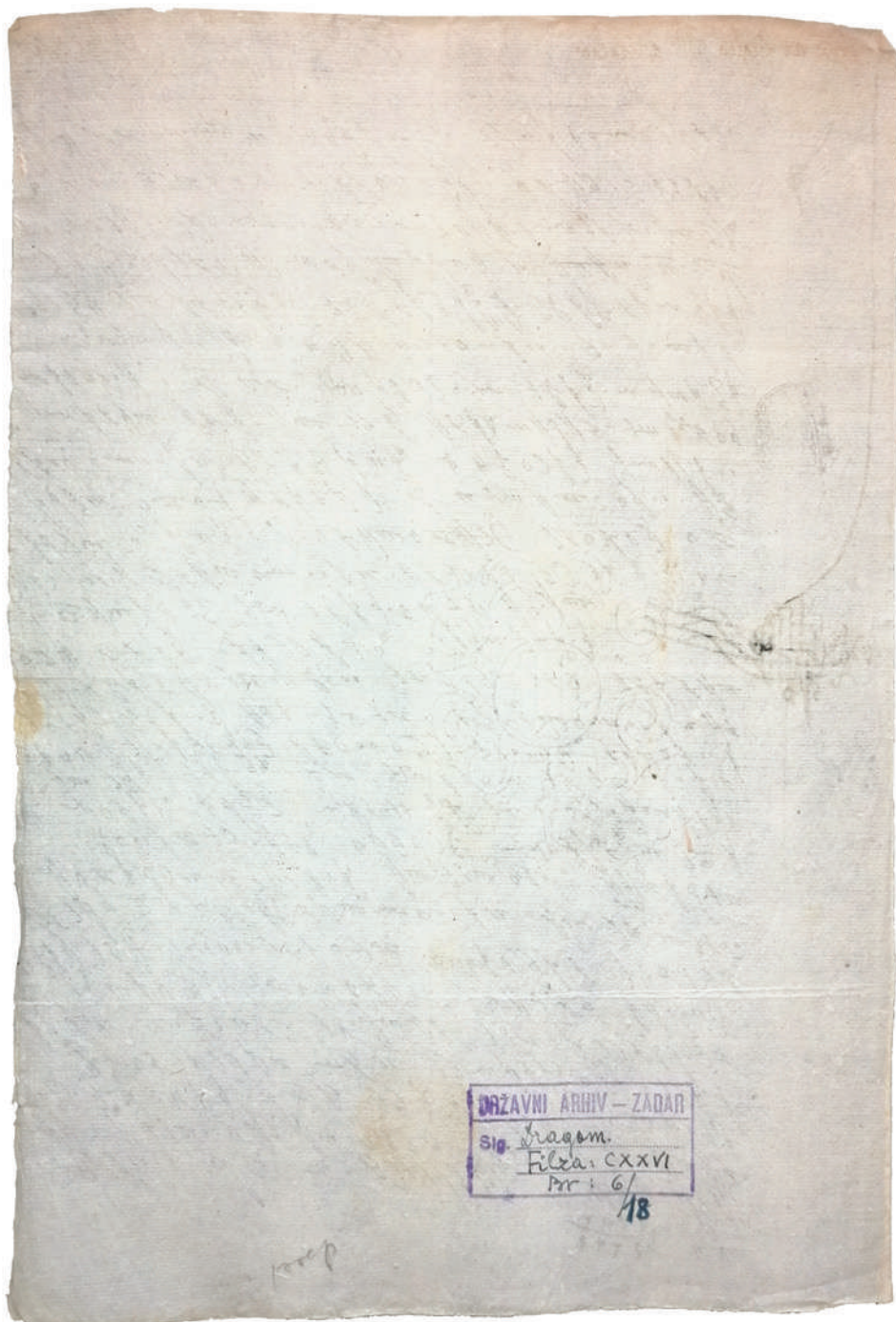
KEYWORDS: Croatian Cyrillic script, 17th century, history of the Croatian language, administrative style, Murter, Pakoštane, Skradin, Venetian Dragoman archive holdings

Prilog 1. Spor Murterina i Pakoštanaca. Fond Mletački dragoman. Državni arhiv u Zadru. Kut. 41, filza CXVI, br. 6/17

Tradute vicenue a' spalaro li 25 luglio 1681 D. V. B. 6/16
 In noi Muhamad Beg Duvalbegovich sanguigno di Janua, e di Bickiah all'
 Illmo, et E. Nobile, e scilicet sig. sig. Stan. Tomaso Conte Greta di
 Palma, et Abbas affettuoso salute, som' a vicino, et Amico.
 Sopra a ciò siamo sapere a V. O. che per compatti dinanti noi quelli da
 Bettina, rappresentando, come quelli da Paoeschiane gl' hanno
 convenuto dinanti V. O. sotto pretesto di venuti ricevuti danni ne' i
 pascoli con loro animali sopra li terreni, de quali pagano l'hebraico.
 Vogliamo però dire a V. O. che quelli da Bettina non conducono
 a pascolare gl' animali sopra li terreni, de quali pagano li sod.
 da Paoeschiane; ma tengono guiscanti quel confine per cui hanno
 sia loro pagato; onde preghiamo V. O. di non permettere che altri
 sod. da Bettina sia fatto torto, mentre loro sono vanigliati alla
 buona giustizia; ma non già così quelli da Paoeschiane, perchè
 debbono diverse barrette nel fago di Brana, senza corrispondere
 la L. Ma del Pesce, che prendano nel fago med. ne l'ordinario
 bragheto, a noi spettante; onde confidiamo in V. O. cheanco detti
 da Paoeschiane s'humiliavano a' dritti della Giustia; e
 Dio be. La conservi in salute D

Sopra li pretesi danni
 ne pascoli da Paoeschiane
 a carico d' quelli da Bettina

DRZAVNI ARHIV - ZADAR
 Sig. dragoman.
 Filza CXVI
 Br. 6/17

Prilog 2. Spor oko skradinskih broдика. Fond *Mletački dragoman*. Državni arhiv u Zadru. Kut. 41, filza CXXVI br. 3/3

Filza: CXXVI

- Ima uste Konrada:

- Pri. 1 = 8 Konrada
- Pri. 2 = 2 "
- Pri. 3 = 4 Romada
- Pri. 4 = 6 Kon.
- Pri. 5 = 4 Konrada
- Pri. 6 = 11 Romada
- Pri. 7 = 12 Konrada
- Pri. 8 = 2 Konrada
- Pri. 9 = 3 Konrada
- Pri. 10 = 10 Konrada
- Pri. 11 = 4 Konrada (ovo je nove vrste Konrada cijlova
mora)

Turske isprave = 21 Kon.

kozanića = 7 Kon.

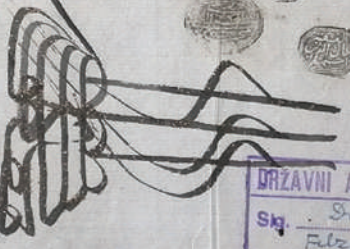
DRŽAVNI ARHIV
ZADAR

Sig. *dragoman*
Filza CXXVI

Poz. 1-11

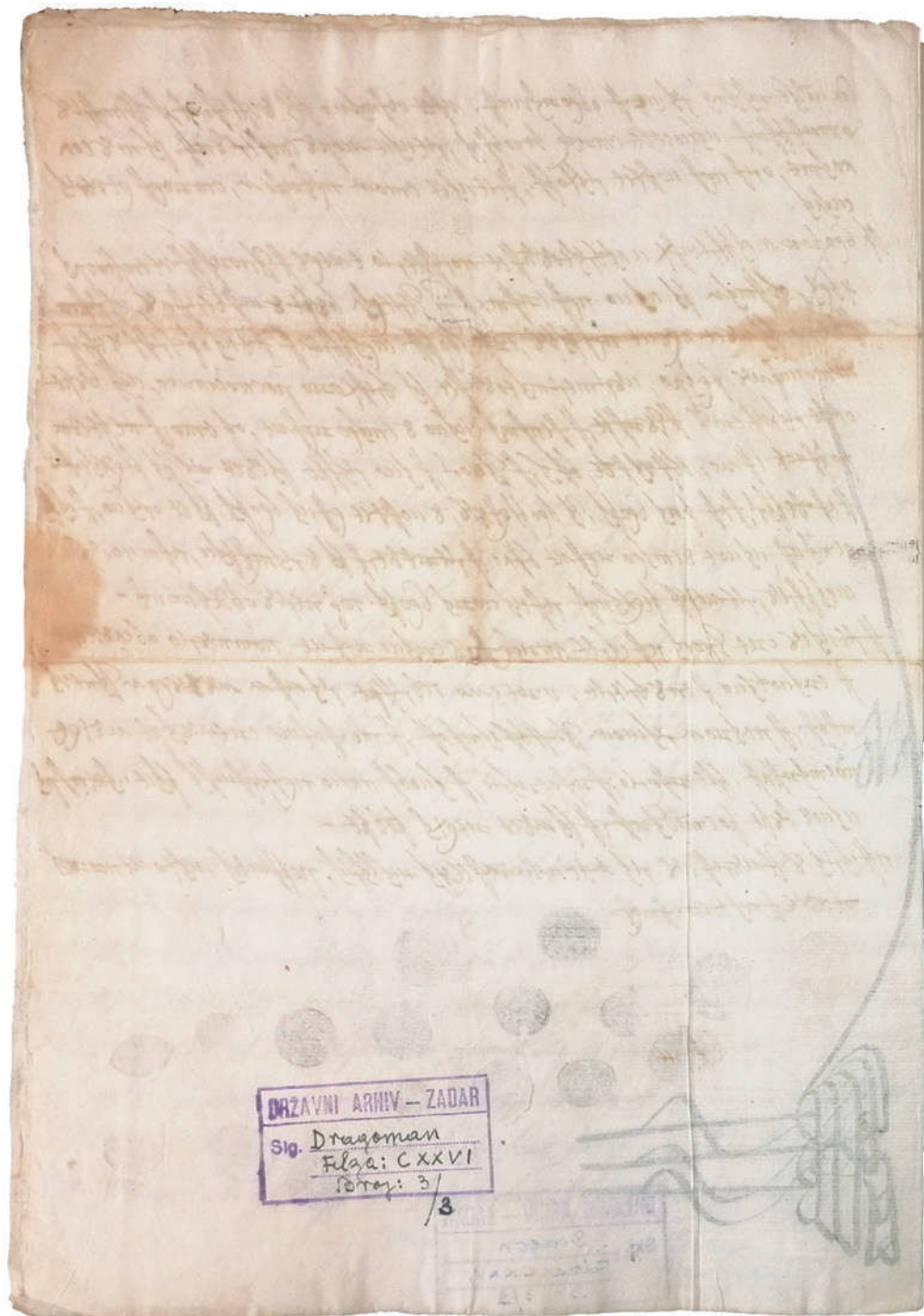
3/3

ca. 1870-1880. This block contains several paragraphs of handwritten text in a highly stylized, cursive Cyrillic script. The text is dense and difficult to decipher due to the extreme flourishes and ligatures. A large, dark scribble is present on the left side of the page, partially overlapping the text.

DRŽAVNI ARHIV - ZADAR
Sk. Dragon
R. 21. 1. 1881
Str. 3/3

1881

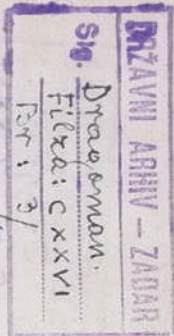
3/4

edificando: e' una cosa cosa più... l'incanto...
E' come anche è alquanto...
perché da qui nell'incanto...
tra i tempi...
le parti...
L'ipotesi...
che...
perio...
Fatta in...
1088...
cioè...
18

DRZAVNI ARHIV - ZADAR
Sig. Dragom
Falsa. CXXVI
Par. 3/2

Scrittura di pace, e di
 quietatione che fa Mustai
 begh. Sandacco di Sica con
 tutti gl' Aghe del Contado,
 delle turbolenze de' congiati
 et la morte del prete à
 Berchliacina Polada, di
 Milos Zupanovich, e
 successivam^{te} de' tutti i
 danni, e confusioni se-
 guite, con piena dicchia-
 ratione et per i loro padri
 dal canto del torto. Qui
 è anco l'ajutam^{to} ca-
 leoriche di Scradona.
 Vi è l'autentico, e la
 tradottione scot^a. **I**

data 3/4-3/4

Gordana Čupković
Sveučilište u Zadru
gcupkov@unizd.hr

UDK 003.349
811.163.42'28
Izlaganje sa znanstvenoga skupa

JEZIČNE I PALEOGRAFSKE OSOBITOSTI TRIJU ĆIRILIČNIH ISPRAVA IZ FONDOVA ŠIBENSKE BISKUPIJE

U radu se filološki proučavaju tri ćirlična pisma pohranjena u arhivu šibenske biskupije okupljena u spisima koje je istraživao Nedo Grbin: pismo šibenskom biskupu tribunjskoga kurata don Antona Belića iz 1683., pismo šibenskom biskupu drniškoga paroha Radojice Kričke iz 1722. i pismo ocu u Šibenik službenika livanjskoga subaše, Mehmeda Ivana Sevičića iz 1659./1660. Belićevo i Kričkino pismo u ovom se radu objavljuju faksimilno i u latiničnoj transliteraciji dok je Sevičićevo pismo objavljeno u Juran (2015). Donosi se opis morfoloških, slovopisnih i ortografskih te jezičnih obilježja pri čemu se pokazuje opravdanim kriterijem razvrstavanja po jezičnim (zapadnoštokavskim i čakavskim) značajkama te se potvrđuje heterogenost slovnih rješenja ovisno o inojezičnim i inopisamskim utjecajima, što pak ovisi o izobrazbi pisara. Raznolika rješenja mogu se u određenim slučajevima promatrati i kao stilske značajke pisara, prvenstveno u smislu njihova promišljanja funkcionalne razdiobe pismenosti.

KLJUČNE RIJEČI: ćirilica, zapadna štokavština, južni čakavski dijalekt, Anton Belić, Krička, Sevičić

1. Uvod

U prigodnom slovu o marljivom istraživaču glagoljaške baštine Saljaninu Nedi Grbinu, Anica Nazor zapisala je kako ga je smrt zatekla u “popisivanju i obrađivanju glagoljske baštine u šibenskoj biskupiji” (Nazor 2000: 206) referirajući se i na njegovo izlaganje na znanstvenome skupu o sedamstotoj obljetnici šibenske biskupije, održanom 1998., na kojem je izvijestio o 400 popisanih glagoljčnih jedinica u šibenskoj biskupiji, a što je kontrastiralo starijim Milčetićevim određivanjem Šibenika kao glagoljaške *tabule rase*, odnosno dugim inzistiranjem u hrvatskoj paleoslavistici na razgraničenju glagoljične i ćirilične pismenosti rijekom Krkom. Na tom je skupu posebno istaknuo kako je pročitao 73 listine pisane kurzivnom glagoljicom u 17. i

18. st., uglavnom pisma koja su upućivana biskupu ili koja su razmjenjivali svećenici, riječ je o građi koju je sakupio Šupuk iz biskupijskih fondova 630, 79, 80, 33, zamjećujući kako su pojedini svežnjevi koje je popisao Šupuk izgubljeni (Nazor 2000: 207). Registrator prikupljenih spisa s Grbinovim popisom i signaturama ostao je u arhivu šibenske biskupije čekajući cjelovito predstavljanje javnosti i sustavnu obradbu i do danas. U tom registratoru pronašla sam dvadesetak ćiriličnih listina iz 17. i 18. st. Građa se funkcionalno može razdijeliti u tri skupine: pisma biskupu (iz Drniša, Jadrtočva, Tribunja, Splita), izvadci matičnih knjiga (iz Biska, Ogorja, Klisa) te osobna i službena pisma (iz Livna u Šibenik; iz Duvna u Jezera, iz Šibenika u Jezera/Tisno, iz Šibenika u Srimu). Pri njihovoj kontekstualizaciji pojavljuju se i određene poteškoće. Naime, koliko je posao pronalaženja spisa olakšan time što su okupljeni na jednome mjestu, toliko je otežan postupak njihove obradbe jer su spisi izvučeni iz registratora kojima pripadaju s obzirom na vrijeme i okolnosti nastanka pa bi za iznalaženje pouzdanih sekundarnih podataka svaki spis trebalo vratiti u registrator iz kojega je izvučen te potom obraditi i spise, mahom talijanske, uz koje je izvorno pohranjen, a što ovom prilikom nije rađeno. Pojedine je ćirilične spise iz Grbinova registratora objavljivao Kristijan Juran u *Slovu rogovskom* (br. 2., 3. i dr.) pa su neki od obrađenih spisa vraćeni u Grbinov registrator a neki su vraćeni u svoje izvorne registratora, neki su pri tome i zagubljeni, odnosno vjerojatno umetnuti na pogrešno mjesto. Po svemu sudeći, daljnjim parcijalnim obradbama spisi će se i dalje gubiti pa bi bilo od osobite važnosti čim prije znanstveno obraditi Grbinov registrator u cjelini te potom pažljivo vratiti svaki spis na mjesto iz kojega je izvađen, u onoj mjeri koliko je to moguće s obzirom na to da pojedini spisi nisu numerirani ili im je zagubljena košuljica s numeracijom/signaturom. Za ovaj sam rad izdvojila tri spisa, odnosno tri ćirilične isprave uz koje nedostaju sekundarni podatci o okolnostima nastanka, ali su filološki reprezentativne u smislu posredovanja hetereogenih pismovnih i jezičnih utjecaja koje tipično objedinjuje ćirilična pismenost na ovim prostorima. Kasniji razvoj zapadne ćirilice,¹ kao izvanlitiurgijskoga pisma pod znatnim utjecajem kancelarijskoga brzopisa (usp. Žagar 2009: 200), kojemu su nositelji među ostalim bili i izdanci trigrafičnoga klera ali i pisari školovani u talijanskoj pismenosti, odvija se po uzoru na stariju glagoljičnu grafiju i pod utjecajem latinične grafije te preuzimanjem slovnih i grafijskih rješenja iz jednoga i drugoga pisma. Pri tome Berčićeva podjela na poljičicu, bosansku i dubrovačku ćirilicu može

¹ Zapadna je ćirilica zastupljena i u bosanskoj, crnogorskoj i srpskoj baštini pa se “danas ovaj naziv alternira u hrvatskoj filologiji s terminom ‘hrvatska ćirilica’, koji je po svojoj ekskluzivnosti primjeren kada se osobito želi istaknuti razlikovni hrvatski kontekst” (Žagar 2020: 63).

poslužiti kao okvirni orijentir određenih tipičnih obilježja, no valja imati na umu ono što je zapazio Mošin još sredinom 20. stoljeća:

Uska teritorijalna i kulturna povezanost ovih područja, a posebno međusoban utjecaj štampanih izdanja, sprečavali su zatvaranje svakog od tih terena u okvir samostalnog razvoja i pogodovali snažnom miješanju grafijskih i pravopisnih tradicija (Mošin 1965: 177).

Forma minuskule postavlja se kao središnje obilježje raspoznavanja i to s obzirom na linijski ustroj, prilagodbu slovnih oblika te njihovu međusobnu (ne) povezanost.² Raspravljajući o kriterijima razdiobe ćirilične građe u vezi s krajišničkim pismima nastalima u kancelarijama Bosne, Hercegovine i dalmatinskoga zaleđa, Nakaš (2010) izdvaja i jezični kriterij pri čemu ističe osobine stare zapadne štokavštine kao svojevrsni integracijskih faktor, koje se bilježe od srednjega vijeka a kao manira pisanja posredovane su sve do 18. st. i koje u određenim kategorijama predstavljaju izoglose koje su zajedničke zapadnoj štokavštini i (južnoj) čakavštini (te su osobine, osim ikavizma, i: šćakavizam, *j* od **d'*, čuvanje *-l* na kraju sloga, neprovođenje nove jotacije, refleks prednjega nazala kao *a* u određenim položajima, primjeri tipa *greb* i sl.) ili pak odražavaju utjecaje čakavskoga (kao primjerice protetsko *j* i prijedlog *va*). Jezičnim kriterijem vodila sam se i pri selektiranju proučavane građe: ćirilična građa na čakavskom i na zapadnoštokavskom (bez obzira na vjersko i etničko određenje autora teksta). Izdvojena su tri imena upisana u tekst (Anton Belić, Ivan Mehmed Sevičić i Radojica Krička) te je ostavljeno da tekstovi o autorima svjedoče sami.

2. Anton Belić

U svojoj knjizi šibenskih *glagoljskih* spomenika Šupuk navodi devet oporuka don Antona Belića zapisanih u Tribunju i datiranih od 1673. do 1679. (Šupuk 1957: 176–182).³ Antona Belića navodi u popisu tribunjskih župnika i Stošić

² “Osnovne razlikovne osobine ovakve minuskulne ćirilice svode se na posebnost četverolinijskog oblikovanja redaka (u odnosu na dominantni dvolinijski, ustavni karakter crkvene, istočne ćirilice, kroz koji se čuva čvrst prepoznatljiv odnos prema uzornoj uncijali grčkoga pisma), prilagodbu oblika slova proporcijama novoga linijskog ustroja (pri čemu se veličina temeljnog slovnog polja znatno reducira), te na postupno reduciranje uporabe nefunkcionalnih slova i ostalih dijakritičkih znakova koji su se u istočnoj ćirilici (onoj vezanoj za crkvenu uporabu), naravno programatski tradicionalnije postavljenoj, puno duže zadržali” (Žagar 2020: 66).

³ Oporuke koje je transliterirao Šupuk trebale bi činiti sastavni dio Zbirke glagoljičnih oporuka – glagoljskih spomenika pohranjenih u Kulturno-povijesnom odjelu Muzeja grada Šibenika, koji su glavniom i digitalizirani, no ispostavilo se da u toj Zbirci nema ni

sugerirajući njegovo podrijetlo iz Betine: “Ante Belić ili Belin reč. Nenada iz Betine 1678–1707” (Stošić 2020: 141)⁴. U dostupnoj literaturi ne spominje se da je Belić pisao i ćirilicom pa je ovdje predstavljeno pismo upućeno šibenskome biskupu 1683. prva takva vijest.⁵ Ujedno je izniman slučaj gdje od istoga pisara imamo sačuvan i glagoljični i ćirilični tekst što je zahvalna građa za proučavanje međusobnoga utjecaja paleografskih i grafijskih rješenja. Uz to je i pokazatelj moguće funkcionalne razdiobe pisama: glagoljične oporuke su službeni (crkvenobilježnički) spisi za laike dok je ćirilično pismo biskupu službena međusobna komunikacija klera, dijelom i osobno intonirana.

(Transliteracija⁶ ćiriličnoga pisma Antona Belića,
Šibenska biskupija, fond HR-BAŠ-12/1, sv. 113)

¹ vele uzvišenomu | ² g(ospodi)nu momu | ³ biskup[u] šibenskomu | ⁴ a sada daêuji na znane vašoê uzvišenoê m(ilsti) | ⁵ da san êima list od vašega kančilira da dvignemo | ⁶ nike êarbule ke se nahode u moe kuri ma nisu | ⁷ êošje ipenani nego êe išju hojete li moji | ⁸ dopustiti vaše uzvišeno gospostvo za da bi se | ⁹ mogli rukovati a to mate durmaniĳ sin stipana | ¹⁰ durmaniĳa i êele hĳi adre šprterina | ¹¹ i êa san ispita gargura maršĳa i tako mi êe | ¹² reka do negove duše da su u četvarto | ¹³ a pita san êivana tomaĳinova on mi na to odgovara | ¹⁴ da on ne zna niĳše nego ča čuêe o drugih | ¹⁵ a sada molim v(ašu) u(zvišenu) m(ilst) da biste mi dali ča êiman | ¹⁶ učiniti | ¹⁷ pisah êa don anton belĳ kurat | ¹⁸ o tribohuna | ¹⁹ suluga (!) poniĳeni i umileni | ²⁰ v(ašeg) u(zvišenog) gosp(o)stva

jedne Belićeve oporuke (pretpostavlja se da su zagubljene među neselektiranom arhivskom građom) pa o njihovom izvornom izgledu svjedoči samo faksimil oporuke Šimuna Antuličeva iz 1681., koji je u izrazito lošoj rezoluciji objavljen u Šupukovoj knjizi (1957) i koji je posluĳio za usporedbu u ovome radu.

⁴ U popisu betinskih ĳupnika navodi: “Ante Belić reč. Nenado 1693.” (Stošić 2020: 224), a u popisu murterskih ĳupnika: “Ante Belić iz Tribohunja od 1679.” (Stošić 2020: 232). Slika se usloĳnjava podatkom o don Ivi Beliću koji je upisivao tribunjsku maticu krštenih od 1701. do 1704., a koja se, zajedno s još dvije tribunjske matice (krštenih 1638. – 1647. don Martina Matešića te umrlih, bez navedena imena pisara, od 1657. do 1689. čuva u ĳupnom arhivu u Murteru (usp. Juran 2002/2003: 214).

⁵ Stošić navodi da su u tribunjskoj matici umrlih, koja je zapisivana od 1713. do 1801., upisi ćirilicom (“bosanćicom”) vršeni 1729. (Stošić 2020: 141–142), dok u popisu tribunjskih ĳupnika za razdoblje od 1728. do 1735. ne navodi ni jedno ime, i ta je matica zagubljena.

⁶ Napomene uz transliteraciju: jedan grafem zamijenjen je jednim znakom u transliteraciji: ê je u čitanju /j/, ê je za šta (u čitanju /št/ ili /šč/), grafem đerv kojim se biljeĳe fonemi /ć/ i /đ/ a sudjeluje i u biljeĳenju palatalnosti uz n i l biljeĳi se znakom ĳ.

2.1. Pismo

Rukopis je u oba Belićeva teksta (glagoljičnom i ćirličnom) s izduljenim slovima, blago ukošenim u desno i s blagim nagibom redaka prema dolje pri čemu je duktus pojedinih slova u oba pisma identičan: slovo *u* (od gornje lijeve crte okrenute prema dolje do gornje desne petlje zaobljene ulijevo), slovo *m* (izvodi se prema gore zaobljenom završnom desnom linijom). U ćiriličnom pismu pri pisanju slova *š* donja horizontalna linija izrazitije je izdužena s lijeve i desne strane, u odnosu na bočne vertikalne linije, tako je izvedeno i slovo *t* (u suodnosu gornje horizontalne i bočnih vertikalnih linija) dok u glagoljičnoj oporuci izduženje horizontalne linije kod slova *š* nije toliko izraženo. U ćiriličnom pismu slova su većinom međusobno nepovezana; zajednička je horizontalna linija slovnog niza: *nm*, a horizontalnom linijom u dodiru su slova: *it, iv, šf, no, an, ni* (najčešće različite kombinacije sa slovom *n* kojemu je horizontalna linija podignuta iznad lijeve vertikalne linije dok je desna vertikalna linija naznačena kao kvačica na horizontalnoj liniji). Dobro je vidljiv središnji pravokutnik minuskule koji svojim glavnim dijelovima prate slova: *o, v, š, t, p, m, l, k, g* (polukružić čija gornja crta prati gornju liniju), *a, r, d* (kružić koji je peteljkom povezan za vertikalnu liniju); donju liniju probijaju slova: *n, g, r, č*; gornju i donju: *e, s, a, u, f, ê, i, h, d, z, ž* (slovo *ž* ispisano je sa središnjom horizontalnom linijom i zaobljenim bočnim linijama koje se ne dodiruju), gornji redak probija slovo *b* koje nije zarotirano već je nagnuto u desno, a u pojedinim se primjerima (*biskupu*, 3. redak) ispisuje s razvezanim donjim dijelom koji tendira prijeći i donju liniju. Slovo *đerv* (u čitanju /ć/) horizontalnom linijom povezano je s donjom linijom slova *š*, donje račvaste linije položene su gotovo horizontalno a gornja linija zakrivljena je u desno kao pri izvođenju slova *e*. Slovo *jat* ispisano je sa zatvorenim kružićem u donjem dijelu.

2.2. (Orto)grafija

U glagoljičnoj oporuci nema primjera za skupinu [šč] a grafem *šta* redovito se upotrebljava za [ć]: *hći, marčić, milođević*. U ćiriličnom pismu ne upotrebljava se grafem *šta*; za skupinu [šč] upotrebljava slijed *š* i *đerv*: , *êošje, nišje, išju*⁷. U tom se obilježju pisar, unatoč poznavanja i upotrebljavanja rješenja iz glagoljice i unatoč tome što je bilježenje *šta* zastupljeno i u dalmatinskoj ćirilici

⁷ U govoru Tribunja, prema vlastitim dijalektološkim podacima, došlo je do pojednostavnjavanja suglasničke skupine *šč* pa je redovito: *ćap, ćenci*, ali *išćen*.

(usp. tablice u: Zelić-Bučan 1961), opredjeljuje za bilježenje grafema koji je tipičan za ćiriličnu pismenost. S obzirom da nema fonema /đ/, grafemom *đerv* bilježi samo fonem /ć/: *hji, daêuji, êošje, nišje, išju, hojete, moji, durmanij, maršija, belij*. U ćiriličnom pismu, kao i u glagoljičnoj oporuci, nema posebnoga bilježenja palatalnosti uz *n* i *l*: *znane, ipenani*,⁸ *negove, tribohuna* (u glagoljici: *zuna* ('zunj, lipanj'), *tribohunu, ne* 'nje'; *umileni* te u knjiškom primjeru *molenimi* s grafemom *l* za /lj/⁹). Inovativnije bilježenje posebnoga znaka, grafema kojim se izvorno bilježio *jat* za fonem /j/ (*vašoê, êe*) izmjenjuje se u ćiriličnom pismu s tradicijskim nebilježenjem posebnoga znaka: *moe, kuri* (u potonjem primjeru nezabilježeno je *i* za *ji* 'kuriji'). Bilježenje *jata* za /j/ posebno je dosljedno provedeno u slučajevima protetskoga *j*: *êarbule* (lat. *arbor*), *êima, êivana*. Takva je situacija s bilježenjem fonema /j/ i u glagoljičnoj oporuci: *ja, jisti, jime, jaziku, mofoi, moja – moe – dobroi, poidem*.

Kratice i suspenzije u ćiriličnom pismu označene su zaobljenom titlom, pokraćene su riječi oslovljavanja, rjeđe kao kratica: *g(ospodi)nu*, češće kao suspenzija: *m(ilsti), v(ašu) u(zvišenu) m(ilst)*. Interpunkcijskih znakova kao ni velikih slova ne pronalazim. U glagoljičnoj oporuci kraćenje je također obilježeno zaobljenom titlom, upotrebljavaju se kratice za oznake novčanih jedinica: *l(iba)r*, za *nomina sacra*: *b(o)ž(ie), g(ospodi)nu*; suspenzije za novčane jedinice: *so(ldini), nomina sacra*: *b(ogu)* kao i za bilježenje formelnog početka nabranjanja: *ostavla(m)*, a interpunkcijskih znakova i velikih slova ne pronalazim.

2.3. Jezik

Belićevi tekstovi pisani glagoljicom i ćirilicom jezično su ujednačeni. U ćiriličnom pismu općeačakavske i južnočakavske osobine u fonologiji pokazuje skupina *šć*: *êošje, nišje, išju*, ikavski refleks *jata*: *kančilir, nike, stipana*, fonem *h*: *hojete, hji, nahode*, protetsko *j*: *êarbule, êima, êivana*. Ekavizam dolazi samo u prezimenu: *belić*. Dočetno *l* u *l*-participu je izgubljeno: *reka*, a novije su pojave (adrijatizmi) zamjena dočetnoga *m* sa *-n*: *san* (prezent), *êiman* (koje u glagoljičnoj oporuci nije dosljedno provedeno (*ostavlan/ostavlam*), primjeri tipa *kančilira* te pojednostavnjivanje suglasničkih skupina: *gospostvo*,

⁸ *Ipenani* [inpenjani / ipenjani] (od tal. *impegnato*, 'vezano, zauzeto', ili slične osnove), ovdje u značenju 'pronađeni'.

⁹ Govor Tribunja obilježava dosljedna delaterizacija, što se u Belićevim oporukama ne bilježi pa u Šupukovim transliteracijama redovito nalazimo *zemlja* (usp. Teštamenat Jadre Mišičina, Šupuk 1957: 180) i sl.

ipenani. Bilježenje slogotvornoga *r* sa *ar* vidljivo je i u glagoljičnoj oporuci (*tarsje, smarti*) kao i u ćiriličnom pismu: *gargura, četvarto*, pri čemu se ne može egzaktno utvrditi je li riječ o fonološkoj ili samo o grafijskoj osobitosti. Izrazito je čakavsko obilježje u morfologiji upitno-odnosna zamjenica *ča*, bilježi se i stegnuti oblik odnosne zamjenice: *ke*, i to za nesročnu množinu (uz *êarbule* u prepoziciji), puni infinitivi na *-ti* i *-ći*, 3. lice množine prezenta: *nahode se*¹⁰ te starohrvatski književni nastavak 1. lica jednine prezenta *-u: išju*¹¹. U sintaksi je zamjetan romanizam (konstrukcija *za+infinitiv*) uz umetanje namjerne surečenice s veznikom *da*: *za da bi se mogli rukovati*, te uporaba prijedloga *o*: *ča čuje o drugih*, obje su konstrukcije i danas obične u čakavskom govoru Tribunja.

Pisar je nedvojbeno južni čakavac, no oskudan broj razlikovnih jezičnih osobina ne dopušta donošenje egzaktanoga zaključka o tome jesu li razlike u jeziku tekstova i u čakavskom govoru Tribunja rezultat jezičnih mijena ili je, a što mi se čini vjerojatnijim, riječ o pisaru koji je iz kojega drugoga mjesta, na što bi upućivao i ekavski oblik prezimena.

3. Ivan Mehmed Sevičić

Dva pisma Ivana Sevičića,¹² koji je zarobljen prešao na islam te ga nalazimo u ulozi subaše livanjskoga bega Fetihbegovića, nisu datirana a prema dataciji spisa uz koje su pohranjena Juran navodi godine 1659. i 1660. kao vjerojatne godine zapisivanja (Juran i dr. 2015: 50). Pisma su upućena ocu Cvitanu u Šibenik (kako se navodi na poleđini pisma 72/1) i to iz Livna,¹³ kako se navodi u osnovnom tekstu pisma 72/1. Transliteracija pisama objavljena je u Juran i dr. (2015: 51) i, iako precizna, izrazito je teško čitljiva, zbog specifičnih slovo-pisnih rješenja, pa je jezičnu sliku trebalo rekonstruirati i ovdje donosim tekst pisama u vlastitoj transkripciji, u skladu s rekonstruiranom jezičnom slikom.

¹⁰ U govoru Tribunja u tom je obliku prevladao analoški nastavak *-u*: (oni) *radu, govoru*.

¹¹ U govoru Tribunja je: *iskati, išćen*.

¹² “Mehmed je svoje prezime pisao Sevizik/Ševizik/Ševišik, a u to je doba na Krapnju zabilježeno prezime koje se u suvremenim talijanskim odnosno latinskim ispravama javlja u obliku *Vseuisich*. Imajući to u vidu, sva je prilika da je Mehmed u izvorima prvi put posvjedočen 18. listopada 1639. godine, jer je u matičnoj knjizi krštenih otoka Krapnja zabilježeno da je toga dana kršten Ivan, sin Cvitana i Jelene Vseucich (Državni arhiv u Zadru, Matične knjige, br. 537)” (Juran i dr. 2015: 50).

¹³ Livno je bilo središte nekadanjega Kliškoga sandžaka time i kliške kancelarije (usp. Nakaš 2010: 80).

(Transkripcija pisma Ivana Mehmeda Sevičića, Šibenska biskupija 72/1)

¹Od mene mehmeda sevičića lipo pozdraneje (!) | ² momu ocu cvitanu sevičiću | ³ a sada neka znadeš kako sam ti bio uslao | ⁴ jednu košulju i jedne gaće i čel⁵tire ma(h)rame navezene i jednu | ⁶ stranu žita a drugu šenice i to | ⁷ sam ti bio uslao po jednomu sužl⁸nju galiću koji se nahodi sužanj | ⁹ u klistu i ne znamo je li ti to | ¹⁰ pridato ako li nije piši mi neka | ¹¹ umimo tirati ako ti to ne bude | ¹² pridano oće mi životom platiti | ¹³ jere mi znamo da si siroma(h) i bio sam | ¹⁴ ti pisao tri lista kako ti je | ¹⁵ žena umrla a moja mater ne z¹⁶namo jesi li primijo koji list | ¹⁷ i piši mi često ako ti što od potr¹⁸ibe bude da ti ušaljemo ovdi | ¹⁹ se na(h)odimo u livnu pri čestito²⁰ga bega vetibegovića i jesam nje²¹gov subaša i veseli boj naš i | ²² vaš | ²³ i jesam ti kupio dva vola | ²⁴ ali ji(h) nimah po komu siguru | ²⁵ uslati ali koliko prija oču ji(h) | ²⁶ poslati ||

(Transkripcija pisma Ivana Mehmeda Sevičića, Šibenska biskupija 72/2)

¹Od mene aćmet subaše česti(to)ga | ² alaj bega vetibegovića i bosne | ³ momu ocu cvitanu sevičić⁴ću i neka znade da mi je pria il⁵me bilo jivan a mater je je | ⁷ i ujedno jesmo bili uvatani i tl⁸ako moj oće neka da z(n) adeš da mi je | ⁹ mater umrla ima pet godina | ¹⁰ da se je smagla i tako se ja | ¹¹ poturč(i)(h) u jajcu i odved me | ¹² moj gospodar na kuću svoju | ¹³ i učini me subašom a sada | ¹⁴ moj oće što je moje matere da tl¹⁵i je blagoslojeno ono malo što imal¹⁶mo i što si mi bio pisao oču li se | ¹⁷ povratiti neka z(n)adeš nikad(a)r | ¹⁸ za ovoga svita dok ime je meni | ¹⁹ moja vira čista mu(h)amed(o)va | ²⁰ i oču umriti u čisto(j) viri | ²¹ muhmedovoj da znadeš i ako ti | ²² što bude na potrebu piši mi | ²³ da ti ušaljem i da si zdravo ||

3.1. Pismo

U oba je pisma rukopis sa slovima ukošenim udesno, izrazito izduljenih i naglašanih sporednih linija, što je posebno izraženo u pismu 72/2 dok je pismo 72/1 ispisano nešto pažljivije pa je vidljiviji središnji minuskulni pravokutnik koji svojim glavnim dijelovima ispunjavaju slova: *o, v, b, l, š, p, t, a, d, r, ê, ž, k, n*. Donju liniju slabim dijelovima probijaju slova: *ê, c, r, z*; gornju liniju: *ê, n, e, h*; gornju i donju liniju: *a, d, i, s, f*. Povezano se ispisuju slova: *êe* (u oba pisma zajedničkom horizontalnom linijom) te u pojedinim primjerima kombinacije *ti* i *ši* (zajedničkom horizontalnom linijom), češće se slova ispisuju nepovezano pri čemu počesto dolazi do dodira slabih dijelova slova.

U rukopisu 72/1 slovo *b* razvezano je i s izdignutim lijevim kružićem (u tendenciji prema rotaciji), slovo *m* spušteno je kao valovita crtica na donjoj

liniji, slovo *ž* nema središnju horizontalnu liniju a desna i lijeva zaobljena crtica su u dodiru. Slovo *n* zadržava poprečnu liniju a desna mu se linija izdužuje u gornji redak. Slovo *d* piše se na dva načina: iznimno s položenim središnjim trokutom, odnosno i s donjom desnom linijom (13. redak) te češće samo s vertikalnom linijom i polukružićem naslonjenim na nju,¹⁴ u oba je slučaja glavni dio slova u središnjem dijelu modula.

U rukopisu 72/2 slovo *b* ne pokazuje osobitosti rotacije, iako se u retku 13 (*subašom*) vidi tendencija da mu se prema desno ukošena vertikalna linija spušta prema dolje. Slova *š* i *t* pišu se nejednako i izrazito izduženo, posebno slovo *t* u 16. retku, što ostavlja dojam prilično neurednoga, poluustavnoga pisanja.¹⁵

Po izgledu rukopisa i po duktusu pojedinačnih slova pisma je vjerojatno pisao isti pisar u vremenskom razmaku.

3.2. (Orto)grafija

Izrazito je izazovno raspetljavanje slovnih rješenja u proučavanim pismima te je usko povezano s određivanjem jezične slike teksta.

grafemi fonemi	grafemi fonemi	grafemi fonemi
<i>s</i> /s/, /š/	<i>g</i> /g/, /j/	<i>k</i> /c/, /ć/
<i>š</i> /š/, /s/	<i>ê</i> /j/, /g/	<i>c</i> /c/, /č/
<i>ĉ</i> /št/, /st/	<i>ên</i> /nj/	<i>ch</i> /k/
<i>z</i> /z/, /ž/, /č/	<i>gn</i> /nj/	<i>kh</i> /k/
<i>ž</i> /ž/	<i>l</i> /l/, /lj/	<i>v</i> /u/, /v/
		<i>f</i> /v/
		<i>t</i> /t/, /p/
		<i>p</i> /p/

Slovopis rukopisa 72/1

¹⁴ Raznovrsnost bilježenja slova *d* prepoznata je i kod pisara kliške kancelarije (usp. Nakaš 2010: 112).

¹⁵ Poluustav u prvotnom značenju: "polupravilnog, nekaligrafskog i nedotjeranog pisma" (Mošin 1965: 156).

grafemi	fonemi	grafemi	fonemi	grafemi	fonemi
<i>s</i>	/s/, /š/	<i>g</i>	g	<i>k</i>	/c/, /ć/, /č/, k
<i>š</i>	/š/, /s/	<i>ê</i>	/g/, /j/	<i>c</i>	/c/, /č/
<i>ĉ</i>	/št/, /st/	<i>l</i>	/l/	<i>ch</i>	/k/
<i>z</i>	/z/, /ž/, /č/			<i>kh</i>	/ć/, /k/
				<i>v</i>	/v/, /u/
				<i>f</i>	/v/
				<i>h</i>	/v/, /g/

Slovopis rukopisa 72/2

Grafem *šta* bilježi se u oba pisma i to, u skladu sa zamjenjivanjem *s* i *š*, za skupine *st*: *štranv* [stranu], *lišta* [lista] i *št*: *što*. Za grafem *šta* u literaturi je prepoznato da se dobro čuvao u Poljicima, nešto i u Bosni (usp. Đorđić 1971: 179) te da nije tipičan za klišku kancelariju (usp. Nakaš 2010: 107).¹⁶ Fonem /j/ bilježi se grafemom *jat*, koje je bilježenje prepoznato kao specifično za Poljica, kao i za čitavu Dalmaciju (usp. Đorđić 1971: 179), a prepoznato je i u kliškoj kancelariji, iako je za nju tipično bilježenje ligaturnoga *ju* za /j/ (usp. Nakaš 2010: 107). U pojedinim slučajevima iza *jata* kojim se obilježavaju fonemi /j/ i /g/ bilježi se i popratni grafem *i* koji nema fonološku vrijednost: *êia* [ja], *êiake* [gaće].¹⁷ Za klišku kancelariju, kao odraz utjecaja latinične grafije, istaknuto je i bilježenje palatala *s* grafemom *j* ispred *n* (Nakaš 2010: 110).

Po zamjenjivanim grafemima kao i po pojedinim rješenjima za palatale, izglednim se čini da je pisar obrazovan u talijanskoj grafiji dok jezična slika upućuje na zapadni štokavski. Tragom toga ne bismo se opredijelili za bilježenje mletacizama, u smislu fonološkoga zamjenjivanja palatalnoga i dentalnoga suglasnika: pisar međusobno zamjenjuje grafeme, ali ne zamjenjuje foneme: *ceštitoja* [čestitoga], *što ši mi pišao* [što si mi pisao] i sl. Primjere kao *všlao* čitam [uslao] zbog štokavske vokalizacije *-l > -o* na kraju

¹⁶ “Zanimljivo je to da su pisari kliških kancelarija gotovo sasvim izbacili grafem III iz upotrebe, pa radije zasebno obilježavaju svaku fonemsku vrijednost, i to pretežno kombinacijom III, iako se na ovom području očekuje šćakavizam. Pojava grafije III zapažena je sredinom 16. stoljeća samo kod jednoga pisara (Sinan-vojvoda). Kasnije je grafija III frekventnija, ali ne nadvladava primjere sa zabilježenim III” (Nakaš 2010: 107).

¹⁷ U kliškoj kancelariji grafemom *i* bilježio se i /j/ (usp. Nakaš 2010: 107) pa može biti riječ i o dvostrukom obilježavanju fonema /j/ te povezano i fonema /g/ koji se bilježi istim grafemom, vjerojatnije je ipak riječ o utjecaju talijanskoga slijeda *gia*.

riječi. Diskutabilna je fonološka vrijednost grafema *f*, s obzirom da se njime u apelativu i u toponimu bilježi fonem *v*: *ofdi* [ovdi], *lifnv* [Livnu], moguće da je tako i u prezimenu Fetihbegović [vetibegović].¹⁸ Nedvojbeno je samo grafijsko obilježje bilježenje slogotvornoga *r* sa *er*: *vmerla* [umrla], u oba pisma, koje je općerašireno u latiničnom pisanju. Za fonem /*č*/ ne bilježi se *đerv*, nego dolaze raznolika rješenja s grafemom za tvrdi suglasnik: *k*, *kh*, a primjera sa fonemom /*đ*/ u proučavanim pismima nema. U povezivanju palatala s grafemima za tvrde suglasnike očituje se otežano čitanje ćiriličnih znakova od strane samoga pisara, odnosno utjecaj drugoga jezika i pisma, prvenstveno talijanske latinice. Minuskulno ćirilično *k* raspetljano je u središnjem dijelu i izvodi se kao dva latinična slova *c* pa ih pisar koji je dominantno obrazovan u latinici lako može i čitati kao dva *c* te tragom toga upotrebljavati za bilježenje palatala /*č*/ i /*ć*/. U vezi s time nameće se usporedba s grafijskim rješenjima iz Šibenske molitve, srednjovjekovnoga hrvatskoga latiničnoga teksta pisana po uzoru talijanskih lauda, koji je, u inačici koja je ostala sačuvana, vjerojatno zapisao predstavnik romanske pismenosti, a kojemu je u predtekstu među ostalim bio i ćirilični predložak; u tom se tekstu zamjenjuju *j* i *g* (*obsigange*, *priga*, *bosgih*; usp. Vončina 1979: 62–63 i Malić 1973: 131), za /*č*/ se piše: *g*, ali i *ch*, *çh* i *gh*;¹⁹ istraživanja su pokazala kako je niz slovnih zamjena rezultat prepisivanja s različitih pismovnih predložaka (s ćirilice na gotičku minuskulu pa na gotički kurziv), no nije nemoguće da su se određene slovne zamjene dogodile već pri ispisivanju izvornoga, ćiriličnoga teksta koji je pisao pisar ili autor pod utjecajem talijanske pismenosti. U tom je kontekstu, iako pisano u poznijim stoljećima, Sevičićevo pismo dragocjeni primjer interakcije grafijskih rješenja prilikom usvajanja/svladavanja određenoga pisma u starijim razdobljima hrvatske pismenosti.

U pismu 72/2, koje je prema sadržaju ispisano prije pisma 72/1, učestalo se i za /*j*/ i za /*g*/ bilježi samo *ê*, *g* je zabilježeno samo u jednom primjeru (*blagosloêeno* 14. redak). Grafem *s* bilježi se samo za /*š*/, grafem *c* bilježi se i za /*č*/ a digraf *kh* i za /*ć*/. Veći broj višeznačnih rješenja upućuje na to da je grafija pisma 72/2 nešto slabije uređena, što potvrđuje da je riječ o pismu koje je zapisano prije, odnosno da se protokom vremena radilo na usustavnjivanju grafije. Potvrđuje to i bilježenje prezimena Sevičić: fonem /*č*/ u kasnijem se pismu u tom prezimenu bilježi sa *z* a u ranijem pismu sa *š* (u kasnijem pismu *š* je međusobno zamjenjivo samo sa *s*). Tome u prilog govori i paleografska

¹⁸ Za klišku kancelariju zapaženo je da: “U početku, pisari ne obilježavaju dosljedno fonem /*f*/, pa sporadično alterniraju grafem *ϕ* sa *π*, čak i u istom pismu (...)” (Nakaš 2010: 109).

¹⁹ Kombinacije s *h* Vončina objašnjava sličnošću ćiriličnoga *đerva* kojemu gornja vertikalna crta nije dovoljno jasno presječena horizontalnom crticom i latiničnoga *h* (Vončina 1979: 64).

slika, posebno bilježenje slova *b* koje je u razvijenijem obliku u pismu koje je sadržajno mlađe.

U pismima nema interpunkcije ni zabilježenih pokrata a veliko je slovo samo na početku pisma: *o*. U pismu 72/2 ima riječi koje se uobičajeno krata, iako pokrata nije zabilježena, prvenstveno se to odnosi na počasnica: *česti(to)ga*.

3.3. Jezik

U pismu 72/1 refleks jata je ikavski, u osnovama: *lipo*, *potribe*, *umimo*, *tirati*, *cvitanu*, *ovdi*²⁰; u prefiksu: *pridato*; dolazi i stegnuti oblik prezenta: *nimah*. Fonem *-l* na kraju riječi u participima vokalizira se u *-o*: *bio*, *uslao*, *pisao*, *primijo*. Inicijalno *u-* vjerojatnije je nego inicijalno *v-*: *umrla*, *uslao*. Grafem *h* u nekim je primjerima zabilježen, a u nekim ne, u primjerima u kojima je zabilježen može biti riječ samo o grafijskoj osobitosti (takvo je bilježenje posebno učestalo u onodobnim latiničnim štokavskim tekstovima): *oće*, *oću* – *nahode*, *nahodimo*, *jih*, *nimah*, *siromah*, tako i u posuđenicama: *mehmeta*, *mahrame*. Nalazim primjer uobičajenoga govornoga pojednostavnjivanja suglasničke skupine (*šenice*) te nešto manje uobičajenoga (*pozdraneje* < **pozdravnenje*) kao i uobičajeni primjer rotacizma (*jere*). Broj četiri uz paukal ženskoga roda dolazi s analoškim nastavkom: *četire* (marame), kako je uobičajeno i u čakavštini, vjerojatnije negoli u starom obliku muškoga roda od **četyre* (usp. Skok 1: 317). Dolaze oblici *siguru* (bez slavenskoga sufiksalnoga proširenja)²¹ i *prija* (s analoški preuzetim *a*)²². Pasivni particip dolazi s oba tvorbeno morfema: *pridato* i *pridano*. Bilježi se nestegnuti oblik odnosne zamjenice (*koji*) te štokavska upitno-odnosna zamjenica (*što*). Upotrebljava se pluskvamperfekt: *bio sam ti pisao*, a naglašeni prezent pomoćnoga glagola *biti* izvlači se na početak izjavne rečenice s perfektom: *jesam ti kupio*. Čestica *li* umeće se u pogodbenu surečenicu: *ako li nije*, *piši neka umimo tirati*, kao razgovorna naracijska poveznica s pitanjem koje neposredno prethodi: *je li ti to pridato*.

²⁰ U zapadnoštokavskim govorima obično je i *ovde* (usp. Magaš 2022), takav ekavski oblik obilježava i primjere iz kliške kancelarije (usp. Nakaš 2010: 159–160).

²¹ Romanizam i balkanizam *sigur* obilježava priobalne govore sve do Boke, riječ je o toskanskome talijanizmu *sicuro* < kl. lat. *securus*, ‘bez-brižan’ s prijelazom mletačkoga *c* > *g*, usp. *sikur* u: Skok 1973: 233–234. Izraz *poslati po komu siguru* ‘poslati po kome pouzdanom’ i danas se može čuti u čakavskom govoru Krapnja.

²² Leksem *prija* uobičajen je u dalmatinskim zapadnoštokavskim govorima i u pismenosti (štokavskoj, npr. Banovac, ali i staroj čakavskoj, npr. Hektorović: *najpria*), Skok taj leksem locira: “Bosna, Brčko, katolici” Skok 1973: 32.

Jezična slika pisma 72/2 podudarna je jezičnoj slici pisma 72/1. U pismu 72/2 bilježi se ikavski refleks jata: *svita, vira, viri, umriti, potribnu, Cvitana*. Dočetno *-l* prelazi u *-o*: *pisao*. Upotrebljava se navezak *-ar*: *nikad(a)r*, protesko *j* u osobnom imenu vjerojatno je samo grafijsko obilježje: *Jivan*, iako je ta pojava dosta raširena i u zapadnoštokavskim govorima (usp. Magaš 2022: 155), uz to dolaze primjeri tipa: *ime*. Inicijano *u-* vjerojatnije je od *v-*: *ušaljem*, ukoliko također nije riječ o reliktu pisarske tradicije, upotrebjava se prilog *prija* i pojednostavnjuje se suglasnička skupina: *blagoslojeno*. Grafem *h* se bilježi za fonem *lv/*: *vhateni luvateni/*, fonem */h/* dominantno se ne bilježi: *oću, fetibegovića*; vjerojatno je da kod pisara nema fonološku vrijednost ni u primjerima tuđica, zbog čega dolazi i do njihova neujednačena bilježenja: *hacmet /Aćmet/, muhamedva /Muamed(o)va/, muhmedovoj /Mu(a)medovoj/*. Izrazito je štokavsko obilježje u morfologiji G. mn. s nastavkom *-a*: *godina*, uz upotrebu odnosno-upitne zamjenice *što*. Upotrebljava se puni infinitiv (*po-vratiti*) i krnji aorist u pripovijedanju (*odved me*). Upotrebljava se puni perfekt u primjeru: *ima pet godina da se je smagla* te frazeološka konstrukcija iz vernakulara: *biti na potribu* ‘trebat’ (*ako ti što bude na potribu*). Razgovorno je obilježen krnji prijedlog ‘iz’: *i Bosne*.

Opisana jezična slika upućuje na to da je autor pisama štokavac, a i pismo je upućeno u Šibenik, što ne mora biti u suprotnosti sa sekundarnim podatkom iz krapanjske matice krštenih, može biti da je riječ o štokavskoj obitelji (mnogi su štokavci iz šibenskoga bližega i daljega zaleđa, koji su izbjegli pred Turcima, utočište pronašli upravo na Krapnju a nisu neobične ni migracije na relaciji Šibenik–Krapanj).²³ Postoji mogućnost i da je Sevičiću pisma pisao tkogod od pisara u livanjskoj kancelariji, no za takvoga bi se pisara očekivalo da znatno bolje vlada pismovnim uzusima, a prethodna analiza pisma i grafije pokazuje da je pisar primarno obrazovan u talijanskom te da grafijska rješenja za palatalne foneme iznalazi pod utjecajem (talijanske) latinične grafije kao i to da se uvježbava i u duktusu ćiriličnih slova kao i u manirama pisanja.

²³ I do danas u Šibeniku je poznato prezime iste osnove: Sević.

4. Radojica Krička

O protopopu Petrova polja, Radojici Krički, koji je 1722. iz Drniša uputio pismo šibenskome biskupu Ivanu Dominiku Calegariju²⁴ u vezi s dopusnicom za vjenčanje jednoga *hrišćanina* i jedne *kršćanke* ne pronalazim detaljnijih historiografskih podataka, i samo je pismo bez čitljive numeracije/signature. Kričke su i danas naselje u sastavu obližnjega grada Drniša. Povijesni topnim Kričak, za vlaški katun, kojemu je u sastavu i karaula Krička, obilježava planinsko područje u Crnoj Gori, uz rijeku Taru, za koje se pretpostavlja porijeklo plemena Kričana koji se prvi put spominju u 13. st., u kasnijim vrelima spominju se u Kotoru kao i u poslovanju i sporovima s Dubrovčanima a u vremenima turskih osvajanja spominje se pet džemata Kričana rasprostranjenih i po Hercegovini (usp. Tomović 2005).²⁵ O procesu etničkoga raslojavanja Kričana piše Vlahović (1970) ističući kako je do njihova iseljavanja u razne krajeve pa tako i u Dalmaciju dolazilo za turske vladavine pri čemu izdvaja podatak: “u manastiru Krcki, u Dalmaciji, izdata je jedna sindelija 8. februara 1694. godine, na ime Radoice Krička” (Vlahović 1970: 104). Izglednim se čini da se to episkopsko imenovanje odnosi upravo na svećenika kojega zatječemo u parohiji Drniš 1722. godine.

(Transliteracija pisma Radojice Kričke)

¹ u ime b(o)ga | ² miseca aprila e (=5) ҃apskv (=1722) u drnišu | ³ Mnogo pri-svitlome i pripočovanome go(spod)nu ocu I pastiru | ⁴ stada H(risto)va i svake časti i dike i hvale dostoinome | ⁵ g(ospodi)nu, Biskupu Ioanu domeniki Kalegari poklonjenje činimo do | ⁶ zemle i ljubimo vi s(ve)tu desn(i)cu :- a po sih daem na | ⁷ znane vašem g(ospodst)vu kako jedan iz moe kapelanie hril⁸stianin juro lazij poje u najam u jednoga karstil⁹anina nekoga cvitka vukijevoja a u ovoga cvl¹⁰itka b¹¹ jedna sestra divojka imenom vida i ima | ¹¹ s ovim slugom nje brata za neko vrime ljubav neočitu | ¹²i kad vidi ovi sluga juro da e divoika s pročenem | ¹³ v(a-šega) g(ospodst)va rekuji zbabina i da io e učinio dite odma e | ¹⁴ pobiga svoioi kuji za da ga ne ubie njezin brat | ¹⁵ sada poslia toga nakom i (=10) dana poruči nemu divoika | ¹⁶ da ije k noizi i ode onъ tere doje onako lipo š nim | ¹⁷ zaedno u ljubavi negovoi kuji budući jedno drugom viru obejalo | ¹⁸ sada g(o)s(podi)ne milostivi divoika hoje da e onъ vinča | ¹⁹ i neje da ga pusti a ja kao kapelan od

²⁴ Šibenski biskup Venecijanac Callegari / Calligari (imenovan 1676.) preminuo je 1722. pa nije izvjesno da su njegovi suradnici postupali po primljenom pismu, izvjesno je da on sam nije dobro poznao hrvatski pa tragom toga ni slavenska pisma a bio je i u sukobu s franjevcima zbog njihove uporabe hrvatskoga jezika (usp. Lešić 1989).

²⁵ Tomović naglašava dominantno srpsku etničku pripadnost toga plemena, no spominje kako se u povijesnim vrelima iz 15. stoljeća uz prezimena Kričana mogu naći imena Andrija i Duje (Tomović 2005: 45).

petrova polja to ne smim učinil²⁰ti brez licencie i police V(ašega) g(ospodst)va: onako molim | ²¹ v(aše) g(ospodst)vo: ako vi e vola poslati mi licenciu da učini-
mo | ²² ovi s(ve)ti matrimoni. drugo niča nego g(ospodi)ne prisvitli | ²³ klanjamo
se vašem g(ospodst)vu i lju**bi**m vi s(ve)tu desnicu | ²⁴ i veću ~ ~ | ²⁵ umiljeni i
ponizni sluga | ²⁶ vašega g(ospodst)va protopop | ²⁷ radoica krička kapelan | ²⁸
petrova polja ||

[na lijevoj margini] ¹ niča nemoite vaše g(ospodst)vo sumliti da | ² rod i pleme
divojke čo smetaju mi | ³ virušte mi da su kuntenti tom činu |

4.1. Pismo

Tekst je ispisan izrazito urednim rukopisom koji bismo mogli odrediti kao minuskulu, iako ne dolazi do znatnijega duljenja i sužavanja slova; slovni oblici zadržavaju puninu u svojim glavnim dijelovima, koji se zadržavaju u okviru dvolinijskoga modula. Izuzetno mali broj slova probija obje linije: *b* i ponekad ligatura *ja*. Gornju liniju slabim dijelovima probijaju slova: *u*, *d*, *ŷ*, *b* (ponekad), *ѵ*, ponekad prvi dio ligature *je*, donju liniju slabim dijelovima probijaju slova: *r*, *ĉ*, *g*, *c*, *a*, *z*, *c*. Slovo *b* ostaje uspravno u glavnome dijelu, ali mu je gornja crtica produljena u donji redak. Slovo *d* u glavnome dijelu zadržava oblik trokuta koji prati donju liniju, slovo *n* zadržava poprečnu crticu koja ide do donje linije, slovo *č* je u obliku zarotirane kvačice, s vrškom usmjerenim prema desno. Poluglas se bilježi u jednom potezu sa zadržanim kružićem na donjoj liniji i s izduženom početnom horizontalnom crticom, ²⁶ dolazi u dva primjera na kraju riječi: *онѵ* (16. redak) i *биѵ* (10. redak) te je očito riječ o zaostatku manire bilježenja. Pojedinačna slova su međusobno razdvojena, ne dodiruju se ni svojim slabim dijelovima. Velika slova bilježe se sporadično: na početku pisma i iz počasti, u imenovanju biskupa. Sporadično dolazi i veliko *i* koje je spušteno preko donje linije.

U slovopisnim rješenjima kao i u ortografiji vidljivo je pridržavanje tradicijskih konvencionalnih načina bilježenja, koji su dobro zastupljeni i u liturgijskom stilu. Izrazita je osobitost proučavanoga pisma bilježenje ligatura *je*, *ja* i *ju*, koje mogu doći u svim položajima u riječi i to redovito s dijakritičkim znakovima (u transliteraciji podcrtano): *jedno*, *polja*, *ljubav*. Dijakritički znakovi kojima se obilježavaju ligature imaju izgled grčkih spirita (dviije na

²⁶ Đorđić navodi kako je ujednačavanje dvaju poluglasa izvršeno do konca 12. st. te pretpostavlja kako su se *jerovi* izjednačili u "tanki" prvotno u Zeti te potom proširili i u druge krajeve ćirilične pismenosti (1971: 71), a da je naknadno, zbog utjecaja latinske minuskule, početni potez slova izduljen u ravnu horizontalnu crticu čime je slovo postalo "sasvim slično debelom jeru" (1971: 75).

suprotne strane zakrivljene crtice).²⁷ Dijakritički znakovi sporadično se koriste i iznad pojedinačnih slova koja nisu u ligaturi: prema dolje ukošena crtica iznad slova *i* za aorist glagola ‘biti’ (*biti*); taj je oblik u crkvenoslavenskom imao *y* koje se bilježilo dvoslovom s drugačijim redosljedom: poluglas + *i* / *i*), dvije zakrivljene crtice iznad *o* u primjeru: *ocu* (3. redak) te dvije točkice iznad slova *iže* za obilježavanje broja 10 (15. redak).

4.2. (Orto)grafija

Korištenje ligatura jedan je od tradicijskih načina bilježenja fonema /j/, za koji izvorno u slavenskim pismima nije bilo posebnoga znaka. Osim što se bilježi ligaturama, fonem /j/ ne bilježi se na početku riječi ispred *e* i u intervokalnom položaju: *e, ubie, daem*; bilježi se grafemom *i*: *io, divoika, dostoinome*; grafemom *i* bilježi se i slijed /ji/: *radoica*. Grafemom *đerv* fonem /j/ bilježi se u tri primjera: u osnovnom tekstu pisma jednom: *divojka*, uz *divoika*, te dva puta u kratkom zapisu na margini: *divojka, virušte*. Bolja zastupljenost inovativnoga rješenja u zapisu na margini može ukazivati na nastojanje da službeni dio pisma biskupu bude ispisan višim stilom. Redovito se bilježi *šta* (ć) za skupinu /št/: *čo, nića, veću, proćenem, pripočovanome*. Slovo *đerv* (j) bilježi se redovito za fonem /đ/: *iže, dože, pože, jfonemuro*, i fonem /č/: *kuji, neže, hože, obejalo, buduži, rekuži, vukijevija, lazij*, te, kao što je već rečeno, iznimno i za fonem /j/. Palatalnost fonema /lj/ i /nj/ bilježi se ujednačeno, iako na dva načina, bilježenjem *l* (*sumliti, vola, ljubavi, zemle*) i *n* (*negovoi, noizi, nemu*) te kombinacijom s ligaturama: *umiljeni, ljubim, ljubimo, ljubav, polja – nje, njezin, klanjamo, poklonjenje*, što ovisi o tome koji fonem dolazi iza palatala. Slogotvorno *r* bilježi se s popratnim vokalom *a*: *karstianina*.

Osim dijakritičkih znakova, pisar koristi znakove za kratice, različite interpunkcijske znakove te znakove za rastavljanje riječi na kraju retka. Za obilježavanje rastavljanja riječi na kraju retka upotrebljava dvije crtice. Interpunkcijske znakove koristi češće za odvajanje dijelova teksta, mogli bismo dodati i kao ukras, tek iznimno (točnije samo u jednom primjeru) za odvajanje rečeničnih dijelova. Od interpunkcijskih znakova koristi: dvotočku (dva puta, za odvajanje/naglašavanje konvencije molbe), zarez (jednom u nabranjanju naziva za biskupa), točku (jednom između sadržaja pisma i zaključnoga pozdrava), četiri točke i valovitu horizontalnu crticu (jednom za odvajanje konvencionalnoga

²⁷ Dijakritički znakovi posebno su rašireni u liturgijskim knjigama 17. i 18. st. (usp. Đorđić 1971: 330, 332, 333), a uobičajeno dolaze i u ranijim stoljećima, primjerice Biblija iz 1581. u kojoj nad ligaturom *ja* dolazi jedan spirit (usp. Đorđić 1971: 491). Obična je uporaba samo jednoga spirita nad pojedinačnim slovom (usp. Đorđić 1971: 180).

pozdrava/uvoda od sadržaja pisma), dvije valovite horizontalne crtice (na kraju pisma), jednu vertikalnu crticu (na kraju zapisa na lijevoj margini). Brojeve piše slovima i označava ih nadrednom crticom (titlom), a ne i točkom, za 1000 koristi slovo *a* s posebnim znakom (koji više liči na kvačicu nego na križić) s donje lijeve strane slova. Kratice označava izduljenom titlom i redovito kratki počasnice (oblici ‘gospodin’, ‘gospodstvo’ i pripadna posvojna zamjenica ‘vaš’), oblike pridjeva ‘sveti’, koji su nasljedovani iz tradicijskoga kraćenja *nomina sacra*, kojemu pripadaju i pokraćeni oblici imena ‘Krist’.

4.3. Jezik

U jezičnoj slici ističu se zapadnoštokavske osobitosti. Refleks *jata* je ikavski u osnovama i u prefiksima: *miseca*, *Cvitka*, *virujte*, *divojka*, *vrime*, *dite*, *pobiga*, *lipo*, *viru*, *smim*, *prisvitlome*, *prisvitli*, *pripočovanome*. Uz navedeno dolazi još samo primjer: *neko*. Dolazi primjer s naveskom *-re*: *tere* te l-particip bez dočelnoga *-l* ili *-o*: *pobiga*. Čuva se dočelno *-m* (*molim*) i puni infinitiv (*učiniti*) a upotrebljava se i aorist (*ode on*). Fonem /h/ bilježi se u osnovi *Hrist*, pod utjecajem sakralnoga stila, dok je u općem leksiku izgubljen: *odma*. Osobine razgovornoga jezika, koje se i danas mogu čuti kod štokavaca šibenskoga zaleđa jesu analoški dočetak priloga: *poslija toga*, bilabijalizacija dočetka: *nakom*, prijedlog *brez*, koji je običan i u čakavaca, kao i oblik pokazne zamjenice jednine muškoga roda: *ovi*, osobne zamjenice s naveskom: *k njojzi* te asimilacijske palatalizacije prijedloga: *š njim*. Opće su štokavske osobitosti skupina *št*: *što*, *ništa*, *proštenjem* te provođenje novoga jotovanja: *ide*, *pođe*, *dodđe*. Fonem /đ/ bilježi se i u osobnom imenu grčkoga postanja: *Đuro*. Jotacija se ne provodi u primjerima: *hristjanin*, *krstjanina*.

Uz govorne osobitosti u pismu se posreduju i knjiške osobitosti, pod utjecajem liturgijskoga stila. Tako je zabilježen produljeni oblik pridjeva: *poklonjenije*, koristi se leksem koji obilježava istočnu liturgiju: *Hrist* te internacionalizam *april*, za izražavanje posvojnosti bilježi se genitiv osobne zamjenice trećega lica: *nje brata*, uz *njezin brat*, te pokazna zamjenica: *po sih*, koje zamjenice obilježavaju crkvenoslavenske tekstove. Posebno je knjiško konvencionalno obilježje upotreba staroga enklitičkoga oblika osobne zamjenice drugoga lica množine (koji je obilježavao akuzativ) u primjerima gdje kasnije dolaze oblici dativa: *ljubimo vi svetu desnicu*, *ljubim vi svetu desnicu*, *ako vi je volja*.²⁸

²⁸ Za taj oblik u krajišničkim pismima Nakaš navodi da je karakterističan za istočno-hercegovačko područje te među ostalim navodi primjere: *kako e istina kako vi pišemo*, *i bogъ vi umnoži gospoctva* (2010: 289).

U leksiku i sintaksi vidljiv je i romanski utjecaj. Osim stručnih naziva (*licencija* ‘dopuštenje’, od tal. *licènza* < lat. *licentia*, usp. *licencija* u Skok 1972: 293; i *matrimonij* ‘ženidba’, složenica od lat. *mater*, *matris*, usp. *matrica* u: Skok 1972: 391), romanizmi tipični za priobalne govore vidljivi su i u općem leksiku (*kuntenti* ‘zadovoljni’, od tal. *contento* < lat. *contentus*, usp. *kontenat* u: Skok 1971: 141; *veštu* ‘haljinu’, od tal. *vèste*, *vèsta* < lat. *vestis*, usp. *vesta* u: Skok 1973: 579) a koristi se i konstrukcija *za*+namjerna surečenica: *za da ga ne ubije*.

Iako određenim pismovnim te sporadično i jezičnim rješenjima posreduje liturgijski stil istočnoga kršćanstva (i crkvenoslavensku knjiškost), može se zaključiti kako je jezični sustav autora pisma zapadna štokavština s izrazitim utjecajem romanizama po kojemu se autor pisma ne razlikuje od kontaktnih zapadnoštokavskih govornika katoličke vjeroispovijesti.

5. Zaključak

Izdvojena tri ćirilična pisma iz fondova šibenske biskupije, svako na svoj način, svjedoče relativnost očekivanih i tipičnih obilježja, više u području jezičnih osobina negoli u području pisma. Pismo se, pri tome osim na morfologiju slova mislim i na slovopisna i ortografska rješenja, kao neposredni medij pokazuje pouzdanijim generatorom slike zapisivača/autora od pismom posredovanih jezičnih osobina. Sevičićevo privatno pismo ocu piše štokavac a pismovne osobine upućuju na to da ga nije pisao vješti pisar kliške kancelarije nego tkogod obrazovan u talijanskoj grafiji koji se tek poučava ćiriličnim slovnim rješenjima, a što bi odgovaralo osobinama onoga tko je nedavno prešao na novu vjeru i na novu pismenost, ali čiji organski idiom ipak pripada istom dijalektu kojem i područje na kojem piše. Belićevo službeno pismo biskupu piše glagoljaš južni čakavac čije jezične osobine upućuju na podrijetlo izvan mjesta u kojemu službuje i piše. Kričkinovo službeno pismo biskupu piše onaj tko je u raskoraku između višega stila istočnih liturgijskih knjiga i vlastitoga organskoga idioma zapadnoštokavske fizionomije. Proučavana građa s druge strane potvrđuje kako se u pismu konzerviraju arhaične jezične osobine pa i pojedinačna slovopisna rješenja kao nasljedovanje manire pisanja. U sva tri pisma možemo govoriti o četverolinijskom minuskulnom pisanju te o duktusu slova koji pokazuje tendenciju pojednostavnjivanja oblika. Slovopis i interpunkcija ovise o obrazovanosti pisara pa su vidljivi utjecaji drugoga jezika i pisma (talijanskoga i latinice ili glagoljice) ili utjecaji drugoga stila (liturgijskog), pri tome ima i naznaka težnje da službeni dio pisma bude ispisani uređenijim slovopisom (u smislu podržavanja tradicijske manire pisanja).

Predstavljena građa samo je dio mozaika kojim se potvrđuju zapažanja dosadašnjih proučavatelja, ali i ukazuje na potrebu daljnje obradbe svekolike arhivske građe u cilju utemeljenijih i sustavnijih klasifikacija i uopćavanja (posebno u kontekstu sklonosti izvođenja zaključaka o tome čega nema u određenom regionalnom ili nacionalnom tipu pisma, za što bi ipak trebalo proučiti svu građu, odnosno popisati sve čega ima), a što je zadaća i za generacije koje slijede.

LITERATURA

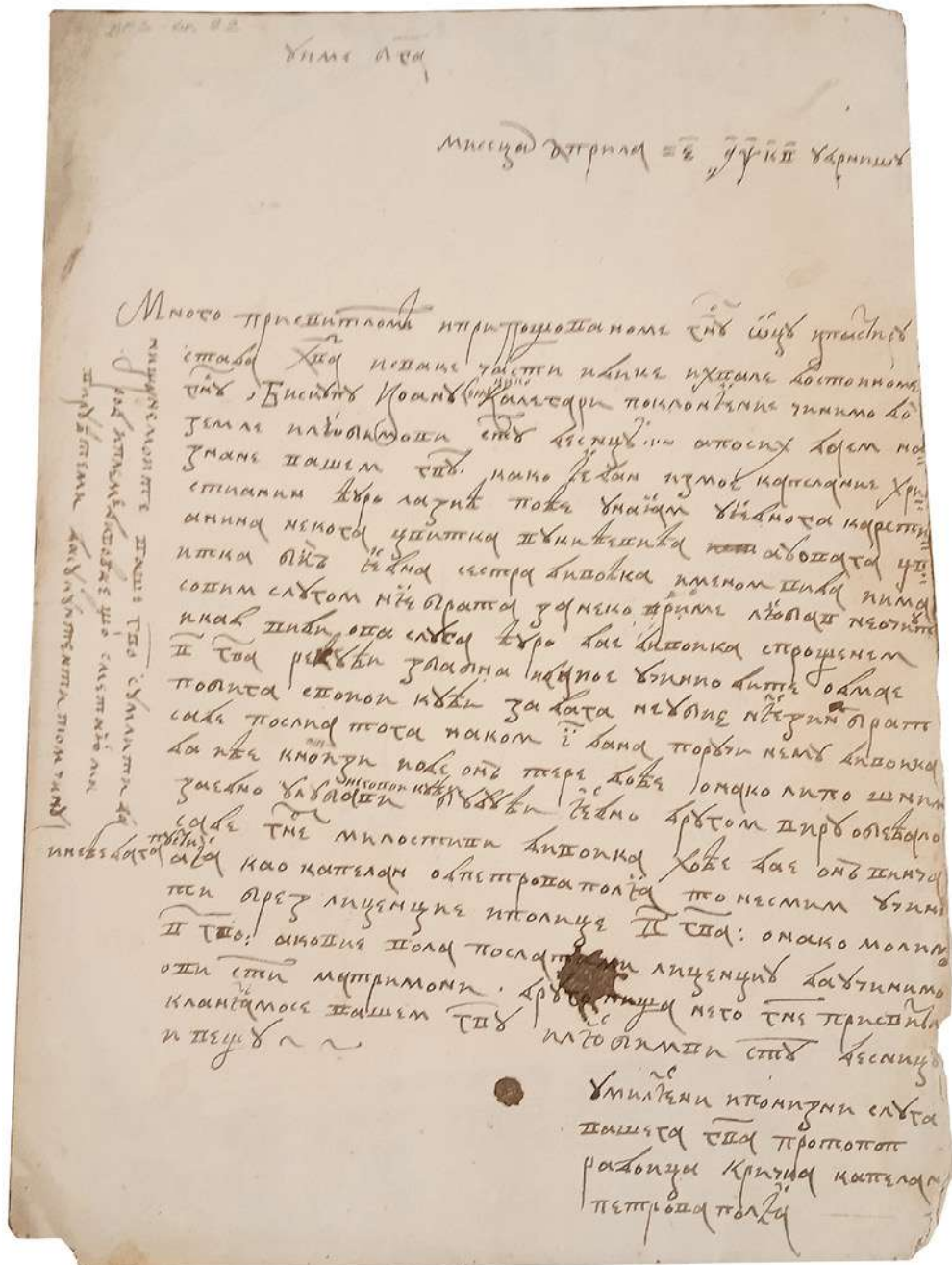
- Dorđić, Petar. 1971. *Istorija srpske ćirilice*. Zavod za izdavanje udžbenika SRS. Beograd.
- Juran, Kristijan. 2002/2003. Murterske glagoljske matice. *Studia ethnologica Croatica* 14/15. 213–274.
- Juran, Kristijan; Banović, Marin i Šetka, Mihovil. 2015. Hrvatska ćirilica (bosančica) u spisima Šibenske biskupije (2). *Slovo rogovsko* 3. 50–51.
- Lešić, Anto. 1989. Calegari. Hrvatski biografski leksikon. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3307> (pristupljeno 12. srpnja 2023.).
- Magaš, Ivan, 2022. *Novoštokavski ikavski govori Sjeverne Dalmacije (od Starigrada do Biograda)*. Doktorski rad. Sveučilište u Zadru. Zadar.
- Malić, Dragica. 1973. *Šibenska molitva (filološka monografija)*. Rasprave Instituta za jezik knjiga 2. Poseban otisak. JAZU. Zagreb.
- Mošin, Vladimir. 1965. Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici. *Slovo* 15–16. 150–182.
- Nakaš, Lejla. 2010. *Jezik i grafija krajišničkih pisama*. Slavistički komitet. Sarajevo.
- Nazor, Anica. 2000. Nedo Grbin. In memoriam. *Slovo* 50. 205–208.
- Skok, Petar. 1971–1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knjiga I–IV. JAZU. Zagreb.
- Štošić, Krsto. 2020. *Sela šibenskoga kotara (pretisak, Šibenik 1941.)*. Dominović. Zagreb.
- Šupuk, Ante. 1957. *Šibenski glagoljski spomenici*. JAZU. Zagreb.
- Tomović, Gordana. 2005. Kričani i Kričak. *Glasnik zavičajnog muzeja* 4. 39–54.
- Vlahović, Petar. 1970. Kriči i začeci njihovog etničkog raslojavanja. *Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu* 33. 93–108.
- Vončina, Josip. 1979. Zagonetka Šibenske molitve. *Jezičnopovijesne rasprave*. Sveučilišna naklada Liber. Zagreb. 39–75.
- Zelić-Bučan, Benedikta. 1961. *Bosančica u srednjoj Dalmaciji*. Split.
- Žagar, Mateo. 2007. *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Matica hrvatska. Zagreb.
- Žagar, Mateo. 2020. Inačice knjiške ćirilčke minuskule u Librfu. *Libro od mnozijeh razloga. Latinički prijepis s komentarima*, priredio Mateo Žagar. Matica hrvatska. Zagreb. 62–84.

LINGUISTIC AND PALEOGRAPHIC PECULIARITIES OF THREE
CYRILLIC DOCUMENTS FROM THE FUNDS OF THE ŠIBENIK DIOCESE

Abstract

The paper studies three Cyrillic letters stored in the archives of the Šibenik diocese collected in the files researched by Nedo Grbin: a letter to the bishop of Šibenik from the curate of Tribunj Don Anton Belić from 1683, a letter from 1722 to the bishop of Šibenik from the parish priest of Drniš Radojica Krička from 1722 and a letter to the father in Šibenik from the Livno *subaša*, Mehmed Ivan Sevičić from 1659/1660. Belić's and Krička's letters are published in this paper in facsimile and in Latin transliteration, while Sevičić's letter was published in Juran (2015). A description of morphological, orthographic and linguistic features is given, showing that the criteria for classification according to linguistic (West-Štokavian and Čakavian) features are justified, and the heterogeneity of letter solutions is confirmed depending on foreign language and various scripts influences, which in turn depends on the training of the scribe. Various solutions can in certain cases also be seen as stylistic features of scribes, primarily in terms of their consideration of the functional distribution of literacy.

KEYWORDS: Cyrillic, Western Štokavian, Southern Čakavian, Anton Belić, Krička, Sevičić

Slika 2. Pismo Radojice Kričke, Biskupijski arhiv Šibenik.

